1247

THE HON'BLE

MOUNTSTUART ELPHINSTONE'S

HISTORY OF INDIA.

(THE HINDU AND MAHOMEDAN PERIODS.)

TRANSLATED INTO MARATHI,

36588
ac

BY

THE LATE HON'BLE RAO SAHIB

VISHVANATH NARAYAN MANDLIK, C. S. I.

VOL. II.

REPRINTED BY HIS SON,

N. V. MANDLIK, B. A.

Registered for copy-right under the Act XX of 1847.

VV h. 32

Bombay:

PRINTED AT THE TATVA-VIVECHAKA PRESS.

1898.

(The right of translation is reserved.)

Digitized by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

Price Rupee One.

NSDL Technology, Trust & Reach

on 07 January, 2017

God
Mad 954.02
El P/ His
36588

PRESENTED
BY h^r N.V. Mandlik
7 2/17

ऑनरेबल माउंटस्टुअर्ट एल्फिन्स्टनकृत

हिंदुस्थानाचा इतिहास.

(हिंदु व मुसल्मानी अमदानी.)

या ग्रंथाचें

कै० ऑनरेबल रावसाहेब

विश्वनाथ नारायण मंडलीक, सी. एस्. आय.

यांनीं केलेलें मराठींत भाषांतर.

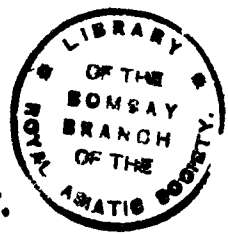

भाग २ रा.

नारायण विश्वनाथ मंडलीक, बी. ए.

यांनीं छापविला.

VV-h-32

आवृत्ती दुसरी.

(हें पुस्तक इ० स० १८४७ च्या ऑक्ट २० प्रमाणें रजिस्टर केलें आहे.)

मुंबईत,

सत्यविवेचक छापखान्यांत छापिलें.

(या पुस्तकाचें भाषांतर करण्याचा हक्क राखून ठेवला आहे.)

किंमत एक रुपया.

To

EDWARD I. HOWARD, ESQ., M.A.

DIRECTOR OF PUBLIC INSTRUCTION

IN THE BOMBAY PRESIDENCY.

THIS VOLUME

IS INSCRIBED IN ACKNOWLEDGMENT OF HIS

LIBERAL PATRONAGE OF VERNACULAR LITERATURE.

BY

HIS MOST OBEDIENT AND OBLIGED SERVANT,

THE TRANSLATOR.

Vol. II

VV-h-32

मेहेरबान एड्वर्ड आय्. हावर्ड साहेब, एम्. ए.

डैरेक्टर् आफ् पब्लिक् इन्स्ट्रक्शन्, इलाखा मुंबई, यांस, हा

ग्रंथ, त्यांचा परम नम्र व आभारी सेवक

भाषान्तरकर्त्ता, यानें, साहेबमवसूफांनीं

एतद्देशीय व्युत्पत्तीस जो उदार आश्रय

दिला ते उपकार प्रसिद्धपणें

कबूल करण्याच्या

उद्देशानें, नजर

केला असे.

दुसऱ्या आवृत्तीची प्रस्तावना.

हा ग्रंथ, प्रथमतः मूळ भाग दोन, व उपोद्घात अशा एकंदर तीन भागांत छापिला होता. त्याच्या सर्व प्रती खपून गेल्या ह्मणून दुसरी आवृत्ती काढण्याविषयीं बरेच लोकांकडून सूचना आल्यामुळें, व हें पुस्तक "युनिव्हर्सिटी स्कूलफायनल" परिक्षेसाठीं नेमिलें गेल्यानें, ती न काढिल्यास उमेदवारांची गैरसोय होईल ह्मणून, सध्यां परिक्षेसाठीं नेमिलेला भाग दुसरा याचीच मात्र दुसरी आवृत्ती काढली आहे. भाग पहिला सवडीनें छापण्याचा विचार आहे.

या पुस्तकाची पहिली आवृत्ती सन १८६१ मध्यें छापिली. तेव्हांपासून आजपर्यंत लिहिण्याचे पद्धतींत बरेच नवीन प्रकार प्रचारांत आले आहेत. तदनुसार मूळ वाक्यरचनेंत फेरफार न करितां शक्य तितकी भाषापद्धती बदलली आहे.

हें पुस्तक छापण्याचे कामांत माझे स्नेही रा. रा. **दामोदर गणेश पाध्ये एम्. ए.** ह्यांनीं मजला मदत केली त्याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहें.

हर्मिटेज; खंबाला हिल,
मुंबई, ३ जुलै १८९८.

ना. वि. मंडलिक.

हिंदुस्थानाचा इतिहास.

भाग सहावा.

प्रकरण तिसरें.

अकबराची राजनीति.

	पृष्ठ.
अकबराची धर्मसंबंधी व मुलकी कामाची रीति	१
त्याचा निराग्रहीपणा व निःपक्षपातीपणा	१
त्याच्या धर्मसंबंधी मतांचा पालट.	१
फैझीविषयीं	१
फैझीनें संस्कृतांतून भाषांतरें केलीं	२
संस्कृत व इतर भाषांतील भाषांतरें यानें आपल्या हातास्वाली करविलीं	२
अबुल् फझल् याविषयीं... ...	३
या भावांवर अकबराची अत्यंत प्रीति...	३
अकबराच्या ज्ञानीय व धर्मसंबंधी सभा	४
अकबराच्या धर्मसंबंधी मतांविषयीं	६
मुसलमानलोकांच्या चमत्कारिक चालींकडे त्यानें पाठ केली...	८
हिंदूंच्या थोर्थांची अकबरानें बंदी केली	८
त्याची हिंदुलोकांवर साधारण कृपा.	९
मुसलमानलोकांत नालुषी उत्पन्न झाली...	९
अकबराच्या धर्माचा प्रसार विशेष झाला नाहीं	११
याच्या राज्यकारभाराचा प्रकार व महसूलाची शिस्त... ...	१२
तोडरमल्ल	१६
सरसुभे व तेथील अम्मलदार:— लष्करी, इनसाफखात्यापैकीं, व मुलकी बंदोबस्ताचे ...	१६
लष्करसंबंधीं फेरफार व नवी सुधारणूक	१८
किले व दुसरीं लोकोपयोगी कामें...	२०
अकबराच्या घरची व दरबारची स्थिति	२१

भाग सातवा.

प्रकरण पहिलें.

जहान्गीर व शाहजहान यांच्या कारकीर्दीतील वर्तमानें.

(इ० स० १६०५ तागाईत १६२७.)

जहान्गीर पादशाह.

	पृष्ठ.
जहान्गीर गादीवर आला त्या- वेळीं हिंदुस्थानाची स्थिति. १६०५	२४
त्यानें आपल्या कारकीर्दीच्या आरंभीं केलेलीं विचारार्ची कृत्यें	२४
शाहजादा खुशरू पळून गेला. १६०६	२५
खुशरूनें बंड केलें	२६
बंडवाले लोकांचें क्रूर शासन ...	२६
खुशरूस बंदिखान्यांत टाकलें ...	२६
मेवाड व दक्षिण यांमधील लढाया. १६०७	२७
एका ढोंग्यानें खुशरूचें सोंग घेऊन बंड केलें. १६१०...	२७
दक्षिणेंतील लढायांमध्यें मोगलांचा मोड झाला	२७
मलिकंबराचें वर्णन	२८
त्यानें अहमदनगर परत घेतलें ...	२८
नूरजहान इजबरोबर पादशाहाचें लग्न झालें. १६११	२८
नूरजहानचा इतिहास	२८
तिचें वजन	३०

	पृष्ठ.
मलिकंबरावर कट करून हल्ला केला. १६१२	३१
मेवाडच्या राजावरोबर लढाई...	३२
शाहजादा खुरम उर्फ शाहजहान, याची फत्ते, व त्याचा अल्पसंतोषीपणा. १६१४	३३
उदेपूरचा राणा, योग्यता राखून तह केल्यावर, शरण आला. १६१४	३३
शाहजहान याचें वजन वाढलें...	३३
त्यास नूरजहान इची मदत पोंचली	३३
काबूलांतील बंड मोडलें. ...	३४
सर टामस रोनामें इंग्लिश वकील आला. १६१५	३४
जहान्गीराच्या राज्याचें, दरबाराचें, व स्वभावाचें, त्यानें केलेलें वर्णन	३४
शाहजादा खुशरू	३८
शाहजहान हा लोकांस आवडत नसे	३८
शाहजादा परवीझ	३८

पृष्ठ.

आपल्यामागें शाहजहान यास गादीचा वारीस ठरविला. १६१६ ... ... ३६
शाहजहान दक्षिणेच्या बंदोबस्तास गेला ३९
पादशाहा मांडू येथें निघून गेला. १६१६ ... ... ३९
पादशाहाच्या कूचाविषयीं रो यानें केलेलें वर्णन... ... ... ३९
शाहजहानास पूर्ण जय प्राप्त झाला. १६१७ ... ... ३९
पादशाहा शाहजहानासुद्धां गुजराथेंत जाऊन राहिला. १६१७।१८ ... ... ४०
दक्षिणेंत पुनः बखेडे उत्पन्न झाले. १६२१ ... ... ४०
ते बंद करण्यास शाहजहान पुनः निघाला ४०
शाहजहानाची फत्ते झाली ... ४१
त्यानें मलिकंबराशीं तह केला. १६२१ ... ... ४१
पादशाहास मोठा भयंकर रोग झाला ४१
परवीझ वं शाहजहान यांच्या कृति... ... ... ४१
खुशरूच्या मरणाविषयीं वहीम. ४२
नूरजहान इचें शाहजहानाशीं विटलें ४२
इराणी लोकांनीं कंदाहार घेतलें. पादशाहानें तें परत घेण्याची शाहजहानास आज्ञा केली ४३

पृष्ठ.

शाहजहान हिंदुस्थानांतून जाण्यास कांकूं करूं लागला... ४३
तें काम शाहजादा शहरियार याजवर सोंपून शाहजहानाचें बहुतेक लष्कर शहरियाराच्या तैनातीस दिलें ४३
मोहबत खान यास राणीनें दरबारांत बोलाविलें ४३
पादशाह व शाहजहान, यांचा एकमेकांवर आणखी बेभरवसा झाला. १६२२ ... ... ४४
शाहजहानानें बंड केलें. १६२३ ४४
पादशाह पुढें चाल करून आला... ... ... ४४
शाहजहान परत गेला ४४
त्याच्या परत जाण्यापासून झालेले परिणाम ४४
शाहजहान तैलंगणांत निघून गेला. ४५
तिकडून बंगाल्यास गेला. १६२४. ४५
शाहजहानानें बंगाल व बहार हे प्रांत घेतले ४५
शाहजादा परवीझ व मोहबत खान, यांनीं त्याचा पाठलाग केला... ... ... ४५
शाहजहानाचा पराजय होऊन तो दक्षिणेंत पळून गेला ४६
दक्षिणेंतील राज्यांची स्थिति ४६
शाहजहान मलिकंबरास मिळाला ४६
परवीझ व मोहबत, यांनीं त्याजवर लगट केली ४६
त्याची फौज त्यास सोडून गेली. ४६

	पृष्ठ.
तो पादशाहास शरण आला. १६२५	४६
पादशाहानें दोशनये लोकांवर कावुलांत स्वारी केली ...	४७
राणीनें मोहबत खानाचा छल केला....	४७
मोहबत खानाचा इतिहास ...	४७
त्यास दरबारांत बोलाविलें.१६२५	४७
पादशाहानें त्याच्या जांवयाचे हाल केले	४७
मोहबतानें पादशाहास पकडलें. १६२६	४८
नूरजहान इचें धैर्य	४९
तिनें मोहबत खानाच्या छावणीवर हल्ला केला	५०
पादशाह कैदेंत असतां त्यास नूरजहान जाऊन मिळाली ...	५१
मोहबत खान याची सत्ता डळमळीत होती	५१
जहान्गीराचें कपट	५२
रजपूतलोक व पादशाहाचे पाहरेकरी यांमध्यें कलह झाला...	५३
नूरजहानची मसलत व तयारी.	५३
नूरजहान इनें जहान्गीराची सुटका केली. सेपटेंबर १६२६.	५४
मोहबत खान याचें बोलणें कबूल केलें, तो प्रकार	५४
त्याचा व पादशाहाचा वेवनाव होऊन तो शाहजहानास मिळाला. १६२६ च्या अखेरीस.	५५
जहान्गीराचा आजारीपणा१६२७	५५
तो मरण पावला...	५५

भाग सातवा.

प्रकरण दुसरें.

शाहजहानाची कारकीर्द, इ० स० १६५७ पर्यंत.

	पृष्ठ.
असफखान शाहजहानास मिळाला. १६२७	५७
त्यानें राणीस कैद केलें... ...	५७
शहरियाराचा पराजय केला व तो पुढें मारला गेला ...	५७
शाहजहान दक्षिणेंतून आला. आणि त्याच्या नांवानें आग्रा येथें द्वाही फिरली. १६२८...	५८
प्रांतांमध्यें बखेडे	५९
खान जहान लोदी, याची हकीकत	५९
तो आग्र्याहून पळून गेला ...	६०

	पृष्ठ.
त्याची दक्षिणेंतील हकीकत. ...	६१
पादशाह त्यावर फौजेनिशीं निघून गेला. १६२९.	६१
तिकडील राज्यांची स्थिति. ...	६१
खान जहान यास मोगलांनीं अहमदनगरच्या मुलुखांतून घालविलें	६२
अझीम खानानें त्याचा पाठलाग केला...	६२
खानजहान यास विजापूरच्या राजानें आश्रय दिला नाहीं...	६२
त्याचा दोस्त अहमदनगरचा राजा याचा पराजय झाला. १६२९	६२
नंतर खान जहान दक्षिणेंतून पळाला.	६२
तो बुंदेलखंडांत मारला गेला. १६३०	६३
अहमदनगराबरोबर लढाई चालतच होती. दक्षिणेंत दुष्काळ व पटकी आली.	६३
विजापूरचा राजा येऊन अहमदनगरच्या राजास मिळाला. १६३१	६४
अहमदनगरच्या राजास त्याचा प्रधान फत्तेखान यानें मारिलें.	६४
आणि तो प्रधान पादशाहास शरण आला...	६४
शाहजहानानें आपलें लष्कर विजापुराकडे पाठविलें... ...	६४

	पृष्ठ.
मोगलांनीं विजापूरचा वेढा उठविला. १६३२	६५
पादशाह दिल्लीस परत गेला. ...	६५
मोगलांची दक्षिणेंत चलती झाली नाहीं. १६३४	६६
शाहाजी भोंसल्यानें अहमदनगरच्या राज्याचा जीर्णोद्धार करण्याचा यत्न केला. ...	६६
पादशाह दक्षिणेंत परत आला. १६३५	६७
विजापुरावर दुसरी स्वारी केली ती फसली	६७
विजापूरकरांशीं तह केला. १६३६	६७
शाहाजी भोंसला शरण आला.	६७
पादशाहानें गोवळकोंडें येथील राजापासून खंडणी घेतली ...	६८
शाहजहान दिल्लीस परत गेला. १६३७.	६८
उत्तर हिंदुस्थानामधील बखेडे...	६८
कंदाहार मोगलांस परत मिळालें. अलिमर्दान खान याविषयीं.	६८
बल्कप्रांतावर स्वारी.१६४४. ...	६९
हिंदुकुश पर्वतामध्यें रजपूत लोकांनीं केलेले पराक्रम ...	६९
शाहजहान काबूलास गेला. १६४५	७०
शाहजादा मुराद व अलिमर्दान खान यांनीं बल्कप्रांत सर केला....	७०
तो प्रांत बक्षूनदी पलीकडील उझबेग लोकांनीं लुटला. ...	७०

	पृष्ठ.
पादशाहानें त्यांवर औरंगझेबास पाठविलें	७०
त्यास बल्क येथें उझबेग लोकांनीं कोंडिलें. १६४७	७०
शाहजहानानें नवीन घेतलेला मुलुख सोडून दिला. ...	७१
औरंगझेबाचे परत येतांना हाल झाले...	७१
इराणी लोकांनीं कंदाहार पुनः परत घेतलें. १६४८	७१
तें परत घेण्यास पादशाहानें औरंगझेबास पाठविलें. १६४९ ...	७२
कंदाहारचा वेढा फसला ...	७२
औरंगझेबानें कंदाहारावर पुनः स्वारी केली. १६५२ ...	७३
शाहजादा दारा शेखो यानें केलेली मोठी स्वारी...	७३
कंदाहार शहरास मोगलांनीं वेढा दिला, तो प्रकार	७४
दारा शेखो पराजित होऊन परत आला.	७४
वजीर सादुल्ला खान मरण पावला	७५
औरंगझेबानें दक्षिणेंत पुनः लढाई सुरू केली. १६५५	७५
गोवळकोंडें येथें औरंगझेबाच्या मसलती. मीर जुमला याची हकीगत	७६
औरंगझेबानें विश्वासघातानें हैदराबादेवर हल्ला केला... ...	७६
गोवळकोंड्याचा राजा शरण आला.	७७
विजापूरकरांशीं निमित्ताशिवाय लढाई. १६५६	७८

भाग सातवा.

प्रकरण तिसरें.

इ०स० १६५७ पासून शहाजहान पदच्युत होईपर्यंत.

	पृष्ठ.
पादशाह अत्यावस्थ झाला ...	७९
त्याच्या मुलांचे स्वभाव आणि मसलती	७९
दारा शेखो	७९
शाहजादा शुजा	७९
औरंगझेब	८०
शाहजादा मुराद	८१
शाहजहानाच्या मुलींविषयीं ...	८२
पादशाहाच्या हाताखालीं दारा कारभार पाहूं लागला ...	८२
शुजाचें बंड	८२
मुरादाचें बंड	८२

पृष्ठ.

औरंगझेबाचे सावधगिरीचे उपाय. ८३
मीर जुमला याशीं त्याची मसलत. ८३
औरंगझेब मुरादास मिळण्याकरितां निघून गेला. १६५७ ... ८३
दारानें आपला बचाव करण्याचे केलेले बंदोबस्त ८४
शाहजहान पुनः राज्य करूं लागला ८४
शुजा आग्र्यावर चढून आला ... ८४
त्याचा सुलेमानानें पराजय केल्यावर तो परत बंगाल्यास गेला. ८४
औरंगझेब व मुराद यांनीं उज्जनी येथें जसवंतसिंगाच्या हाताखालच्या पादशाही फौजेचा पराजय केला. एप्रिल १६५८. ८५
शाहजहानास तंटा मिटण्याची काळजी लागली ८६
शाहजहानाच्या इच्छेविरुद्ध दारा आपल्या भावांबरोबर लढाई करण्याकरितां निघून गेला. ८६
दारा दिल्ली येथें परतून गेला ... ८६
औरंगझेब आग्र्यामध्यें शिरला. ८९
शाहजहान दाराच्या पक्षास धरून राहिला ९०
शाहजहानास त्याच्या महालामध्यें नजरकैदेंत ठेविलें ९०
औरंगझेबानें मुरादास कैद करून उघड रीतीनें राज्य धारण केलें. (आगस्ट.) ९०
शाहजहानाच्या कारकीर्दीत हिंदुस्थानाची चढती कला ... ९१
शाहजहानाच्या दरबाराची शोभा. ९३
त्यानें बांधलेल्या इमारती ... ९३
ताजमहाल ९४
त्याची खर्चाविषयीं व्यवस्था ... ९५
त्याचा स्वभाव ९५

भाग आठवा.

प्रकरण पहिलें.

इ० स० १६५८ पासून १६६२ पर्यंत.

औरंगझेब पादशाह.

पृष्ठ.

जयसिंग व दिलीर खान हे सुलेमान यास सोडून गेले. १६५८. ९६
तो श्रीनगर येथें गेला; तेथील राजानें त्यास कैद केलें ... ९७
औरंगझेब दाराचा पाठलाग करण्याकरितां दिल्लीहून निघाला. (जुलै) ९७
दारा लाहोर येथून पळाला ... ९७

पृष्ठ.

औरंगझेब दिल्ली येथें परत गेला. (नोवेंबर) ९८
शुजा बंगाल्यावर येत होता त्यावर औरंगझेब स्वारी करून गेला. ९८
औरंगझेबाच्या सामानावर जसवंतसिंगानें कपटानें हल्ला केला... ९८
शुजाचा पराजय झाला. जानुआरि १६५९ ... ... ९९
जसवंतसिंग, हा आग्रा येथील लोकांस भेवडावून, मारवाडाकडे निघून गेला १००
दारा शीकोह गुजराथेंत गेला, व तेथील लोकांनीं त्यास पादशाह कबूल केलें १०१
तो जसवंतसिंगास मिळण्याकरितां निघाला १०१
जसवंतसिंगास औरंगझेबानें आपणाकडे मिळवून घेतलें ...१०१
औरंगझेबानें दारावर हल्ला करून त्याचा पराजय केला ...१०२
तो गुजराथेंत पळून गेला, तेव्हां त्यास घडून आलेले अपाय...१०२
बर्नियर नामक प्रवासी यास भेटला.१०३
अहमदाबाद येथें त्याचा प्रवेश होण्याचा बंद झाला... ...१०३
तो सिंध देशाकडे पळून गेला...१०३
त्यास जूं येथील अधिकाऱ्यानें धरून विश्वासघात करून औरंगझेबाच्या स्वाधीन केलें.१०४
समारंभास आरंभ झाला ...१०४
दाराला दिल्लीस आणिलें. (जुलै) १०४

पृष्ठ.

लोकांस त्याची दया आली ...१०४
शाहजादा सुलतान व मीर जुमला याची शुजा याशीं लढाई. (जून) १०५
शाहजादा सुलतान शुजाकडे जाऊन मिळाला. जान्युआरि १६६० ... ...१०६
तो परत आला १०६
त्यास औरंगझेबानें कैदेंत ठेविलें.१०६
शुजा आराकान प्रांतांत पळून गेला १०६
त्याचा शेवट कसा झाला याचा निश्चय होत नाहीं... ...१०६
सुलेमानास भीनगरच्या राजानें औरंगझेबाच्या स्वाधीन केलें.१०७
मुरादास ग्वालेरच्या किल्यांतच मारून टाकिलें. १६६१, नोवेंबर...१०७
मीर जुमला याची आसाम येथें स्वारी १०८
मीर जुमला मरण पावला. १६६३, मार्च... ... ...१०९
औरंगझेबाचें जिवावरील दुखणें.१०९
दरबारांत मसलती व गडबड...१०९
तो बरा झाला. १६६३, डिसेंबर.११०
दक्षिणेंतील बखेडे. १६६२ ...११०
महाराष्ट्रदेशाचें वर्णन ११०
मराठ्यांची हकीगत ११२
भोंसल्यांच्या वंशाची उत्पत्ति ...११४
शाहजी भोंसल्याविषयीं ...११५
शिवाजी भोंसल्याविषयीं ...११५
त्याच्या चोऱ्या ११५

पृष्ठ.

त्यांचे आश्रित ११६
त्यानें तोरणाकिल्ला छापा घालून घेतला. १६४६ ... ...११६
त्यानें आपल्या बापाची जाहगिरी बळकाविली.... ... ...११६
त्यानें पुष्कळ किल्ले घेतले ...११६
विजापूरच्या सरकारावर बंड केलें. १६४८... ... ...११७
त्यानें उत्तर कोंकण घेतलें. ...११७
त्याची हिंदुधर्मावर श्रद्धा ...११८
विजापूरच्या सरकारानें शाहजीस पकडून त्याच्या मुलाच्या बऱ्या वर्तणूकेकरितां ओलीस ठेविलें. १६४९ ... ...११८
शाहजीची सुटका झाली. १६५३.११९
शिवाजीनें पुनः हल्ले सुरू केले...११९
तो मोगलांचे प्रांत लुटूं लागला.११९

पृष्ठ.

त्यास औरंगझेबानें क्षमा केली. १६५८ ... ...१२०
अफ्झुल् खानास विजापुराहून पाठविलें १२०
शिवाजीनें त्याचा प्राण घेतला...१२१
आणि त्याच्या लष्कराची वाताहात केली. १६५९ ...१२१
विजापुराहून दुसरी फौज आली १२१
विजापूरच्या राजानें स्वतः स्वारी केली. १६६१ ... ...१२२
विजापूरच्या राजानें शिवाजीचा बहुतेक मुलूख परत घेतला. १६६२ ... ...१२२
शिवाजीनें आपणास हितावह तह केला... ... ...१२२
त्याच्या राज्याचा विस्तार ...१२२

भाग आठवा.

प्रकरण दुसरें.

इ० स० १६६२ पासून १६८१ पर्यंत.

पृष्ठ.

शिवाजीचें मोगलांशीं वांकडें पडलें. १६६२ ... ...१२३
शाइस्ते खान त्यावर स्वारी करून गेला व पुणें येथें राहिला.१२३
शिवाजीनें रात्रीस केलेला पराक्रम.१२४
शाहजादा मोअज्झिम यास शिवाजीवर पाठविलें १२४

पृष्ठ.

शिवाजीनें सुरत लुटली. १६६४, जान्युआरि १२४
शाहजी मरण पावला १२५
त्याची दक्षिण हिंदुस्थानांतील जाहगीर १२५
शिवाजीच्या समुद्रांतील लढाया.१२५
शिवाजी राजा झाला... ...१२५

पृष्ठ.

राजा जयसिंगास औरंगझेबानें त्याजवर पाठविलें १२६
शिवाजी मोगलांस शरण आला. १६६५ ... ...१२६
तो जयसिंगाबरोबर विजापूरकरांशीं लढाईस गेला... ...१२७
तो दिल्लीस गेला... ... ...१२७
औरंगझेबानें गर्वानें त्याचा सत्कार केला नाहीं १२७
शिवाजी कैदेतून पळून गेला ...१२९
रायगडास पोंचला. १६६६ डिसेंबर १२९
शाहजहान मरण पावला ...१२९
औरंगझेबाच्या राज्याचा उत्कर्ष.१३०
जयसिंगानें विजापूरावर हल्ला केला, तो फसला १३०
तो मरण पावला... ... ...१३०
मोअझिम व जसवंतसिंग हे परत दक्षिणेंत आले १३१
शिवाजीची चढती १३१
त्यानें औरंगझेबाबरोबर तह केला.१३१
त्यानें विजापूर व गोवळकोंडे येथील राजांपासून खंडणी घेतली १३१
शिवाजीच्या राज्याचा आंतील बंदोबस्त १३२
शिवाजीस फासांत पाडण्याच्या औरंगझेबाच्या मसलती ...१३२
औरंगझेबानें तह मोडिला ...१३३
शिवाजीनें सिंहगडावर छापा घातला १३३

पृष्ठ.

त्यानें मोगलांचा मुलुख लुटला. चौथाईविषयीं १३३
त्यानें लढाईत मोगलांस हटविलें. १६७२ ... ...१३४
खान जहान यास दक्षिणेंतील सरसुभेदार केला १३५
दक्षिणेंतील लढाईची जारी बंद पडली १३५
ईशान्येकडील अफगाणांशीं लढाईत औरंगझेब गुंतला. १६७३ तागाईत १६७५ ... ...१३५
औरंगझेब दिल्लीस परत आला. १६७६ ... ...१३६
सतनरामी वैराग्यांचें बंड ...१३७
औरंगझेबाचा दुराग्रह १३७
त्याची हिंदुलोकांशीं त्रासदायक वर्तणूक १३८
त्यानें पाखंडी लोकांवर जजिया ऊर्फ शिरगणतीचा कर पुनः सुरू केला. १६७७... ...१४०
सर्व हिंदु लोक हवालदिल झाले.१४०
राजा जसवंतसिंगाच्या विधवेवर व मुलांवर जुलूम १४०
तीं दिल्लीहून पळून गेलीं ...१४१
रजपूत लोकांचा कट १४२
त्यांजवर पादशाह चालून आला. जान्युआरि १६७९... ...१४२
मेवाडच्या राण्यास फार झीज न देतां त्याशीं बंदोबस्त केला.१४२
उदेपूरच्या राण्यानें तह मोडला. जुलै १६७९... ... ...१४२

पृष्ठ.

रजपूतांच्या मुलुखाचा विध्वंस झाला... ... ...१४३
रजपूत लोकांचें व मोगलांचें अगदीं विटलें १४३
शाहजादा अकबर हा आपल्या फौजेनिशीं रजपूतांस मिळाला.१४४
तो पादशाह झाला अशी द्वाही फिरविली १४४

पृष्ठ.

अकबर औरंगझेबावर चालून गेला.१४४
पादशाहाची भयप्रद स्थिति ...१४५
त्याचें धारिष्ट १४५
अकबराची फौज त्यास सोडून गेली.१४५
अकबर मराठ्यांकडे पळून गेला. १६८१ ... ...१४५
रजपूत लोकांबरोबर पुढें लढाई लांबत चालली १४६

भाग आठवा.

प्रकरण तिसरें.

इ० स० १६८१ पासून १६९८ पर्यंत.

पृष्ठ.

दक्षिणेंतील वर्तमान पुढें चालू. १४८
शिवाजीनें विजापूरकरांचा कांहीं मुलुख घेतला... ... ...१४८
त्यास विशेष समारंभानें रायगडावर राज्याभिषेक झाला.१६७४, जून १४८
शिवाजीनें मोगलांच्या मुलुखावर हल्ला केला १४९
मराठेलोक प्रथम नर्मदा नदी उतरले. १६७५ ... ...१४९
शिवाजीनें दक्षिण हिंदुस्थानांत स्वारी केली... ... ...१४९
त्यानें जिंजी किल्ला घेतला.१६७७.१५०
वेल्लूर किल्ला घेतला १५०
आपल्या बापाची म्हैसूर प्रांतांतील सर्व जाहगीर घेतली ...१५०

पृष्ठ.

दिलीर खानाच्या हाताखालीं एका फौजेनें गोवळकोंड्यावर स्वारी केली. १६७८ ... ...१५१
त्यानें विजापूरास वेढा दिला. १६७९ ... ...१५१
शिवाजीचा पुत्र संभाजी मोगलांकडे पळून गेला १५२
संभाजी आपल्या बापाकडे परत आला १५२
विजापूरचा वेढा उठला ...१५३
शिवाजी मरण पावला. १६८०. १५२
त्याचा स्वभाव १५३
संभाजीस गादीवर न बसविण्याविषयीं जो यत्न झाला तो व्यर्थ गेला १५३

पृष्ठ.

लोकांनीं संभाजीस राजा कबूल केला... ... ...१५४
संभाजीचें क्रौर्य १५४
जंजिऱ्यास वेढा देण्याविषयीं त्याचा हिंका... ... ...१५४
शाहजादा अकबर येऊन त्यास मिळाला. १६८१ ... ...१५५
त्याच्या विरुद्ध फितूरें १५५
त्यानें लोकांस मारून टाकिलें ...१५५
तो कलूशा नामें ब्राह्मणाच्या स्वाधीन झाला १५५
त्याची जंजिऱ्यावरील मसलत फसली. १६८२ ... ...१५५
मराठ्यांची दक्षिणेंत पडती दशा आली १५६
औरंगझेब दक्षिणेंत आला. १६८३.१५६
त्याचे उद्देश १५६
त्याची प्रथमची लढाई. १६८३...१५७
शाहजादा मोअझिमाच्या फौजेचा कोंकणांत नाश झाला ...१५७
त्यानें विजापूरकरांवर स्वारी केली.१५८
पादशाहाच्या पिछाडीस मुलुख संभाजीनें लुटला. १६८६ ...१५८
विजापुरावरची स्वारी फसली ...१५८
संभाजीनें भडोच लुटलें ...१५९
औरंगझेबानें गोवळकोंड्यावर स्वारी केली १५९
तेथील राजाशीं तह केला ...१६०
औरंगझेब स्वतः विजापुरावर चालून गेला... ... ...१६०
आणि ती राजधानी घेऊन त्या

पृष्ठ.

राज्याची समाप्ति करिता झाला... ... ...१६०
औरंगझेबानें गोवळकोंड्याच्या राजाशीं केलेला तह मोडला.१६१
आणि गोवळकोंडें घेऊन त्या राज्याची समाप्ति केली. सेप्टेंबर. १६८७ ... ...१६१
त्यानें शाहजादा मोअझिमास कैदेंत टाकिलें १६१
हीं राज्यें घेतल्याचे परिणाम ...१६२
दक्षिणेंतील मुलुखाची अव्यवस्थित स्थिति १६२
औरंगझेबानें गोवळकोंडें व विजापूर या राज्यांचा तंजोरापर्यंत मुलुख सर केला १६३
संभाजीची सुस्ती १६३
शाहजादा अकबर इराणांत गेला.१६३
संभाजीस मारून टाकिलें. १६८९, आगस्ट १६४
मराठे लोकांचें दौर्बल्य... ...१६५
औरंगझेबानें रायगडास वेढा देण्यास फौज पाठविली ...१६५
राजारामाची कारभारीपणाची कारकीर्द १६५
मोगलांनीं रायगड घेतला.१६९० १६५
राजाराम जिंजी येथें पळून गेला.१६५
त्यानें राजा असा किताब घेतला. १६६
मराठे लोकांनीं आपल्या संरक्षणाचे योजिलेले उपाय. १६९२ ...१६६
जिंजी घेण्याकरितां औरंगझेबानें झुल्फिकार खानास पाठविलें. १६७

पृष्ठ.

मोगल व मराठे यांच्या लष्करांची तुलना... ... ...१६८
पादशाहानें जिंजी घेण्याचें काम शाहजादा कामबक्ष यास सांगितलें. १६९४ ... ...१७१
झुल्फिकार खान त्रासून गेला...१७२
आणि त्यानें वेढ्याच्या कामांत हरकत आणिली १७२
संताजी घोरपडा वेढा उठविण्याकरितां निघून गेला. १६९७. १७२
कामबक्षास झुल्फिकारानें कैद केलें १७३

पृष्ठ.

मोगल लोक परत गेले... ...१७३
औरंगझेब भीमेवर छावणी देऊन राहिला. १७३
त्यानें कामबक्षास बंदींतून मुक्त केलें १७३
झुल्फिकार अधिक बेदिल झाला.१७३
त्यानें वेढ्याचें काम सुरू केलें, परंतु लांबणीवर घातलें ...१७४
पादशाहास क्रोध आला. ...१७४
मोगलांनीं जिंजी किल्ला घेतला. १६९८ ... ...१७४

भाग आठवा.

प्रकरण चौथें.

इ० स० १६९८ पासून औरंगझेबाच्या मरणापर्यंत.

पृष्ठ.

मराठेलोकांमध्यें कलह माजले.१७५
संताजी घोरपड्याचा खून झाला.१७५
औरंगझेबाची नवी शिस्त. ...१७५
मोगललोक थकून गेले... ...१७६
पादशाहानें स्वतः चालविलेले वेढे १७६
त्यानें सातारा घेतला.१७००...१७६
राजाराम मरण पावला... ...१७६
औरंगझेब किल्ले घेत चालला. १७०१ ... ...१७७
औरंगझेबाची बुद्धि व मनोनिग्रह.१७७

पृष्ठ

त्यास ज्या सोसाव्या लागल्या त्या अडचणी व संकटें १७७
त्याचा अव्याहत उद्योग... ....१७८
त्याचें लक्ष कच्या कामावर असे.१७८
जवळच्या सर्व लोकांविषयीं त्याचा बेभरंवसा. १७९
त्यानें आपल्या मुलांचा केलेला बंदोबस्त १७९
व दरबारी लोकांचा बंदोबस्त...१७९
राज्यांत बखेडे माजले १८१
मराठेलोकांची बढती. १७०२...१८१

पृष्ठ.

मराठे लोक किल्ले परत घेऊं लागले. १७०५ ... ...१८१
पादशाही फौज थकून गेली ...१८२
खजिन्यामध्यें घांदल झाली ...१८२
पादशाहाच्या फौजेवर मराठ्यांनीं फार लगट केली १८२
औरंगझेब अहमदनगरास परत गेला.१७०६... ... ...१८३
पादशाहाची शक्ति क्षीण होत चालली १८४

पृष्ठ.

शाहजहानासारखी आपली गति होईल अशी त्यास भीति पडली१८४
त्याच्या मुलांविषयीं त्यास वहमे आले... ... ...१८४
मृत्यु जवळ आला असें पाहून त्यास भीति उत्पन्न झाली...१८५
तो मरण पावला.१७०७,फेब्रुआरि.१८६
त्याचा स्वभाव १८६
त्याच्या पत्रांविषयीं १८८
किरकोळ वर्तमानें १८८

भाग नववा.

प्रकरण पहिलें.

औरंगझेबानंतर झालेल्या पादशाहांचीं वर्तमानें.

(महमदशाह गादीवर येईपर्यंत झालेल्या पादशाहांची हकीकत.)

बहादुरशाह.

पृष्ठ.

शाहजादा अझीम व त्याचा वडील भाऊ मोअझिम यांचा तंटा १९१
मोअझिम, ऊर्फ बहादुरशाह याचा जय झाला १९१
शाहजादा कामबक्ष यानें दक्षिणेंत बंड केलें... ... ...१९२
त्याचा पराजय होऊन तो मरण पावला. १७०८, फेब्रुआरि.१९२
बहादुरानें दक्षिणेंत केलेलीं कृत्यें.१९२
मराठे लोकांची स्थिति... ...१९२

पृष्ठ.

राजा शाहू व ताराबाई यांच्या फळ्या १९२
दाऊद खान पन्नी यास झुल्फिकार खान याच्या वतीनें दक्षिणेंत ठेविलें. १७०८ ...१९३
त्यानें मराठ्यांशीं तह केला ...१९३
रजपूत लोकांशीं बंदोबस्त ...१९३
त्यांशीं यानें तह केला. १७०९ ...१९४
सीकलोकांची उत्पत्ति... ...१९४
त्यांचा पंथ गरीब होता... ...१९४

पृष्ठ.

मुसलमान लोक त्यांचा छल करूं लागले. १६०६ ... ...१९५
त्यांनीं बंड केलें १९५
गुरुगोविंदाविषयीं १९५
यानें सीक लोकांचें धर्मसंबंधीं व देशरक्षणसंबंधीं एक लोकसत्ताक राज्य केलें १९५
त्यांचीं मतें व रीतिभाती ...१९५
प्रथम ते अगदीं दबून गेले. १७०९ ... ...१९६
त्याचें धर्मपिसें १९७
बंधूच्या हाताखालीं त्यांनीं जय मिळविला, लूट केली, व क्रूर कर्में आचरलीं... ...१९७
बहादुरानें त्यांजवर स्वारी केली आणि त्यांस पहाडांत पळविलें. १७१० ... ...१९८
बंधू पळून गेला... ... ...१९८
बहादुरशाह मरण पावला. १७१२ फेब्रुआरी १९८
त्याच्या मुलांचें मांडण... ...१९९
झुल्फिकारखानाच्या मसलती...१९९
त्यानें जहांदरशाहाचा जय करून दिला... ... ...१९९

जहांदरशाह.

पृष्ठ.

जहांदरशाह गादीवर बसला.१७१२ मे अथवा जून १९९
त्याचा नाकर्त्तेपणा १९९
झुल्फिकार खान याचा दरारा.१९९
सर्व लोकांत बेदिली उत्पन्न झाली... ... ...२००
शाहजादा फरुखशीर यानें बंगाल्यांत बंड केलें २००
त्यास बहार व अलाहबाद येथील सुभेदार अबदुल्ला व हुसेन अली यांनीं मदत केली ...२००
फरुखशीरानें पादशाही फौजेचा पराजय केला... ... ...२००
झुल्फिकारानें विश्वासघात करून जहांदरास शत्रूच्या स्वाधीन केलें; परंतु फरुखशीरानें जहांदराबरोबर त्यासही मारून टाकिलें. १७१३, फेब्रुआरि...२०१

फरुखशीर.

पृष्ठ.

सय्यद अब्दुला व हुसेन अली यांचा मोठा अधिकार ...२०१
पादशाह त्यांचा द्वेष करूं लागला२०१
त्याच्या मसलती... ... ...२०२
त्यानें मारवाडचा राजा अजितसिंग याजवर हुसेन अलीस पाठविलें. २०२
त्याजबरोबर त्यानें अबूस बचावून तह केला २०२

पृष्ठ.

त्यांचा एकमेकांविषयीं विशेष वैमनस्यता झाला... ... २०२
पादशाह सय्यदांस शरण गेला...२०३
हुसेन अली दक्षिणेंत निघून गेला. २०३
हुसेन अली यास हरकत करण्याविषयीं फरुखशीरानें दाऊद खान पन्नी याजबरोबर मसलत केली २०३
दाऊद खान याचा पराजय व मृत्यु.२०४
सीकलोक पुनः विध्वंस करूं लागले २०४
सीकलोकांस पराजित करून त्यांचें बहुतेक वाटोळें केलें... ...२०५
बंधूस फार क्रूरतेनें मारिलें ...२०५
मराठे लोकांची वढती.... ...२०६
चीनकिलिच खान ऊर्फ असोफजा याविषयीं २०६
हुसेनानें शाहू राजाबरोबर तह करून चौथाई देण्याचें कबूल केलें. १७१७ ... ...२०७

पृष्ठ.

वरील तह कायम करण्यास फरुखशीर नाकबूल झाला ...२०८
दिल्लीच्या दरबाराची स्थिति ...२०८
सय्यद अब्दुल्ला खान याविषयीं.२०८
फरुखशीराच्या मसलती ...२०८
त्यानें आपल्या मदतीस मोठ्या मानकरी लोकांचा कट केला. १७१७ ... ...२०९
फरुखशीराचा पाऊलबुद्धीपणा...२०९
त्याचे साथी त्यास त्रासले... ...२१०
हुसेन अली १०,००० मराठे लोकांनिशीं परत आला. १७१८, डिसेंबर २१०
फरुखशीरास पदच्युत करून मारून टाकिलें २१०
सय्यदांनीं बसविलेले नामधारी पादशाह २११
रफी उदिरजात. १७१९, फेब्रुआरि. २११
रफी उद्दौला. मे. १७१९ ...२११

भाग नववा.

प्रकरण दुसरें.

महम्मदशाह गादीवर बसल्यापासून नादिरशाह हिंदुस्थानांत येऊन परत जाईपर्यंत झालेलें वर्तमान. १७१९. सप्टेंबर.

पृष्ठ.

सय्यदांविषयीं लोकांत संताप उत्पन्न झाला... ... ...२१२

पृष्ठ.

त्यांच्या पक्षांतील लोकांत भांडणें चालली २१२

पृष्ठ.

बंडावे झाले २१२
असोफजा याचीं कृत्यें २१३
त्यानें आपली सत्ता दक्षिणेंत स्थापली. १७२० एप्रिल ...२१४
त्यानें सय्यदांच्या फौजा पराजित केल्या. १७२० जून व जुलै...२१४
दिल्ली येथें घास्ती पडली ...२१४
महम्मदशाहाची शहाणपणाची वर्तणूक २१५
त्याच्या सय्यदाविरुद्ध मसलती. २१५
महम्मद अमीन खान याविषयीं २१५
सादत खानाविषयीं २१५
हुसेन अली पादशाहास बरोबर घेऊन असोफजावर निघून गेला २१५
हुसेन अली मारला गेला. १७२० आकटोबर. २१६
पादशाहानें राज्य धारण केलें. ...२१६
अब्दुल्ला खान याची कठीण अव्यवस्था. २१६
त्यानें नवा पादशाह गादीवर बसविला. २१६
त्यानें फौज जमा केली.... ...२१७
त्याचा पराजय झाला. नोवेंबर.२१७
नवा वजीर महम्मद अकस्मात् वारला. १७२१, जान्युआरि. २१७
पादशाहीचा त्वरेनें मोड होत चालला. २१८
असोफजा याविषयीं. १७२२ ...२१९
पादशाहाचा आळस. २१९
त्याच्या प्रीतींतील लोक. ...२१९

पृष्ठ.

त्याची असोफजाविषयीं अनावड. २१९
असोफजास गुजराथेच्या बयादखोर सुभेदारावर पाठविलें. १७२२ २१९
असोफजानें तें बंड मोडून तो प्रांत आपल्या ताब्यांत ठेविला ...२२०
भरतपूर येथील जाटांवर स्वारी. २२०
असोफजा त्रासला. तो राजीनामा पाठवून दक्षिणेंत निघून गेला. १७२३ ... ...२२०
हैदराबाद येथील सुभेदार मुबारिझ खान यास असोफजास हांकून लावण्याकरितां उद्युक्त केलें...२२१
मुबारिझ पराजित होऊन मरण पावला. १७२४ ... ...२२१
असोफजाची मराठे लोकांशीं वर्तणूक... ... ...२२१
मराठ्यांची सत्ता दृढ झाली ...२२२
बाळाजी विश्वनाथ पेशवा ...२२२
बाळाजी विश्वनाथ यानें शाहूचें वर्चस्व स्थापन केलें... ...२२३
तो मरण पावला... ... ...२२३
बाळाजी विश्वनाथ यानें केलेलें महसूलाच्या बंदोबस्ताचें अवडंबर २२३
असें अवडंबर करण्याचा त्याचा उद्देश २२३
बाजीराव पेशवा याविषयीं ...२२४
त्याची साहसी कृति २२४
शाहूचा स्वभाव २२५
बाजीरावाचा स्वभाव २२५

पृष्ठ.

त्यानें गुजराथेच्या सुभेदाराकडून चौथाई मिळविली ...२२५
असोफजावें मराठे लोकांत कळ पेटविली २२६
त्यानें असोफजावर हल्ला करून त्यापासून करार करून घेतले. १७२७ ... ...२२६
शाहू व संभाजी यांची समजूत झाली. १७३० ... ...२२७
असोफजाच्या आणखी मसलती चालल्या.गुजराथेंतील दाभाडा नामक एका मोठ्या मराठा सरदाराविषयीं २२७
तो पेशव्यास पदच्युत करण्याकरितां निघाला २२८
बाजीरावानें त्याच्या पूर्वीचा डाव खेळून त्याचा पराजय करून त्यास मारून टाकलें ...२२८
बाजीरावानें गुजराथेचा बंदोबस्त अल्पसंतोषीपणानें केला ...२२८
पवार, होळकर व शिंदे, यांच्या वंशाची उत्पत्ति २२८
बाजीराव व असोफजा यांचा आपसांत बंदोबस्त झाला ...२२९
मेवाडचा राजा अभयसिंग गुजराथचा सरसुभेदार झाला ...२२९
त्यानें पिलाजी गाइकवाड यास मारेकरी घालून मारविलें.१७३२.२३०
त्याचा मराठ्यांनीं सूड उगविला.२३०
अभयसिंग मेवाडास परत गेला. १७३२ ... ...२३०

पृष्ठ.

बाजीरावाची माळव्यांत फत्ते झाली... ... ...२३०
त्यानें रोहिलखंडांत मुलुख मिळविला २३१
माळव्याचा सरसुभेदार दुसरा राजा जयसिंग २३१
त्यानें तो प्रांत मराठ्यांच्या हवालीं केला २३१
बाजीराव यानें आपलीं मागणीं वाढविलीं. १७३६ ... ...२३२
पादशाहानें मराठे लोकांस आणखी देणग्या दिल्या २३२
असोफजा भयाभीत झाला. त्याची व पादशाहाची एकी झाली. २३२
बाजीराव दिल्लीसमोर आला. १७३७ ... ...२३३
तो परत गेला २३३
असोफजा दिल्ली येथें आला ...२३४
तो बाजीरावावर चालून गेला ...२३४
त्यावर बाजीरावानें भोपाळानजीक हल्ला केला २३५
आणि पादशाहाच्या तर्फेनें पुष्कळ देणग्या करवून घेतल्या ...२३५
नादिरशाहाची स्वारी. १७३८...२३५
इराणदेशांतील पूर्वीचें वर्तमान...२३५
पश्चिमेकडील अफगाण लोकांविषयीं २३६
खिल्जी उर्फ घिल्जी लोकांविषयीं २३६
अब्दाली उर्फ दुराणी लोकांविषयीं२३७
खिल्जी लोकांचें बंड. १७०८. २३७

पृष्ठ.

इराणदेश खिल्जी लोकांनीं घेतला. १७२०–२२ ...२३८
त्यांची जुलमी कारकीर्द... ...२३९
तुर्क व रूस या लोकांबरोबर त्यांच्या लढाया २४०
नादिरशाहाची उत्पत्ति २४१
त्यानें खिल्जी लोकांस घालवून अब्दाली लोकांपासून खुरासान घेतलें. १७२९ ...२४१
अब्दाली लोकांनीं पुनः हल्ला केला... ... ...२४२
नादिरानें हिरात घेतलें. १७३१. २४२
आणि अब्दाली लोकांची प्रीति संपादन केली... ... ...२४२
त्यानें शाह तमहस्पास पदच्युत केलें. १७३१ ... ...२४३
त्यास लोकांनीं पादशाह निवडून काढिलें. १७३६ ...२४३
त्यानें शिया धर्म बंद केला ...२४३
त्यानें खिल्जी लोकांवर स्वारी केली व कंदाहार घेतलें. १७३८, मार्च २४४

पृष्ठ.

त्याची साळढाळ शिस्त... ...२४४
दिल्लीच्या सरकाराशीं त्याचे वांधे. १७३८ ... ...२४४
दिल्लीच्या दरबारची ढिलाई ...२४५
नादिरशाहानें हिंदुस्थानावर स्वारी केली. १७३८, नोवेंबर. २४६
त्यानें महम्मदशाहाचा पराजय केला. १७३९, फेब्रुआरि...२४६
तो दिल्लीस गेला. मार्च ...२४७
शहरच्या लोकांनीं उठावा केला...२४७
इराणी लोकांनीं दिल्लीच्या लोकांची कत्तल केली ...२४८
नादिराचा जुलूम २४९
त्याचा लोभ व क्रौर्यपणा ...२४९
त्यानें परत जाण्याची तयारी केली.२४९
महम्मदशाहानें त्यास सिंधूनदाच्या पश्चिमेकडील सर्व मुलुख दिला... ... ...२४९
महम्मदशाहास पुनः सिंहासनावर बसविलें. १७३९ मे. ...२५०
नादिरशाहानें बेलेल्या संपत्तीची गणना २५०

भाग नववा.

प्रकरण तिसरें.

महम्मदशाहाच्या मरणापर्यंत झालेलीं वर्तमानें.

पृष्ठ.

दिल्लीची दुःखकारक स्थिति...२५१
व तशीच सर्व राज्याची अवस्था.२५१
आंतल्याआंत कजे २५१
मराठ्यांचें वर्तमान २५१

पृष्ठ.

बाजीरावानें लढाईस आरंभ केला.२५२
असोफजाच्या मुलखावर हल्ला केला२५२
असोफजाचा मुलगा नासिरजंग यानें त्यास हटवून लाविलें ...२५२
बाजीरावाच्या कारभारांत गोंधळ झाला... ... ...२५२
बाजीराव मरण पावला. १७४०. २५३
त्याचे मुलगे २५३
बाजीरावाच्या मरणापूर्वीच्या कोंकणांतील लढाया २५३
आंग्याबरोबर २५३
जंजीरकर हबशी याजबरोबर लढाई.२५४
पोर्टुगीज लोकांशीं लढाई ...२५४
बाळाजीरावाविषयीं २५४
बाजीरावाचे गृहशत्रु २५४
प्रतिनिधि २५५
रघोजी भोंसला... ... ...२५५
दमाजी गाइकवाड २५५
बाळाजीस पेशवाईचें काम न मिळावें याविषयीं त्यांच्या मसलती २५६
बाळाजीची कार्यसिद्धि झाली. १७४० आगस्ट २५६
बाळाजी माळव्यामध्यें कूच करून गेला. १७४२ ... ...२५६
रघोजी भोंसला यानें बंगाल्यावर स्वारी केली... ... ...२५७
पादशाहानें बाळाजीरावास माळवाप्रांत देऊन रघोजी भोंसल्यास मारण्याकरितां साहाय्य संपादिलें २५७

पृष्ठ.

बाळाजीनें रघोजीचा पराजय करून त्यास हांकून लाविलें. १७४३ ... ...२५८
पेशव्यावर नवीन कट २५८
त्यानें पुष्कळ देणगी देऊन रघोजीस फितूर केलें २५८
रघोजीनें पुनः बंगाल्यावर स्वारी केली... ... ...२५९
त्याच्या सरदारास बंगालच्या सरसुभेदारानें ठार मारिलें ...२५९
शेवटीं त्याला बंगालची चौथाई व कटकप्रांताची जाहगीरही मिळाली. १७५१ ... ...२५९
असोफजाचें वर्तमान २५९
नासिरजंगाचें बंड. १७४१. असोफजा दक्षिणेंत परत आला तो मरण पावला. १७४८ ...२५९
शाहूराजा मरण पावला. १७४९. २६०
गादीविषयीं मसलती व तंटे ...२६०
बाळाजीचें चातुर्य व धीटपणा...२६०
शाहूनें बाळाजीच्या वतीनें राज्याचा राजीनामा दिला असें म्हणूं लागले २६१
बाळाजी राज्य करूं लागला. १७५० ... ...२६१
असोफजाचा मुलगा सलाबतजंग यावर तो चालून गेला. १७५१ मार्च २६२
ताराबाई व दमाजी गाइकवाड यांच्या बंडामुळें त्यास परत यावें लागलें २६२

पृष्ठ.

बाळाजीनें दमाजीस विश्वास-
घातानें मारविलें २६३
सलाबतजंग चढाई करून पुण्यावर
आला. नवेंबर १७५१ ...२६३
त्याचें वर्चस्व २६३
मोशूर बूसी याविषयीं २६३
सलाबतजंगाच्या फौजेनें बंड
केल्यामुळें बाळाजीचा बचाव
झाला... ... ...२६३
लढाई मवकूफ झाली १७५२ ...२६४
दिल्लीकडील हकीगत पुढें चालू. २६४
रोहिले लोकांचा उदय २६४
त्यांवर पादशाह स्वारी करून
गेला. १७४५... ... ...२६५
इराण देशाकडून नवे हल्ले ...२६५
त्या देशांतील घालमेली... ...२६५
नादिरशाहाचा जुलूम.१७४८ ...२६५
शिया लोकांपासून भीति ...२६५
त्यानें आपल्या मुलाचे डोळे
काढून टाकिले २६६

पृष्ठ.

त्याचें दुःसह क्रौर्य २६६
तो अफगाणांवर कृपा करूं लागला२६७
त्यास इराणी लोकांनीं मारेकरी
घालून मारिलें. १७४७, जून. २६७
अफगाण लोक परत गेले ...२६८
अहमदखान अब्दाली याविषयीं. २६८
अहमदशाहास कंदाहार येथें रा-
ज्याभिषेक झाला. १७४७
आक्टोबर २६९
त्यानें अब्दाली हें नांव फिरवून
दुराणी ठेविलें २६९
त्यानें आपल्या बेकैद रयतेस अक्क-
लेनें आपल्या तंत्रानें चालविलें.२६९
त्याचे हिंदुस्थानाविषयीं विचार.२६९
त्यानें पंजाबप्रांत घेतला ...२७०
पादशाहाच्या गादीचा वारिस
शाहजादा अहमद यानें त्याचा
पराजय केला २७०
महम्मदशाद मरण पावला.१७४८
एप्रिल २७१

भाग नववा.

प्रकरण चौथें.

मोगलांच्या राज्याची समाप्ति होईपर्यंत.

अहमदशाह पादशाह.

पृष्ठ.

नवीन पादशाहानें केलेली
राज्याच्या आंतील व्यवस्था. २७२
वजीर सफ्दरजंगानें रोहिले
लोकांस जिंकण्याचा यत्न केला
तो प्रकार. डिसेंबर २७२

पृष्ठ.

त्यांजवर खुद्द वजीर स्वारी करून
गेला व त्यांपासून पराजय
पावला. १७५० ... ...२७३
त्यानें मराठे लोकांस मदतीस
बोलाविलें. १७५१ ...२७३

पुरवणी.

पृष्ठ.

दिल्लीचें राज्य मोडल्यानंतर जीं राज्यें झालीं त्यांविषयीं ...२९७
दक्षिणेंतील ब्राह्मणी राजे ...२९७
विजापूर येथील आदिलशाही वंशाविषयीं २९९
अहमदनगर येथील निजामशाही वंशाविषयीं ३०३
गोवळकोंडें येथील कुतुबशाही वंशाविषयीं ३०६
चन्हाड येथील इमादशाही वंशाविषयीं ३०८

पृष्ठ.

बेदर येथील बरीदशाही वंशाविषयीं ३०९
गुजराथचें राज्य... ... ...३०९
माळव्याचें राज्य ३२४
खानदेशचें राज्य ३२७
बंगालचें राज्य ३२८
जवानपूरचें राज्य ३२९
सिंधचें राज्य ३३०
मुलतानचें राज्य ३३०

हिंदुस्थानाचा इतिहास.

भाग सहावा.

प्रकरण तिसरें.

अकबराची राजनीति.

मनुष्यमात्रांस सुख देण्याकरितां जे उत्तम प्रतीचे राजे निर्माण झाले, त्यांत अकबराची त्याच्या राजनीतीवरून गणना करितात; त्या नीतीच्या योगानें धर्मसंबंधी व इतर राजकीय व्यवस्थेसंबंधी निरनिराळ्या रीतींचे फेरफार झाले. अकबर धर्माविषयीं निराग्रही होता आणि असा त्याचा कल त्याच्या कारकीर्दीच्या आरंभींच दिसून आला; आणि मुसलमानी धर्म हा ईश्वरप्रणीत आहे याविषयींचा संशय येऊन याच्या मनामध्यें असा ग्रह झाला होता, असें कांहीं नाहीं. तथापि अशी त्याची प्रकृति होती, यामुळें हा अन्य धर्मांचीं मतें पक्षपाताशिवाय ऐकून घेत असे; आणि या निराग्रही स्वभावामुळें स्वधर्मांतील दुराग्रही लोकांशीं त्याचें वांकडें पडलें; व याच कारणामुळें त्याचा मूळचा भरंवसा उडून कुराणाच्या आज्ञा निर्विवाद सत्य आहेत, असें नाहीं, असा संशय त्याच्या मनांत येऊं लागला. ज्यांत आपल्या सर्व रयतेचा समावेश होईल, असा एक नवा धर्म काढिला असतां, त्यापासून राज्याचें पुष्कळ हित होईल हें त्याच्या मनांत आल्यावांचून राहिलें नाहीं. आपल्या कारकीर्दीच्या आरंभीं हा मोठ्या तत्परतेनें पवित्र स्थानांच्या यात्रा करीत असे, आणि साधूंचीं दर्शनें घेत असे; आणि आपल्या राज्याच्या २१ व्या वर्षीही हा मक्केच्या यात्रेस जाण्याचा घाट मोठ्या बेतानें घाटीत होता. पुढें २४ व्या वर्षीं (म्हणजे इ० स० १५१९ मध्यें) यानें आपलीं निरहंकारी मतें उघड रीतीनें प्रकट केलीं.

अकबराची धर्मसंबंधी व मुलकी कामाची रीति.

त्याचा निराग्रहीपणा व निःपक्षपातीपणा.

त्याच्या धर्मसंबंधी मतांचा पालट.

मुसलमानांमध्यें कांहीं पंथांच्या फकीरांत धर्माविषयीं असेच निराग्रही विचार असून त्यांतून कोणा एकाची व याची भेट झाली नसेल, असें म्हणवत नाहीं. परंतु फैझी व त्याचा भाऊ अबुल् फझल् या दोघांनीं अकबराचा मुसलमानपणा बिघडविला, असा दोष त्या दोघां भावांवर सर्व मुसलमान ग्रंथकार आणितात. हे दोन्ही प्रख्यात

फैझीविषयीं.

पुरुष मुबारिक नामक एका विद्वान् पुरुषाचे पुत्र होते. मुबारिक हा बहुधा नागोर येथील राहणारा असून, तो एका काळीं आग्रा येथें आपल्या रीतीचें धर्मशास्त्र व अध्यात्मविद्या, यांची शाळा पढवीत असे. तो प्रथम सुन्नी होता, परंतु पुढें शिया झाला. नंतर प्राचीन काळच्या लोकांचे शास्त्रीय ग्रंथ वाचूं लागून तो निराग्रही मताचा झाला. त्यास त्याचे द्वेष्टे नास्तिक म्हणूं लागले, यामुळें लोकांनीं त्याचा इतका छल केला कीं त्यास आपली शाळा सोडून कुटुंबासुद्धां आग्र्याहून पळून जावें लागलें. त्याचे मुलगे सर्व प्रकारें मुसलमानी धर्मास अनुसरून वागत परंतु त्यांची त्या पंथावर कधींहि मनःपूर्वक प्रीति नव्हती, असें संभवतें.

फैझीनें संस्कृतांतून भाषांतरें केलीं.

हिंदुलोकांची व्युत्पत्ति व शास्त्र यांचा अभ्यास फैझीनें मन लावून पहिल्यानें केला. याच्या पूर्वी दुसऱ्या कोणी मुसलमानानें असा केला नव्हता. या शोधास तो अकबराच्या सांगीवरून लागला, अथवा तें काम त्यानें स्वेच्छेनें हातीं धरलें हें कांहीं दिसून येत नाहीं; परंतु ब्राह्मणलोकांच्या विद्येच्या प्रत्येक शाखेचा जो यथास्थित शोध यानें चालविला, तो बादशाहाच्या आज्ञेनें व सहायानें चालविला. त्यानें कांहीं संस्कृत काव्यें* व शास्त्रें यांचें भाषांतर केलें, व शिवाय भास्कराचार्याचें बीजगणित व लीलावती या ग्रंथांचेंहि केलें.

संस्कृत व इतर भाषांतील भाषांतरें त्यानें आपल्या हाताखालीं करविलीं.

याशिवाय याच्या हाताखालीं दुसरे विद्वान् लोक संस्कृतांतून भाषांतरें करण्यास असत; त्यांची हा देखरेख पाही. याप्रमाणें त्यानें महाभारत, रामायण, आणि राजतरंगिणीनामक काश्मीरचा इतिहास† व निदान एकतरी वेद्, इतक्या ग्रंथांचीं भाषांतरें केलीं. संस्कृतांत शुद्ध इतिहासपर असा राजतरंगिणी येवढा एकच ग्रंथ आहे.

याप्रमाणें अकबरानें संस्कृतांतूनच ग्रंथ संपादन केले, असें नाहीं; यानें गोव्याहून एका ख्रिस्ती उपदेशकास आणवून, युनानी भाषेंतील ग्रंथांचीं फारसींत भाषांतरें करण्याकरितां थोडे तरुण गृहस्थ ठेवावयाचे होते त्यांस शिकविण्याचें त्याकडून कबूल करविलें. या धर्मोपदेशकाचें पाद्री फराबतून या नांवानें अबुल् फझल् वर्णन करितो; आणि तो शास्त्रामध्यें व इति-

* फैझीनें महाभारतांतील नलदमयंतीच्या आख्यानाचें भाषांतर केलें. शिवाय त्यानें स्वतः फारसीमध्यें पुष्कळ काव्यें व दुसरे ग्रंथ लिहिले आहेत. अबुल् फझलापेक्षां तो विशेष विद्वान् असे, आणि त्याच्यासारखा पारपाचिक नसे.

† मुन्तखब् उल् तवारिख्.

हासामध्यें निपुण होता असें सांगतो; याप्रमाणें बाकीच्यांस सांगून स्वतः फैझी यास ख्रिस्ती लोकांच्या शुभ वर्तमानाचें शुद्ध भाषांतर करण्याची अकबरानें आज्ञा केली होती.*

अकबराच्या कारकीर्दीच्या बाराव्या वर्षी त्याची व फैझीची भेट झाली. पुढें सहा वर्षांनंतर, इ० स० १५७४ मध्यें त्यानें अबुल फझल् यास अकबराजवळ प्रविष्ट केलें. अबुल् फझल् याविषयीं.

हे दोघे भाऊ लवकरच पादशाहाचे जिवलग मित्र झाले; त्यांस तो क्षणभरही विसंबेना. धर्मसंबंधीं जे आपले नवीन विचार ते अकबर त्यांस मन मोकळें करून सांगत असे; शिवाय परदेशांमधील, व स्वदेशामधीलही विद्वानांस आश्रय कसा द्यावा याविषयीं तो त्यांचा अभिप्राय घेत असे; आणखी मोठमोठ्या राजकारभारांविषयींही त्यांजबरोबर मसलत करून त्यांस तीं कामें सांगत असे. दक्षिणेंत स्वारी करण्याच्या पूर्वी तिकडील राजांकडे फैझी यास मुद्दाम वकालतीच्या कामावर पाठविलें होतें. अबुल् फझल् यास तर पहिली लष्करी पदवी प्राप्त होऊन मुख्य प्रधानगिरीही मिळाली होती. अबुल् फझल् मरण पावला, तेव्हां अकबरास किती दुःख झालें त्याचें पूर्वीच वर्णन केलें आहे; परंतु फैझी मरण पावला त्या वेळीं अकबरानें काय काय केलें, याविषयीं एका त्याच्या शत्रूनें हकीकत लिहिली आहे, म्हणून ती विशेष भरंवसा ठेवण्याजोगी आहे. फैझी अत्यावस्थ झाला आहे, असें अकबरास मध्यरात्रीस वर्तमान समजलें; तेव्हां हा लागलाच घाईघाईनें त्याच्या खोलींत गेला; परंतु पाहतो तों, तो पूर्वीच बहुधा बेसावध होऊन गेला होता. अकबर, त्याचें डोकें सांवरून धरून, प्रीतिकर वाणीनें त्यास बोलला "शेखजी! मी अली वेग तुझांजवळ आणिला या भावांवर अकबराची अत्यंत प्रीति.

* विद्या आणि कौशल्य यांविषयीं अभिरुचि अकबराच्या दरबारांत विशेष वाढली होती. अझीझ उर्फ खाने आझिम हा मोठा विद्वान् होता; बहिराम खान याचा मुलगा मिर्झाखान ज्यास खान खानान हा किताब होता, व जो अकबराचा दुसऱ्या पायरीचा सरदार होता, त्यानें तुर्की भाषेमधून बाबराच्या हकीकतीचें उत्कृष्ट फारसींत भाषांतर केलें; तें अद्यापि प्रसिद्ध आहे. त्या वेळच्या प्रसिद्ध पुरुषांमध्यें तानसेन म्हणून एक प्रख्यात गवई होता, असें सर्व इतिहासकार वर्णन करितात. त्याच्या गाण्याची लोक अद्यापि विशेष तारीफ करितात. हैबत खान हा हुशार व चपल सरदार असून, लढाईच्या कामांत पुष्कळ वेळां गुंतलेला असे; तथापि तोही पुष्कळ वायें चांगलीं वाजवीत असे. अकबर झालांस उत्तेजन देत असे; त्यांत हिंदी व मुसलमानी दोन्ही तऱ्हांची विद्या शिकवीत असत आणि "जशी ज्याची रियति असेल, आणि ज्यास पुढें जसा धंदा करावयाचा असेल, त्याप्रमाणें त्यास शिकवीत असत."

आहे. तुझी कां बोलत नाहीं?" यास तो उत्तर देईना; असें पाहून अकबरानें आपलें पागोटें जमीनीवर आदळलें आणि शोक करून आकांत केला. त्या वेळीं फैझीचा भाऊ अबुल् फझल् हा तेथून जरा एकीकडे गेला होता; मग जेव्हां अकबर जरा स्वस्थ झाला, तेव्हां अबुल् फझलापाशीं गेला, आणि कांहीं वेळपर्यंत त्याचें सांत्वन करून मग आपल्या महालांत परत गेला.*

अकबराच्या शास्त्रीय व धर्मसंबंधी सभा.

फैझी व अबुल् फझल् यांशिवाय सर्व धर्मांमधील पुष्कळ विद्वान् लोक याच्या दरबारांत होते; त्यांस जमवून शास्त्रीय विषयांवर वाद करण्याची अकबरास मोठी हौस असे; आणि तो त्यांजबरोबर साऱ्या रात्रीच्या रात्री बसून काढीत असे. त्या सभा भरण्याचा नियमित वार शुक्रवार असे; परंतु शिवाय तो पुष्कळ वेळां एकटाच ब्राह्मण किंवा एकटाच मुसलमान मुफ्ती यांस बोलावून त्यांच्या निरनिराळ्या पंथांच्या मतांविषयीं पुष्कळ शोध करीत असे.

एशियाखंडांतील नानाप्रकारच्या धर्मांविषयीं "दबिस्तान" म्हणून फारसीमध्यें एक मोठा प्रौढ ग्रंथ आहे; त्यांत या मंडळ्यामध्यें वादविवाद होत असत त्यांचे कांहीं नमुने दिले आहेत. ते बहुधा खऱ्या झालेल्या मंडळ्यांमधील वाद नाहींत; काल्पनिकांमधील आहेत असें संभवतें.

---

* हा वृत्तान्त अब्दुल् कादिर यानें मुनूखब् उल् तवारिख् नामें ग्रंथांत लिहिला आहे. त्यांत अब्दुल् कादिर लिहितो कीं अगदीं मरावयाच्या वेळीं फैझी हा धर्मास शिव्या देत होता, आणि तो शेवटीं कुत्र्यासारखा भुंकला; त्याचें तोंड छिन्न विछिन्न झालें, आणि ओठ काळे पडले; जसा कांहीं पुढें त्यास जो नरकवास प्राप्त होणार त्याचा त्यावर अगोदरचा ठसा बसून गेला कीं काय? फैझीनें अब्दुल् कादिरच्या वतीनें अकबरास एक शिफारसपत्र दिलें होतें, त्यावरून, आपल्या मित्रांविषयीं फैझीस किती आस्था असे तें स्पष्ट समजतें. त्या पत्रांत, पत्र नेणार (म्हणजे अब्दुल् कादिर) यानें किती चाकरी केली, असें असून तो दुर्दैवानें रूपास चढला नाहीं याविषयीं पुष्कळ लिहिलें आहे; हा माझा २७ वर्षांचा अत्यंत स्नेही आहे; हा खरा आणि विश्वासू मित्र, व या पुरुषांत पुष्कळ सद्गुण व कौशल्य आहे, याविषयीं त्यानें मोठ्या गौरवानें लिहिलें आहे; आणि शेवटीं पादशाहाजवळ त्याची मोठी शिफारस केली आहे. हें पत्र अब्दुल् कादरानें वरील ग्रंथांत घातलें आहे. आपल्या उपकार करणाऱ्यावर त्यानें अशी कृतघ्नता केली आणि तो मरण पावल्यानंतर त्याची अपकीर्ति केली, या दोषाचें निराकरण अब्दुल् कादिर असें करितो कीं हें जें मीं काम केलें, तें ईश्वर व धर्म यांस स्मरून मला जरूर करणें आलें म्हणून मीं केलें. अब्दुल् कादिर हा फैझी अबुल् फझल् याजवळ धर्माच्या बाबतींत भांडत असे, तथापि त्यामुळें अकबराजवळ त्याची अप्रतिष्ठा झाली, असें दिसत नाहीं; कारण फैझी मेल्यानंतर त्याच्या ग्रंथसंग्रहाची याद करण्यास अकबरानें त्यास लाविलें होतें; त्या पुस्तकालयांत ४०६० ग्रंथ नीट शोधलेले, आणि मजबूद बांधलेले होते, व काव्य, इतर व्युत्पत्तिविषय, नीतिशास्त्र, पदार्थविज्ञान शास्त्र, आणि धर्मशास्त्र, या सर्व विषयांवर त्यांत ग्रंथ होते असें त्यानें वर्णन केलें आहे.

एक ब्राह्मण, एक मुसलमान, एक अग्निपूजक, एक यहुदी, एक ख्रिस्ती, आणि एक तत्वज्ञानी, या इतक्यांमध्यें जो संवाद झाला तो मात्र यथास्थित वर्णन केला आहे. त्यांत प्रत्येक धर्मवाद्याच्या मतांचें उपपादन करून, सर्व धर्मांचें एकेकामागून खंडन केलें आहे; त्यांतून कांहींचे स्थापक लबाड होते, त्यामुळें त्यांस दोष दिले आहेत; आणि सर्वांचीं मतें बुद्धीस विरुद्ध, आणि त्यांत सांगितलेले जे चमत्कार त्यांस प्रमाण नाहीं; म्हणून सर्वांसच दूषण लाविलें आहे. त्यांत तत्ववेत्त्यानें केवळ विवेक आणि सत्य यांच्या मात्र पायावर धर्माची रचना करून तो सर्वांनीं स्वीकारावा अशी शिफारस करून तो संवाद पुरा केला आहे; या प्रकारचा एक खरा संवाद "अकबरनाम्यामध्यें" दिला आहे. तो सर्व धर्मीमधील विद्वान् लोकांच्या समाजासमोर पाद्री रैदिफ् नामें ख्रिस्ती धर्मोपदेशक व कांहीं मुसलमान मुल्लालोक यांमध्यें झाला. त्यांत त्या ख्रिस्त्यानें आपला वाद सामोपचारानें व न्यायानें चालविला होता असें स्पष्ट लिहिलें आहे. त्या वादाच्या शेवटीं अकबरानें मुल्लालोकांची त्यांच्या दुराग्रहाविषयीं निर्भर्त्सना केली आणि विवेकास अनुसरून चाललें तरच ईश्वराची बरोबर भक्ति होईल, लोकांनीं म्हटलेल्या ईश्वरप्रणीत धर्मावर डोळे बांधून विश्वास ठेविल्यानें होणार नाहीं, असा माझा अभिप्राय आहे, असें सांगितलें.*

* या सभेमध्यें एक गोष्ट घडून आली, तिजविषयीं मुसलमानी व ख्रिस्ती ग्रंथकार निरनिराळ्या रीतीनें वर्णन करितात, आणि प्रत्येक जी गोष्ट सांगतो ती त्याच्याच धर्मनिष्ठेस विशेष बाधक होते, हा या वादामध्यें विशेष चमत्कार आहे. अबुल् फझल् असें वर्णन करितो कीं आपआपलीं शास्त्रें ईश्वरप्रणीत आहेत याविषयीं त्या पक्षकारांचा वाद झाला; त्यावेळीं, जर मुसलमानलोक कुराणावर भरंवसा ठेवून माझ्याप्रमाणें करितील, तर मी हातांत बैबल (म्हणजे ख्रिस्ती शास्त्राचें पुस्तक) घेऊन बेटलेल्या अग्निकुंडांतून चालत जाईन, असें त्या पाद्रीनें सांगितलें. त्यास मुल्लालोकांनीं शिव्या मात्र दिल्या. ते पाद्री असें सांगतात कीं, वरील बोलणें प्रथम मुसलमानांकडून निघालें आणि अकबराच्या इच्छेविरुद्ध तें आपण माकबूल केलें. उभय पक्षांचें वेडेपण बाहेर काढून आपलें मनोरंजन करून घ्यावें येवढाच बहुधा वरील वादांत अकबराचा उद्देश असावा असें दिसतें; ख्रिस्ती लोकांची निर्भर्त्सना करावी असा त्याचा उद्देश होता, असें अगदी दिसत नाहीं. अकबरास आपण आपल्या धर्मांत आणूं अशी त्या पाद्र्यास मोठी आशा लागली होती; तिचा भंग झाल्यामुळें ते क्षोपायमान झाले, आणि त्यांस शेवटीं असें वाटलें कीं आपलीं चित्रें व मूर्ति हीं पाहून आपली तृप्ति करून घ्यावी, आणि आपणास दरबारांत आणून आपला डौल वाढवावा, हाच आपणांस उत्तेजन देण्यामधील अकबराचा उद्देश असावा. सर्व पंथांतील धर्मसंबंधी मतें जाणण्याविषयीं अकबराची अत्यंत आर्तता असे; परंतु त्यांतही ख्रिस्ती धर्माचा तो वास्तविक आदर करीत असे हें विशेष होतें, असें अबुल् फझल् व अब्दुल् कादिर हे दोघेहि सांगतात. त्यानें आपला मुलगा मुराद यास ख्रिस्तीधर्मांतील "शुभ वर्तमान" शिकविलें; आणि त्या पाठास आरंभ करते वेळीं नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें अल्लाचें नांव न घेतां येशुख्रिस्ताचें घेऊन आरंभ करावा असा क्रम चालला होता.

वरील इतिहासावरून अकबराचा धर्म काय होता याचें अनुमान करितां येईल. अकबर शुद्ध एकेश्वरवादी होता; परंतु मनुष्याच्या बुद्धीची दुर्बलता मनांत आणून कांहीं संस्कार करावे असें त्याचें मत असे. जें ईश्वराचें ज्ञान आपल्या विवेकबुद्धीनें आपणास प्राप्त होतें, त्यावरून त्याचें एकत्व व उदारत्व हीं चांगल्या रीतीनें सिद्ध होतात; यास्तव त्या ज्ञानाप्रमाणें आपण त्याची भक्ति करावी; तशीच त्याची आपण सेवा करावी; आणि आपले लोभादिक मनोविकार जिंकून मनुष्यमात्रांवर उपकार घडतील अशा सत्कृत्यांनीं आपलें परलोकसुख साधावें; परंतु आपणाप्रमाणेंच सर्व मनुष्य दुर्गुणास व चुकीस पात्र आहेत, याकरितां कोणाही मनुष्याचें प्रमाण मानून त्याचा धर्म स्वीकारणें, अथवा कांहीं संस्कार करणें, या कर्मास आपण प्रवृत्त होऊं नये, असें त्याचें धर्ममत असे. आपलें मन ईश्वराकडे लागण्यास कांहीं साधनीभूत पूजेचा दृश्य पदार्थ जर मनुष्यांस अवश्यकच पाहिजे असेल, तर सूर्य, ग्रह, अथवा अग्नि, हीं ईश्वरी चिन्हें पूजावीं, असें अकबराचें सांगणें असे. त्याच्या वेळीं धर्मोपदेशक नसत; तो प्रसिद्धपणें नमाज पढत नसे, आणि अन्नाविषयीं त्याचा निर्बंध नसे; परंतु बुद्धीचें गांभीर्य वाढण्याकरितां उपोषण करावें असें तो सांगत असे; सूर्यास नमस्कार करणें, मध्यरात्रीं व सूर्योदयीं नमाज पढणें, आणि दोन प्रहरीं सूर्याचें ध्यान करणें येवढे काय ते त्याचे *नियम असत. या प्रकारच्या नियमांनीं भक्ति केल्यानें सिद्धि होते* असा त्याचा भरंवसा पटला होता असें नाहीं; परंतु अशा रीतीनें लोकांनीं आचरण करावें असें जें तो सांगत असे, तें केवळ लोकांच्या वेड्या समजुती मनांत आणून तो तसें करीत असे, व लोकांस करूं देत असे. एके वेळीं पावसाकरितां ईश्वराची प्रार्थना करावी अशी लोकांनीं याची विनवणी केली; तेव्हां हा म्हणाला, कीं आम्हाला कशाची गरज आहे व आमचें मनोगत काय आहे, याची माहिती आमच्यापेक्षां ईश्वरास विशेष आहे, आणि आमच्या कल्याणार्थ आपलें सामर्थ्य खर्च करण्यास त्यास आठवण करावयास नको; असें म्हणून त्यानें स्तुतिकरणें नाकबूल केलें, असें अबुल् फझल् वर्णन करितो; परंतु अकबर हा स्वतः सर्व धर्मसंबंधीं नमाजादि संस्कार करीत असे, व लोकांस करूं देत असे, त्यावरून त्याच्या मनावर त्या संस्कारांचा कांहीं ग्रह झाला नव्हता, कीं होता याविषयीं अंदेशा आहे. कारण अकबर स्वभावानें भक्तिमान् होता म्हणून त्याची बुद्धि जरी पुष्कळ शोधक व संशयी असे तरी त्याच्या विवेकबुद्धीनें जो धर्म पसंत केला होता, त्यापेक्षां ज्या थोथांडांनीं ईश्वराचा व आपला संबंध विशेष निकट होईल असें लोकांचें म्हणणें असे, त्यांकडे त्याचें मन विशेष धांवत असे, असें दिसतें. याच वृत्तीमुळें, जेव्हां

अकबराच्या धर्मसंबंधी मतांविषयीं.

ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांनीं येशु ख्रिस्त व मार्य कुमारी यांच्या प्रतिमा त्यास दाखविल्या, तेव्हां त्याला धाक पडून मोठ्या भक्तीनें त्यानें त्याची पूजा केली; ही एक गोष्ट, शिवाय अशाच दुसऱ्या पुष्कळ गोष्टी आहेत.

अकबराचे दरबारी लोक त्याची फार स्तुति करितात आणि त्याच्या धर्मसंबंधी वाक्यांतहि कांहीं तसे उल्लेख आहेत, तथापि ईश्वरानें स्वतः मला कांहीं विलक्षण प्रेरणा केली आहे असें दर्शविण्याचा त्याचा अगदींच कधींही हेतु नव्हता असें दिसतें. पैगंबर मुळींच नाहींत हें त्याचें मुख्य मत होतें. कोणत्याही वेळीं प्रमाणें काढावयाचें झाल्यास हा मनुष्याच्या विवेकबुद्धीकडे वळे, आणि आपण मुलकी व्यवस्थेमध्यें बंदोबस्त ठेविणार कामगार आहों, या नात्यानें लोकांच्या धर्मात हात घालण्यास काय तो आपणास अधिकार आहे असें त्याचें मत होतें.* हे फेरफार प्रसिद्ध करण्यापूर्वी त्यानें मुख्य मुसलमानी धर्मशास्त्र्यांचे शास्त्रीय रीतीनें अभिप्राय मिळविले होते; त्यांत पादशाह धर्माचा अध्यक्ष आणि त्यानें आपल्या विचाराप्रमाणें धर्मसंबंधीं व्यवस्था करावी आणि त्या धर्मातील लोकांचे आपसांतील सर्व कजे निवडावे असा त्यास अधिकार आहे, असें मत मिळवून ठेवण्याची सावधगिरी त्यानें पूर्वीच करून ठेवली होती. नंतर धर्मसंबंधी जें नवीन लोकांनीं म्हणावयाचें वचन तें त्यानें केलें; तें असें कीं "एक ईश्वर आहे, दुसरा नाहीं, आणि अकबर हा त्याचा खलीफा आहे."

इ० स० १५७९, हि० स० ९८७, माहे रज्जब.

आपल्या मतांचा प्रसार करणें तो अकबर लोकांची समजूत घालून करीत असे; त्यामुळें त्याच्या दरबारांतील लोक व दुसरे कांहीं विद्वान् लोक हे खेरीज करून दुसऱ्या लोकांमध्यें जरी त्याच्या मतांचा प्रसार झाला नाहीं, तरी त्याच्या पूर्वी मुसलमानी धर्माविषयीं लोकांवर जी कायद्याच्या जोरानें सक्ती होत असे, ती नाहींशी झाली. नमाज पढणें, रोजे ऊर्फ उपोषणें, धर्म, यात्रा, आणि मशीदींत देवाचा स्तव, हीं ज्याचीं त्यानें आपल्या इच्छेनें करावीं. अमंगळ जनावरांचा निषेध, तसेंच मित मद्यपान व फांशांनीं जुवा खेळणें, यांविषयींच्या हरकती त्यानें दूर केल्या; आणि बारा वर्षेपर्यंत कोणाची सुंता करूं नये; मग पुढें ज्याला तो विधि करावयाचा तो त्याच्या योग्यतेविषयीं विचार करील, अशी त्यानें आज्ञा केली.

---

*आपल्या शिष्यांवर फुंकर घालणें इत्यादि याचे कांहीं पाठ असत त्यांवरून हा अद्भुत चमत्कार करण्याचा आव घालीत असे, असें म्हणतात, परंतु हे प्रकार तर हिंदुस्थानांतील सर्व धर्मोपदेशक गुरु साधारणरीत्या करीत असतात.

याशिवाय अकबरानें दुसऱ्या कांहीं गोष्टी केल्या, त्या त्याच्या निरभिमानाच्याही पलीकडे गेल्या, आणि मुसलमानी धर्माची पायमळणी करण्याची त्याची इच्छा होती असें त्यांवरून दिसूं लागलें. त्यानें हिजरी सन व आरबी महिने फिरविले. आणि आपण गादीवर बसला त्या तारखेच्या अगदीं जवळ जो महाविषुवाचा दिवस त्या दिवशीं आरंभ करून सौर मानाचें वर्ष केलें, आणि त्याचे महिने पाडून त्यांस जुन्या इराणी महिन्यांचीं नावें दिलीं; आरबी भाषेचा अभ्यास कोणी केला असतां, त्यास उत्तेजन देणें त्यानें कमी केलें; महम्मद, अल्ली, इत्यादि आरबी नावांची वहिवाट कमी केली; 'सलाम आलेकुम' (तुमचें कल्याण होवो) असा जो रामराम करावयाचा पाठ असे तो फिरवून 'अल्लाहु अकबर' (म्हणजे ईश्वर अति मोठा आहे) असें सुरू केलें; आणि जो सलाम घेईल त्यानें 'जिल्ली जलालेहु, (त्याचें तेज प्रकाशित होवो) असें त्याचें उत्तर द्यावें, असें त्यानें *ठरविलें. दाढी राखण्याविषयीं कुराणामध्यें आज्ञा केली आहे; परंतु त्या चालीचा अकबरास इतका त्रास असे कीं तीप्रमाणें जो चालेल त्यास तो आपल्या समोरही येऊं देत नसे. तसेंच कितीएक प्रसंगीं पादशाहासमोर साष्टांग नमस्कार घालणें (अथवा जमीनीचा मुका घेणें असें ज्या चालीस म्हणत असत) ही इराणी चाल सुरू करण्याचा कायदा त्यानें केला; परंतु येवढा मान केवळ ईश्वरासच योग्य आहे असें मुसलमान मानितात, त्यामुळें या चालीनें आणि वरील दाढी न राखण्याच्या चालीनें मुसलमानांस अकबराचा विलक्षण कंटाळा आला.

मुसलमान लोकांच्या चमत्कारिक चालींकडे यानें पाठ केली.

त्या वेळीं हिंदूंस सरकारचा आश्रय नव्हता त्यामुळें अकबरास त्यांच्या धर्मांत हात घालण्याचें विशेष कारण पडलें नाहीं; तशांत त्यांच्या धर्मांत विशेष दुराग्रह नाहीं, आणि त्यांपासून उपद्रवही विशेष होत नाहीं, त्यामुळें त्यांत हात घालण्याची त्यास फारशी इच्छा झाली नाहीं असें दिसतें. तथापि दिव्य करणें, लहान मुलींचें लग्न करणें, व होमाकरितां पशु मारणें, हीं सर्व त्यानें बंद केलीं. त्यानें हिंदुशास्त्राच्या विरुद्ध विधवांस पुनर्विवाह करण्याची परवानगी दिली; खुशीशिवाय सती जाणें अगदीं मना केलें, आणि कोणी सती जाण्याचा निश्चय केल्यास तो तिनें खुशीनें केला आहे, आणि त्या कामांत कोणी आपलें वजन खर्चिलें नाहीं याचा शोध लावण्याविषयींचा त्यानें चांगला बंदोबस्त ठेविला होता; हें त्यानें सर्वांहून मोठें कृत्य केलें. एके वेळीं जोधपुरचा राजा सती जाण्याविषयीं आपले

हिंदूंच्या चालींबद्दल अकबरानें बंदी केली.

* या भाषणामध्यें पादशाहाचें नांव अल्लालुद्दीन अकबर याचा समावेश होतो.

सुनेवर जुलूम करीत आहे असें त्यानें ऐकिलें, तेव्हां ती सती बंद करण्याकरितां हा लागलाच घोड्यांची डाक ठेवून तेथें गेला.

त्यानें हिंदूंविषयीं जे मोठे बंदोबस्त केले, ते शुद्ध त्यांच्या हिताचेच होते; परंतु आपल्या धर्मांत फेरफार करूं लागण्यापूर्वीच पुष्कळ वर्षांवर ते त्यानें सुरू केले होते. हा गादीवर बसल्यापासूनच मुसलमानाप्रमाणेंच हिंदुलोकांस चाकरीस ठेवूं लागला. पुढें आपल्या कारकीर्दीच्या सातव्या वर्षी त्यानें जझिया नामें अन्यधर्मी लोकांपासून जी शिरगणती घेत असत, ती बंद केली. हा कर मोठा त्रासदायक असे. तेणें करून पादशाही धर्माचे लोक, व त्यांच्या हाताखालचे लोक, यामध्यें वैमनस्य पडत असे. त्या सुमारास यात्रेकरू लोकांवरील देणेंही त्यानें काढून टाकिलें. त्याविषयीं तो असें म्हणत असे कीं हा कर व्यर्थ थोथांडावर पडतो खरा; परंतु एकाच ईश्वराची भक्ति करण्याचे सर्व मार्ग योजिले आहेत, यास्तव भक्तिमान् लोकांच्या मार्गांत अडथळा आणून त्यांच्या उत्पन्नकर्त्या ईश्वराजवळ व्यवहार करण्याची त्यांची रीति मोडून टाकणें हें नीतीस विरुद्ध आहे.

याची हिंदुलोकांवर साधारण कृपा.

याहून पूर्वी इ० स० १५६१त, लढाईंत धरलेल्या लोकांस गुलाम करूं नये अशी मनाई करण्याविषयीं एक दयाळू कायदा त्यानें केला; हा कायदा अमुकच जातीच्या लोकांस लागू होता असें नाहीं; परंतु त्यापासून मुख्यत्वेंकरून व्यवहारांत हिंदूंचें हित झालें. पूर्वीच्या बखेडयांत या द्वाड चालीपासून इतका अनर्थ होत असे कीं ज्या ठिकाणचे किल्लेकरी हल्ल्याच्या वेळीं लढून अडथळा करीत, त्यांच्या बायका मुलांसच मात्र गुलामगिरी करण्यास विकीत असत असें नाहीं, तर कोणत्याही शत्रूच्या मुलूखांतील सर्व निरुपद्रवी लोकांस पकडून त्यांस गुलामगिरी करण्यास विकून टाकीत, असा पाठ असल्याचें दिसून येतें. हें सर्व अकबरानें अगदीं मना केलें.

अकबरानें जे धर्मसंबंधी फेरफार केले ते सर्व एकदमच सुरू केले नाहींत, आणि त्यांतूनही जे लोकांस विशेषेंकरून सदोष असे दिसले, ते त्यानें रद्द केले, अथवा त्यांची व्याप्ति राजवाड्यामध्यें मात्र ठेविली, तथापि त्या योगानें जे विशेष निःसीम मुसलमान होते त्यांमध्यें व मुख्यत्वेंकरून मुल्लालोकांमध्यें मोठा गवगवा झाल्याचून राहिला नाहीं; तथापि जेव्हां अकबरानें सर्व राज्याच्या महसूलाचा बंदोबस्त केला, या वेळीं जे फेरफार झाले त्यांच्या योगानें धर्मादाय खात्याच्या जमीनीच्या स्थितीमध्येंही कांहीं तफावत पडली; तेणेंकरून तर मुल्लालोकांस अधिकच वीट आला. या सर्वलोकांची गाऱ्हाणी "मुनूतखब् उल् तवा-

मुसलमान लोकांत नाखुषी उत्पन्न झाली.

रिख्" या ग्रंथाचा कर्ता अब्दुल् कादिर, ज्याविषयीं पूर्वी पुष्कळ वेळां लिहिण्यांत आलें आहे, त्यानें मोठ्या उत्सुकतेनें सांगितलीं आहेत. अकबराची शिस्त मुसलमानी धर्माचा छेद करण्याची होती, आणि त्या धर्मास अवलंबून राहिलेल्या प्रख्यात पुरुषांचा छलही तो करीत असे, असा आरोप कादिर अकबरावर आणतो. आतां जे लोक त्यास अडथळा करण्याविषयीं विशेष उद्योग करीत असत त्यांविषयीं त्याच्या मनांत वांकडें असे, असें संभवत नाहींसें नाहीं, आणि जे विशेष मिळाऊ रीतीनें वागत त्यांस हा आश्रय देत असे, हेंही खचित आहे; परंतु ज्या ज्या लोकांशीं कठीण भाषण व वर्तणूक केल्याचीं उदाहरणें कादिरानें दिलेलीं आहेत, त्या सर्व लोकांनीं कांहीं तरी अपमान किंवा दंगेखोर वर्तणूक अशीं विवक्षित कृत्यें केल्यामुळें अकबरानें जें केलें तें योग्यच असें दिसतें. सदरील उदाहरणें मुल्ला लोकांचींच आहेत असें नाहीं. एका मुख्य उमरावानें अकबराच्या कृत्यांस दोष दिला, आणि, यांविषयीं दुसऱ्या देशांतील वास्तविक धर्मानें चालणारे राजे काय म्हणतील याविषयीं तुम्हास काय वाटतें, असें पादशाहास विचारिलें. त्यावरून त्यानें त्यास राजमहालांतून हांकून लावण्याची आज्ञा केली; तसेंच दुसऱ्या एका उमरावानें पादशाहाचे प्रधान हे पापरूपी पुरुष आहेत असें म्हटलें; तेव्हां अशा उत्तराबद्दल तुला एक ठोंसा मिळणें योग्य आहे, असें त्यास अकबरानें सांगितलें. या फसाद करणाऱ्या लोकांपैकीं 'खाने-आझिम' नामें पदवीचा सरदार अझीझ हा मुख्य होता. तो अकबराचा दूधभाऊ असून त्याच्या उत्तम सरदारांपैकीं सरदार होता. हा मानकरी गुजराथच्या सुभ्यावर जाऊन फार दिवस राहिला होता, त्यावरून त्याच्या आईनें आग्रह करून अकबराकरवीं त्यास दरबारांत येण्याकरितां बोलावणें पाठविलें. अझीझानें न येण्याचें कांहीं निमित्त सांगितलें; परंतु दाढी काढून टाकणें व नमस्कार घालणें ही त्याची खरी हरकत आहे असें दिसून आलें; तेव्हां अकबरानें त्यास सामोपचारानें उपदेशपर पत्र लिहिलें; परंतु अझीझानें आग्रह धरल्यावरून त्यास दिल्ली येथें येण्याविषयीं अकबरानें सक्त हुकूम पाठविला. त्यावरून अझीझ यानें आपलें काम टाकून दिलें, आणि अकबरास एक उद्धट व निंदापर पत्र लिहिलें. त्यांत त्यानें त्यास असें विचारलें कीं तूं जो गर्व करून ओढत्यानें नवा धर्म चालू केला आहेस, त्या तुला कांहीं धर्मपुस्तक स्वर्गातून प्राप्त झालें आहे काय? अथवा महम्मदासारखे अद्भुत चमत्कार करून दाखविण्याची तुझ्यामध्यें शक्ति आहे काय? याकरितां मी तुला सावध करितों, कीं तूं अक्षयी नरकवासास जाण्याच्या पंथास लागला आहेस; त्या पत्राच्या शेवटीं अकबरास तरणोपायाच्या मार्गावर ईश्वरानें

पुनः आणावें म्हणून त्याची प्रार्थना करून पत्र पुरें केलें आहे. याप्रमाणें आपल्या औत्सुक्याचा तडाका मारून अकबराची परवानगी न घेतां, अथवा त्यास न कळवितांही जहाजांत बसून तो मक्केस गेला; परंतु तेथें थोड्याच दिवसांमध्यें त्याला आपल्या स्थितीचा कंटाळा आला, म्हणून तो हिंदुस्थानांत परतून येऊन अकबरास शरण गेला; त्यावर अकबरानें पूर्ववत् कृपा करून तसाच भरंवसा ठेवला.

अकबराच्या धर्माचा प्रसार विशेष झाला नाहीं.

याप्रमाणें जे जे अडथळे आले त्यांतून अकबर पार पडला, तथापि त्याचा धर्म केवळ बुद्धिग्राह्य व निर्गलितार्थ होता, त्यामुळें सर्व लोकांस तो विशेष प्रिय झाला नाहीं. थोडे तत्ववेत्ते व कांहीं स्वार्थसाधक धर्मोपदेशक व दरबारी लोक यांनीं मात्र त्याचा स्वीकार केला होता, त्या पलीकडे त्याची कधींहि गति झालीसें दिसत नाहीं. पुढें अकबर मरण पावल्यावर, त्याच्या धर्माचाहि आपसुखानेंच काळ झाला, आणि जहान्गीर पादशाहाच्या कारकीर्दीत हळू हळू गोंगाट न होतां मुसलमानी आचार पुनः सुरू झाले. सौर मानाचें वर्ष, अकबरानें सुरू केलें म्हणून, तें जास्त वेळपर्यंत राहिलें असें नाहीं, तर त्यापासून वस्तुतः विशेषच फायदे होते, यामुळें तें साल कांहीं दिवस पुढें चाललें. अकबराच्या शिस्तीमुळें लोकांत उदार शोधक बुद्धि उद्भवली; आणि पुढें जरी ती शिस्त नाहींशी झाली, तथापि ती शोधक बुद्धि तशीच शेष राहिली, आणि जर बाह्य कारणांनीं तिच्या गतीस प्रतिबंध झाला नसता, तर ती पक्क द्वेश येऊन, त्या वेळच्या थोथांडांत पुष्कळ चांगली सुधारणूक झाली असती.

जीं अकबराचीं मतें होतीं, तीं त्यानें शोधून काढिलीं असा त्याचा आपल्याच्यानें वर्णव करवत नाहीं. कारण वास्तविक पाहूं गेलें असतां ईश्वर एक आहे असें हिंदूंमधील विद्वानांचें मत पूर्वीपासूनच होतें, आणि ते आपल्या धर्मातील कादंबरीच्या गोष्टींवर विश्वास न ठेवितां त्यांस मान मात्र देत असत. अकबरापूर्वी सुमारें १०० वर्षांवर कबीरनामक साधूच्या अनुगाम्यांचा कबीरपंथ म्हणून निर्माण झाला होता. या पंथांतील लोकांचे विचार वरील हिंदु विद्वानांच्या विचारांपेक्षांहि अकबराच्या विचारास अधिक मिळते येत असत आणि त्यांपासून त्यानें आपले कांहीं धर्मसंबंधी स्वेच्छाचारी नियम घेतले होते, असें दिसतें. तथापिही पूर्वीच्या सर्व पादशाहांपेक्षां ईश्वराच्या स्वरूपाविषयीं त्याचे विचार फार चांगले होते. जर एखादा वैरागी गुहेमध्यें राहणारा असून त्यानें कधीं धर्मामध्यें सुधारणा केली, तर लोक बहुधा त्याचाच छल करितात; तेव्हां असा मनुष्य धर्मांत फेरफार करावयास इच्छीत असून त्यानें लोकांस आपापल्या मताप्रमाणें

चालण्यास मोकळीक दिली, तर त्यांत त्यानें येवढें औदार्य केलें असें म्हणतां येत नाहीं; परंतु अकबरासारख्या बलाढ्य राजानें जर अशी परवानगी दिली; तर त्याचें पोट मोठें थोर असें म्हटलें पाहिजे.

अकबराच्या महसूली शिस्तीनें हिंदुस्थानाचें पुष्कळ कल्याण झालें अशी तिची कीर्ति आहे. तथापि त्या शिस्तींत त्यानें कांहीं नवीन कल्पना काढली असें दिसून येत नाहीं; पूर्वीचा बंदोबस्त विशेष सफाईनें व नियमितपणानें तडीस नेला येवढेंच मात्र त्यानें केलें. वास्तविक पाहूं गेलें असतां शीरशाहानें जी वहिवाट सुरू केली, तिचा सर्व राज्यांत फैलावा करण्यास त्याची कारकीर्द थोडे दिवस चालल्यामुळें त्यास फुरसद झाली नाहीं, व मागाहून अकबरानें तीच पुढें चालविली.

त्याच्या राज्यकारभाराचा प्रकार व महसूलाची शिस्त.

(१) जमीनीची बरोबर मोजदाद करणें; (२) दर बिघ्यास उत्पन्न काय होतें याचा तपास करून त्यांतून सरकारास काय द्यावें त्याचें प्रमाण ठरविणें; आणि (३) त्या ठरविलेल्या ऐनजिन्नशीं उत्पन्नाबद्दल त्याच्या किंमतीच्या मानानें पैका किती द्यावा याचा ठराव करणें; हे अकबराच्या बंदोबस्तांत मुख्य उद्देश होते.

१—पूर्वी सरकारी अंमलदारही जमीन मोजण्याचीं निरनिराळीं मापें वापरीत असत; तीं त्यानें काढून जमीनीची बरोबर मोजदाद होण्याकरितां जिकडे तिकडे एकसारखें माप सुरू केलें; तशींच क्षेत्रफळ करण्याचीं यंत्रेंही फेरफार करून चांगलीं केलीं; आणि नंतर सर्व राज्यामधील लागवड जमीनीची पुरी मोजदाद करण्याकरितां लोक पाठवून दिले.

२—मोजदादीप्रमाणें जमाबंदीचें काम इतकें सरळ नव्हतें. जमीनीच्या मकदुराप्रमाणें तिच्या तीन प्रति केल्या होत्या. त्यांतून दर प्रतीच्या बिघ्यास किती उत्पन्न होईल त्याचे निमताने काढले होते, आणि तिन्ही प्रतींच्या निमतान्यांची सरासरी करून तितकें एका बिघ्याचें उत्पन्न असें धोरण बांधिलें होतें, आणि त्या उत्पन्नांतून एक तृतीयांश सरकारचें देणें असें ठरविलें होतें.* परंतु

* उदाहरण, जर आपण एक बिघाभर गव्हाचें शेत घेतलें, आणि त्याचें मणांच्या मापानें उत्पन्न धरिलें, तर—

	मण	शेर	
पहिल्या प्रतीच्या जमीनींत	१८	„	उत्पन्न होईल.
दुसऱ्या „ „	१२	„	„
तिसऱ्या „ „	८	१५	„
एकंदर.....	१८	१५	

ही जमाबंदी सरकारचें शिकस्त देणें ठरविण्याकरितां मात्र केली होती, असें दिसतें. कारण आपणावर वसूल वाजवीपेक्षां जास्त बसतो असें ज्यास वाटेल, त्यानें प्रत्यक्ष मोजदाद करून पिकाचे विभाग करण्याविषयीं सरकाराजवळ अड धरावी अशी मोकळीक होती. एकसारख्या मकदूराच्या जमीनींची दुसऱ्या कांहीं रीतींनीं निराळी स्थिति असे; या कारणामुळें पूर्वीच्या प्रतबंदींत खालीं लिहिल्याप्रमाणें फेरफार झाले होते. १. जी जमीन कधींही ओसाड टाकावी लागत नसे, तिजवर दर पिकास भरदस्त द्यावा लागत असे. २. जी ओसाड टाकावी लागत असे तिचें लागवडीच्या सालीं मात्र देणें पडे. ३. पाण्यानें धुपून गेल्यामुळें किंवा अशाच दुसऱ्या कारणामुळें ज्या जमीनींचें नुकसान झालें असेल, अथवा ज्या जमीनींत तीन वर्षें लागवड झाली नसून ती पुनः लागवडीस आणण्यास कांहीं खर्च लागेल, अशा जमीनीवर पहिल्यावर्षीं दुप्पट देणें बसे आणि पांचव्या वर्षापर्यंत तें हळू हळू वाढून, नंतर ती जमीन भरदस्तास येई. ४. जी जमीन पांचाहून जास्ती वर्षें ओसाड पडली असेल, ती पुनः लागवडीस आल्यापासून प्रथम चार वर्षेपर्यंत तिचें देणें याहूनही स्वल्पवार पडत असे.

जमीनींच्या मकदूराच्या प्रति कशा बांधीत असत त्याविषयीं "ऐनिअकबरी" नामें ग्रंथांत कांहीं सांगितलेलें नाहीं. प्रत्येक गांवच्या लोकांच्या सम्मतानें (निमताने बांधून) त्या त्या गांवच्या (अव्वल, दुम, शीम, अशा जमीनीच्या तीन) प्रती ठरवित असत. तशांत हिंदुस्थानामध्यें प्रत्येक गांवचे लोक आपसांतील वहिवाटी करितां स्वतःच प्रती लावीत असत, अशी फार प्राचीन काळापासून वहिवाट असे; तेणेंकरून सरकारची प्रतबंदी करावयास फार सोपें पडत असे. गांवच्या लोकांच्या स्वतःचा प्रतबंदींत सर्व गांवच्या जमीनीच्या

त्यास तिहींनीं भागलें असतां १२ मण, ३८$\frac{1}{2}$ शेर सरासरी येते; आणि तीस पुनः तिहींनीं भागलें असतां ४ मण, व १३$\frac{1}{2}$ शेर इतकें दर बिघ्यास सरकारी देणें आकारतें.

जर एक बिघा कापसाच्या शेताच्या उत्पन्नाचा अजमास धरला तर—

	मण	शेर	
पहिल्या प्रतीच्या जमीनींत	१०	,,	उत्पन्न होईल.
दुसऱ्या ,, ,,	७	२०	,,
तिसऱ्या ,, ,,	५	,,	,,
एकंदर.....	२२	२०	
तिन्ही प्रतींची सरासरी	७	२०	
पादशाही देणें (वरील सरासरीची तिजाई)	२	२०	

एक मण म्हणजे ४० रतलांहून कांहीं कमी आहे.

तिच्या तिच्या मगदूराप्रमाणें काळी, राती, रेंवसट, रेतड, काळी खडकळ, इत्यादि पुष्कळ प्रती पाडीत असत. शिवाय कोणत्या जमीनीजवळ पाण्याची कशी सोय आहे, गांवापासून जमीनीचा पल्ला किती आहे, इत्यादि गोष्टींचाही विचार करीत असत; आणि सर्वांस सारखा फायदा व्हावा अशा रीतीनें पुष्कळ मेहनत घेऊन निरनिराळ्या प्रतींची जमीन शेतकरी लोकांस वांटून देत असत.

३.—सरकारचें ऐनजिन्नस देणें किती हें ठरल्यानंतर त्याबदल नगद देणें किती ठरवावयाचें तें काम चाललें. त्याकरितां सदरील पाहणीच्या पूर्वीच्या १९ वर्षांच्या निरखांच्या कैफियती शहरांतून व खेड्यांतून आणविल्या आणि त्या कैफियतींतील दरांची सरासरी काढून वरील ऐनजिन्नसी देण्याचें नगद ठरविलें होतें; त्या नगदाच्या ठरावांत प्रसंगवशात् बाजारदराप्रमाणेंही पुनः तपास पाहून फेरफार करीत असत. जर नगदीचा ठराव जरूर आहे असें कोणास वाटलें, तर त्यास ऐनजिन्नस वसूल देण्याची मोकळीक असे.

प्रथम हे सर्व ठराव वर्षाच्या वर्षास करीत असत; परंतु ते वारंवार होऊं लागल्यापासून लोकांस त्रास होतो असें समजुतींत आल्यामुळें पूर्वीच्या दहा वर्षांच्या उत्पन्नाची सरासरी करून त्यावरून पुढें दहा वर्षांचा ठराव केला होता. हा पुष्कळ मुदतीचा ठराव केल्यामुळें वरील बंदोबस्तामध्यें जो एक साहजिकच दोष आहे तो कांहींसा कमी झाला. कारण ज्या ज्या जातीचें पीक करावें त्या त्या मानानें कमजास्त जमाबंदी द्यावी लागत असे; त्यामुळें भारी किम्मतीचें पीक लागलें असतां जरी पुष्कळ फायदा होण्याची आशा असे, तरी पुढील जमाबंदीस जास्त देणें द्यावें लागेल या भीतीनें तें पीक उत्पन्न करण्याची शेती लोकांस इच्छा उत्पन्न होत नसे.

वरील पाहणीची व प्रतबंदीची सर्व यथास्थित नोंदणी ठेविली असे, आणि तिजवरून प्रत्येक गांवच्या पत्रकांत जमीनीचे घडे कसे पाडलेले असत, व वसूलांत कमजास्ती काय होई त्याचा तपशील लिहिलेला असे. वरील बंदोबस्तच वस्तुतः चांगला होता त्यामुळें हिंदुस्थानापैकीं जो मुलुख अकबराच्या वेळीं मोगलांच्या ताब्यांत नव्हता तेथेंहि पुढें त्याची सुरुवात होऊन अद्यापि तेथें व दुसऱ्याहि प्रांतांत ती वहिवाट चालू आहे. याप्रमाणें ज्या वेळीं अकबरानें जमाबंदी करून जमीनीच्या देण्यामध्यें वरील रीतीनें सुधारणुकी केल्या, त्या वेळीं त्यानें पुष्कळ त्रासदायक बाबी, व अम्मलदार लोकांस द्याव्या लागत अशा पट्या, बंद केल्या.

तसेंच त्यानें एक कोट (१००,००,०००) दाम म्हणजे २५०,००० रुपये, इतक्या उत्पन्नाचे सर्व मुलुखाचे महसूली तालुके पाडिले. त्या प्रत्येक तालु-

क्यांतील तहसीलदारास कोडी (ऊर्फ कोटी) असें म्हणत असत. हा बंदोबस्त फार दिवस चालला नाहीं, आणि प्राचीन हिंदुलोकांनीं जसे विभाग पाडले होते तसे पुनः सर्वत्र झाले.

या बंदोबस्तानें सरकारच्या जमाबंदींत तूट पुष्कळ पडली, परंतु पूर्वी वसूल करते समयीं जमाबंदीच्या बेरजेस नुकसान पोंचत असे ती सरकारच्या वसूलाची चोरी कमी झाली; तेणेंकरून हल्लींच्या बंदोबस्तानें जरी सरकारचा फायदा जितक्यास तितका राहिला तरी लोकांचा बोजा पुष्कळ कमी झाला. शीरशाह हा आपण उत्पन्नाची चौथाई घेतों असें म्हणे आणि अकबर तर तिजाई घेत असे; असें असतां त्याच्यापेक्षां अकबराची जमाबंदी त्याच्या जमाबंदीहून अधिक झाली होती, असें अबुल् फझल् सांगतो.

अकबरानें आपल्या तहसीलदारांस जे वहिवाटीचे हुकूम दिले होते, ते अद्यापि आपणांस उपलब्ध आहेत; त्यांवरून ही आपली जमाबंदीची शिस्त त्यानीं मोकळ्या हातानें चालवावी, आणि आपल्या लोकांस इजा न पडतां सुख व्हावें, यांविषयीं हा काळजी वाहत असे, असें दिसतें. याची वहिवाट कशी चालली असे त्याविषयींही वरील हुकुमांत कांहीं तफसील आढळतो. कोणत्याहि प्रकारचा महसूलाचा मक्ता देऊं नये, आणि तहसीलदारांनीं कबूलाती घेतेवेळीं व वसूल करतेवेळीं प्रत्येक शेत्याबराबर प्रत्यक्ष व्यवहार करावा आणि डोळे मिटून गांवच्या पाटलावर किंवा कुळकरण्यावर भरंवसा ठेवूं नये, असा त्या लोकांस हुकूम दिला होता. या मोठ्या बंदोबस्तानें त्या वेळच्या लोकांची पुष्कळ सौख्यवृद्धि झाली, तथापि त्यामध्यें पुढें दिवसेंदिवस अधिकाधिक सुधारणूक होण्याचें कांहीं तत्व नव्हतें, यामुळें दुसऱ्या धंद्यांत शिरून अथवा आपल्याच धंद्यांत मेहनत करून, बढती करून घेण्याची आशा शेतकरी लोकांस नव्हती. वंशपरंपरेच्या वारशाच्या संबंधानें जेथपर्यंत जमीनीचे विभाग होताहेत तेथपर्यंत कोणच्याहि रीतीनें बंदोबस्त केला असतां रयतेची स्थिति चांगली होण्याचे उद्देश तडीस जाणार नाहींत, हें सहजच आहे; कारण जमीनीचे पुष्कळ हिस्से पडल्यामुळें शेतकीच्या कामामध्यें मोठाल्या सुधारणुका बंद पडतात, आणि जे लोक व्यापारामध्यें किंवा दुसऱ्या धंद्यामध्यें कदाचित् लागले असते, ते शेतकीलाच धरून बसतात. तेच जर दुसऱ्या कामांत लागते, तर कच्चा मालाचा भाव वाढून शेतकरी लोकांच्या मजूरीचा दर चढता; कारण इतर व्यापारांमध्यें लोक पडूं लागल्यामुळें या धंद्यांत आपाच्या मानाप्रमाणें मजूर लोक कमी झाले असते.

वरील जमाबंदीचा बंदोबस्त राजा तोडरमल्लानें केला; त्याच्याच नांवानें तो अद्यापि सर्वत्र प्रसिद्ध आहे. या प्रधानानें जे लढाईत पराक्रम केले, त्याविषयीं पूर्वीच वर्णन झालें आहे. हा पुरुष अगदीं निर्लोभी व निष्कपटी होता, परंतु याचा स्वभाव दुसऱ्याचें वाईट इच्छिण्याचा आणि सूड घेण्याचा होता; आणि हिंदुधर्मांतील उपासतापासांच्या भारुडावर याची इतकी निष्ठा असे कीं अकबरानेंहि तिजबाबत त्याला छेडिलें होतें.

तोडरमल्ल.

सरसुभे व तेथील अम्मलदार; लश्करी, इनसाफ खात्यापैकीं, व मुलकी बंदोबस्ताचे.

अकबरानें महसूलाच्या खात्याचा बंदोबस्त कसा केला, त्याविषयीं जशी आपणास तफसीलवार हकीकत सांपडते, तशी इतर खात्यांमध्यें त्याचा बंदोबस्त कसा होता त्या प्रकरणीं समजत नाहीं; तथापि त्यानें आपल्या अम्मलदारांस जे हुकूम दिले आहेत, त्यांवरून साधारण धोरण बांधतां येईल.

सर्व राज्याचे १५ प्रांत म्हणजे सुभे* केले होते. त्यांतून प्रत्येकावर सिपाहसालावर नामें सरसुभेदार नेमला होता, आणि त्याच्या हातांत सर्व दिवाणी व फौजदारी अम्मल असे; व त्याजवर बादशाहाची हुकमत असे.

सरसुभेदाराच्या हाताखालीं वर लिहिल्याप्रमाणें तहसीलदार असत; शिवाय परगण्यांतील लश्करी अम्मलदार असत, त्यांस फौजदार म्हणत. त्यांचा अधिकार त्यांच्या त्यांच्या हद्दींतील लोकांवर, तसाच त्यांच्या हद्दींतील लश्करी कारणांकरितां नेमून दिलेल्या जमीनीवर व सर्व लश्करी नेमणूकांवर, आणि त्याचप्रमाणें त्या परगण्यांत जी नेमणूकी पादशाही फौज आली असेल तिजवरहि असे. वरील सरहद्दीमध्यें, लश्कर लावून मोडण्याजोगे असे जे बखेडे होतील, ते बंद करण्याचें काम यांजकडेस असे.

तसेंच प्रत्येक प्रांतांत न्याय करण्याकरितां मीर आदिल, व काजी यांचें एक कोडत असे; त्यांत काजी हा चौकशी चालवून त्या बाबतींत शास्त्रार्थ सांगत असे, आणि 'मीर आदिल' हा निवाडा ठरवीत असे. त्यांतून 'मीर आदिल' याचा अधिकार विशेष होता, असें दिसतें. वास्तविक मुसलमानी कायद्या-

* यांतून उत्तर हिंदुस्थानांत बारा होते आणि दक्षिणेंत तीन होते. जेव्हां विजापुर व गोवळकोंडें हीं राज्यें मोगलांनीं घेतलीं, तेव्हां दक्षिणेंतील सुभे वाढून सहा झाले. अकबराच्या कारकीर्दीनंतर सिपाहसालार हा किताब मोडून सुभेदार हा किताब दिला गेला, आणि त्याच्या हाताखालीं महसूलाची तपासनिशी करण्याकरितां, दिवाण या पदवीचा एक दुसरा अम्मलदार दिला. तो सुभेदाराच्या हाताखालीं असे, परंतु त्याची नेमणूक बादशाहाकडून होत असे.

प्रमाणें काजीच्या द्वारानें इनसाफ व्हावा; परंतु पादशाहाच्या मर्जीप्रमाणें, व देशरिवाजाप्रमाणें त्या मूळ कायद्यामध्यें फेरफार होऊन, वर लिहिल्याप्रमाणें कामांचा भेद झाला होता.

मोठमोठ्या शहरांतील बंदोबस्ताच्या, ह्मणजे पोलीसच्या, लोकांवर कोतवालाची नेमणूक असे; लहान शहरांमध्यें ते पोलीसचे लोक तहसीलदाराच्या हाताखालीं असत, आणि खेड्यांपाड्यांमध्यें, सहजच, त्या त्या गांवच्या अधिकाऱ्याकडे तो अम्मल असे.

या सर्व अम्मलदारांस जे समजूतीचे हुकूम दिले आहेत, ते न्यायी, व लोकहितेच्छु बुद्धीनें दिले आहेत. तथापि या प्रकारच्या एशिया खंडांतील लेखांत जो स्वाभाविक क्षुल्लकपणा व पानचटपणा असतो, तो दोष यांमध्यें केवळ नाहींसें नाहीं.

एकसत्ताक ह्मणजे स्वैच्छिक राज्यांत पोलीसच्या लोकांचा स्वभाव जिकडेतिकडे टेहळाटेहळी करण्याचा व ज्यांत त्यांत हात घालण्याचा असतो. अकबरानें कोतवालांस जे हुकूम दिले होते, ते याप्रमाणें होते. त्यांत दुसऱ्या लोकांपूर्वी धान्य वगैरे पडत्या बाजारांत खरीद करणें व पुढें महागाईनें विकणें, इत्यादि मना केलें होतें, आणि दुसरेहि चांगले समजूतीचे हुकूम दिले होते. असें असून त्यांमध्यें एक असा हुकूम दिला होता कीं जो कोणी फांशी देणाराच्या प्याल्यांतून पाणी पिईल त्याचा हात कलम करावा. हा कायदा कदाचित् मनूच्या योग्य होता; परंतु अकबरानें जे सर्व कायदे इनसाफ करण्याकरितां ठरविले होते, त्यांचा रोख उदार व दयालु होता; असें असून येवढाच कायतो क्षुद्र नियम त्यानें केला हा विशेष चमत्कार आहे. गुजराथ प्रांताचा एक निराळा इतिहास आहे, त्यामध्यें तेथील सुभेदारास अकबरानें पाठविलेलें शिक्षापत्र दिलें आहे; त्यांत त्यानें लोकांस विद्या घालाव्या, फटके मारावे, व देहान्त शासन करावें, येवढ्या शिक्षा करण्याचा मात्र त्याकडे अधिकार ठेविला होता. त्यांतही ठार मारण्याची शिक्षा हात राखूनच करावी, आणि मोठ्या भयंकर बंडाचे गुन्हे खेरीज करून, बाकीच्या कजांत कचीं हकीगत दरबारांत पाठवून, पादशाहाची मंजुरी आल्याशिवाय कोणास ठार मारूं नये, अशी त्यास आज्ञा केली होती. देहान्त शासन करणें झालें तरी गुन्हेगाराचे हात पाय इत्यादि अवयव तोडूं नये, अथवा दुसऱ्या रीतीनें त्याशीं क्रूरत्वानें वर्तूं नये, असा अकबराचा हुकूम होता.

दुसऱ्या खात्यांची व्यवस्था करीत असतां, आपल्या लष्कराची व्यवस्था करावयास अकबर विसरला नाहीं. प्रथम त्या लोकांवर कैद बसवायास त्यास पुष्कळ दिवस झुजावें लागले, आणि ती वेळ अपाय होण्यासारखी होती. तसेंच पुढें त्या लष्कराचा बंदोबस्त राखण्यास विशेष खर्च न लागून लष्कराची तयारी चांगली राहावी, असें करावयास त्याहून कमी श्रम लागले नाहींत.

लष्करसंबंधीं फेरफार व नवी सुधारणूक.

पूर्वी सरदार लोकांस जमीनी द्याव्या अथवा महसूलापैकीं नेमणूक तोडून द्यावी, आणि नंतर नेमणूकवाल्यानें पाहिजे तसा, कांहीं आडकाठीशिवाय, पैसा वसूल करून घ्यावा, अशी वाहिवाट होती; असें असून हजेरीचा नियम नसे आणि तींत लबाडीही पुष्कळ होई; पुष्कळ वेळां हजीरीच्या दिवशीं उसनवार घोडे आणून त्यांवर चाकर व बाजारबुणगे लोक बसवून भर करून दाखवीत असत.

जेथें जेथें चालण्याजोगें होतें तेथें तेथें खजीन्यांतून रोकडा पगार द्यावा असें ठरविलें, आणि जेथें लोकांच्या नेमणूकीबद्दल जाहागिरी लावून दिल्या होत्या त्यांचीही दरखोरी ठेवण्याचा बंदोबस्त केला. या रीतीनें वरील पहिली अव्यवस्था अकबरानें मिटविली. नंतर पगार देण्यापूर्वी पत्रकें तयार करून लोकांची हजीरी घ्यावी; त्या पत्रकांत प्रत्येक मनुष्याचा चेहरामोहरा दाखल करावा; आणि जो घोडा पादशाहाच्या तैनातीस लागेल त्यावर राजचिन्हाचा डाग द्यावा; अशा तजविजांची योजना करून त्यानें दुसऱ्या अपायांस उपाय केला. तशींच उंटें, बैल, गाड्या, व त्यांशिवाय लष्कराच्या कूचाच्या तयारीस ज्या सर्व वस्तु लागावयाच्या त्या सर्वांचींही पत्रकें करून, त्यांस नेमणूका करून दिल्या.

परंतु जरी अकबरानें कितीही बंदोबस्त केला, तथापि लष्कराची घडी बरोबर बसली नाहीं. कारण अमुक परिमित मानाचे ज्यांत लोक असावे, व त्यांत अमुक मानानें अम्मलदार असावे, अशीं पलटणें केलेलीं नव्हतीं; जसे पादशाहाच्या मर्जीस येतील तसे तो अम्मलदार नेमीत असे; त्यांस मनसबदार असें म्हणत. त्यांतून दहाहजारवाले, पांचहजारवाले, इत्यादि दहालोकवाल्यांपर्यंत त्या सरदारांच्या प्रती बांधलेल्या असत. त्यांतून अगदीं खालच्या प्रतीचे सरदार खेरीज करून बाकीच्या लोकांची संख्या उगाच सांगावयाची असे. वास्तविक पाहतां त्या संख्येवरून त्या सरदारांच्या पदव्या व पगार येवढीं मात्र मुकरर करीत असत. प्रत्येकास जितके लोक ठेवण्याचा पादशा-

हाचा खसूस हुकूम असे, तितके मात्र लोक तो ठेवीत असे; आणि तेवढ्या लोकांची हजेरी घेऊन हुजूर खजिन्यांतून त्यांस पगार पोंचत असे. पदवीच्या नांवाप्रमाणें जितके लोक असावे, त्याच्या दशांशही केव्हां केव्हां कोणाजवळ लोक नसत. या सर्वांच्या तैनातीचे लोक मिळून पादशाही फौज होती. जेव्हां फौज लढाईस जात असे, तेव्हां पादशाह सेनापतीची व कांहीं मुख्य सरदारांची नेमणूक करीत असे त्यांच्या खालीं बहुधा एकाखालीं एक असा वर्गांचा अनुक्रम नसे; फक्त ज्याच्या त्याच्या लोकांवर ज्याचा त्याचा अम्मल असे. पादशाहाच्या मुलांशिवाय दुसरे कोणी पांचहजारांवरचे सरदार नसत, आणि पांचहजारांच्या सरदारांत कांहीं शाहजादे व रजपूत राजे मिळून त्या प्रतीचे तरी सगळे तीस सरदार होते. एकंदर २०० लोकांच्या सरदारांपर्यंत सर्व सरदारांची संख्या ४५० च्या आंत होती*.

प्रत्येक मनसबदारानें स्वारांच्या निमे पायदळ ठेवावें, त्यांतून चतुर्थांश बंदुकवाले असावे, मग बाकीचे तिरंदाज असले तरी चिंता नाहीं; अशी व्यवस्था होती.

या मनसबदारांच्या हाताखालच्या लोकांशिवाय, एकेकटे चाकरीस राहणारे असे अहदी नामें एकांडे पुष्कळ स्वार असत. ते उत्कृष्ट घोडेस्वार असत. त्यांचा पगार त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें असे, परंतु साधारण घोडेस्वारांच्या पेक्षां पुष्कळ जास्त असे. त्यांतून सिंधुनदापलीकडून जे येऊन चाकरीस राहत त्यांस दरमहा २५ रुपये पगार मिळे आणि हिंदुस्थानामधील असले, तर २० मिळे. बरकंदाजांस शिकस्त ६ रुपये पगार असे, आणि तिरंदाजांचा २½ पर्यंतही हलका असे.

मनसबदार लोकांचे पगार चांगले होते;† परंतु त्यांची कमाई किंवा हुद्दा वंशपरंपरेनें चालत नसे. कोणी सरदार मेला म्हणजे पादशाहा त्याच्या मुलास

* ऐनी अकबरी ग्रंथांत याद आहे, तिजवरून या संख्या उतरून घेतल्या आहेत; परंतु अकबराच्या कारकीर्दीत कोणत्या वेळीं असे लोक होते, याचा निश्चय करवत नाहीं. अकबराच्या फौजेंत कैद नसे व कवाईत शिकविलेली नसे; त्यामुळें, व त्याचे जे घोडेस्वार असत, ते शिलेदार लोक असत, व ते दुसऱ्या नेमणुकी फौजांतील साधारण घोडेस्वारांपेक्षां हुशार असत, यामुळें त्या फौजेंत थोडे सरदार पुरत असत.

† 'ऐनी अकबरी' नामक ग्रंथांतील याद्दींत ज्या रकमा लिहिल्या आहेत, त्या खुद्द सरदार लोकांच्या खास नेमणूकाच नसतील; परंतु बरनीयर यानें असें लिहिलें आहे कीं त्याचा यजमान दानिशमंद खान याची पांच हजार स्वारांची असामी असून त्याच्या हाताखालीं खेरीज ५०० लोक होते, व त्याचा पगार दरमहा ५,००० क्रौन म्हणजे १२,५०० रुपये होता.

प्रथम थोडासा हुद्दा लावून देई, आणि जर बापाची योग्यता विशेष असली तर थोडेसें पेनशनहि देई.

अकबराचें लष्कर किती असे त्याचा अजमास करण्याचें साधन आपल्याजवळ कांहीं नाहीं. पुढील कारकीर्दीत औरंगझेबाजवळ २००,००० तयार घोडेस्वार, शिवाय तोफखाना, व शिवाय बेकवायती पायदळ, इतकी फौज होती असें अनुमान करितात; परंतु अकबराजवळ येवढी होती असें संभवत नाहीं. प्रांतांतील शिबंदी ४४,००,०००, होती असें अबुल् फझल् म्हणतो. परंतु प्रसंगवशात् गरज लागल्यास ज्यांनीं पादशाहाची चाकरी करावी अशा रीतीनें ज्या लोकांस जमीनीच्या नेमणूका होत्या, त्यांच्या संख्येची ही वरील अतिशयोक्ति आहे. शिकारीच्या वेळीं रान हांकण्याकरितां एक दोन दिवसपर्यंत या लोकांवर चाकरीची तलब झाली तर झाली; याहून विशेष चाकरी असे थोडेच लोक करीत असतील. पुष्कळ लोक पहाडी राजांच्या तैनातींतील व दुसऱ्या पहाडी लोकांमधील निःसंशय असावे; ते मुळींच चाकरी करीत नसत.

किल्ले व दुसरीं लोकोपयोगी कामें.

अटक येथील किल्ला अकबरानें बांधला असें पूर्वी लिहिलें आहे. त्याशिवाय त्यानें पुष्कळ लष्करी इमारती बांधल्या, त्यांतून आग्रा व अलाहबाद येथील तट व तेथील बालेकिल्ले हे सर्वांहून उत्कृष्ट बांधिले आहेत. कांतीव दगडाची तटबंदी करून त्यांत बुरुज बांधून तीं कामें केलीं आहेत, त्यांसभोंवार खोल खंदक असून शिवाय हिंदुस्थानी रीतीप्रमाणें लहान लहान बुरूज, घुमट, आणि बाहेरून कठडे यांची शोभा आणिली आहे; आणि राजवाड्यांत शिरतांना जसा प्रथम चौक असावा तशी प्रत्येक दिंडीदरवाजा हा एक भव्य इमारतच आहे. शिवाय अकबरानें फत्तेपुरसिक्री हें शहर बांधून त्यास तटबंदी केली; तें त्याचें मुख्य राहण्याचें ठिकाण असे. हें शहर हल्लीं ओस पडलें आहे; तथापि पूर्वी जें हिंदुस्थानाचें वैभव होतें, त्या वेळचे जे मोठे प्रचंड कारखाने त्यांतील हें एक उत्कृष्ट ठिकाण आहे.*

* हें शहर उंच डोंगरावर आहे; त्याच्या समोरील बुरुजावर जाण्यास पावठण्यांची उत्कृष्ट रांग आहे; त्यांतील राजवाडा मोठा विस्तीर्ण असून त्यावर उमदें नकशीकाम आहे, व सर्वांत एक सर्वोत्कृष्ट अशी भव्य मशीद आहे. या सर्वांचें बिशप् हीबर यानें वर्णन केलें आहे. याच ग्रंथकारानें आग्र्यांतील इमारतीचें वर्णन केलें आहे; त्यांत एक संगमरवरी दगडाची सुंदर मशीद (जिची साधी सफाई फारच सरस आहे ती) व त्याच दगडाचा राजवाडा (ज्यांत कांहीं उमदे महाल आहेत तो) या मुख्य आहेत. दिल्ली येथें हुमायूनाची जी कबर अकबरानें बांधविली आहे, ती याच्या मुख्य मुख्य इमारतींतील एक होय.

अकबराच्या सर्व कारखान्यांतून वर सांगितल्याप्रमाणें बंदोबस्ताची शिस्त होती. याच्या मुल्की, दिवाणी, व लष्करी बंदोबस्ताची वरील सर्व हकीकत ऐनी अकबरी (म्हणजे अकबराचे कायदे) या ग्रंथांतून बहुतकरून घेतली आहे. त्यांत टंकसाळ व हुजूर खजीना यांपासून तों फळफळावळाची जागा, सुगंधी कारखाना, फुलांचा कारखाना, मुद्रणालय आणि कुत्रे बांधावयाची जागा येथपर्यंत प्रत्येक कारखान्यासंबंधीं लोकांचें व त्यांहीं ज्या रीतीनें चालावें त्या नियमांचें सूक्ष्म रीतीनें वर्णन केलें आहे. त्यांमध्यें प्रचंड समुदाय असून, गडबड न होतां त्यांची व्यवस्था केली आहे, आणि खर्चाची विपुलता असून काटकसर ठेविली आहे; असें वैभव व चांगला बंदोबस्त, हीं पाहून आपणांस आश्चर्य वाटतें.

अकबराच्या घरची व दरबारची स्थिति.

ऐनी अकबरी नामें जो ग्रंथ वर सांगितला, त्यावरून व त्या वेळच्या इतिहासकारांवरून* अकबराच्या पदरीं वरील खात्यांतून लोक वगैरे किती होते हें समजतें; परंतु ज्या युरोपियन लोकांनीं त्याच्या किंवा त्याचा मुलगा जहान्गीर याच्या कारकीर्दीत दिल्लीचें दरबार पाहून त्याचें वर्णन केलें आहे, त्यावरून वरील परिवाराची शोभा किती पडत असे, हें उत्तम रीतीनें समजून येतें.

याच्या छावणीच्या सामानांत डेरे, व उचलून नेण्याजोगीं घरें असत. त्यांच्या वाटोळां गोणताटाच्या पडद्यांचा उंच तट बांधून बंदिस्तीकरितां वेष्टन केलें असे; त्यांत लोकांच्या भेटी घेण्याकरितां मोठे दिवाणखाने, खाण्याच्या जागा, हवा घेण्याकरितां पडव्या, आणि एकांताचीं ठिकाणें, अशी त्या छावणींत सर्व व्यवस्था असे. या सर्व छावणीचें सामान अतिशय उमदें व मोठा ऐषआराम भोगण्यास योग्य असें असे.

वरील वेष्टनाचें क्षेत्रफळ १५३० चौरस यार्ड होतें. सर्व डेरे आणि बाहेरील तट हे आंतून नाना प्रकारच्या रंगांचे व निरनिराळ्या नमून्यांचे असत; परंतु बाहेरून सर्व लाल रंगाचे असत आणि त्यांच्या शिखरांस सोनेरी मुलाम्याचे गोल आणि कळस असत; त्यामुळें छावणीच्या मध्यभागास अकबराच्या डेऱ्याची किल्लयासारखी शोभा पडे. जर कोणी उंच डोंगरावरून याची छावणी पाहिली, तर नाना प्रकारच्या रंगांच्या डेऱ्यांचें एका शेवटापासून दुसऱ्या शेवटापर्यंत सुमारें अडीच कोश पसरलेलें, आणि कांहीं अव्यवस्था न होतां ज्यांत रस्ते लावून

* ५००० हत्ती व १२००० घोडे यांहून अकबराच्या तबेल्यांत कमी कधींहि नसत, व शिवाय शिकारीकरितां ठेविलेला पुष्कळ परिवार असे; असें फिरिस्ता लिहितो.

दिलेले आहेत असें हें सुंदर शहरच दृष्टीस पडे; आणि पाहणारांस चमत्कार वाटण्याजोगें असे.

महाविषुवाच्या दिवशीं, व पादशाहाच्या वाढदिवशीं जो मोठा वार्षिक उत्साह होई, त्यावेळचें वैभव अतिशय असे. ते समारंभ पुष्कळ दिवस चालत; आणि त्यावेळीं मोठी यात्रा भरे; पुष्कळ स्वाऱ्या निघत; व दुसरेही डामडौलाचे तमाशे होत. पादशाहाची नेहमींची बसण्याची जागा मोठ्या उमद्या तंबूंत असे. त्यांत बाहेरून सूर्यकिरण न पडावे ह्मणून पडदे लावून मोठी शोभा आणीत असत; याप्रमाणें निदान दोन एकरपर्यंत सोनें, मोत्यें व जवाहीर यांचें काम केलेल्या उंच मखमलीचे पडदे व बैठका असत. उमराव लोकांचेहि असेच डेरे असत, तेथें ते जाऊन एकमेकांच्या भेटी घेत व केव्हां केव्हां पादशाहही त्यांच्या भेटीस येत असे. त्या उत्साहाच्या प्रसंगीं पोशाक, जवाहीर, घोडे, हत्ती, असे मानकरी लोकांस पादशाह बक्षीस देत असे. तसेंच सोन्याच्या कांट्यामध्यें पादशाहास बसवून सोनें, रुपें, सुगंधि द्रव्य, व दुसरे पदार्थ यांच्या एकामागून एक तुळा करीत, आणि त्या जवळच्या लोकांस वांटीत. सोन्याचे व रुप्याचे बदाम व दुसरीं फळें हीं पादशाह स्वतः हातानें उडवीत असे, आणि वस्तुतः जरी त्यांचें मोल विशेष नसे, तरी दरबारची मंडळी तीं मोठ्या उत्सुकतेनें टिपीत असे. प्रत्येक उत्साहाच्या मोठ्या दिवशीं संगमरवरी दगडाच्या महालामध्यें पादशाह आपल्या सिंहासनावर बसत असे; आणि त्याच्या सभोंवार क्रौंच पक्ष्याच्या उंच पिसांचे मुकुट घातलेले मानकरी असत; त्यांच्या जवाहिराची "लकाकी नक्षत्रमंडळासारखी झळकत असे"* उत्कृष्ट शृंगारलेले शेकडों हत्ती याच्या समोरून टोळ्या टोळ्यांनीं जात; त्यांतून दर टोळीच्या मोरकाट्या हत्तीच्या मस्तकास व छातीशीं लावलेलीं माणकें व पांच यांहीं खचित अशीं सोन्याचीं पिंपळपर्णे असत. त्यानंतर साज केलेल्या घोड्यांच्या हारीच्या हारी मागाहून येत, आणि त्यांच्या मागून गेंडे, सिंह, वाघ, बिबळ्ये वाघ, शिकारी चित्ते, कुत्रे, व ससाणे हे येत असत; आणि सर्वांच्या मागून भरगच्ची सोनेरी कपडेदार अपार घोडेस्वारांचा लोट सुटे.

या सर्व वैभवामध्यें जसा अकबराचा डौल असे, तसाच त्याचा साधेपणाहि असे. दोन युरोपीयन गृहस्थांनीं याच्या दरबारची शोभा प्रत्यक्ष पाहिली; त्यांनीं वर लिहिल्याप्रमाणें तिचें वर्णन केलें आहे. त्यांच्या हकीकतींतून कांहीं

* "अशी अपार संपत्ति मीं कधींही पाहिली नाहीं, असें मी कबूल करितों;" याप्रमाणें सर टामस रो ह्मणून एक इंग्रज याच्या दरबारांत आला होता त्यानें वर्णन केलें आहे.

मजकूर घेऊन हें अकबराचें वर्णन मी पुरें करितों. एशिया खंडांतील दुसऱ्या राजांपेक्षां याचा डामडौल थोडा असे, हा इनसाफ करण्यास तक्ताखालीं उभा राही, अथवा बसत असे. याप्रमाणें वर्णन करून, पुढें ते असें लिहितात कीं "तो बोलण्याचालण्यांत साधा असून भव्य आहे; दयालु असून कठोर आहे; बंदुका करणें, तोफा ओतणें, इत्यादि शिल्पविद्येमध्यें तो निपुण आहे; तो मिताहारी आहे; प्रत्येक दिवशीं तीन तास मात्र झोंप घेतो; विलक्षण उद्योगी आहे; गरीबगुरिबांशीं मोठ्या मनमिळाऊ रीतीनें बोलतो, आणि उमरावांपेक्षांही त्यांचा व त्यांच्या नजराण्यांचा फार सत्कार करून त्यांवर आपला कृपाकटाक्ष दाखवितो; त्याची रयत त्याजवर प्रीति करिते, व त्याची दहशत बाळगिते; आणि तो शत्रूंचा काळ आहे."

भाग सातवा.

प्रकरण पहिलें.

जहान्गीर व शाहजहान यांच्या कारकीर्दीतील वर्तमानें.

जहान्गीर पादशाह.

सिलीम यानें आपला बाप मेल्यानंतर राज्य धारण केलें, आणि **जहान्गीर** म्हणजे जगातें जिंकिणार असा किताब घेतला.

इ०स० १६०५ ऑकटोबर, हि० स० १०१४, जमादिउल् आखर.

येवढ्या मोठ्या राज्यामध्यें जितका स्वस्थपणा असावा, तितका नर्मदेच्या उत्तरेकडे जें त्याचें राज्य होतें त्यांत सर्वत्र होता; बंगाल्यांत उसमान याचें बंड चालू होतें, परंतु तें त्या प्रांताच्या एका कोपऱ्यास होतें; उदेपुरच्या राण्यावरोवर जी लढाई चालली होती ती तरी परराज्यांशींच होती; आणि तींत याची जरी पुरी फत्ते झाली नव्हती, तथापि मोगलांच्या पगडा वरच होता; दक्षिणेमध्यें मोगलांनीं अहमदनगरच्या निजामशाही सरकारापासून त्याची राजधानी घेतली होती; त्या मान्यानें तें राज्य जेरीस आलेलें पुनः सावध होऊन मोगलांच्या शस्त्रांनीं त्याचें वाटोळें न होतां त्यांनीं घेतलेला मुलुख पुनः मिळविण्याच्या तें संधानांत होतें; याप्रमाणें तिकडील वर्तमान उत्तर हिंदुस्थानाप्रमाणें हुशारीचें नव्हतें.

जहान्गीर गादीवर आला त्यावेळीं हिंदुस्थानाची स्थिति.

जहान्गीर यानें आपल्या बापाच्या वेळच्या जुन्या अंमलदारांस त्यांच्या त्यांच्या जागीं कायम केलें; अकबराच्या बंदोबस्तांतूनही निभावून ज्या कांहीं त्रासदायक बाबी चुकून राहिल्या होत्या त्या त्यानें सोडून दिल्या; सावकार लोकांच्या मालाचे गठ्ठे त्यांच्या वास्तविक खुशीशिवाय अंमलदारांनीं सोडून पाहूं नये अशी मनाई केली; लष्करचे लोक व दुसरे सरकारी नोकर यांनीं जाऊन सुखवस्तु लोकांच्या घरांमध्यें बिऱ्हाडें करूं नये, अशी आज्ञा केली; नाक, कान कापून टाकण्याच्या शिक्षा बंद केल्या, आणि दुसरे पुष्कळ लोकहितावह कायदे केले. तो स्वतः बदफैली असतां कोणीहि मद्यपान करूं नये असा त्यानें सक्त हुकूम दिला; अफीण खाण्याविषयीं नियम ठरविले;

यानें आपल्या कारकीर्दीच्या आरंभीं केलेलीं विचाराचीं कृत्यें.

आणि आपल्या नियमांविरुद्ध जे लोक चालतील त्यांस कठीण शिक्षा देण्याचा ठराव केला. याप्रमाणें त्यानें जीं प्रथम कृत्यें केलीं तीं लोकहिताचीं व विचारशील पुरुषानें जशीं करावयाचीं तशीं होतीं; अशीं त्याच्या हातून होतील अशी कोणी अपेक्षा ठेविली नव्हती.

जहान्गीर यानें आपल्या नाण्यावर मुसलमानी धर्माची बहुतेक निशाणी पुनः चालू केली, आणि त्याप्रमाणेंच त्या धर्मातील बहुतेक आचारहि पुनः सुरू केले; परंतु कांहीं नियमित दिवशीं मुळींच मांस खाऊं नये, असे जे अकबराचे नियम होते, ते मात्र कायम राखिले. तसेच अकबराच्या वेळचे जे कांहीं भोळ्या भावाचे भक्तिमार्ग होते तेही तो पाळीत असे. आपल्यास भेटावयास येतील त्या लोकांनीं साष्टांग नमस्कार घालावा, अशी त्याची सक्ती असे; आणि जरी सर्व मुसलमानांप्रमाणें मोठ्या विरक्त शैलीचा डौल घालून त्यानें ग्रंथ लिहिले आहेत, तरी तो कधींही धार्मिक असा झाला नव्हता, व बहुधा त्याच्या मनांतूही तसें होण्याचें नव्हतें. बहुधा साधारण लोकांचा असा ग्रह होऊन गेला आहे कीं जहान्गीर हा अकबराहून विशेष भोळेभाऊपणा करीत असे, परंतु त्याच्या इतका हा आसक्त नव्हता, आणि सर्व प्रकारचीं विवक्षित मतें एकीकडेस ठेवून, शुद्ध निर्गलितार्थ धर्माकडे तर त्याची बुद्धि अगदींच नव्हती.

अर्जदार लोकांस सोप्या रीतीनें आपणाजवळ फिर्यादी करण्याचा मार्ग मिळावा म्हणून त्यानें आपल्या प्रथमच्या बंदोबस्तांमध्यें एक तजवीज केली. ती अशी कीं बालेकिल्ल्याच्या तटावरून एके ठिकाणीं साखळी सोडून दिली होती; तेथें पाहिजे त्या प्रकारच्या लोकांस जाण्यास कांहीं अडचण नसे. त्या साखळीस लागून पादशाहाच्या खास महालाध्यें एक सोन्याच्या घंटांचा झुडूप असे; आणि कोणी मनुष्यानें तो सांखळदंड हालविला कीं आवाज होऊन कोणी अर्जदार आला आहे, अशी पादशाहास खबर लागे; त्यामुळें कोणाहि अम्मलदाराच्या मनांत कांहीं बातमी छपावून ठेवावयाची असली, तरी पादशाह पराधीन होत नसे. ही युक्ति योजिलेलें काम पार पाडण्याजोगी होती, वास्तव तारीफ करण्यास लायक होती; आणि ती आपण शोधून काढली म्हणून पादशाहाही गर्व वाहत असे.

जहान्गीर व त्याचा वडील मुलगा यांचें फार दिवस जें वैमनस्य होतें, तें जहान्गीर राज्यपदावर येण्यापूर्वी जीं वर्तमानें झालीं त्यांहीकरून कांहीं कमी झालें नाहीं; आणि तेव्हांपासून खुशरू हा खुनशी व विरस झाला होता, आणि जहान्गीर यानें त्याशी जी वर्तणूक चालविली, ती बहुधा त्याची वृत्ति शांत होण्यासारखी असेल असें संभवत नाहीं. जहान्गीर सिंहासनारूढ झाल्यापासून सुमारें चार महिन्यांहून

शाहजादा खुशरू पळून गेला.

जास्त मुदतपर्यंत त्यास खुशरूच्या वर्तणूकेविषयीं कांहीं वहीम आला नाहीं. पुढें एके दिवशीं मध्यरात्रीस जहान्गीरास लोकांनीं जागें करून वर्तमान सांगितलें कीं

इ०स०१६०६, मार्च; हि० स० १०१४ शिहाज, चं० ८.

खुशरू हा थोड्या लोकांनिशीं पळून दिल्लीच्या रस्त्यानें गेला. तेव्हां त्यानें लागलेंच त्याचा पाठलाग करण्याकरितां थोडे लोक रवाना केले, आणि प्रातःकाळीं जमवले तितके लोक गोळा करून मागाहून आपण निघाला.

आग्र्याहून निघाल्यावर थोडक्याच वेळांत तीनशें घोडेस्वार राजधानीस कूच करून येत होते, ते खुशरूस मिळाले. नंतर तो आपल्या लश्कराची उपजीविका लुटीनें चालवून दिल्लीच्या रस्त्यानें गेला; तो पंजाबांत पोंचेपर्यंत त्याचें लष्कर दहा हजारांवर जमलें. लाहोरच्या किल्लेदारांनीं फितूर होऊन तें शहर त्याच्या हातांत दिलें; आणि तो बालेकिल्ला सर करण्याच्या उद्योगास लागला होता, इतक्यांत त्याच्या बापांची अघाडीची फौज येऊन पोंचली, यामुळें त्याची धांदल झाली. जेव्हां ते लोक आल्याचें वर्तमान त्यास समजलें, तेव्हां तो आपली फौज घेऊन लाहोराबाहेर आला, आणि पादशाही फौजेवर हल्ला करिता झाला. याचा हा प्रसंग पादशाही फौजेच्या एकाच टोळीशीं होता; येवढी सवड असतांहि तिशीं त्याच्यानें टक्कर देववली नाहीं. त्या लढाईंत त्याचा अगदीं मोड झाला, आणि तो काबूलाकडे पळून जात असतां, जहिलमनदींतून नावेंत बसून जात होता, ती नाव घळ्यावर लागली, तेव्हां त्यास शत्रूंनीं धरून बिड्या घालून बापासमोर आणिलें; याप्रमाणें एका महिन्याच्या आंत या बंडाची समाप्ति झाली.

खुशरूचें बंड केलें.

जेव्हां खुशरूचे मुख्य मसलतदार व त्याचे साधारण अनुयायी हे पादशाहाच्या हातांत सांपडले, तेव्हां त्यास आपलें स्वाभाविक क्रौर्य प्रकट करण्याची संधि मिळाली. मग त्यानें त्यांतील ७०० बंदीवान् लाहोरच्या दरवाजापासून एका रांगेनें सुळीं देवविले, त्यांस जीं फार वेळ घोर दुःखें झालीं त्याविषयीं तो आपल्या हकीकतीमध्यें मोठें वर्णन करितो; आणखी त्यासमयीं त्यानें आपला मुलगा खुशरू एका हत्तीवर बसवून त्या सर्व हारीनें नेवविला, आणि त्यापुढें वेडावण्याकरितां आपल्या नोकरांचे सलाम घ्यावे अशी मोठ्या गंभीर वाणीनें ललकारणी देत एक चोबदार पाठविला; असें कृत्य करून जहान्गीरानें आपल्या दुष्टपणाची सीमा केली. त्या दुर्दैवी खुशरूनें अन्नास न शिवतां तीन दिवस रडून व ओरडून काढिले, आणि पुढेंहि फार दिवस त्याच्या मनास अतिशय दुःख झात असे.

बंडवाले लोकांचें क्रूर शासन.

खुशरूस बंदिखान्यांत टाकलें.

पूर्वी गादीवर बसल्यावर लागलेंच पादशाहानें आपला दुसरा मुलगा शाहजादा परवीझ याच्या बरोबर असफ खान यास देऊन उदेपूरच्या राण्याशीं लढाई करण्याकरितां पाठविलें होतें. पुढें खुशरू पळून गेल्यावर त्यास परत बोलाविलें होतें; परंतु तितक्या थोड्या मुदतींत त्या राण्याशीं बंदोबस्त करून तो सांप्रत आपल्या छावणींत येऊन मिळाला.*

इ०स० १६०६, मार्च, हिजरी सन १०१५, झिहाज.

दुसऱ्या वर्षी अबेलीस जहान्गीर काबूल येथें गेला; तेथें राहत असतां त्यानें खुशरूवर कांहीं कृपा करून त्याच्या शृंखला काढून टाकविल्या, आणि वरच्या बालेकिल्ल्यांतील बागामध्यें फिरण्याची त्यास परवानगी दिली; पुढें थोड्क्या वेळानें बादशाहास मारेकरी घालून मारून खुशरूस सोडवावें अशी मसलत चालली होती, ती उमगल्यामुळें बादशाहाच्या मनांत जर कांहीं आणखी क्षमा करावयाची इच्छा असली, तरी ती बंद पडली.

इ०स० १६०७, हि० सन १०१६ मेवाड व दक्षिण यांमधील लढाया.

नंतर जहान्गीर परत आग्र्यास आल्यावर उदेपूरच्या राण्याबरोबर पुनः लढाई सुरू झाली होती; याजकरितां मोहबत खान याच्या हाताखालीं फौज देऊन त्याजवर पाठवून दिली; आणि खान खानान यांच्या हाताखालीं दुसरी फौज देऊन त्यास दक्षिणेंतील बंदोबस्त करण्यास पाठविलें. मागाहून शाहजादा परवीझ यास या दुसऱ्या फौजेचा सेनापति केला, परंतु तो वास्तविक अधिकार चालविण्याजोगा मोठा नव्हता.

एका ढोंग्यानें खुशरूचें सोंग घेऊन बंड केलें. इ० स० १६०७ पासून इ० स० १६१० पर्यंत; व हि० स० १०१७ पासून हि० स० १०१९ पर्यंत.

पुढें एका अति नीच मनुष्यानें पाटणा येथें खुशरूचें सोंग घेऊन बखेडा केला; तेथील शहराच्या अम्मलदारांच्या सुस्तीमुळें तें शहर बळकावून पुष्कळ लोक जमा केले; आणि त्या प्रांताच्या सरसुभेदाराबरोबर उभें राहून लढाई केली; पुढें कांहीं वेळानें त्यास पाटणा या शहरांत परत हटवून कैद करून मारून टाकिलें; परंतु इतक्या कृत्यास कांहीं वेळ लागला. येवढीच पुढील तीन वर्षांमध्यें सांगावयासारखी गोष्ट घडून आली.

दक्षिणेंतील लढायामध्यें मोगलांचा मोड झाला.

इ० स० १६१० च्या सुमारास दक्षिणेमध्यें मोगलांवर बेतते असें दिसून आलें. अहमदनगर मोगललोकांनीं घेतल्यावर, तेथील नव्या राज्याचा कारभार मलिकंबर नामें एका हबशाच्या हातांत आला. सांप्रत जेथें औरंगाबाद शहर आहे त्या ठिकाणीं या प्रधानानें एक नवीन राजधानी वसविली, आणि निजामशाही सरकारचा देखत पडता काळ आल्यावरही, पुष्कळ वर्षेपर्यंत

बचाव केला. हा केवळ लढाईच्या कामांत हुशार होता इतकेंच नाहीं; कदाचित् तोडरमल्ल याचें पाहून किंवा कसें असेल तें असो, परंतु यानें दक्षिणेंत नवी जमाबंदी सुरू केली. तेणेंकरून जशी तोडरमल्लाची उत्तर हिंदुस्थानांत प्रसिद्धि झाली आहे, तशीच याच्याहि नांवाची दक्षिणेंत सर्वत्र कीर्ति झाली आहे. खान खानान, व मोगल-

मलिकंबराचें वर्णन.

लोकांचे दुसरे सरदार यांमध्यें कांहीं तंटे लागले; ती संधि साधून त्यानें असा तडाका मारिला कीं पुष्कळ वेळां मोगलांचा पराजय करून अहमदनगर परत घेतलें; तेव्हां खान खानान यास बऱ्हाणपुरावर माघार घ्यावी लागली. हें वर्तमान होतांच जहान्गीरानें खान खानान यास परत बोलावून तें काम खान जहान यास सांगितलें.

त्यानें अहमदनगर परत घेतलें.

इ०स० १६११, हि० स० १०२०. नूरजहान इजबरोबर पादशाहाचें लग्न झालें.

राज्यावर आल्यापासून सहाव्या वर्षी जहान्गीरानें प्रख्यात नूरजहानबरोबर लग्न केलें; तेव्हांपासून पुढें जहान्गीर याच्या कारभारांत तिचें वजन पडूं लागलें.

नूरजहानचा आजा इराण देशांतील तेहरान शहरामधील राहणारा होता; आणि तेथील राज्यांत त्याकडेस मोठा दिवाणी हुद्दा होता. त्याचा मुलगा मिर्झा ग्यास याला पुढें गरीबी आल्यामुळें त्यानें आपली बायको, दोन मुलगे, व एक मुलगी येवढें कुटुंब घेऊन हिंदुस्थानांत निघून जाऊन तेथें उदरपोषण करावें, असा निश्चय केला. त्याप्रमाणें तो निघून जात असतांही त्याचें दुर्दैव त्याच्या पाठीस हात धुवून लागलें; तो ज्या कारवानाबरोबर येत होता तें कंदाहारास पोंचलें, इतक्यांत त्याची मोठ्या विपत्तीची दशा आली. कारण तो शहरांत पोंचल्यावर लागलीच त्याची स्त्री नूरजहान ईतें प्रसवली. त्यावेळीं त्याची इतकी निकृष्ट दशा आली होती कीं आपल्या अर्भकास नेण्याची तजवीज करण्याचें अथवा त्याच्या आईकडून त्याचें पोषण होई, असें त्याच्या आईचें पोषण करण्याचेंहि नूरजहानच्या आईबापांस सामर्थ्य नव्हतें. त्यामुळें दुसऱ्या दिवशीं ज्या रस्त्यानें तें कारवान जावयाचें होतें, त्या रस्त्यावर या भावी राणीस तिच्या बापानें नेऊन ठेविलें. मग त्या कारवानांतील एका मुख्य सावकाराच्या दृष्टीस ती पडली, तेव्हां तिची त्यास दया आली, आणि तिचें सौंदर्य पाहूनही तो चकित झाला; मग त्यानें तिला उचलून घेतलें; आणि तिचा आपल्या मुलाप्रमाणें सांभाळ करण्याचा निश्चय केला.

नूरजहान इचा इतिहास.

त्या कारवानामध्यें दाईपणाचें काम करण्याजोगी बायको मिळणें मुश्कील, तेव्हां नूरजहानच्याच आईची त्या कामावर योजना झाली, यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. असें झालें त्या योगानें त्या कुटुंबाच्या विपत्तीकडे त्या सावकाराचें लक्ष लागून त्यानें त्यांस जें तुर्तातूर्त सहाय पाहिजे होतें तें देऊन त्यांचा सांभाळ केला; आणि नूरजहानचा बाप व त्याचा वडील मुलगा हे त्यांच्या सांप्रतच्या स्थितीपेक्षां मोठ्या पदवीच्या योग्यतेचे मनुष्य आहेत असें त्याच्या समजुतींत येऊन, तो त्यास आपलें कामकाज सांगूं लागला; असें होतां होतां त्यांजवर त्याची फार आवड बसली. पुढें त्याच्या द्वारानें त्यांची व अकबराची गांठ पडली; आणि त्यांस पादशाहानें प्रथम कांहीं दुसऱ्याच्या हाताखालीं लहानशीं कामें सांगितलीं. पुढें ते लवकरच आपल्या हुशारीनें वाढले.

इकडे नूरजहान ही दिवसेंदिवस वाढूं लागली, तेव्हां तिचें सौंदर्य व श्री हीं पाहून लोक आश्चर्य करूं लागले. तिच्या आईला अकबराच्या जनानखान्यांत जाण्यास सदर परवानगी असे, तेव्हां तिजबरोबर पुष्कळ वेळां ही जात असे; त्यावेळीं जहान्गीर हा शाहजादा सिलीम असतां त्याची तेथें इजवर दृष्टि पडली. त्याच्या वर्तणूकेनें नूरजहानच्या आईस इतकें वाईट वाटलें कीं ज्या शाहजादीस ती भेटावयास गेली होती, तिजजवळ सिलीमाच्या वर्तणूकेविषयीं ती बोलण्यास उद्युक्त झाली. नंतर त्या शाहजादीच्या द्वारानें ती गोष्ट अकबराच्या समोर आल्यावर त्यानें आपल्या मुलास छेडिलें; आणि नूरजहानचें लग्न करून आपल्या मुलाच्या नजरेपासून दूर करावी अशी अकबरानें त्यावेळीं शिफारस केली. त्याप्रमाणें शीर अफगाण खान नामें एक तरुण इराणी नुक्ताच पादशाहाच्या चाकरीस राहिला होता, त्याशीं तिचें लग्न लावून अकबरानें त्यास बंगाल प्रांतांत जाहगीर करून दिली.

इतकेहि उपाय केले, तथापि जहान्गीरच्या मनावर जो ग्रह झाला होता तो निघून गेला नाहीं. पुढें हा गादीवर येऊन सुमारें एक वर्ष झाल्यावर याचा दूधभाऊ कुतबुद्दीन हा बंगालच्या सरसुभ्यावर जावयास निघाला, तेव्हां ती संधि पाहून नूरजहान आपणास साध्य होई अशी तजवीज करावी, असें त्यानें त्यास सांगितलें.

नूरजहान इच्या नवऱ्याकडून अडथळा झाल्यास कांहीं आवादावीनें व कांहीं फुसलावणीचीं वचनें देऊन त्याचें कांहीं चालूं देणार नाहींत, असें पूर्वीपासूनच बहुधा लोकांस वाटत होतें; परंतु शीर अफगाण याचें सत्त्व विशेष होतें; त्यास यांच्या उद्देशाचा संशय येतांच त्यानें आपल्या चाकरीचा राजीनामा दिला, आणि

आपण आतां पादशाहाच्या चाकरींत नाहीं असें दाखविण्याकरितां, त्यानें हत्यार-बंद राहण्याचें सोडून दिलें. पुढें हकीकत कशी झाली तें दिसून येत नाहीं; परंतु शीरखान यास भीति पडली, असें दिसतें; कारण तो जेथें राहत होता, त्या प्रांतांत कांहीं निमित्त काढून तो सरसुभेदार गेला, आणि त्यानें यास आपल्या भेटीस बोलाविलें. तेव्हां हा आपल्या पोषाकांत कटार लपवून घेऊन त्यास भेटावयास गेला. ज्या भेटीस याप्रकारें आरंभ झाला, तिच्या शेवटीं रक्तस्राव व्हावा हें सहजच होतें. त्यावेळीं सरसुभेदारानें जे बेत यास सांगितले, ते याच्या मनास लागले, आणि पुढें त्यानें भीति दाखविल्यावरून यास संताप आला, व यानें लागलेंच आपल्या कटारीनें त्या सुभेदाराचा प्राण घेतला; तेव्हां तत्क्षणींच जवळच्या लोकांनीं यासही अन्य लोकांस पाठविलें.

याप्रमाणें त्या सुभेदारास मारिलें, हें कांहीं पूर्वी फितूराची मसलत करून मारिलें असें लोक म्हणूं लागले; तेणेंकरून त्या मारणाराच्या कुटुंबाची जी पुढें पादशाहानें अपेष्टा केली, ती शोभून गेली. पादशाहाच्या लोकांनीं नूरजहान इला पकडून कैद करून दिल्लीस पाठविलें. तेथें आपणाशीं लग्न करावें, असें जहान्गीर यानें लवकरच बोलणें लाविलें, आणि तिचें सांत्वन करून मर्जी सांपादण्याकरितां जितकी आपली हुशारी होती तितकी खर्च केली; परंतु नूरजहान ही मोठी पाणीदार व तशीच कपटी स्त्री होती; यावरून या पुरुषानें आपल्या नवऱ्याचा खून केला अशा दृष्टीनें जहान्गीराकडे पाहून, त्याकडून जीं बोलणीं आलीं तीं सर्व इनें मनपुरःसर नाकबूल केलीं असतील असें संभवत नाहींसें नाहीं. तिनें जहान्गीराविषयीं आपली अनावड इतक्या स्पष्ट रीतीनें प्रकट केली, तेणेंकरून तोहि त्रासून गेला. शेवटीं त्यानें आपल्या आईजवळच्या लोकांत तिला ठेविलें, आणि त्याच्या मनांतून तिजविषयींचा विचार अगदीं निघून गेला होता, असें दिसतें.

असें झालें तथापि पुनः त्यास तिजविषयीं इच्छा उत्पन्न झाली, आणि विचारांतीं त्याच्या प्रीतिपात्रेनेंहि त्याच्या बोलण्याकडेस विशेष मेहेरबानीची नजर केली. नंतर जहान्गीर व नूरजहान यांचें लग्न मोठ्या समारंभानें झालें, आणि पूर्वी कधींही हिंदुस्थानांतील कोणत्याहि राणीस मान मिळाला नव्हता इतका तिला मिळाला.* तेव्हांपासून तिचा बेहद पगडा चालू झाला. तिच्या बापास मुख्य प्रधानगिरी मिळाली; तिच्या भावास पादशाहानें मोठें काम दिलें; तिच्या सल्लयाशिवाय पादशाह अगदीं पाऊल टाकीनासा झाला,

तिचें वजन.

* तिला जीं पुष्कळ राजचिन्हें प्राप्त झालीं, त्यांमध्यें तिचें नांव पादशाहाच्या नांवाबरोबर नाण्यावर चालू झालें हें एक होतें.

आणि ज्या कामाविषयीं तिला कांहीं आस्था असे त्यांत तर, तिची मर्जी तो कायदा, असें झालें. तिचें मान वाढल्यापासून शेवटीं परिणाम वाईट झाले, तथापि एकंदराखालीं त्यापासून हितच झालें; कारण तिचा बाप हा शहाणा व एकमार्गी प्रधान होता; आणि प्रथम थोड्या वर्षांनंतर जहान्गीराचीही वर्तणूक जी वरीच सुधारली ती कांहीं अंशीं तरी इच्या योगानें सुधारली असावी; अद्यापिही तो लहरी असे, आणि जुलूम करी; परंतु पूर्वी जशीं त्यानें घोर दुष्ट कर्मे केलीं, तसे दोष पुढें त्याच्या हातून घडले नाहींत; आणि जरी अद्यापि तो अतिशय मद्यपान करून अगदीं बेसावध होऊन पडत असे, तरी त्याची अशी स्थिति रात्रीस, व त्याच्या खासमहालांत होत असे. हा सारा दिवसभर धंद्यामध्यें गुंतून लोकांच्या दृष्टीसमोर असे, तेव्हां बऱ्याच डौलानें आणि कांहीं बेढब काम न करितां आपल्या अब्रूचा बचाव करीत असे. नूरजहान इची शोभा व सौंदर्य जशीं वर्णनीय होतीं, तशी तिची बुद्धिही विलक्षण होती. स्त्रियांस योग्य अशा कामांमध्यें व राज्यकारभारामध्येंहि ती हात घालीत असे. तिच्या रसिकतेनें पादशाहाच्या दरबाराची शोभा वाढली, आणि तिच्या चांगल्या व्यवस्थेनें तेथील खर्च कमी झाला. तिनें कल्पना चालवून राजमहालांतील सामानांत चांगले फेरफार केले; पूर्वीच्यापेक्षां बायकांस साजत असे स्त्रियांचे पोषाक सुरू केले; आणि सांप्रत ज्यास गुलाबी अत्तर म्हणतात, तें तिनें शोधून काढिलें किंवा तिच्या आईनें शोधून काढिलें, याविषयीं हिंदुस्थानांतील लोकांस संशय आहे.* ती शीघ्रकवि असे; त्यामुळें व दुसऱ्या गुणांनीं तिनें जहान्गीरास मोहित केलें होतें.

हें लग्न झाल्यानंतर थोडक्याच दिवसांनीं उसमानाचा पराजय होऊन, तो मरण पावल्यावर बंगाल्यांतील बखेडे मोडले; या गोष्टीनें जो हर्ष झाला त्यापासून दक्षिणेंतील लढाईमध्यें मागें पाय आल्यामुळें दुःखाचें पारडें विशेष दाबून गेलें. पूर्वी जी आपली ढिलाई झाली, ती साधून घेण्याकरितां सर्व प्रांतांतील लष्कराचा कट करून एकदम चोहोंकडून हल्ला करावा असा त्यानें निश्चय केला. त्यांत गुजराथेचा सुभेदार अब्दल्ला खान, यानें त्या प्रांतांतून मलिकंबराच्या मुलुखावर स्वारी करावी, आणि त्याच वेळीं शाहजादा पर्वीझ आणि खान जहान लोदी यांनीं राजा मानसिंगाची कुमक घेऊन खानदेश व बऱ्हाड प्रांत यांतून त्यावर चाल करावी असा

इ०स०१६१२, हि० स० १०२१.

मलिकंबरावर कट करून हल्ला केला.

* खाफी खान असें लिहितो कीं औरंगझेबाच्या राज्याच्या आरंभीं एक तोळा अत्तरास ८० रुपये पडत; व पुढें यानें इतिहास लिहिला तेव्हां ७।८ रुपयांस तें मिळूं लागलें. यावरून पुढें वरीच सुधारणूक झाली असावी असें दिसतें.

बेत झाला; परंतु ही चांगली तयार केलेली घाटाघाट, त्याप्रमाणें वर्तणूक न झाल्यामुळें फुकट गेली. अबदुल्ला खान हा नेमलेल्या वेळेपूर्वीच गुजराथेंतून आला. ही त्याची चुकी पाहून आपलें कार्य साधण्यास मलिकंबर क्षणभरहि विसंबला नाहीं. मलिकंबराची लढाईची रीति अर्वाचीन काळच्या मराठे लोकांप्रमाणेंच बहुतकरून होती. त्याच्या नजीक युरोपियन लोकांचीं बंदरें असत; तेणेंकरून पादशाहाच्यापेक्षां त्याचा तोफखाना शिरां होता; त्यामुळें त्याच्या तोफखान्याच्या आश्रयास येऊन जमण्यास त्याच्या फौजेस हमेशा ठिकाण सांपडत असे; परंतु शत्रूंस प्रत्यक्ष दुःख देण्याचें त्याचें हत्यार घोडेस्वार असत. तेणेंकरून तो मोगलांची दाणापाणी वगैरे सामग्री छापा घालून पकडी; तसेच ते कूच करून जात असतां त्यांस उपद्रव देई; त्यांनीं तळ दिला ह्मणजे फौजेवाटोळां गरुडासारखा फिरत असे; हल्ले करतों असें खोटेंच दाखवून त्यांस भेवडावी, पुष्कळ वेळां छावणीमध्यें कोठें कोठें खरेखुरेच हल्ले करून पुष्कळ लूट नेई; आणि हमेशा शत्रूंच्या लष्करांत बखेडे करून दबदबा पाडी. या प्रकारच्या लढाईनें अबदुल्ला खान इतका जेर होऊन गेला कीं त्यानें लवकरच परत जाण्याचा निश्चय केला; परंतु आतां शत्रूंच्या समोरून मागें हटून जाण्यानें परिणाम कसे होतील, हें समजणें कांहीं कठीण नव्हतें. तो परत जाण्यास निघाल्या दिवसापासून, त्यांचीं संकटें वाढत चाललीं; त्याच्या पिछाडीच्या पाहऱ्याचे मलिकंबरानें तुकडे तुकडे करून टाकिले; शेवटीं त्याचें कूच करणें एकीकडे राहून, त्यास पळण्याचा प्रसंग जवळ जवळ आला; इतक्यांत त्यास बागलाणप्रांतांतील पहाडांत व जंगलांत आश्रय सांपडला; नंतर तेथून तो इज्जा न होतां गुजराथेंत निघून गेला. इतक्यांत दुसऱ्या फौजा समरांगणांत येऊन पोंचल्या होत्या, परंतु आपल्या सहाकाऱ्याचा पराजय करून मलिकंबर विजयश्री मिळवून परत येत आहे असें पाहून तशीच आपली दुर्दशा न व्हावी म्हणून शहाणपण करून ते लोक बऱ्हाणपुर येथें आपला जमाव करून राहिले.

इ० स० १६१२, हि० स० १०२१.

इकडे दुसरी उदेपुरच्या राण्याबरोबर लढाई चालली होती, तिजमध्यें जहांगीराची बरीच फत्ते झाली, आणि तशांतहि ती याच्या प्रीतींतील मुलाच्या हुशारीनें झाल्यामुळें, तेणेंकरून पादशाहास विशेष प्रिय वाटलें; पूर्वी मोहोबत खान यास त्या कामाकरितां पाठविलें होतें, आणि त्यानें तेथील राण्याचा पराजय केला होता; परंतु तो चालीप्रमाणें पहाडांमध्यें व जंगलांत पळून जाई, तेणेंकरून त्यापासून

मेवाडाच्या राजा बरोबर लढाई.

कांहीं निष्पन्न झालें नव्हतें. पुढें मोहोबत खान याच्यामागून अबदुल्ला खान याची त्या कामावर नेमणूक झाली; परंतु त्याचीही तशीच गति झाली. नंतर शाहजादा खुरम ऊर्फ शाहजहान* यास २०,००० लोकांनिशीं पाठविलें. त्यानें रजपूतलोकांच्या लष्करावर इतक्या शौर्यानें हल्ला केला, आणि त्या देशांतील जंगलाची वगैरे मजबूदी, आणि तेथील खराब हवा यांस न जुमानून, इतक्या निग्रहानें लढाई चालविली कीं शेवटीं त्या राण्यानें तहाचें बोलणें लाविलें. तें लागलेंच कबूल झाल्यावर तो स्वतः शाहजहानास भेटावयास आला, आणि शरण आलों असें दाखविण्याकरितां त्यानें नजराणे केले, आणि त्या शाहजाद्याबरोबर दिल्ली येथें आपला मुलगा पाठविला. या प्रसंगीं शाहजहान अकबराचें कारस्थान विसरला नाहीं. राण्यानें मुजरा केल्यानंतर शाहजहानानें त्यास स्वहस्तें उचलिलें, आणि आपल्याजवळ बसवून सर्व प्रकारें त्यास मान देऊन, व त्याची उजूतवाजू राखून त्याशीं वर्तला आणि अकबरानें स्वारी केल्यापासून जो त्याचा मुलुख घेतलेला होता, तो सर्व परत दिला. पुढें जहान्गीरानें त्याच्या मुलाचा मोठ्या आदरानें सत्कार करून, आपल्या राज्यांतील जें लष्करी सरदार त्यांमध्यें त्यास मोठी पदवी दिली.

शाहजादा खुरम ऊर्फ शाहजहान याची फत्ते, व त्याचा अल्पसंतोषीपणा. उदेपुरचा राणा, योग्यता राखून तह केल्यावर, शरण आला. इ० स० १६१४, हि० स० १०२३.

ही लढाई शाहजहान यानें तडीस नेली, यास्तव त्याबद्दल त्याचीच तारीफ केली पाहिजे. कारण पादशाहानें अझीझ यास त्याच्या मदतीस पाठविलें होतें, परंतु त्यानें फार उद्धटपणा केल्यामुळें त्यास दूर करून, कांहीं वेळपर्यंत कैदेंत ठेवणें जहान्गीराच्या कपाळीं आलें.

या पराक्रमानें शाहजहान याची इभ्रत शिकस्त चढून गेली; तशांत त्यानें नुकतेंच नूरजहानच्या पुतणीशीं लग्न केलें होतें, तेणेंकरून तिचाहि बलाढ्य आश्रय त्यास सांपडून, आपल्या मागें हा गादीवर बसावा असें पादशाहानें ठरविलें, असें लोकांस वाटूं लागलें.

शाहजहान याचें वजन वाढलें. त्यास नूरजहान इची मदत पोंचली.

हें वर्तमान होत असतां राजा मानसिंग दक्षिणेस मरण पावला.

* या शाहजाद्याचें नांव खुरम होतें. आणि जेव्हां याचा बाप गादीवर बसला तेव्हां याचें दुसरें कांहीं नांव नव्हतें; परंतु हा गादीवर बसण्यापूर्वीच फार दिवस यास शाहजहान हा किताब मिळाला होता यास्तव गोंधळ होऊं नये, म्हणून पहिल्यापासूनच त्याचें शाहजहान या नांवानें वर्णन केलें आहे.

इ० स १६११ मध्यें रोशनये लोकांचें कावूलांत बंड झालें होतें, त्यापासून कावूल शहरासही कांहीं भीति होती. सांप्रत त्यांतील मुख्य अहदाद नामें बायझीद याचा नातू, व गादी चालवणारा हा मेल्यामुळें त्या बंडाची समाप्ति झाली. गुजराथचा सरसुभेदार अबदुल्ला खान यानें त्या प्रांतांत जुलूम केला, आणि पादशाहाचा अखबरनवीस(म्ह० बातमी लिहिणारा) याची त्यानें अप्रतिष्ठा केली. त्यामुळें त्यावर जहान्गीराचा क्रोध होऊन त्यास पकडून राजधानीस पाठवून द्यावें असा त्यानें हुकूम केला. तो हुकूम येण्याच्या पूर्वीच अबदुल्ला खान पायीं निघाला, आणि आपलें लष्कर व बरोबरचे दुसरे लोक मागून पुष्कळ अंतरावर ठेवून येऊं लागला. तो अनवाणी व बिछ्या घालून दरबारांत आला, आणि पादशाहाच्या पायीं पडला; मग जहान्गीरानें त्यास क्षमा केली आणि शाहजहानानें रदबदली केल्यावरून पुढें लवकरच त्यावर कृपा केली.

कावूलांतील बंड मोडलें.

सर टामस रो नामें इंग्लिश वकील आला.

वरील दक्षिणेंतील स्वारी करून शाहजहान परत गेल्यावर इंग्लंडचा राजा पहिला जेम्स याजकडून सर टामस रो नामें एक वकील मोगलांच्या दरबारांत आला* होता.

जहान्गीराच्या राज्याचें, दरबाराचें, व स्वभावाचें त्यानें केलेलें वर्णन.

त्यावेळीं दर्याकिनाऱ्यावरील बंदरांत व जकातीच्या कामामध्यें भरपूर जुलूम चालत असे; आणि मर्जीस येईल ती किंमत देऊन सुभेदार जिन्नस पकडीत असत. रो याचा दुसऱ्या रीतीनें चांगलें आगतस्वागत व सन्मान झाला, तथापि त्याच्या सामानसुमानाचा झाडा घेऊन त्यांतून कांहीं वस्तु सुभेदारानें घेतल्या.†

त्यास सुरतेहून, बऱ्हाणपुर व चितूरच्या वाटेनें, अजमीर येथें जावयाचें होतें; परंतु त्यावेळीं दक्षिणेमध्यें लढाई चालत होती, आणि उदेपूरच्या राण्याच्या मुलुखांतून जावयाचें; तेथील तर लढाई नुकतीच बंद झाली होती; तथापि पहाडी लोक खेरीजकरून दुसऱ्या कोणापासून त्यास वाटेनें कांहीं अडथळा

* तो ता० २१ डिसेंबर सन १६१५ या रोजीं अजमीर येथें पोंचला; आणि पादशाहाबरोबर मांदू येथें व गुजराथ प्रांतांत जाऊन इ. स. १६१८ च्या अखेरीस निघून गेला.

† तथापि ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे, कीं त्या वेळचा सुभेदार झुल्फिकार खान हा इंग्लिश लोकांस प्रतिकूल होता; त्यानें नुकताच पोर्तुगीस लोकांबरोबर करार केला होता; त्यांत इंग्रजांचीं तारवें आपल्या बंदरांत येऊं देणार नाहीं, असें त्यानें लिहून दिलें होतें. तो करार पादशाहानें मंजूर केला नाहीं; त्यामुळें रो हा परराज्यांतील वकील झणून, आपल्या सरकाराशीं कसें वर्तावें तो धर्म मनांत आणून, त्याशीं बाहेरून सामोपचारानें वर्तणें झुल्फिकार खान यास जरूर आलें.

किंवा भीति झाली नाहीं; हल्लींच्या प्रमाणेंच तेव्हां तरी बंडावा झाला म्हणजे रस्त्यांमध्यें लोकांस जाण्यास त्या पहाडी लोकांपासून भीतिच असे.

दक्षिणेमध्यें देश उध्वस्त होऊन पडीत झाला होता, असें त्यावेळीं स्पष्ट दिसून येत होतें. बऱ्हाणपूर हें पूर्वी चांगलें शहर होतें, व तसेंच पुढेंहि झालें आहे; त्यांत त्यावेळीं मातीच्या झोंपड्यांची भरती झालेली असून सगळीं चार किंवा पांच चांगलीं घरें होतीं. शाहजादा परवीझ याचें दरबार त्या शहरांत होतें, तेंही विशेष वर्णन करावयाजोगें नव्हतें. दुसऱ्या ठिकाणींहि कित्येक शहरें मोडकळीस येऊन, तेथील वस्ती उठून गेली होती, आणि इतर कांहीं शहरांचा भरभराट झाला होता. अशी त्यांची परस्पर विरुद्ध दशा पाहून यास आश्चर्य वाटलें. जीं वरील मोडून गेलेलीं शहरें होतीं त्यांतून कांहीं पूर्वी राजधान्या असून ओस पडल्या होत्या;* त्यामुळें त्यांची जरी उतरती कळा आली होती, तरी त्यावरून साधारण देशाची बढती नव्हती असें म्हणावयास कांहीं कारण नाहीं.

अकबराच्या कारकीर्दीनंतर देशांतील कारभार लवकरच पुनः खराब झाला होता; सुभे मक्तयानें देऊं लागले, आणि सुभेदार लोक रयतेपासून सक्तीनें वसूल करून घेऊन जुलूम करूं लागले.

रो हा शहाणा व सावध ग्रंथकार होता; तथापि त्यानें जी दरबारची शोभा वर्णन केली आहे ती अतिशयच आहे. तेथील उमराव लोक मोठ्या गृहस्थाईनें वागत याविषयीं, आणि त्याला त्यांनीं मेजवान्या केल्या त्यांतील व्यवस्था व सफाई यांविषयीं त्यानें मोठी स्तुति केली आहे. त्यानें विशेष नजराणे दिले नाहींत व त्याचा परिवारही थोडाच होता, आणि मोगली दरबारांत तर सर्वत्र डामडौलाचें माहात्म्य, त्यामुळें त्याचा सत्कार होईल असें संभवत नव्हतें; तथापि त्याचें सर्व प्रकारें अति आदरातिथ्य होऊन त्याचा सन्मान झाला. नमस्कारादि सर्व खेदकारक आचारांची त्यास माफी होऊन, मोठ्या प्रसंगीं दरबारांत त्यास अति श्रेष्ठ ठिकाणीं बसण्याची परवानगी मिळाली, आणि पुष्कळ वेळां खुद्द पादशाहाबरोबरही अगदीं सलगीच्या रीतीनें त्याची भेट झाली.

तो एकांतीं पादशाहास भेटे त्यावेळीं तो जी स्थिति पाही, ती त्या पादशाहाच्या इतर वैभवाशीं चमत्कारिक रीतीनें विरुद्ध दिसे. त्या मंडळीमध्यें हिरे, मोत्यें, व माणकें यांहीं खचित अशा सकल सिंहासनावर पादशाह

* याप्रमाणें मांदू व तोदा हीं शहरें होतीं. रो हा त्या दोहींची अतिशय तारीफ करितो. मांदू ही पूर्वी माळव्याची राजधानी होती; ती अद्यापिहि बहुधा प्रसिद्ध आहे, परंतु तोदा म्हणून जी अजमीर प्रांतांतील एका रजपूत रजवाड्याची राजधानी, तिची तशी ख्याति नाहीं.

बसे, आणि त्यावेळीं रत्नखचित सोन्याचीं ताटें, भांडीं, व प्याले, यांचा तेथें मोठा समारंभ असे. त्या प्रसंगीं मंडळीची दोरी सैल सुटलेली असे, आणि सर टामस व दुसरे थोडे गंभीर लोक, जे हात राखून असत, ते मात्र शुद्धीवर असत; बाकी सर्व छाकटे होऊन जात. जहान्गीरास पितां पितां झोंप लागे, तेव्हां त्याचें मद्यपान राही; नंतर चाकर लोक दिवे मालवून टाकीत, आणि लोक निघून जात. यावेळीं जहान्गीर मोठ्या प्रेमांत येत असे, आणि तें प्रेम मद्यपानाच्या योगानें विशेष होत असे; एका वेळीं सर्व धर्मांविषयीं मोठ्या मोकळेपणानें त्यांचें भाषण झालें, तेव्हां "तो रडूं लागला आणि त्यास नाना प्रकारचे उद्गार आले; त्यामुळें त्यांस मध्यरात्र होऊन गेली."

दुसऱ्या दिवशीं प्रातःकाळ झाला म्हणजे ती त्याची मनमिळाऊ वृत्ति नाहींशी होई. एके दिवशीं एका उमरावानें पूर्वरात्रीच्या मद्यपानाची सभेमध्यें अविचारानें गोष्ट काढिली; तेव्हां जहान्गीरानें आश्चर्य झाल्यासारिखें सोंग दाखविलें, आणि याप्रमाणें कायदा तोडण्याच्या कामांत दुसरे कोण कोण होते त्याचा तपास करून, ज्यांचीं नांवें त्यानें सांगितलीं त्यांस अतिशय मार देवविला; त्या योगानें त्यांतून एक मरणही पावला. हा लोकांमध्यें प्रसिद्ध रीतीनें वागतांना मोठा निक्षीपणा दाखवीत असे, आणि ज्या मनुष्याच्या तोंडाच्या घाणीवरून, अथवा दुसऱ्या रीतीनें, तो दारू पीत होता असें दिसून येई, त्याला आपल्या हुजरांत येऊं देत नसे. परंतु हें त्याचें गांभीर्य फुकट जात असे; कारण सांप्रतच्या मोठ्या लोकांप्रमाणें हाही बातमीदारांनीं घेरलेला असे; त्यामुळें त्याचीं अति गुप्त कृत्यें व अगदीं क्षुल्लक अशा त्याच्या हातून घडलेल्या गोष्टी, झाल्यापासून थोड्या वेळानें, राजधानींतील सर्व मनुष्यांस कळून येत असत.

वरील कलमांत सांगितलेल्या दुष्ट कर्मांशिवाय जहान्गीरानें दुसरींहि कांहीं निर्दय कृत्यें केलीं होतीं; तथापि एकंदराखालीं जहान्गीराची वृत्ति चांगली होती, व समज बरा होता, असा रो याचा अभिप्राय होता, असें दिसतें. परंतु सर टामस यानेंच त्याचें एक कृत्य वर्णन केलें आहे, त्यामध्यें त्याच्या बुद्धीचा हलकटपणा दिसून येऊन वरील गुण त्याच्या अंगीं होते असें म्हणवत नाहीं. ती गोष्ट अशी कीं,—एके वेळीं सुरतेहून सर टामस याकडे पादशाह व त्याच्या दरबारचे लोक यांकरितां नजराण्यांचें सामान घेऊन कांहीं लोक येत होते. तेव्हां त्यांच्या सोबतीनें जावें झणून दुसरे सावकार लोकही बरोबर येत होते. नंतर ते रो याच्याजवळ पोंचण्याच्या पूर्वी पादशाहानें त्यांस पकडलें, आणि आंत काय आहे हें पाहण्याकरितां पोरकट स्वभावानें आपण स्वतः त्या

गठड्यांची उसकटाउसकट केली. याप्रमाणें साधारण प्रमाणिकपणावरही त्यानें लाथ मारिली असें पाहून, रो यास संताप आला; तेव्हां त्याजवळ लाडीगोडी लावून त्याचें सांत्वन करण्याकरितां पादशाहास अगदीं नीचपणानें क्षमा मागावी लागली.

कांहीं विवक्षित मोठ्या लोकांविषयीं रो हा कांहीं अंशीं तारीफ करितो; परंतु त्यांच्या सर्व जातींत अगदीं सत्त्व नाहीं, आणि लालूच दाखविली असतां सर्व वश होणारे आहेत, असें तो लिहितो. त्यालां जो तहनामा करावयाचा होता, तो दोन वर्षांवर तसाच पडून राहिला होता; शेवटीं त्यानें एक मोलदार मोतीं असफ खान यास लांच दिलें; नंतर सर्व यथास्थित होऊन गेलें. त्या काळीं पूर्वीच्या मुसलमान लोकांचा रणोत्साह पुष्कळ कमी झाला होता, आणि रजपूत व पठाण येवढेच काय ते शूर शिपायी नजरेस पडत होते, असें रो व दुसरे त्या वेळचे फिरस्ते लोक वर्णन करितात.

त्यावेळीं हस्तकौशल्यसंबंधींही कलांची चढती स्थिति होती, आणि केवळ देशांतील कामांमध्येंच त्यांची निपुणता होती असें नाहीं. रो यानें जो नजराणा केला, त्यांत एक गाडी होती, ती पाहून थोड्याच वेळांत तेथील लोकांनीं दुसऱ्या पुष्कळ गाड्या तयार केल्या, त्यांचें सामान याच्या गाडीहून सरस व कारीगरींतहि कांहीं कमी नव्हतें. सर टामस यानें पादशाहास एक तसवीर दिली; नंतर लवकरच पादशाहानें त्याला तिच्या पुष्कळ प्रती दाखविल्या. त्यांतून अस्सल उमगून काढण्यास त्याला फार पंचाईत पडली.* त्यावेळीं युरोपियन लोकांचा लोट सुटला असे, आणि त्यांच्या धर्मासही पुष्कळ उत्तेजन मिळत असे; जहान्गीरानें आपल्या स्मरणीच्या मेरूवर, ख्रिस्त व मेरी कुमारी, यांच्या तसविरा काढविल्या होत्या; आणि त्याच्या दोघां पुतण्यांनीं ख्रिस्ती धर्म स्वीकारिला होता, त्याविषयीं याचा पुरा अनुकूल अभिप्राय होता.

त्यावेळीं दरबारची भाषा फारसी होती, परंतु सर्व प्रतीचे लोक हिंदुस्थानी बोलत असत. हाकिन्स नामें एक इंग्रेज याच्या दरबारांत गेला होता, त्यास तुर्की भाषेची मात्र माहिती होती, परंतु त्या भाषेमध्यें स्वतः पादशाह व खानि खानान हे चांगले वाकीफ होते, असें त्यानें पाहिलें.

* त्यानें नजराणे करण्याच्या जिन्नसा कोणत्या असाव्या त्याविषयीं सांगितलें आहे; त्यांत इतिहासपर चित्रें, दिव्याच्या उजेडानें पाहावयाचीं चित्रें, आणि मनोरंजक प्रदेशांचीं चित्रें हीं असावीं, परंतु तीं चांगलीं असावीं कारण ते आपल्याप्रमाणेंच त्याविषयीं जाणते आहेत, असें तो लिहितो.

शाहजादा खुशरू.

शाहजादा खुशरू याची काय दशा होते याकडे रो याचें व दरबारी लोकांचें जसें लक्ष लागलें होतें, तसें दुसऱ्या कोणत्याही वस्तूवर नव्हतें. त्याची दुर्दशा झाल्यामुळें त्याच्या सर्व वाईट गुणांचा विसर पडला; तो सर्व सद्गुणांची खाण आहे असें वाटूं लागलें; जेव्हां पादशाहाची त्यावर कांहीं कृपा होण्याचें लक्षण दिसे, तेव्हां लोकांस अतिशय आनंद होई; आणि तो शत्रूंच्या हातांत सांपडला म्हणजे लोकांत तसाच संताप उत्पन्न होई. शाहजहान याच्या वजनामुळें, आणि असफ खान व नूरजहान यांच्या कपटामुळें जरी पादशाहाची बुद्धि फिरण्याचे यत्न होत होते, तथापिही पादशाहाची खुशरूवर प्रीति होती असें म्हणत असत.* शाहजाहानास राज्य मिळावें म्हणून खुशरूस द्यावयाचें नाहीं, असें दिसल्यामुळें लोकांस विशेष वाईट वाटे, कारण कीं "शाहजहानाची कांहीं हांजीहांजी करीत असत, दुसरे हेवा करीत असत, परंतु त्यावर प्रीति कोणीच करीत नसत," असें रो सांगतो; तो धर्माविषयीं हट्टाग्रही व जुलमी होता, असें रो वर्णन करितो; परंतु त्याच्या वर्तणुकेवरून तर त्याची हुशारी व सफाई दृष्टीस पडते; तेव्हां हा जो लोकांस अप्रिय झाला होता, तो याच्या नीरस व दराऱ्याच्या वर्तणुकेमुळें झाला असावा, असें संभवतें; इतक्या स्तब्ध वृत्तीचा चेहरा आपण कधींही पाहिला नाहीं; तसेंच यासारखें सार्वकाळ गांभीर्य राखून कधींही हंसावयाचें नाहीं, अथवा आपल्या दृष्टीनेंही कोणास मान द्यावयाचा, किंवा लोकांचें तारतम्य ठेवावयाचें असेंही कांहींच नसून, यामध्यें केवळ गर्व भरला असे, आणि सर्व लोकांस हा तुच्छवत् मानीत असे; असें तो वकीलच स्वतः लिहितो; परंतु त्या शाहजाद्याची तर त्यावेळीं पंचवीसांहून जास्त उमर नसावी.

शाहजहान हा लोकांस आवडत नसे.

शाहजादा परवीझ.

आपला वडील भाऊ परवीझ हा आपणास मोठा प्रतिस्पर्धी होईल असें शाहजानास कदाचित् वाटलें असावें; परंतु जरी केव्हां केव्हां त्या शाहजाद्याविषयीं याला द्वेषबुद्धि उत्पन्न होत असे, तरी शाहजहानाच्या विशेष बुद्धिमत्तेपुढें, व त्यांतूनही राणीचा यास आ-

* एके वेळीं खुल्या कैदेंत खुशरू लष्कराबरोबर जात होता; तेव्हां त्याची व सर टामस रो याची गांठ पडली. तो डन्हाच्या वेळीं एका वृक्षाच्या छायेखालीं राहिला होता. सर टामस हा जवळ होता. तेव्हां यास त्यानें बोलावूं पाठविलें. त्याचें शरीर सुंदर, मुखचर्या आनंदभरित आणि त्याची दाढी कमरेपर्यंत वाढलेली होती. त्यावेळीं काय चाललें होतें, तें कांहींच त्यास माहीत नव्हतें, आणि इंग्रेज लोक व त्यांचा वकील यांविषयींही त्यानें कांहीं ऐकिलें नव्हतें, असें वर्णन आहे.

श्रय असे, यामुळें वास्तविक भीति वाटण्याजोगें याच्या आड येण्याचें परवीझ याचें सामर्थ्य नव्हतें.

आपल्या मागें शाहजहान यास गादीचा वारीस ठरविला.

पुढें जेव्हां शाहजहान दक्षिणेंत मोठी स्वारी करावयास निघाला त्यावेळीं त्यास पादशाहानें शाह असा किताब दिला.* त्यामुळें परवीझ याच्या जर कांहीं आशा असल्या, तर त्यांचा शेवट होऊन गेला. त्या प्रसंगीं शाहजहान यास पादशाहानें पुष्कळ अधिकार दिला, आणि जरूर लागल्यास मदत करण्यास आपण जवळ असावें, म्हणून स्वतःहि कूच करून मांदू येथें गेला. .

शाहजहान दक्षिणेच्या बंदोबस्तास गेला.

पादशाह मांदू येथें निघून गेला.

त्या स्वारींत रो हा पादशाहाच्या बरोबर गेला होता; त्यानें त्या स्वारीचें जें वर्णन केलें आहे, तें पूर्वीच्या तारीफेच्या अगदीं उलट आहे. छावणीचा तळ पडला, म्हणजे मग दरबारांत व लष्करांत नेहमीप्रमाणें सर्व नियमित असे; परंतु बारबरदारीच्या जनावरांची हाक पडली, म्हणजे जो तो प्रथम आपल्यासाठीं ओढाताण करी, त्यामुळें गोंधळ होई. एका वेळीं इराणचा वकील व रो यांचें सामान नेण्यास कांहीं वाहन मिळेना, त्यामुळें ते अजमीर येथें कांहीं दिवस मागें राहिले, आणि एके वेळीं बरोबर चांगलें सामान नसतांनाही, शिपाई लोक व लष्कराबरोबरचे दुसरे लोक यांनीं कूच करून पुढें जावें म्हणून त्यांजवर सक्ती करण्याकरितां, त्यांच्या तंबूंस आग लावून दिली. तसेंच लष्कर अगदीं चालू झालें, तरी त्याजप्रमाणें बंदोबस्त नसे. कोणेवेळीं पाण्याची कमताई पडे, आणि केव्हां केव्हां जंगलांतून व डोंगरांतून लांबीच्या पल्ल्यावर अडचणीच्या वाटेनें कूच करून जात असतां, मकाणास पोंचण्याची शक्ति नाहींशी होऊन, पुष्कळ रथ, गाडे, व उंट हीं रानोमाळ पडलेलीं असत.†

इ०स० १६१६ अक्टोबर; हि० स० १०२५, झिकाद.

पादशाहाच्या कूचाविषयीं सर टामस रो यानें केलेलें वर्णन.

दक्षिणेंतील राज्यांची त्या वेळची स्थिति शाहजहानास अनुकूल होती. मलिकंबरासारिख्या साधारण स्थितींतील मनुष्याची बढती झाली, तेणेंकरून त्याच्या साथ्यांच्या मनांत, व त्याच्या स्वतःच्या सरदारांतही द्वेष उत्पन्न झाला. या कलहामुळें त्याचा पराजय झाला;

शाहजहानास पूर्ण जय प्राप्त झाला.

* या वेळापासून पुढें या शाहजाद्यास कोणी ग्रंथकार शाह खुरम व कोणी शाहजहान असें म्हणतात.

† "वाईट राज्य आणि कठीण हवा हीं जेथें असतात तेथें मनुष्यास ज्या इजा होतात, त्या सर्व पादशाहाच्या स्वारीबरोबर जातांना मला भोगाव्या लागल्या" असें रो म्हणतो.

आणि तेणेंकरून मागाहून त्याच्या मित्रांचा आणखी हिरमोड झाला. त्यामुळें पुढें शाहजहान दक्षिणेंत आला, तेव्हां तिकडील राजांचा कट फोडून विजापुरच्या राजास वेगळा काढण्यास त्यास विशेष आयास पडला नाहीं. याप्रमाणें आपले सर्व मदतगार आपणास सोडून गेले असें पाहून, मलिकंबरास, आपला नामधारी राजा निजामशाह याच्या वतीनें, मोगलांस शरण यावें लागलें, आणि अहमदनगरचा किल्ला, व दुसरा सर्व देश, जो त्यानें मोगलांकडून परत घेतला होता, तो त्यांस परत द्यावा लागला.

इ०स० १६१७, मार्च; हि० स० १०२६, रबी उल् अव्वल.

इसवी सन १६१७, सेपटेंबर; हि० स० १०२६ सवाल.

याप्रमाणें या लढाईंत कीर्ति मिळवून अजमीराहून निघाल्यापासून बारा महिन्यांच्या आंत शाहजहान मांडू येथें परत जाऊन आपल्या बापास मिळाला.

पादशाह शाहजहानासुद्धां गुजराथेंत जाऊन राहिला.

त्यानंतर सांप्रत आपण इतके जवळ आलों असें पाहून जहान्गीर गुजराथेंत गेला; तेथें सुमारें एक वर्षपर्यंत राहिला, आणि पूर्वी जो मुलुख शाहजहानाकडे होता त्यांत गुजराथचा सरसुभा आणखी भिडवून देता झाला.

तो इ०स० १६१८ च्या सेपटेंबर महिन्यांत गुजराथ सोडून गेला. पुढें पंजाबांत एक बंड झालें; हिमालय पहाडाखालचा नगरकोट किल्ला त्यानें घेतला; आणि पादशाह एकदां काश्मीरास गेला होता; याशिवाय पुढील दोन वर्षांत दुसऱ्या सांगावयासारिख्या गोष्टी घडून आल्या नाहींत.

हिजरी सन १०२७, रमझान.

पादशाह काश्मीर देशांत असतां दक्षिणेंत पुनः लढाई सुरू झाली असें त्यास वर्तमान लागलें. यासमयीं आपल्या शत्रूंची ढिलाई आहे असें पाहून मलिकंबरानें लोभानें उद्युक्त होऊन ती लढाई मुद्दाम उकरून काढिली; त्यावेळीं मोगल लोकही सुस्त झाले होते, असें दिसतें; कारण मलिकंबरास विशेष आयास न पडतां, त्यानें सर्व मैदानप्रदेश हस्तगत करून घेऊन, मोगलांच्या सरदारांस बऱ्हाणपुरास पळविलें. तेथें जाऊन आपणांस कुमक पाठवावी म्हणून त्यांनीं पादशाहाची फार विनवणी केली; तेव्हां जहान्गीरानें शाहजहानास मोठी फौज घेऊन जाण्याविषयीं आज्ञा केली, आणि तो सरहद्दीवर पोंचल्यानंतर त्यास पुरवठा पाडण्याकरितां पुष्कळ द्रव्य जमा केलें. त्याच्या मनांत कांहीं संशय उत्पन्न होऊन आपला भाऊ शाहजादा खुशरू यास माझ्या हवालीं केल्याशिवाय, आणि मजबरोबर त्यास दक्षिणेंत जाऊं दिल्याशिवाय, मी दक्षिणेंत जाणार

दक्षिणेंत पुनः बखेडे उत्पन्न झाले. इ० स० १६२१, हि० स० १०३०.

ते बंद करण्यास शाहजहान पुनः निघाला.

नाहीं, असें त्यानें सांगितलें. ती त्याची इच्छा पुरी झाल्यानंतर, त्यानें आपल्या नेहमींच्या हुशारीनें नेमलेल्या कामांत मन घातलें. तो माळव्यांत जाऊन पोंचेतों, मलिकंबराच्या एका टोळीनें नर्मदा उतरून मांदू शहराच्या बाहेरील वेशीचीं घरें भाजून टाकिलीं; पुढें हा शाहजादा जसा पुढें जात चालला, तसतसा मलिकंबरास मागें हटवीत चालला; असें होतांहोतां हा नर्मदा उतरून, त्यांस त्यांच्याच देशांत उपद्रव करूं लागला. मलिकंबरानें आपली नेहेमींची युद्धाची रीति चालू केली; मोगलांच्या सैन्याचें सामानसुमान येत असेल तें पकडावें, व त्यांस कांहीं मिळूं देऊं नये, त्यांच्या लहान टोळ्या सांपडल्यास कापून टाकाव्या; त्यांचें लष्कर चालत असतां त्यांच्या जवळपास राहून त्यांस इजा द्यावी; आणि लांब-लांब व जलद कूच करून छापे घालावे, असे त्यानें यत्न केले. परंतु शाहजहान हा सर्वकाळ सावधच असे, त्यामुळें धारिष्ट करून समोर लढाई देऊन नशीबाची परीक्षा पाहणें त्यास भाग आलें; व तींत त्याचें फार नुकसान होऊन पराजय झाला.

शाहजहानाची फत्ते झाली.

याप्रमाणें रणामध्यें शाहजहानानें आपलें वर्चस्व पक्कें स्थापन केलें; तथापि सर्व देश भिकार होऊन गेल्यामुळें त्यास मोठी अडचण पडूं लागली. त्यामुळें आणखी मुलुख हवालीं करून कांहीं द्रव्य देतों तें घेऊन तह करावा, असें जें बोलणें मलिकंबरानें लाविलें होतें, तें त्यानें मोठ्या आनंदानें मान्य केलें.

त्यानें मलिकंबराशीं तह केला.

मोगलांस हा जय प्राप्त झाल्यावर थोड्याच दिवसांत, पादशाहास मोठा कठीण दम्याचा उपद्रव झाला; त्या रोगापासून पुढें त्यास आमरणान्त फार क्लेश झाले. कांहीं वेळपर्यंत त्याच्या जीवास धोकाच होता, तेव्हां लवकरच गादी रिकामी होते असें लोकांस वाटूं लागलें.

पादशाहास मोठा भयंकर रोग झाला.

त्या प्रसंगीं परवीझ हा जलदीनें दरबारांत आला; त्यास रागावून पादशाहानें त्याच्या हुद्यावर परत पाठवून दिलें. शाहजहान यास तसें करण्यास अवसरच मिळाला नाहीं, आणि इतक्यांत पादशाह बरा झाल्याचेंहि त्यास वर्तमान लागलें; तथापि त्याच संधीस शाहजादा खुशरू (ज्यास त्याच्या स्वाधीन करून ठेविलें होतें तो) अकस्मात् मरण पावला; ती वेळ अगदीं टाळ्याटिपणास मिळाल्यावरून, त्याचा प्रतिस्पर्धी शाहजहान यानें त्यास जबरीनें मारविलें, असा लोकांस मज-

परवीझ व शाहजहान, यांच्या कृति, इ० स० १६२१, सेपटेंबरच्या सुमारास इ० स० १०३०.

बूद अंदेशा आला. तथापि शाहजहानानें आपल्या सगळ्या उमरींत दुसरें असें दुष्ट कर्म केलें नाहीं; यावरून येवढ्या घोर कर्माचा डाग या पुरुषानें आपल्या अंगास लावून घेतला असेल असें आपण एकाएकीं जलदीनें प्रमाण मानूं नये, हें योग्य आहे.

खुशरूच्या मरणाविषयीं वहीम.

ही गोष्ट घडून आल्यामुळें पुढें शाहजहानास गादी मिळण्याचा संशय राहिला नाहीं असें दिसत होतें; परंतु वास्तविक पाहतां या गोष्टीपासून त्यास एकामागून एक असे अपाय व विघ्नें प्राप्त झालीं, तेणेंकरून त्याचा नाश होण्याचें जवळ जवळ आलें होतें. हा वेळपर्यंत त्याच्या स्वतःच्या बजनाशिवाय, सर्व प्रकारें घडामोड करण्याचें जिचें सामर्थ्य, अशा नूरजहान राणीचें त्यास सहाय्य होतें; परंतु पुढें तो दक्षिणेंत जाण्याच्या सुमारास तिनें जहान्गीराचा अगदीं धाकटा मुलगा शाहजादा शहरियार यास आपल्या पहिल्या नवऱ्यापासून झालेली मुलगी देण्याचें केलें. तेवढ्यासंबंधानेंच शाहजहान हा तिचा अधिक दूरचा सगा झाला; यामुळें त्याच्या पक्षावर जी तिची प्रीति होती, ती सोडून जाण्यास हें एकच सबळ कारण पुरें झालें. त्याशिवाय तिचा पगडा सांप्रत जास्त पडत चालत होता, तसा शाहजहानासारख्या उद्योगी व बुद्धिमान् पादशाहावर बसणें अशक्य, असें पाहून तिची आणखीही बुद्धि फिरली. तिचा बाप जिवंत होता, तेव्हां तो आपल्या शहाणपणाच्या उपदेशांनीं तिचा आवर करीत असे; तो या सुमारास वारला, तेव्हां ती पादशाहास पाहिजे तसें आडकाठीशिवाय खेळवूं लागली. तिचा भाऊ असफ खान, ज्याच्या मुलीशीं शाहजहानाचें लग्न झालें होतें, तो अगदीं तिच्या हुकुमांत वागत असे. या प्रकारची अपार सत्ता हातांतून जाऊं देण्यास नाखुश होत्साती, शाहजहान यास राज्य न मिळूं देण्याविषयीं साधेल त्या रीतीनीं जितका आपल्याच्यानें अडथळा होईल तितका करण्याचा तिनें निश्चय केला; आणि खुशरू मरण पावल्यामुळें व पादशाहाची प्रकृति अत्यावस्थ झाल्यामुळें, ही सावध झाली; आणि ज्या शक्ति शाहजहानाकडे राहूं दिल्या असतां, तो पुढें आपणास अनिवार होईल, त्या तोडून टाकण्याचा, एक क्षण न विसंबतां, यत्न केला पाहिजे, असें तिला वाटलें. तो बेत सिद्धीस नेण्याची तिला लवकरच संधि प्राप्त झाली.

नूरजहान इचें शाहजहानाशीं बिटलें.

तो प्रकार.—या सुमारास इराणी लोकांनीं येऊन कंदाहार जिंकून घेतलें; तेव्हां ज्या योद्धयानें दक्षिण देश जिंकिला, तो हें काम करण्यास योग्य, यास्तव तो जुना मुलुख घेण्याविषयीं पादशाहानें शाहजहान यास सांगितलें. प्रथम शाहजहानानें तें बोलणें मान्य केलें, परंतु पुढें थोडक्या दिवसांत त्याच्या नजरेस आलें कीं ज्या देशांत आपली छाप बसली आहे, तेथून आपणास काढून लावून, लांबीच्या पल्ल्यावरचें व कठीण काम आपणास द्यावें, असा पादशाहाचा उद्देश आहे; तेव्हां आतां मुसूमीचे दिवस नाहींत व आपल्या लष्कराची स्थिति नीट नाहीं, असें निमित्त सांगून कूच करण्यास तो दिवसगत लावूं लागला; आणि हिंदुस्थानांतून जाण्याचें साहस करण्यापूर्वी मला कांहीं जामीनगती द्याव्या, असें त्यानें बोलणें लाविलें. या बोलण्यावरून शाहजहानाची स्वतंत्र होण्याची मसलत आहे, असें त्याच्या शत्रूंनीं पादशाहास समजाविलें; तेव्हां पादशाहानें त्यास असें उत्तर पाठविलें कीं शहरियार याजकडे कंदाहार घेण्याचें काम सोंपविलें आहे; याजकरितां तुह्मी आपली बहुतेक फौज त्याकडे पाठवावी. त्यावेळीं शाहजहानाच्या छावणींतील मुख्य सरदारांनीं त्याचें लष्कर सोडून शहरियाराच्या लष्करास जाऊन मिळावें, असे पादशाहानें परभारें त्यांस हुकूम पाठविले; त्यावरून शाहजहानानें तकरार केली, आणि बापाजवळ भेटण्याची परवानगी मागितली; परंतु त्याच्या बापानें त्यास दक्षिणेंत परत जाण्याचा सक्तीनें हुकूम केला. हे वादविवाद चालले असतां शाहजहानास कांहीं न विचारतां, त्याच्या उत्तर हिंदुस्थानांतील जाहागिरी शहरियारास दिल्या; आणि त्यांच्याबद्दल तितकाच मुलुख त्यानें दक्षिणेंत व गुजराथेंत पसंत करून द्यावा असें पादशाहानें त्यास सांगून पाठविलें. याप्रमाणें वाणीचा प्रसंग जवळ आला, तेव्हां आपल्या भावामध्यें येवढें लष्करी चातुर्य नाहीं, व या कामामध्यें त्याची उत्सुकताहि नसेल असा तिला अभरंवसा उत्पन्न होऊन, नूरजहान राणीची दृष्टि मोहबत खान या सरदारावर गेली. मोहबत खान हा त्यावेळीं अतिशय प्रख्यात सरदार होता; परंतु या वेळपर्यंत त्याचें व राणीचा भाऊ असफ खान याचें अतिशय वांकडें होतें. त्याप्रमाणें मोहबत खान हा काबूलच्या सुभ्यावर होता तेथून राणीनें त्यास दरबारांत

इराणी लोकांनीं कंदाहार घेतलें; इ० स० १६२१, हि० स० १०३१. पादशाहानें तें परत घेण्याची शाहजहानास आज्ञा केली.

शाहजहान हिंदुस्थानांतून जाण्यास कांकूं करूं लागला.

तें काम शाहजादा शहरियार याजवर सोंपून शाहजहानाचें बहुतेक लष्कर शहरियाराच्या तैनातीस दिलें.

मोहबत खान यास राणीनें दरबारांत बोलाविलें.

बोलावून आणून त्यावर सर्व प्रकारें कृपा केली व पुढें ती त्यावर भरंवसा ठेवूं लागली.

इ०स० १६२२, ऑक्टोबराच्या सुमारास; हि० स० १०३१.

कांहीं दिवसांपूर्वी जहान्गीर पुनः काश्मीर येथें गेला होता, तो या वादास आरंभ झाल्यानंतर परत येऊन, आपलें स्वतःचें कारण लागल्यास जवळ असावें ह्मणून, लाहोरास दरबार करून राहिला.

दरम्यान शाहजहान व पादशाह यांमध्यें निरोप खेळत होते; परंतु त्यांपासून त्या दोघांचा समेट बनून आला नाहीं; तेणेंकरून, आपल्या मुलाबरोबर फितूर केलें आहे अशा वहम्यानें जहान्गीरानें पुष्कळ लोकांचे प्राण घेतले. शेवटीं आपलें नशीब फुटलें असें पाहून शाहजहान मांडू येथून आपल्या लष्करासहित आग्र्याकडे कूच करिता झाला. तें वर्तमान समजतांच जहान्गीर लाहोराहून निघाला, आणि राजधानींतून जाऊन दिल्लीच्या दक्षिणेस वीस कोशांवर बलोचपूर येथें बंडवाल्यांची फौज पडून राहिली होती तिजपासून दहा कोशांच्या पल्ल्यावर आला; तेव्हां शाहजहान हा जवळच्या मेवात प्रांतांतील डोंगरांत मागें हटून गेला, आणि आपल्या शोधार्थ पादशाहानें जी फौज पाठविली तिचा आंत प्रवेश होऊं नये, ह्मणून तिकडील वाटा बंद करण्याच्या बंदोबस्तानें त्यानें आपल्या फौजेची व्यवस्था केली. तेथें एक अर्धवट व परिणामशून्य अशी लढाई झाली, आणि त्यानंतर तहाचीं बोलणीं लागलीं असें ह्मणतात. शेवटीं परिणाम असा झाला कीं, शाहजहान हा परत जाण्याचा निश्चय करून मांडू येथें जाण्यास निघाला.

पादशाहा आणि शाहजहान, यांचा एकमेकांवर झालेली बेभरंवसा झाला.

शाहजहानानें बंड केलें. पादशाह पुढें चाल करून आला. इ० स० १६२३ फेब्रुआरी; हि० स० १०३२.

शाहजहान परत गेला.

असें पाऊल टाकण्यास तो कोणत्या कारणानें उद्युक्त झाला तें दिसून येत नाहीं; परंतु ज्या आपसांत लढाया होत असतात, त्यांमध्यें मागें हटलें असतां जे हमेशा परिणाम होतात, ते याच्या अशा करण्यापासून झाले. जहान्गीर स्वतः अजमीरपर्यंत चालून आला, आणि मागें हटून जाणाऱ्या बंडवाल्यांचा पाठलाग करण्याकरितां शाहजादा परवीझ व मोहबत खान, यांस बरोबर देऊन एक मोठी मजबूद फौज पाठविता झाला. चंबळेवरील पहाडांतील प्रदेशाचें संरक्षण करण्याकरितां शाहजहानानें रुस्तुम खान यास ठेविलें होतें; तोहि फितून

त्याच्या परत जाण्यापासून झालेले परिणाम.

शत्रूस मिळाला; याच्या गुजराथेंतील सुभेदारास तेथील लोकांनीं हांकून दिलें; आणि पादशाही लष्कर पुढें चाल करून आल्यामुळें यास नर्मदा उतरून बऱ्हाणपुर येथें माघारें यावें लागलें. तेथें तरी यास शत्रूंनीं फार दिवस स्वस्थ राहूं दिलें नाहीं. मोहबत खान यानें कांहीं लबाडीनें तहाचें बोलणें लावून याच्या डोळ्यांस पट्टे बांधिले, आणि तो नर्मदा उतरून आला; तेव्हां खान खानान, जो येथपर्यंत शाहजहान याच्या पक्षास होता तोही, मोहबत खान यास जाऊन मिळाला. त्यावेळीं पावसाळ्याचा भर होता; असें असून, वरील प्रकार घडून आल्यामुळें शाहजहान हा तैलंगणांत जावयास निघाला. तो बंगाल्यांत जाण्याच्या इराद्यानें मच्छलीपट्टणच्या रस्त्यास लागेपर्यंत, त्याचें बहुतेक लष्कर त्यास सोडून गेलें; तथापि लांबीचा व कठीण पल्ला मारून दुसऱ्या वर्षाच्या अवेलीस तो बंगाल्यांत पोंचला. तो राजमहाल येथें जाईपर्यंत त्यास कोणी आड आला नाहीं. पुढें राजमहाल येथें बंगालच्या सुभेदारानें त्याशीं युद्ध केलें; तेव्हां मोठी लढाई होऊन त्या सुभेदाराचा पराजय झाला. त्या योगानें बंगालप्रांत शाहजहानास मिळून, त्यास सामर्थ्य आल्यावरून बहार प्रांतही त्यानें घेतला; आणि उदेपुराच्या राण्याचा भाऊ भीमसिंग याजबरोबर कांहीं लोक देऊन अलाहबादेचा किला मिळविण्याचा यत्न करण्याकरितां त्यास पुढें पाठविता झाला.

शाहजहान तैलंगणांत निघून गेला.

तिकडून बंगाल्यास गेला. इ० स० १६२४, हि० स० १०३३.

शाहजहानानें बंगाल व बहार हे प्रांत घेतले.

शाहजादा परवीझ व मोहबत खान यांनीं शाहजहानास दक्षिणेंतून पळवून लाविल्यावर, पावसाळा आला त्यामुळें ते बऱ्हाणपूर येथें छावणी देऊन राहिले होते; पुढें शाहजहान हा बंगाल्यास पोंचून त्याची तेथें बढती झाली, हें वर्तमान ऐकतांच ते अला. हबादेकडेस जाण्यास निघाले. त्याशीं युद्धप्रसंग करण्याकरितां शाहजहान हा गंगा उतरला; परंतु त्या देशचे लोक पादशाहाशीं वांकडे होण्यास नाखुश होते, त्यामुळें ते याच्या छावणींत शिधासामग्री वगैरे आणीतना, आणि गंगेवरील नावांच्या द्वारानें त्याच्या डांका चालू ठेवण्यासही मदत करीतनासे झाले, त्यामुळें त्याच्या लष्कराची नाउमेद होऊन हाल झाले. तेणेंकरून शाहजहान यानें बंगाल्यांत ठेविलेले जे नवीन लोक होते, ते त्यास सोडून गेले, आणि शेवटीं जेव्हां तो शत्रूंशीं लढाईस उभा राहिला, तेव्हां त्यांनीं

शाहजादा परवीझ व मोहबत खान यांनीं त्याचा पाठलाग केला.

त्याचा सहज मोड करून, त्याच्या लश्कराची वाताहत करून सोडिली; त्या समयीं त्यास आपला बचाव करण्याकरितां पुनः दक्षिणेंत पळून जावें लागलें. त्या वेळीं दक्षिणेंतील राज्यांची स्थिति यास अनुकूल होती. प्रथम हा ज्यावेळीं दक्षिणेंत पळून आला, त्यावेळीं विजापुरचा राजा व मलिकंबर हे दोघेही केलेल्या कराराप्रमाणें जहान्गीराशीं मिळून राहिले होते; आणि हा तैलंगण प्रांतांतून पळून जात असतां, यास मदत करण्याविषयीं गोवळकोंड्याच्या राजानेंही आपली इच्छा दाखविली नाहीं; पुढें मलिकंबर व विजापुरकर यांचा एक तंटा लागला; त्यांत मोगलांनीं विजापुरकरांचा पक्ष स्वीकारिला. त्याचा सूड उगाविण्याकरितां मलिकंबरानें मोगलांच्या मुलुखांत स्वाऱ्या करून बऱ्हाणपुरापर्यंतचा देश लुटला. या कारणास्तव शाहजहानाचा स्वीकार करण्यास तो अगदीं हात पसरून तयार होता, आणि त्यानें बऱ्हाणपूर शहरास वेढा द्यावा म्हणून त्यास आग्रह करण्याकरितां मलिकंबरानें पत्र लिहिलें. त्याचें बोलणें शाहजहानानें कबूल करून वेढ्याचें काम सुरू केलें; परंतु तेथील लोकांनीं हट्टास पेटून युद्ध केलें, आणि शेवटीं परवीझ व मोहबत खान हे परत नर्मदेवर येऊन पोंचल्यामुळें त्यास वेढा उठवून आपल्या बचावाचा उद्योग पहावा लागला. या वेळीं पूर्वीपेक्षां याचे पुष्कळ लोक यास सोडून गेले, आणि याची प्रकृति बिघडल्यामुळें व दुर्दैव पाठीस लागल्यामुळें, यानें हतवीर्य होऊन बापाजवळ क्षमा मागितली आणि तुह्मी आज्ञा कराल तसें करण्यास मी सिद्ध आहें, असें लिहून पाठविलें. बहार प्रांतांतील रोठस व दक्षिणेंतील अशीरगड हे दोन किल्ले अद्यापि त्याच्या ताब्यांत होते ते स्वाधीन करून, आपल्या बऱ्या वर्तणूकेच्या जामीनकीस आपल्या मुलांपैकीं दारा शेखो व औरंगझेब यांस दरबारांत ओलीस पाठवावें अशी जहान्गीरानें त्यास आज्ञा केली. हीं त्याचीं सर्व बोलणीं शाहजहानानें कबूल केलीं. पुढें जी गोष्ट घडून आली तेणेंकरून सर्व राज्यांत कल्होळ झाला, त्यामुळें शाहजहानाचें पादशाह काय करणार होता, तें आपल्याच्यानें सांगवत नाहीं.

शाहजहानाचा पराजय होऊन तो दक्षिणेंत पळून गेला.

दक्षिणेंतील राज्यांची स्थिति.

शाहजहान हा मलिकंबरास मिळाला.

परवीझ व मोहबत खान यांनीं त्याजवर लगट केली.

त्याची फौज त्यास सोडून गेली.

तो पादशाहास शरण आला. इ० स० १६२५, हि०स० १०३४.

जेव्हां शाहजहान प्रथम दक्षिणेंत पळून आला तेव्हां जहान्गीर अजमीराहून दिल्लीस परत गेला; आणि आपल्या राज्यास आतां कांहीं विशेष मोठा अपाय

येण्याजोगा नाहीं असें पाहून, तो चालीप्रमाणें काश्मीरास गेला. दुसऱ्या वर्षीही तो तसाच तिकडे गेला; तिसऱ्या वर्षी रोशनये-लोकांचें नवें बंड झाल्यावरून तो काश्मीर येथें न जातां त्याचा काबूलास जाण्याचा निश्चय झाला. पुढें लवकरच तें बंड मोडल्याचें वर्तमान यास समजलें, आणि त्यांतील मुख्य अहदाद याचा मुलगा अहमद याचें डोकेंही लोकांनीं यास आणून दिलें; तथापि यानें तिकडे जाण्याचा आपला निश्चय फिरविला नाहीं.

पादशाहानें रोशनयेलोकांवर काबूलांत स्वारी केली.

परंतु ही याची स्वारी स्वस्थपणें होईल असा ईश्वरी संकेत नव्हता; कारण शाहजहान हा जेरीस आला तों नूरजहान इच्या दराऱ्याच्या स्वभावामुळें नवे शत्रु उत्पन्न झाले; त्यांत मोहबत खान हा मुख्य होता. मोहबत खान हा घोरबेग नामें एका काबूलच्या गृहस्थाचा पुत्र होता. तो अकबराच्या कारकीर्दीत ५०० च्या सरदारांची पदवी पावला होता आणि त्यास जहान्गीरानें वाढवून अति मोठे हुद्दे व कामें दिलीं होतीं; पुष्कळ दिवसांपासून लोकांमध्यें त्याचें मोठें वजन असे; आणि तो यावेळीं पादशाहाच्या रयतेमध्यें अति उंच पदवी पावलेला पुरुष होता, असें झटलें असतां चालेल. नूरजहान इचा व याचा द्वेष पडण्यास येवढेंच कारणही पुरे होतें; परंतु त्याचें व तिच्या भावाचें जुनें वैर होतें, आणि तो अलीकडे परवीझ याशीं मिळालेला होता, यामुळेंही तिचा मोहबतावर वेभरंवसा झाला असेल, असें संभवतें. त्यांचा काय उद्देश असेल तो असो, परंतु तो बंगालप्रांतांत असतां त्यानें जुलूम केला व सरकारचा पैका खाल्ला अशी त्याजवर तोहमत आणून, त्याचा जवाब घेण्याकरितां त्यास दरबारांत बोलाविलें. त्यानें प्रथम न येण्याकरितां कांहीं बयाद सांगून पाठविले, आणि त्यास परवीझ यानेंही मदत केली; परंतु आपणास आलेंच पाहिजे असा आग्रह पादशाहानें धरिलासें पाहून, त्यानें तजवीज करून जे ५,००० रजपूत लोक आपल्या पदरीं ठेविले होते, त्यांनिशीं तो जावयास निघाला.

राणीनें मोहबत खानाचा छल केला.

मोहबत खानाचा इतिहास.

त्यास दरबारांत बोलाविलें.

तो दरबारामध्यें पोंचण्यापूर्वी त्यानें, पादशाहाची प्रथम परवानगी घेतल्याशिवाय, बरखोरदारनामक एका तरुण उमरावाशीं आपल्या मुलीचें लग्न केलें. येवढया मोठया लोकांमध्यें लग्नें करावयाचीं झालीं, म्हणजे प्रथम पादशाहाची परवानगी मागण्याची चाल असे; त्यामुळें मोहबतानें ही आपली उघड अवगणना

पादशाहानें त्याच्या जांवयाचे हाल केले.

केली, असें जहान्गीरास वाटून क्रोध आला; आणि अद्यापिही यास दुष्टपणाच्या लहरी येत असत, तशा लहरींत बेफाम होऊन बरखोरदार यास यानें बोलावून आणिलें, आणि त्यास नम्र करून आपल्या देखत कांद्यांनीं मारविलें. इतकें करून त्यास जें मोहबतापासून आंदण मिळालें होतें तें बळकाविलें, आणि त्याची दुसरी सर्व मत्ता जप्त केली.

जेव्हां मोहबत हा पादशाहाच्या छावणीजवळ आला, तेव्हां पादशाहाच्या हुजूरांत येण्यास आपणास परवानगी मिळणार नाहीं; असें त्यास समजलें. त्या समयीं शत्रूंनीं आपला नाश करावयाचा संकल्प केला आहे असें पाहून आपल्या फौजेची व आपली फूटाफूट होईपर्यंत वाट न पाहतां, धिटाई करून हात मारिला असतां आपलें बरेंच कार्य होईल असें त्यास वाटून, त्यानें तसा प्रयत्न करण्याचा निश्चय केला.

मोहबतानें पादशाहास पकडलें. इसवी सन १६२६, मार्च; हि० स० १०३५, जमादि, चं० २.

त्यावेळीं जहान्गीर हा जहिलम नदीवर छावणी देऊन होता; तो काबूलास जाण्याकरितां नावांच्या पुलावरून नदी उतरून जाण्याच्या तयारींत होता. त्यानें प्रथम आपली फौज पलीकडे पाठविली, आणि सर्व लोकांची गर्दी व गडबडाट संपल्यावर, मागाहून स्वस्थपणीं आपण उतरावें, असा त्याचा बेत होता. त्याप्रमाणें त्याचें सर्व लष्कर पलीकडे उतरलें, आणि पादशाह, खास पाह-यान्यानिशीं व इतर चाकरलोकांनिशीं, मागें राहिला होता. इतक्यांत सूर्योदयाच्या कांहीं पूर्वी मोहबत खान यानें आपलें लष्कर तयार करून, तो पूल आपल्या हातांत घेण्यास २,००० लोक पाठविले; आणि स्वतः होईल तितकी जलदी करून पादशाह डेरे देऊन राहिला होता तेथें आला. ती जागा लवकरच त्याच्या लोकांनीं वेष्टिली, आणि तो २०० निवडक लोक घेऊन स्वतः समोर पादशाहाच्या डेऱ्यावर घुसला. हा कशाचा हल्ला आला आहे हें पादशाहाच्या लोकांस समजण्याच्या पूर्वी त्यानें त्यांचें कंदन करून वाताहत केली. जहान्गीर हा पूर्वरात्रीच्या मद्यपानापासून मुक्त होऊन, अद्यापि साफ शुद्धीवर आला नव्हता. त्याच्या बिछान्याभोंवताले हत्यारबंद लोक झपाट्यानें आले, तेणेंकरून तो जागा झाला, दचकून वर उठला, आणि आपली तलवार उचलून भ्रमिष्ठासारखा सभोंवार निरखून पाहून, आपली दशा काय झाली हें समजून म्हणाला—"अरे! मोहबत खाना! राजद्रोह्या! हें काय?" मोहबत खान यानें जमीनीवर साष्टांग नमस्कार घालून उत्तर दिलें कीं, शत्रूंनीं माझा छल केल्यावरून माझ्या धन्याची गांठ घेण्याकरितां मला अशी, जबरदस्ती करावी लागली; म्हणून मी मोठा दुःखी आहें. जहान्गीरास त्याचाच राग प्रथम

माईना; परंतु येवढी गरीबी दाखवीत असतां मोहबत खान हा आपली लटपटपंची ऐकत नाहीं असें समजून, यानें काळाप्रमाणें हळू हळू आपली स्थिति केली, आणि आपणास पकडणाराची मर्जी संपादण्याचा यत्न केला. नंतर मोहबतानें त्यास सुचिवलें कीं हा आपला नेहमींचा घोड्यावर बसण्याचा वेळ आहे, यास्तव लोकांची भीति दूर करण्याकरितां, व दुष्ट लोकांच्या कुकल्पना बंद पाडण्याकरितां, आपण लोकांच्या नजरेस पडावें हें बरें आहे. जहान्गीरानें तें कबूल केलें, आणि कपडे करण्याचें निमित्त करून जनानखान्यामध्यें नूरजहान इची मसलत घेण्याची संधि सांपडेल या आशेनें तिकडे जाण्याचा यत्न केला; परंतु तो उद्देश तडीस जाण्यास हरकत झाल्यामुळें, हा जागच्या जागींच, तयार झाला; आणि प्रथम रजपूत लोकांच्या मध्यभागीं स्वतःच्या घोड्यावर येऊन बसला. त्या लोकांनीं नम्रतेनें सलाम करून पादशाहाचा आदर केला; परंतु आपल्या विश्वासांतील महात ज्या हत्तीवर असेल त्यावर पादशाहास बसविला असतां जास्त बंदोबस्त राहून लोकांसही पादशाह चांगल्या रीतीनें दृष्टीस पडेल असा विचार करून, मोहबत खानानें हत्तीवर बसण्याविषयीं पादशाहास आग्रह केला, आणि त्याच्या बाजूस दोन हत्यारबंद रजपूत बसविले. त्यावेळीं पादशाहाचा मुख्य महात रजपूतांच्या फळींतून रस्ता काढीत पादशाहाच्या खासगत हत्तींतून एकावर यास बसविण्याचा यत्न करीत होता. इतक्यांत मोहबतानें खूण करितांच जवळच्या लोकांनीं त्यास ठार मारिलें. पादशाहाच्या दुसऱ्या एका खासगी चाकरास वाटेंत एक वार झाला, तथापि तो हत्तीशीं जाऊन पोंचला, त्यास त्याच्या धन्याजवळ हत्तीवर बसूं दिलें. त्याचप्रमाणें पादशाहाच्या जीवित्वास आवश्यक असा जो दारूचा शिसा व प्याला, तो ज्या चाकराच्या हवालीं होता, त्यासही हत्तीवर बसण्याविषयीं परवानगी मिळाली.

हरकत केली असतां परिणाम काय होतो त्याची वरील उदाहरणें पाहून पादशाहास पुरी दहशत पडली, आणि तो अगदीं निमूटपणीं मोहबत खान याच्या डेऱ्यांत गेला.

इकडे हा अकस्मात् घात झाल्यामुळें नूरजहान भयाभीत झाली; तथापि तिचें धारिष्ट नाहींसें झालें नाहीं. पादशाहाशीं जाण्याचे सर्व रस्ते बंद झाले असें पाहून, तिनें लागलेंच सोंग घेतलें, आणि अतिशय हलक्या प्रतीच्या डोलींत बसून ती पुलाकडे गेली. कोणी जाणारा झाला तर त्यास जाऊं द्यावें, परंतु कोणासही परत येऊं देऊं नये, असा पाहरेकऱ्यांस हुकूम होता; त्यामुळें कांही हरकत न होतां

नूरजहान इचें धैर्य.

ती नदी उतरून लष्करच पादशाहाच्या छावणीमध्यें सुरक्षित पोंचली. तिनें लागलेंच आपला भाऊ व दुसरे मुख्य सरदार यांस बोलाविलें, आणि त्यांनीं आपल्या डोळ्यांदेखत पादशाहास शत्रूकरवीं कैद करूं दिलें, या त्यांच्या नामर्दीविषयीं व हयगयीविषयीं तिनें त्यांची फार निर्भर्त्सना केली. ती नुसत्या शिव्या देऊनच स्वस्थ राहिली नाहीं; परंतु आपल्या बाहुबळानें नवऱ्यास सोडवून आणण्याची तयारी करिती झाली. इकडे त्या गुलीमध्यें आपणास कांहीं इजा होईल अशी बहुधा खरीखुरी धास्ती पडून, मोहबत खान याजवर हल्ला करूं नये अशी जहान्गीर यानें तिला विनंति करण्याकरितां आपली मुद्रा देऊन एक जासूद पाठविला; परंतु हा निरोप मोहबत खान यानें लबाडीनें पाठविला असें तिनें मानिलें, आणि शत्रूंच्या छावणीची वास्तविक स्थिति समजे आणि तींत कोणत्या ठिकाणीं पादशाह राहिला आहे हें कळेपर्यंत, तिनें आपली तयारी तहकूब ठेविली. त्या रात्रीस थोडे घोडेस्वार घेऊन नदी पोहून जहान्गीरास पळवून नेण्याकरितां फिदाई खान नामें एका उमरावानें यत्न केला; परंतु तो येत आहे हें शत्रूंस उमगलें आणि त्याचे पुष्कळ सोबती मरून व नदींत बुडाले जाऊन, तो शर्तीनें निभावून गेला.

तिनें मोहबत खानाच्या छावणीवर हल्ला केला.

दुसऱ्या दिवशीं प्रातःकाळीं सर्व फौज हल्ला करण्यास निघाली, तींत तोंडासच नूरजहान ही खुद्द एक तीरकमठा व दोन बाणांचे भाते घेऊन एका उंच हत्तीच्या हौद्यांत बसून आली होती. पूर्वी रजपूतांनीं नदीवरील पूल जाळून टाकिला होता, त्यामुळें तेथून कांहीं खालीं एका ठिकाणीं नदीस उतार आहे असें त्यांस समजलें होतें; त्या रस्त्यानें तिचें लष्कर नदी उतरूं लागलें. ती उताराची जागा उथळ होती, परंतु अरुंद होती आणि दुबाजूस ओंड पाणी असून मध्येंही भयंकर डोह पुष्कळ होते, तेणेंकरून नदी उतरतांना ती फौज अतिशय अस्ताव्यस्त झाली; पुष्कळांस पोहून यावें लागलें. सर्व पलीकडे उतरून गेले तों त्यांची दारू दमसरली, आणि त्यांचे कपडे व चिलखती पाण्यानें चिंब होऊन त्यांनीं जों पलीकडच्या किनाऱ्यावर नीटसा पाय ठेविला नाहीं, तों शत्रु येऊन त्यांशीं भिडले. नूरजहान ही आपल्या हत्तीवर बसून अगदीं तोंडावरच्या लोकांत होती, आणि तिचा भाऊ व दुसरे कांहीं मुख्य सरदार हे तिच्या वाटोळे होते. ती शिकस्त करून पलीकडे उतरली, परंतु शत्रूंशीं लढून आपल्याच्यानें कांहीं होणार नाहीं असें तिच्या नजरेस आलें. त्यावेळीं समोरच्या रजपूतलोकांची रणभूमीची जागा इच्यापेक्षां चांगली होती; त्यामुळें इचें लष्कर उतरणावरून उतरत असतां, त्यांनीं गोळ्या, तीर व बाण यांचा पाऊस पाडिला, आणि जे जमीनी-

वर पोंचून दुसऱ्या तडीस उतरत होते, त्यांजवर ते तलवार घेऊन घुसले, आणि त्यांस पाण्यामध्यें परत हटविते झाले.

त्यावेळीं एकच गोंधळ व कल्होळ झाला; त्या उतरणामध्यें घोडे व हत्ती यांची अगदीं गरदी झाली; कितीएक पडून पायांखालीं तुडविले गेले; कित्येक डोहांत बुडाले, आणि त्यांस पुनः तारा मिळाला नाहीं; पुष्कळ नदीमध्यें उड्या टाकून, गेलों तर पोहून जाऊं, अथवा कदाचित् बुडाले जाऊं, अशा बुद्धीनें पाण्यांत घुसले. नूरजहान इजवर शत्रूंनीं मोठ्या निकराचा हल्ला केला. तिच्या हत्तीच्या सभोंवती रजपूतलोकांनीं जमाव करून अगदीं गराडा घातला; तिच्या पाहरेकऱ्यांस हटवून तिच्या हत्तीच्या पायांजवळ तोडून टाकिलें, गोळ्या व बाण तिच्या हौद्याच्या सभोंवार येऊन दाट पडूं लागले, त्यांतून एक बाण शहरियाराची लहान मुलगी तिच्या मांडीवर बसली होती तिला लागला. शेवटीं तिचा महात मारला गेला, आणि हत्तीच्या सोंडेवर एक वार झाल्यामुळें तो निसटून नदींत शिरला, आणि लवकरच ओंड पाण्यांत बुडून ओघानें खालीं वाहत गेला. तो शेवटीं पुष्कळ गचकळ्या खाऊन पोहून तीरास पोंचला, तेव्हां नूरजहानच्या दासी ओरडत ओरडत व शोक करीत तिच्या सभोंवार येऊन जुडल्या, आणि पाहतात तों तिचा हौदा रक्तानें भरला आहे, आणि त्या लहान मुलीस लागलेला बाण काढून तिची जखम बांधण्याच्या कामांत ती गुंतली आहे. या लढाईच्या गुलीमध्यें, शत्रूंच्या मनांत नाहीं अशा ठिकाणीं त्यांच्या छावणींत शिरून, पादशाहास घेऊन जाण्याविषयीं फिदाई खानानें पुनः यत्न केला, आणि तो इतका पुढें आला होता कीं त्याच्या गोळ्या व त्याचे बाण हे जहान्गिर बसला होता त्या तंबूंत येऊन पडले; परंतु सर्व लष्कराचा मोड झाला, तेव्हां त्यास परत जाणें जरूर आलें. त्याप्रमाणें तो परत गेला, त्यांत त्यास वार झाले, व त्याचे पुष्कळ लोकही मेले गेले. फिदाई हा रोठस नामें जवळच्या किल्ल्याचा सुभेदार होता, तेथें तो लागलाच निघून गेला. नूरजहान इनें पाहिलें तों बळजोरीनें आपला नवरा हातीं येण्याची आशा राहिली नाहीं; तेव्हां तो बंदीमध्यें असतां त्यास जाऊन मिळावें, आणि पुढें त्याची सुटका करण्याबद्दल दैवावर व आपल्या कसबावर भरंवसा ठेवावा, असा तिनें निश्चय केला.

पादशाह कैदेंत असतां त्यास नूरजहान जाऊन मिळाली.

याप्रमाणें मोहबत खान यास जहिलम नदीवर जय मिळाल्यावर, असफ खान अटक येथें गेला होता तेथें तो चालून गेला. त्याची सत्ता चांगली बसून लष्करांतील बहुतेक लोकांनीं कबूल केली होती; शेवटीं असफ खान व जे दुसरे सरदार त्यास न जुमानून राहिले होते, त्यांस मोहबत खानास शरण जा-

मोहबत खान याची सत्ता डळमळत होती.

ऊन कैद कबूल करावी लागली. मोहबत खान याचा अधिकार मोठा व निर्भय असा जसा वाटत होता, तसा कांहीं नव्हता. जे त्याचे प्रतिस्पर्धी होते, त्यांशीं त्याची वर्तणूक दराऱ्याची व तापट होती, ती त्यांच्या हृदयांत बिंबून गेली होती. तसेंच रजपूत लोकांचें मान वाढल्यामुळें लष्करांतील दुसऱ्या लोकांस राग आला होता, आणि सर्व सुभे अद्यापि पादशाहाशीं नेकीनें होते, व जहान्गीराच्या मुलांपैकीं दोघे मोकळे होते, त्यामुळें मोहबतास जहान्गीराशीं मोठ्या तजविजीनें वर्तणूक कराधी लागत होती, आणि भीति न दाखवितां, व सक्ती न करितां, पोटांत शिरूनच त्यास आपलें कार्य साधून घ्यावें लागत असे.

जहान्गीराचें कपट.

जहान्गीरानें नूरजहान इच्या शिकवणीनें, त्या वेळच्या त्याच्या स्थितींतील जेवढ्या गोष्टी त्यास अनुकूल होत्या, त्यांपासून झालें तितकें आपलें कार्य करून घेतलें. आपल्या नेहमींच्या शिताफीनें मोहबत खान याचें बोलणें कबूल केलेसें ढोंग दाखविलें; असफ खानाचा मजवर विशेष जुलूम होता त्यांतून आतां सुटल्यामुळें मला आनंद झाला असें तो सांगूं लागला; आणि मोहबत खानास इतकेंहि कपट करून सावध केला कीं जसें माझें तुजविषयीं चांगलें मन आहे, तसेंच नूरजहान इचेंहि आहे असें तूं समजूं नको; आणि प्रसंगवशात् तुझे बेत मोडून टाकण्याकरितां लहान लहान बंडें होतील, त्यांविषयीं खबरदारी राख, अशी त्यानें मोहबतास कपटानें सूचना केली. या कपटांनीं मोहबताच्या डोळ्यांस पडदे बांधले, आणि आपल्याजवळ पादशाह खऱ्या रीतीनें चालेल असें त्यास वाटून लोकांच्या मसलतीविषयीं त्यानें तितकी काळजी वाहिली नाहीं.

हीं कृत्यें चालली असतां, पादशाहाचें लष्कर काबूलापर्यंत जाऊन पोंचलें; त्यावेळीं त्या मुलुखांत अफगाण लोक नजीक असत त्यांपासून भीति असे, यामुळें पादशाही हुजूरचा पाहरा वाढवावा लागला; ती संधि पाहून, त्या चाकरींत राहण्याविषयीं आपल्या हितेच्छु लोकांनीं कांहीं अंदेशा येऊं न देतां मोहबत खान यास अर्ज करावा, अशी नूरजहान इनें तजवीज केली. यावेळीं जहान्गीरास हत्तीवर बसून गोळीबार करण्यास जाण्याची परवानगी

मिळाली होती; परंतु त्याच्या सभोंवर सर्वकाळ रजपूत लोकांचा गराडा असे, त्यांत एक होता तो जसा कांहीं पडसावलीसारखा पादशाहास चिकटूनच राही, आणि कधींहि त्यास दृष्टीवेगळा होऊं देत नसे. याप्रमाणें एके वेळीं पादशाह फिरावयास गेला असतां, त्या बरोबरील रजपतलोकांत, व जी एक निवडक अहदीनामक एकांडे स्वारांची टोळी पादशाहाच्या हुजूरांत हमेशा असे तींत, तंटा झाला. पादशाहाबरोबरील लोकांत रजपूतांचा जमाव पुष्कळ होता, त्यामुळें त्यांनीं अहदी लोकांचा पराभव करून त्यांतून पुष्कळांस मारून टाकिलें; त्याबाबद त्या अहदी लोकांनीं मोहबत खानाजवळ फिर्याद केली. तेव्हां त्यानें जबाब दिला कीं ज्या लोकांनीं गुन्हा केला ते अमुक, असें जर तुह्मी दाखवून द्याल, तर मी त्यांचें खुशीनें शासन करीन. हें त्याचें घरसोडीचें बोलणें ऐकून, अहदी लोकांस संताप आला, आणि आपले सर्व लोक जमवून ते रजपूतांच्या एका टोळीवर पडले, आणि त्यांतून पुष्कळांस मारून बाकीच्यांस पहाडांत पळविते झाले; तेथें हजारों लोकांनीं त्यांस धरून बंदीवान् केलें. या बखेड्यांत आपणावरही शेकतें, अशी मोहबत खानास भीति वाटून, नाइलाजास्तव तो पादशाहाच्या डेऱ्यांत येऊन राहिला. दुसऱ्या दिवशीं मुख्य दंगेखोर लोकांस मोहबतानें शिक्षा केल्या, तथापि त्यावेळापासून अहदी लोकांचें व रजपूतांचें उघड वैर पडून राहिलें; रजपूतांची संख्या कमी झाली, आणि जवळपासचे अफगाण लोक हेही पादशाहास सामील होतील अशी त्यांची वृत्ति सर्व प्रकारें दिसून आली. त्यामुळें पूर्वीच्या इतका अडथळा नाहींसा होऊन, व आपली मसलत लोकांस समजण्याचीही धास्ती कमी होऊन, नुरजहान इला आपली मसलत चालवावयास संधि सांपडली. चांगले मजबूद लोक दूर दूर अंतरावर ठिकठिकाणीं ठेवण्याकरितां, तिनें कारभारी नेमिले, आणि तेथून कित्येकांनीं जसें कांहीं चाकरीच्या शोधास जातात तसें फुटून फुटून छावणींत यावें; आणि बाकीच्यांनीं आपआपल्या नेमलेल्या जागीं दुसरा हुकूम होईपर्यंत राहावें, अशी तिनें मसलत केली. नंतर सर्व जाहगीरदारांच्या लष्करांची हजीरी घ्यावी, असें जहान्गीराकडून सुचविलें, आणि जेव्हां इला आपली फौज दाखविण्याचा हुकूम झाला, तेव्हां इतर रयतेची व माझी बरोबरी केली म्हणून संतापल्याचें सोंग दाखवून म्हणाली कीं, तर मग माझी हजीरी माझें नाक खालीं करणार नाहीं अशा रीतीची होई अशी मी तजवीज ठेवीन. असें म्हणून आपलें जुनें लष्कर थोडें आहे असें उघड दिसावें या हेतूनें

रजपूतलोक व पादशाहाचे पाहेरकरी, यांमध्यें कलह झाला.

नुरजहानची मसलत व तयारी.

तिनें त्या लष्करच्या शिपाई लोकांस निराळ्या रीतीचे पोषाख दिले; आपल्या तैनातीचे लोक पुरे करण्याच्या मिषानें नवे लोक ठेवले; आणि आपल्या लष्कराच्या भरतीस प्रांतांतील लोकांनीं दोन दोन तीन तीन असे येऊन फौजेंत मिळावें, असा त्याच वेळीं तिनें हुकूम केला. हें सर्व कृत्य पाहून मोहबत कांहींसा भयाभीत झाला, परंतु त्यावेळीं सक्ती करून शत्रूंचा मोड करण्याची त्याची शक्ति राहिली नव्हती; तेव्हां नूरजहान इच्या तैनातींतील लोकांच्या हजीरीच्या वेळेला आपला जीव धोक्यांत न घालण्याकरितां पादशाहाचें ऐकून मोहबत हा त्याबरोबर गेला नाहीं. मग त्या फौजेचा तपास करण्याकरितां जहान्गीर एकटाच गेला. तो मध्यभागाच्या सुमारास पोंचला नाहीं, इतक्यांत तिच्या लष्करानें त्यास गराडा घातला; त्याच्या सभोंवतील पाहऱ्यांच्या रजपूत घोडेस्वारांस कापून टाकिले; नंतर त्यांस लवकरच त्यांचे साथी लोक मिळाल्यावर पादशाहास पकडण्याचा यत्न करणें हें मोहबत खानास अशक्य झालें. त्यावेळीं आपली सत्ता जाऊन ती पुनः मिळण्याची आशा राहिली नाहीं, असें मोहबत खान यास समजलें. नंतर तो लागलींच आपल्या लष्करानिशीं तेथून पळण्यावर गेला, आणि पादशाहानें आपणास क्षमा करावी, व आपल्या जिवास धोका लागूं न द्यावा, असें त्यानें बोलणें लाविलें.

नूरजहान इनें जहान्गीराची सुटका केली.

या पराक्रमाच्या योगेंकरून जहान्गीर पुनः मुक्त होऊन नूरजहान इला पुनः सत्ता प्राप्त झाली. विपत्तिकालामध्यें असतांही तिनें आपले उद्देश सोडून दिले नव्हते, आणि हल्लीं तिचा भाऊ मोहबत खानाजवळ कैदेंत होता यामुळें त्याशीं सल्ला करणें तिला जरूर होतें; वास्तव एका शत्रूस क्षमा करून त्याच्या द्वारें दुसऱ्याचा नाश करून द्यावा, असा तिनें निश्चय करून, मोहबत खानास सांगून पाठविलें कीं जर तूं शाहजहानाबरोबर लढाई करण्याकरितां पादशाहाच्या तर्फेनें लागलींच चाकरी पतकरशील, तर तुझी व पादशाहाची मी एकी करून देईन. इकडे शाहजहान हा, पादशाहास शरण आल्यावर, आणि पादशाह मोहबत खानाच्या कैदेंत सांपडल्यावर, फक्त हजार स्वारांनिशीं दक्षिणेंतून अजमीरास आला होता. मी जसजसा पुढें जाईन तसतशी माझी फौज वाढत जाईल अशी त्यास आशा होती; परंतु त्याचा मुख्य आश्रित राजा किसणसिंग हा अजमीर येथें मरण पावल्यामुळें, त्याला जे नवीन लोक येऊन मिळावयाचे ते राहून, होते त्यांतूनच निमे नाहींसे झाले; तेव्हां आपल्या देहाचा बचाव कर-

मोहबत खान याचें बोलणें कबूल केलें; तो प्रकार.

त्यास शाहजहानावर पाठविलें.

ण्याचा आतां येवढाच उपाय आहे असें जाणून, त्यास अजमीरापलीकडील बैराण ओलांडून सिंधमध्यें पळून जावें लागलें. त्यावेळीं त्याची अगदीं निराशा होऊन गेली होती, आणि जर त्याच्या शरीरीं कांहीं विकृति होती ती नसती, तर तो इराण देशांत निघून गेला असता. परंतु यापुढें त्याचें नशीब उदयास येऊं लागलें; त्याचा भाऊ परवीझ हा बऱ्हाणपूर येथें मरण पावल्याचें वर्तमान त्यास लागलें; आणि मोहबत खान याचें व पादशाहाचें पुनः फाटून, पूर्वी तो आपला पाठलाग करण्याकरितां येत होता तें एकीकडेच राहून, त्याचाच पाठलाग करण्याकरितां पादशाहाची फौज गेली आहे, असें वर्तमान त्यास समजलें.

त्याचा व पादशाहाचा बेबनाव होऊन, तो शाहजहानास मिळाला.

या वरील गोष्टींनीं त्यास उत्तेजन येऊन तो गुजरायेंतून दक्षिणेंत जावयास निघाला. इतक्यांत पादशाहाकडे न जातां याजवळ राहिलेली होती तितकी फौज घेऊन मोहबत त्यास मिळाला.

जहान्गीराचा आजारीपणा.

वर सांगितल्याप्रमाणें जहान्गीराची सुटका झाल्यावर तो लौकरच काबुलाहून परत लाहोरास आला. नंतर कांहीं वेळपर्यंत राज्याच्या प्रत्येक खात्याचा पूर्ववत् बंदोबस्त करून, तो सर्व नीट झाल्यावर, दरसालप्रमाणें हा काश्मीरास जाण्याकरितां निघाला.

इ०स० १६२७, ता० २८ अक्टोबर; हि० स० १०३७, ता० १८ सप्फर, तो मरण पावला.

काश्मीर येथें पोंचल्यावर कांहीं वेळानें शहरियारास अतिशय दुखणें लागून त्यास काश्मीर सोडून परत लाहोरच्या उष्ण हवेवर यावें लागलें. तो निघाल्यावर लवकरच जहान्गीराचा दमा पुनः अतिशय उचलला, आणि याच्या जीवास धोका बसण्याची चिन्हें लवकरच दिसूं लागलीं. नंतर यास लाहोरास आणूं लागले, इतक्यांत डोंगरी वाटेमुळें व हालचालीमुळें याचें दुखणें फार होऊन एकंदर मजलेचा एक तृतीयांश होण्यापूर्वीच एके दिवशीं मुक्कामास पोंचल्यावर लागलाच हा मरण पावला. त्या वेळीं याचें वय ६० वर्षांचें होतें.

अकबराच्या वेळचे पुष्कळ मोठे लोक जहान्गीर मरण्याच्या पूर्वी नुकतेंच मरण पावले होते. अझीझ हा मोहबत खानानें राज्य बळकाविण्याच्या पूर्वी मेला; मलिकंबर हा मोहबताचें बंड चाललें असतां मरण पावला, आणि मिर्झा खान म्हणजे खानि खानान हा तें बंड मोडल्यावर मेला.

सांप्रत एशियाखंडांत तंबाखूचा प्रचार सर्वत्र आहे, तो जहान्गीराच्या कारकीर्दीत नवीनच चालू झाला. ही नवाई बंद करण्याकरितां जहान्गीरानें एक

ठराव प्रसिद्ध केला. आतां बहुतेक पूर्वेकडील देशांत "टोबाको" या वनस्पतीची प्रसिद्धि 'तंबाखू' या नांवानें आहे; तेवढ्यावरून ती अमेरिकाखंडांतून आणिली असें दिसून येतेंच; व या पादशाहाच्या कारकीर्दीत त्याची प्रथम सुरुवात झाली, असें वरील गोष्टीवरून समजतें; म्हणून जहान्गीराच्या कारकीर्दीत ज्या प्रख्यात गोष्टी झाल्या त्यांत वर सांगितलेला ठरावही लक्षांत ठेवण्याजोगा आहे.

भाग सातवा.

प्रकरण दुसरें.

याच्या कारकीर्दीत इ० स० १६५७ पर्यंत झालेलीं वर्तमानें.

शाहजहान पादशाह.

नूरजहान इच्या सत्तेचा तिच्या नवऱ्यावरोबर काळ झाला; आणि तिनें ज्या मसलती फार दिवस केल्या होत्या त्यांचें फळ एका क्षणांत नाहींसें झालें. जेव्हां जहान्गीर वारला, तेव्हां तिचा प्यारा शाहरियार हा तेथें नव्हता, आणि असफ खानाचा पूर्वीपासून शाहजहानास मदत करण्याचा निश्चय होता; म्हणून त्यानें त्यास दक्षिणेंतून बोलावून आणण्याकरितां लागलाच जासूद पाठविला. इतक्यांत इकडे आपलें करणें कायदेशीर दिसावें म्हणून, त्यानें, खुशरूचा मुलगा शाहजादा दावर यास बंदींतून मुक्त करून, सिंहासनावर बसवून त्याच्या नांवानें द्वाही फिरविली. नूरजहान इनें शाहरियाराच्या पक्षास मदत करण्याचा यत्न केल्यावरून, तिच्या भावानें तिला तूर्त अटकेंत ठेविलें; तेव्हांपासून पुढें पुष्कळ वर्षें ती जिवंत होती; परंतु पुनः तिचें नांव इतिहासांत कधीही आलें नाहीं.*

असफ खान शाहजहानास मिळाला.

त्यानें राणीस कैद केलें.

मग असफ खान पुढें लाहोराकडे चालला; त्या शहरांत शाहरियार हा पूर्वीच होता. त्यानें सरकारी खजीना बळकाविला, आणि तेथील लश्करी लोकांस लांच देऊन आपलेसे केलें. नंतर त्याचा चुलता मयत शाहजादा दानियल याच्या दोघां मुलांशीं समेट करून, असफ खानाजवळ लढण्याकरितां तो बाहेर आला. त्या लढाईत त्याचा पराजय होऊन, तो बालेकिल्ल्यांत पळून गेला. नंतर त्याच्या जवळच्या लोकांनीं त्यास असफ खानाच्या

शाहरियाराचा पराजय केला, व तो पुढें मारला गेला.

* तिला दरसाल २५,००,००० रुपयांची नेमणूक करून दिली होती आणि मरेपर्यंत तिचा मान राखीत असत. जहान्गीर मरण पावल्यावर ती सफेत कपडे वापरीत असे, इतर रंगाचे वापरीत नसे; आणि तेव्हांपासून तिनें, ख्यालीखुशाली सोडून एकनिष्ठेनें आपल्या नवऱ्याचें स्मरण करून, आपलें आयुष्य घालविलें, असें दिसतें. पुढें इ० स० १६४६ म्हणजे इ० स० १०५५ त ती मृत्यु पावली, तेव्हां लाहोरास जहान्गीराच्या कबरेजवळ दुसरी कबर तिनें बांधून ठेविलीच होती, तींत तिला पुरलें.

स्वाधीन केल्यावर, तो व दानियलाचे मुलगे हे सर्व शाहजहानाच्या हुकुमानें मारले गेले.*

शाहजहान दक्षिणेंतून आला, आणि याच्या नांवानें आग्रा येथें द्वाही फिरली.

इ० स० १६२८ ता० २६, जान्युआरि; हि० स० १०३७ जमादिउलअखेर, चं० ७.

शाहजहान हा असफ खानाचें बोलणें लागलेंच मान्य करून मोहबत खानास बरोबर घेऊन दक्षिणेंतून निघाला, आणि आग्रा येथें आल्यावर आपल्या नांवाची द्वाही फिरवून रीतीप्रमाणें सिंहासनारूढ झाला.

असफ खान व मोहबत खान, यांस पादशाहानें अतिशय मोठ्या पदव्या दिल्या आणि आपले मित्र व आश्रित यांचे पगार पुष्कळ वाढवून, त्यांस पुष्कळ द्रव्य बक्षीस केलें. त्यानें साष्टांग नमस्कार घालण्याची शिस्त मोडली; साधारण पत्रव्यवहारामध्यें मुसलमानी चान्द्रमानाचें वर्ष पुनः सुरू केलें; आणि मुसलमानी धर्मास अनुकूल पडत असे कांहीं फेरफार केले. हे यानें प्रथमच पराक्रम केले.

पुढें आपली सत्ता पक्की बसल्यावर शाहजहानानें आपण भोगलेल्या दुःखाचें व इजेचें उट्टें काढून घेतलें, आणि मोठमोठे वाडे व फार खर्च करून केलेल्या मेजवान्या, ज्यांची यास आवड होती ती मनःपूर्वक तृप्त करून घेण्याचा उद्योग केला. यानें आपल्या मुख्य मुख्य शहरांमध्यें राजवाडे बांधले, आणि आपण गादीवर बसल्याच्या पहिल्या वर्षदिवशीं काश्मीराहून तयार करून आणविलेले डेरे उभारिले. ते ठोकण्यास दोन महिने लागले असें याची हकीकत लिहिणारा वर्णन करितो. शिवाय यानें पैसा उधळण्याच्या नवीन तऱ्हा सुरू केल्या. त्या अशाः—पूर्वी जवाहीर इत्यादि द्रव्याच्या तुळा करण्यांचा पाठ असे; शिवाय पुढें सांगितल्याप्रमाणें आपण धर्म केल्यानें आपणास संकटें येणार नाहींत, असा त्या वेळीं लोकांचा भोळा भाव असे, त्याप्रमाणें हा रत्नांनीं भरलेलीं भांडीं आपल्या मस्तकाभोंवती ओंवाळून, अथवा तीं रत्नें आंगावर ओतून टाकीत असे, आणि या कार्यास लाविलेलें सर्व द्रव्य लागलेंच जवळच्या लोकांत उडवून देत असे, अथवा तें दुसऱ्या कोणास बक्षीस देत असे. त्या समयीं वांटलेला पैका, रत्नें, उमदे पोषाख, व उत्कृष्ट हत्यारें, हत्ती, घोडे,

* हावर शेखो उर्फ बोलाकी, ज्यास पूर्वी असफ खानानें पादशाह केलें होतें, तो संधि साधून इराणांत पळून गेला; तेथें त्यास इ० स० १६३३ मध्यें होलस्टैन वकीलांनीं पाहिलें होतें.

इत्यादि मिळून त्या समारंभासंबंधीं सर्व खर्च १,६०,००,००० रुपये होत असे; असें त्याच इतिहासकारानें वर्णिलें आहे.

एके वेळीं हे उत्साह चालले असतां, उझबेगलोकांनीं येऊन काबुलावर स्वारी केली तेणेंकरून या समारंभास विघ्न आलें. त्यांनीं सर्व देशाचा सत्यानास करून काबूल शहरास वेढा दिला; इतक्यांत पादशाहानें प्रथम थोडेसे लोक पाठवून मागाहून मोहबत खान यास फौजेनिशीं पाठविलें; तेव्हां ते लोक परत निघून गेले. या हल्ल्यानंतर नरसिंगदेव, ज्यानें अबुल् फझल् याचा खून केला, त्यानें बंड केलें, आणि बुंदेलखंडांत पुष्कळ दिवसपर्यंत बखेडा केला; शेवटीं खान जहान लोदी याच्या मदतीनें मोगलांनीं त्यास जेर केलें. प्रांतांमध्यें बखेडे.

मोहबत खान हा काबुलास जाण्याकरितां सरहिंदपर्यंत गेला होता; इतक्यांत उझबेगलोक परत गेल्याचें वर्तमान आल्यावरून पादशाहानें त्यास लागलेंच राजधानीस बोलाविलें, आणि दक्षिणेंत जाण्याची तयारी करण्याविषयीं हुकूम केला.

वर खान जहान लोदी याविषयीं सांगितलें, तो एका नीच कुळांतील अफगाण होता. परंतु जसे हिंदुस्थानांतील अफगाणलोक असतात, त्याप्रमाणेंच यामध्यें गर्व व बेकैदपणा होता. जहान्गीराच्या कारकीर्दीत त्यानें दक्षिणेंत मोठीं लश्करी कामें केलीं होतीं; आणि पुढें शाहजादा परवीझ मरण पावला, तेव्हां त्याच्या हाताखालीं दक्षिणेंतील फौजेचा अधिपति हा होता, त्यामुळें याजकडे कुलमुखत्यारी येऊन, आपल्या किंवा कदाचित् सरकारच्या हिताकरितां, त्या वेळीं निजामशाही सरकारचा मुख्य कारभारी मलिकंबराचा मुलगा होता त्याशीं तह करणें हें बरें समजून, शाहजहानानें घेतलेल्या मुलुखापैकीं जो कांहीं मुलुख अद्यापि मोगलांकडे राहिला होता तो परत देऊन, त्यानें आपल्या शत्रूंशीं तह केला. खान जहान लोदी याची हकीकत.

जेव्हां शाहजहान गादीवर बसण्याकरितां दक्षिणेंतून जावयास निघाला, तेव्हां खान जहान, यावरोबर जाणें नाकबूल करून माळव्यांत स्वारी करून गेला, आणि मांदूशहरास वेढा देता झाला; त्यावरून तो स्वतंत्र होण्याचा यत्न करीत आहे असें दिसून आलें. जेव्हां शाहजहानास राज्य खचित मिळालेंसें झालें, तेव्हां तो पुनः पादशाहाचा हुकूम मानूं लागला; तेव्हां शाहजहानानें प्रथम दूरदृष्टीनें त्याचें काम त्याकडे कायम ठेविलें. नंतर कांहीं वेळानें त्यास दक्षिणेंतील सुभ्यावरून काढून माळव्याचें काम त्यास सांगितलें, आणि दक्षिणेंत मोहबत खानाची नेमणूक केली, आणि त्या वेळीं ती गोष्ट तितकीच ठेविली.

पुढें जेव्हां राजा नरसिंगदेवास जिंकण्यास त्यानें मदत केली, तेव्हां पादशाहानें त्यास दरबारांत बोलावून त्याचा मोठा सन्मान केला; परंतु त्यास दरबारांत येऊन फार दिवस झाले नाहींत, इतक्यांत तुझा नाश करण्याच्या मसलतींत पादशाह आहे, आणि तूं बेसावध सांपडशील अशी तो संधि मात्र पाहत आहे, असा त्याच्या कांहीं दोस्तांकडून त्यास इशारा पोंचला. ही सूचना खरी असो, किंवा खोटी असो, परंतु खान जहान हा स्वभावानें संशयी होता; त्यामुळें ती गोष्ट त्याच्या मनास लागली. तेव्हां तो पादशहाकडे जाईनासा झाला, आणि तो राहत होता त्या महालासमोर आपले लोक जमवून आपणावर कोणी हल्ला केला असतां आपला बचाव करण्याच्या तयारीनें राहता झाला. नंतर पादशाहाचें व त्याचें बोलणें लागलें तें नीट होऊन सर्व वैमनस्य नाहींसें झालें असें दिसलें; इतक्यांत कांहीं नवीन गोष्ट घडून आल्यावरून, खान जहानाच्या मनांत पुनः अंदेशा आला. तेव्हां, ज्या लोकांवर आपल्याच्यानें विश्वास ठेववत नाहीं, त्यांच्या ताब्यांत राहण्यापेक्षां, होईल तें होवो, असा विचार करून त्यांच्या ताब्यांतून सुटून जाण्याचा त्यानें निश्चय केला. नंतर एके रात्रीं अंधार पडल्यावर, आपलें सर्व लश्कर जमा करून, आपलीं बायका माणसें मध्यभागीं हत्तीवर बसवून, आपल्या २,००० शूर अफगाणलोकांनिशीं आपल्या मुलांपैकीं १२ असामी बरोबर घेऊन उघडपणें नगारे वाजवीत तो आग्र्यांतून निघून गेला. त्यामागून दोन तासांच्या आंत पादशाही स्वारांचीं एक मजबूद टोळी जाऊन तिनें लगट करून त्यास चंबळेवर गांठलें. त्यानें नुकतेंच आपल्या कुटुंबाचीं माणसें पलीकडल्या तीरास उतरलीं होतीं. इतक्यांत त्याच्या मागून पाठलाग करीत पादशाहाचें मोठें लष्कर आलें. त्या लश्करानें पुढें गेलेल्या लोकांचा पाठलाग न करावा, म्हणून त्याशीं त्यास युद्धप्रसंग करावा लागला. या लढाईत अफगाणलोकांचें व रजपूतांच्या एका टोळीचें मोठें निकराचें युद्ध झालें; त्यांत आपल्या लोकांच्या चालीप्रमाणें घोड्यावरून उतरून भाले घेऊन त्यांनीं युद्ध केलें. त्यांत राजा पृथ्वीसिंग राठोर व खान जहान यांचें स्वतः एकमेकांबरोबर युद्ध झालें, त्यांत दोघांसही जखमा लागून मग ते निराळे सरले. याप्रमाणें पुष्कळ वेळपर्यंत युद्ध करून शेवटीं खान जहान नदींत उडी टाकून पार पडून गेला. त्या वेळीं त्याचे कांहीं लोक बुडाले व कांहीं लढाईत मारले गेले. प्रथम त्याचा पाठलाग करण्यास पादशाही फौजेस धीर झाला नाहीं. पुढें त्यांस कुमक येऊन पोंचली, तेव्हां पुनः पाठलाग करण्याची त्यांस हिम्मत आली. तेवढ्यांत खान जहान हा पुढें निसटून बुंदेलखंडाच्या रस्त्यानें गोंडवणाच्या ओसाड व जंगला

तो आग्र्याहून पळून गेला.

मुलुखांत निघून गेला, आणि तेथून आपला जुना दोस्त अहमदनगरचा राजा याजवळ लवकरच बोलणें सुरू करिता झाला.

त्याची दक्षिणेंतील हकीकत.

हा बखेडा इतका मोठा वाढला कीं तो मोडण्याकरितां स्वतः लढाईस जावें, असें शाहजहानास जरूर वाटलें. तेव्हां तो एक मोठी सेना घेऊन दक्षिणेंत आला, आणि स्वतः बऱ्हाणपूर येथें मुक्काम करून तेथून पुढें शत्रूंच्या मुलुखांत तीन टोळ्या,—किंवहुना तीन फौजा*— पाठविता झाला.

पादशाह त्याजवर फौजेनिशीं निघून गेला. इ० स० १६२९, अक्टोबर; हि० स० १०३९, रबीउल् अवल.

त्या वेळीं दक्षिणेंतील तिन्हीं राज्यांनीं पुनः आपल्या जुन्या सरहद्दीप्रमाणें मुलुख मिळविला होता. खान जहान यानें मुलुख परत देण्याचा ठराव केला असतां अहमदनगरच्या किल्लेदारानीं तो किल्ला निजामशाही सरकारच्या स्वाधीन अद्यापि केला नव्हता; तो किल्ला आणि खानदेशचें पूर्वार्ध व त्याजवळचा बऱ्हाडप्रांतांतील प्रदेश, येवढाच मात्र मुलुख मोगलांकडे राहिला होता; त्या वेळीं दक्षिणेंतील अति मोठें राज्य अहमदनगरचें होतें, तें मोगलांच्या मुलुखास लागून होतें. तेथील राजा मुर्तिझा निजामशाह यास मलिकंबरानें गादीवर बसविलें, असें पूर्वी वर्णन आहे. पुढें मलिकंबर मरण पावला, तेव्हां पादशाहाच्या मनांत आपला कारभार स्वतः करण्याचें आलें. तशांत मलिकंबराचे मुलगे आपल्या बापासारिखे बुद्धिमान् नव्हते. तसें नसतें तर मुर्तिझा नामधारीच राहिला असता. मुर्तिझा यानें मलिकंबराच्या मरणानंतर, त्याचा वडील मुलगा फत्ते खान यास कामावरून दूर करून कैद केलें, आणि तो स्वतः कारभार करूं लागला; परंतु त्यामध्यें विशेष अक्कल नव्हती, त्यामुळें, राज्यामध्यें फळ्या पडून, शत्रूंचें फावलें.

तिकडील राज्यांची स्थिति.

मलिकंबर मेला त्याच सुमारास विजापूरचा राजा इब्राहिम आदिलशाह याचा काळ झाला. मरणसमयीं त्याच्या मुलुखाची अहमदनगरच्या राज्यापेक्षां बरीच वढती होती. त्याच्या मागून त्याचा मुलगा महम्मद आदिलशाह हा गादीवर बसला. गोंवळकोंडें येथील राजा अब्दुल्ला कुतुबशाह हा बहुधा आपल्या शेजारचे तैलंगणांतील हिंदु राजे यांचा मुलुख घेऊन आपलें पोतें भरण्याच्या उद्योगांत असावा, असें दिसतें. हा राजा दुसऱ्या मुसलमान राजांच्या तंट्यांत पडला नाहीं.

* दरएक फौजेंत पन्नास पन्नास हजार लोक होते असें एतद्देशीय इतिहासकार वर्णन करितात.

शाहजहान बऱ्हाणपुरास पोंचे तों खान जहान हा गोंडवणप्रांतांतून अहमदनगरच्या मुलुखांत गेला होता, त्यामुळें मोगलांच्या वरील फौजा त्या देशांत कूच करून गेल्या, आणि त्यांस त्या वेळीं गुजराथेकडूनही कुमक आली. खान जहान व त्याचे दोस्त यांनीं या अचाट फौजेबरोबर टक्कर मारण्याचे कांहीं यत्न केले; ते व्यर्थ गेल्यावर तो दक्षिणेकडे पळाला, आणि ठिकठिकाणीं फिरता राहून मोगललोकांच्या हातांत सांपडला नाहीं. शेवटीं शाहजहानाच्या सरदारांपैकीं अझीम खान नामें एक अति हुशार सरदार होता त्यानें लागोपाठ मोठमोठ्या मजला मारून एके दिवशीं खान जहानाच्या छावणीवर छापा घातला, त्याचें बारबरदारीचें सामान घेतलें, आणि त्याला पहाडांत व जंगलांत आश्रयाकरितां पळविलें; तेथें शत्रूंच्या सर्व फौजेचा मारा त्यावर चालेना, त्यामुळें तो, जेव्हां चांगली संधि सांपडे तेव्हां लढाई करून, आपल्या शत्रूंस हटवी, आणि केव्हां केव्हां पल्लेदार व अकस्मात् कूच करीत असे. याप्रमाणें तो मागें हटत हटत विजापुरास गेला. तेथील राजा आपला पक्ष स्वीकारी, असा आपण त्यास मथवूं, अशी यास उमेद होती; परंतु महमद आदिलशाह अशा तंट्यांत पडण्यास अगदीं नाखुश होता. हें त्यास समजतांच नाइलाज होऊन तो पुनः अहमदनगरच्या राजाच्या मुलुखांत आला. दरम्यान अहमदनगरचा राजा मुर्तिझा निजामशाह यावरही शत्रूंनीं सक्त लगट केली होती, आणि त्याचे दोन अति मोठे हिंदु सरदार त्यास सोडून जाऊन शत्रूंस मिळाले होते; तरी अद्यापि एक वेळ लढाई देण्याची त्यांस हिम्मत होती. म्हणून त्यानें आपली फौज दौलताबादेस जमविली, आणि जवळील खिंडीमध्यें मजबूद ठिकाणीं ठाणें धरून राहिला. त्याच्या शत्रूची संख्या विशेष होती, त्यामुळें जाग्याची अनुकूलता होती तरी त्याच्यानें टिकाव धरवला नाहीं. त्याचा पराजय झाला, आणि त्यास आश्रयाकरितां आपल्या किल्ल्यांत जाऊन राहावें लागलें. पुढें तो ठिकठिकाणीं हलक्या लढाया देऊं लागला; याप्रमाणें त्याच्या दोस्तांचे पराजय झाले, त्यांच्या मुलुखाचा नाश झाला, आणि शिवाय दुष्काळ व जरीमरी, हे अनर्थ प्राप्त झाले; असे त्यावर विपत्तीचे डोंगर कोसळल्यामुळें खान जहान यानें तो मुलुख सोडून जाण्याचा निश्चय केला, आणि तो पेशावराजवळ ईशान्येकडील अफगाणलोक त्या वेळीं लढत

खान जहान यास मोगलांनीं अहमदनगरच्या मुलुखांतून घालविलें.

अझीम खानानें त्याचा पाठलाग केला.

खान जहान यास विजापुरच्या राजानें आश्रय दिला नाहीं.

त्याचा दोस्त अहमदनगरचा राजा याचा पराजय झाला.

नंतर खान जहान दक्षिणेतून पळाला.

होते त्यांच्या आश्रयास राहण्याकरितां जाणार असें म्हणूं लागले. जरी असा त्याचा उद्देश असला, तरी तो त्याच्यानें तडीस नेववला नाहीं. कारण गुजराथेच्या सरहद्दीजवळ नर्मदा उतरून सर्व माळवाप्रांत ओलांडून बंडावा करण्याच्या उद्देशानें तो बुंदेलखंडांत गेला, परंतु तेथील राजा डलटा त्याजवर फिरून त्याचा पुष्कळ दिवसांचा खातरीचा व जिवलग दोस्त दर्या खान यास व त्याच्या हाताखालच्या पिछाडीच्या फौजेस तोडून टाकिता झाला. पुढें त्याची ही लगट करून मोगलांनीं त्यास गांठल्यावरून त्यानें आपल्याजवळच्या घायाळ झालेल्या लोकांस पुढें रवाना करून दिलें, आणि त्याजवळ सगळे चारशे अफगाण बाकी राहिले होते त्यांनिशीं तो लढाईस उभा राहिला. त्या वेळीं तो जिवाची आशा सोडून फार वेळपर्यंत लढला; परंतु तें सर्व व्यर्थ जाऊन त्याच्या टोळींतील कित्येक लोकांस मारिलें, व कित्येकांची वाताहत करून सोडिली; तेव्हां जिवास जीव देणाऱ्या अशा थोड्या लोकांनिशीं त्यास पळून जावें लागलें. नंतर त्यानें कलिंजरच्या किल्ल्यांत घट्टाईनें जाण्याचा एलगार केला. त्या प्रसंगीं त्याचा मुलगा मरण पावून, शत्रूंनीं त्यास हटवून लाविलें. शेवटीं तो पळून जात असतां थकून, एका खडकाजवळ विसावा घेत होता तेथें त्यास मोगलांनीं गांठलें. तेथें त्यानें आपल्या नेहमीच्या शौर्यानें युद्ध केलें, त्यांत पुष्कळ वार झाले, शेवटीं एका रजपूतानें त्याला आरपार भाला मारला, तेव्हां तो मरण पावला. नंतर त्याचें शिर ही पादशाहास मोठी आवडती भेट म्हणून पाठवून दिली.

तो बुंदेलखंडांत मारला गेला इ० स० १६३०,हि० स० १०४०.

याप्रमाणें निजामशाही सरकाराबरोबर वरील लढाईचें मूळ कारण जो खान जहान तो मरण पावला; तथापि ती लढाई संपली नाहीं. या सुमारास दक्षिणेमध्यें दुष्काळ पडून देश उध्वस्त झाला. प्रथम इ० स० १६२९ मध्यें वर्षाप्रमाणें पाऊस पडला नाहीं त्यामुळें दुष्काळास आरंभ झाला, आणि पुढें दुसऱ्या वर्षी (इ० स० १६३० मध्येंही) तसेंच अवर्षण पडल्यामुळें दुष्काळाची सीमा होऊन भयंकर परिणाम झाले; हजारो लोक परागंदा झाले; पुष्कळ लोक सुपीक प्रांतांत जाऊन पोंचण्याच्या पूर्वी मरून गेले; अपार लोक जागच्या जागीं मरण पावले; प्रांतांचे प्रांत ओसाड पडले; आणि हा जो धक्का पोंचला, त्यापासून पुनः सुधारून पूर्वस्थितीवर येण्यास कितीएक ठिकाणीं चाळीस वर्षेंही पुरलीं नाहींत. या दुष्काळांत वैरणही नाहींशी झाली, व सर्व गुरें मरून गेलीं. बहुधा दुसरे असे अपाय प्राप्त झाले

अहमदनगराबरोबर लढाई चालतच होती. दक्षिणेंत दुष्काळ व पटकी आली.

म्हणजे त्यांमागून जरीमरी येत असते, तशी येऊन लोकांच्या विपत्तीचा कळस झाला. हा संहार चालला असतां हिकडे अझीम खान हा मुर्तिझा निजामशाहाबरोबर लढाई करीतच होता; तेव्हां ही सर्व आपली दुर्दशा आपल्या प्रधानाच्या मूर्खपणामुळें होते, असें म्हणून त्यानें त्यास कामावरून दूर केलें, आणि मलिकंबराचा मुलगा फत्ते खान यास मुद्दाम बंदींतून मुक्त करून प्रधानगिरी दिली.

आपल्या वंशपरंपरेच्या शत्रूंचें नाक चिरडल्यामुळें विजापुरचा राजा महम्मद आदिलशाह यास प्रथम आनंद झाला; परंतु पुढें जेव्हां निजामशाही राज्याचें वाटोळें होण्याचा समय जवळ आला असें दिसून आलें, तेव्हां आपल्या शेजाऱ्याचा अगदीं निःपात झाला असतां आपणास त्यामध्यें खचित अपाय आहे असें समजून, मोगलांची वरील चाल पाहून त्यास भीति वाटली. यामुळें त्यानें मोगलांबरोबर लढाई सुरू करून निजामशाही सरदारास कुमक आणिली; परंतु मुर्तिझा निजामशाह यानें जो अविचार केला, त्याच्या परिणामापासून त्यांचें रक्षण करण्याच्या उपयोगीं ही मदत पडली नाहीं. कारण फत्ते खान मोकळा झाला, तेव्हां त्यास अलीकडच्या उपकारांपेक्षां पूर्वीच्या अपकारांचें विशेष स्मरण होऊन, आणि आपल्या बापाचा जो अधिकार होता तो आपणास मिळावा असा त्यास लोभ सुटून, मुर्तिझानें भरंवशानें जी सर्व सत्ता त्यावर सोंपविली होती, तिची त्यानें त्याच्याच नाशार्थ योजना केली. तशांत मुर्तिझा बुद्धिहीन असून लोकांस आवडतही नसे, त्यामुळें लवकरच फत्ते खानाचें प्राबल्य वाढून त्यानें त्या राजास व त्याच्या मुख्य आश्रितांस मारून टाकिलें, आणि राज्याधिकार आपल्या हातांत घेतला. इतकें करून त्या वेळीं फत्ते खानानें लागलीच मोगलांस पुष्कळ करमार पाठवून शरण येतों असें बोलणें लाविलें, आणि एका मुलास गादीवर बसवून त्यानें शाहजहानाच्या आज्ञेनें आपलें राज्य चालवावें, असें उघड रीतीनें जाहीर केलें.

विजापूरचा राजा येऊन अहमदनगरच्या राजास मिळाला.

अहमदनगरच्या राजास त्याचा प्रधान फत्ते खान यानें मारिलें.

शाहजहानानें फत्ते खानाचें बोलणें लागलेंच कबूल केलें, आणि मग आपलें सर्व लश्कर विजापूरकरांवर चालविलें. इकडे फत्ते खान हा आपल्या कबुलातीप्रमाणें चालण्याची घालमेल करूं लागला, तेव्हां त्याजवर मोगलांनीं पुनः हल्ला केला. म्हणून तो पुनः जाऊन विजापुरकरांच्या पक्षास मिळाला. नंतर त्याचा व मोगलांचा पुनः समेट झाला; याप्रमाणें हा विश्वासघातकी व पाऊलबुद्धी असे, त्यामुळें वरील लढाई चालत असतां या प्रकारचे पुष्कळ फेरफार झाले.

आणि तो प्रधान पादशाहास शरण आला.

शाहजहानानें आपले लश्कर विजापुराकडे पाठविलें.

या गडबडीमध्यें एके वेळीं विजापुरच्या राजास त्याच्या शत्रूंच्या फौजांनीं हटविलें; तेव्हां त्यास आश्रयाकरितां आपल्या राजधानींत पळून यावें लागलें; तेथें एक त्याहून मोठी फौज घेऊन येऊन असफ खानानें वेढा दिला; अशी त्याची जिवावरची वेळ आली असतां, जर त्यामध्यें बुद्धि व चलाखी यांचें बळ नसतें, तर त्याची दशा फत्ते खाना- प्रमाणें झाली असती; परंतु आदिल्शाहानें एकीकडे आपली राजधानी रक्षण करण्याचा व शत्रूंस उपद्रव करण्याचा हर तऱ्हेनें यत्न चालविला; आणि दुसरीकडे आपण नाना प्रकारच्या उत्तम रीतींनीं योजलेल्या मसलती काढून तो असफ खानास रिझवून त्याचें लढाइचें काम दिवसगतीवर नेऊं लागला, तें असें कीं केव्हां केव्हां तो स्वतःच तहाचें बोलणें लावी, आणि जास्ती लढाई करून नुकसानींत आल्याशिवायच मी पादशाहाचें बोलणें लागलेंच कबूल करतों असें मधाचें बोट लावी; केव्हां केव्हां याचे सरदार याकडून फितून गेल्याचे सोंग दाखवून आपल्या बंदोबस्ताच्या मसलती असफ खानाजवळ करावयास लागत, अशी हा तजवीज करी; केव्हां केव्हां याच्या लष्करावर असफ खानाचा हल्ला आला असतां कांहीं लोक यास सोडून मोगलांकडे जाण्याचें सोंग दाखवून त्यांवर जात; अथवा त्यांस फितूर झालों असें दाखवून आपल्या स्वाधीन असलेल्या किल्ल्यांत त्यांस घेऊन तेथें त्यांचा नाश करीत. याप्रमाणें त्यानें असफ खानास अपाय केले. हा प्रकार चालला असतां असफ खानाच्या छावणींत रोग व दुष्काळ हे राज्य करीत होते; त्यामुळें शेवटीं त्यास शहरचा वेढा उठवावा लागला. त्यानंतर विजापुरकरांचा जो चांगला मुलुख राहिला होता, तो यानें क्रूरतेनें उध्वस्त करून सूड उगविला.

विजापुरास वेढा दिला.

मोगलांनीं विजापुरचा वेढा उठविला.

या सुमारास दक्षिणेंतील सरसुभ्याचें काम सोहबत खान याजवर सोंपून शाहजहान दिल्लीस परत गेला, पुढें मोहबत खानानें लढाई चालवून फत्ते खानास दौलताबादच्या किल्ल्यांत कोंडून टाकिलें; तेथें तो लढत राहिला होता, व त्यास केव्हां केव्हां विजापुरकरांकडून कुमक होत असे. या लढाईची अखेरी होईल त्याप्रमाणें निजामशाही राज्याचें देव उधडणार असें दिसून येत होतें. पुढें सर्व दक्षणी लोकांच्या फौजेनें किल्ल्याचा

पादशाह दिल्लीस परत गेला. इ० स० १६२९, मार्च; हि० स० १०३९, रमझान.

वेढा उठण्याकरिता मोगलांबरोबर लढाई केली. तींत त्याच्या सर्व एकत्र झालेल्या सैन्याचा मोड होऊन, निजामशाही राज्याच्या नशीबाची पारख झाली; पुढें लवकरच फत्ते खान शरण येऊन मोगलांच्या चाकरीस राहिला; आणि त्यानें बसविलेल्या राजास मोगलांनीं कैद करून ग्वाल्हेरच्या किल्ल्यावर पाठवून दिलें.

इ०स० १६३३, फेब्रुआरी; हि० स० १०४२.

मोगलांची दक्षिणेंत चलती झाली नाहीं.

याप्रमाणें विजापुरचा राजा एकटा राहिल्यावर त्यानें मोगलांशीं तहाचें बोलणें लाविलें. तें त्याचें नाकबूल झाल्यावर तो स्वसंरक्षणार्थ लढाई करीतच राहिला, आणि मोहबत खानानें आपलें होतें तितकें सामर्थ्य खर्च केलें, तरी तो हारीं गेला नाहीं, इकडे मोगलांनीं पिरिंद शहरास वेढा दिला होता, तें काम फसल्यानंतर मोहबत खानास बऱ्हाणपूर येथें परत येऊन दुसऱ्यावर हात टाकणें मवकूफ करावें लागले. यापूर्वीच पादशाहाचा दुसरा मुलगा शुजा हा वयानें लहान होता तरी त्यास याच्यावर नामधारी हुकमतदार करून ठेविलें होतें. सांप्रत मोहबत खानास पादशाहानें परत दरबारांत बोलावून, दक्षिणेंतील प्रांताचे दोन विभाग केले आणि तिकडील काम खान दौरान व खान झमान या सरदारांस सांगितलें.

परंतु या सरदारांचे पूर्वीच्याप्रमाणें चाललें नाहीं. विजापुरचा राजा महम्मद आदिलशाह हा अद्यापि टिकाव धरून राहिला होता; फत्ते खान शरण आल्यावर निजामशाही राज्याची समाप्ति झालीसें दिसत होतें, परंतु पुढें शाहजी भोंसला नामें एका सरदारानें पुनः त्याचा उदयकाळ आणिला. या सरदाराच्या वंशजांनीं पुढें मराठी राज्याची स्थापना करून मोठें नांव करावें असा ईश्वरी संकेत होता. शाहजी भोंसला हा मलिकंबराच्या कारकीर्दीत मोठ्या पदवीस आला असून, त्यानें वरील लढायांत मोठी बहादरी केली होती. पुढें दौलताबादेचा किल्ला मोगलांच्या हस्तगत झाल्यावर तो दक्षिणेमधील पश्चिमेकडील डोंगरी मुलुखांत निघून गेला; तिकडे कांहीं वेळानंतर फौज जमवून सामर्थ्य आल्यावर त्यानें अहमदनगरच्या गादीवर एक नवीन आगंतुक बसविला आणि कालेंकरून समुद्रापासून राजधानीपर्यंत त्या राज्यांतील सर्व प्रदेश काबीज करून परत घेतला.

शाहजी भोंसल्यानें अहमदनगरच्या राज्याचा जीर्णोद्धार करण्याचा यत्न केला.

याप्रमाणें दक्षिणेंतील मुलुख सर करण्याचा प्रथमचाच दिवस आला असें पाहून, तो घेण्याचा पुनः यत्न करावयास आपण स्वतः यावें असें पादशाहास जरूर दिसून आलें. नंतर तो इ० स० १६३५ च्या अखेरीस आग्र्याहून निघाला, आणि दक्षिणेंत आल्यावर पूर्वीप्रमाणें आपल्या लष्कराचे भाग पाडून त्यांस प्रथम अहमदनगराचा मुलुख परत घेण्याकरितां पाठविता झाला. त्याच्या फौजेनें शाहाजीस सर्व मैदानमुलुखांतून पळवून लाविलें, आणि त्याचे पुष्कळ मुख्य मुख्य किल्ले घेतले; नंतर शाहजहानानें आपलें सर्व लष्कर विजापुरकरांवर लाविलें; त्यांचीं पुष्कळ मजबूद ठिकाणें घेतलीं; आणि पूर्ववत् महम्मद आदिलशाहास राजधानींत कोंडून टाकिलें. पूर्वी जशी मसलत करून त्या राजानें आपला बचाव केला होता, ती युक्ति या प्रसंगीं त्याच्या ध्यानांत आल्यावांचून राहिली नाहीं. त्यानें विजापुरासभोंवती दहा कोशपर्यंत मुलुखांतील दाणावैरणीचा फडशा करून देश ओसाड पाडिला, विहिरी होरून टाकिल्या, आणि हौद आटवून टाकिले; याप्रमाणें आपल्या राजधानीवर हल्ला करावयास शत्रु आला असतां, त्याच्या फौजेचा निर्वाह होणें अशक्य व्हावें, असा त्यानें बंदोबस्त केला, त्यामुळें मोगलांस त्याच्या मुलुखांत शिरून लूट करावी लागली; त्या प्रसंगामध्यें त्याच्या टोळ्या हुशारीनें व शौर्यानें लढत असत, त्यामुळें त्यांस वारंवार नुकसान पोंचे. याप्रमाणें उभय पक्षांचे लोक लढाई करतां करतां थकून गेले, आणि आदिलशाहानें प्रथम बोलणें लाविल्यावरून तह झाला. त्यांत त्यानें शाहजहानास वर्षास २० लक्ष रुपये खंडणी द्यावी, आणि तिजबद्दल निजामशाही राज्यापैकीं यास मोगलांनीं हिस्सा द्यावा असें ठरलें. तेणेंकरून याच्या आवांक्याहून विशेष हितावह तह ठरला; आणि याच्या राज्याची उत्तरेकडील व पूर्वेकडील सरहद्द ही पुष्कळ वाढली.

पादशाह दक्षिणेंत परत आला. इ० स० १६३५, नोवेंबर; हि० स० १०४५, जमादिउल् अव्वल्.

विजापुरावर दुसरी स्वारी केली ती फसली.

विजापुरकरांशीं तह केला: इ० स० १६३६, हि० स० १०४६.

शाहाजी हा यांहून कांहीं वेळ आणखी डोकें वर करून राहिला होता. परंतु शेवटीं तोही शरण आला, आणि आपण वसविलेल्या आगंतुक राजास मोगलांच्या हवालीं करून, शाहजहानाच्या सल्ल्यानें विजापुरकरांच्या चाकरीस राहिला.

शाहाजी भोंसला शरण आला.

पादशाहानें गोंवळकोंडे येथील राजापासून खंडणी घेतली.

या स्वारीच्या अवेलीसच शाहजहानानें गोंवळकोंड्याच्या राजास भेवडावून त्याजकडून इराणच्या पादशाहाचें नांव नमाजामधून काढून टाकवून नियमानें खंडणी देण्याचें कबूल करविलें होतें.

शाहजहान दिल्लीस परत गेला.

हीं कृत्यें संपल्यानंतर शाहजहान राजधानीस परत आला. याप्रमाणें शेवटीं अहमदनगरचें राज्य अगदीं समाप्तीस गेलें.

इ० स०१६३७, हि० स० १०४६.

शाहजहानाचें लक्ष बहुतकरून दक्षिणेंत गुंतून गेलें असतां किंचित् हलक्या बाबदीच्या कांहीं गोष्टी दुसऱ्या ठिकाणीं घडून येत होत्या. तो प्रकार:—कलकत्त्यानजीकच्या हुगळी नामें पोर्तुगीझ लोकांचा किल्ला बंगालच्या सुभेदारानें वेढा देऊन घेतला. (इ० स० १६३१.) बुंदेले लोकांनीं बंडें केलीं, त्यांतून पहिल्या बंडांत नरसिंगदेवाचा मुलगा मारला गेला. पूर्वेकडील सरहद्दीवरच्या फौजेपैकीं एका टोळीनें धाकटा तिबेट प्रांत याचा बंदोबस्त पुरा केला. (इ० स० १६३४, व १६३६.) त्या फौजेतील दुसऱ्या एका टोळीनें श्रीनगर घेण्याचा यत्न केला. त्यांत तिचा पराजय होऊन बहुतकरून नाश झाला (इ० स० १६३४); तिसरी टोळी बंगाल्यांतून कूचबहार नामें लहानशा संस्थानावर स्वारी करून गेली होती; तो देश तिच्या हस्तगत झाल्यावर तेथील हवा खराब, यामुळें लोकांस तो मुलुख सोडून द्यावा लागला (इ० स० १६३७); याप्रमाणें वर्तमानें झालीं.

उत्तर हिंदुस्थानामधील बखेडे.

या गोष्टींतून कंदाहार प्रांत पुनः मोगलांच्या हातांत आला ही मोठी सांगावयासारखी गोष्ट झाली. तो प्रकार:—कंदाहारचा सुभेदार अलिमर्दान खान यास त्याचा यजमान इराणचा पादशाह याच्या जुलुमामुळें इतकी धास्ती होऊं लागली कीं, त्यानें कंदाहार शाहजहानाच्या स्वाधीन केलें, आणि आपण आश्रयाकरितां दिल्लीस येऊन राहिला. त्याचा मोठा सन्मान करून पादशाहानें स्वीकार केला; आणि पुढें त्यास काश्मीर व काबूल या प्रांतांची केव्हां केव्हां कामेंहि सांगितलीं होतीं, व तसेंच कित्येक लढायांच्या व दुसऱ्या कामांत त्यास घातलें होतें. त्यानें लोकोपयोगी कृत्यें करण्यामध्यें जी आपली बुद्धि व कौशल्य हीं प्रकट केलीं आणि त्याचप्रमाणें मेजवान्यांच्या व समारंभाच्या सर्व प्रसंगीं जी विचक्षणा व सफाई दाखविली तेणेंकरून दरबारामधील सर्व लोक त्याची प्रशंसा करूं लागले. मोठ्या कामांमध्यें त्याची नजर किती

कंदाहार मोगलांस परत मिळालें. अलिमर्दान खान याविषयीं.

इ०स० १६३७, हि० स० १०४७.

चांगली होती याविषयीं त्याच्या नांवाचा जो दिल्ली येथें एक कालवा आहे, तो प्रत्यक्ष प्रमाणच आहे.

अलिमर्दान खान हा लढाऊ कामांमध्येंही चतुर होता; त्यास पादशाहानें बलक व बदक्शान या प्रांतीं स्वारी करावयास पाठविलें. तो प्रकार असा झाला.—बल्क व बदक्शान हे प्रांत मिर्झा सुलेमानाच्या हातांतून गेल्यानंतर उझबेग लोकांच्या ताब्यांत राहिले होते. तेथें क्यास्पियन् समुद्रापासून ईमोसपर्वतापर्यंत वक्षुनदी पलीकडील सर्व देशाचा राजा इमाम कुली याचा धाकटा भाऊ नजर महम्मद हा सत्ताधारी असे. नजर महम्मदाचा मुलगा अब्दुल अझीझ यास त्याच्या बलाढ्य काकाची फूस मिळून त्यानें बंड केलें; तेव्हां शाहजहानास वरींच वर्षें फुरसद सांपडली होती; त्यामुळें ही संधि पाहून आपल्या वंशजांचा त्या प्रांतावरील बुडालेला हक्क बजाविण्याचा त्यास लोभ उत्पन्न झाला. त्या कामास त्यानें अलिमर्दान खान यास पाठविलें; तो हिंदुकुशांतून जाऊन बदक्शान प्रांतांत लूट करिता झाला. परंतु पुढें हिंवाळा जडावत चालला, तेव्हां बर्फामुळें दक्षिणेंतील मुलुखाशीं आपला संबंध तुटेल अशी यास भीति पडली. त्यामुळें त्याच्या हातून सांगायासारखा पराक्रम न होतां त्यास परत यावें लागलें. दुसऱ्या वर्षी राजा जगतसिंग* यानें या साहसास हात घातला. त्याच्या हाताखालीं १४,००० रजपूत लोक होते. त्यांस त्यानें आपल्या मुलुखांत ठेविलेलें असून पगार मात्र पादशाहाकडून पोंचत असे; त्याची भिस्त मुख्यत्वें करून त्यांवर होती. या प्रसंगवशात् पडलेल्या स्वारींत जसा रजपूतांच्या पराक्रमाचा प्रकाश पडला, तसा कधींही पडला नव्हता. त्यांनीं हल्ले करून पहाडी नाकीं घेतलीं; बर्फावरून मोठमोठ्या मजला केल्या; शत्रूंवर हल्ले करण्याकरितां स्वतः मेहनतीनें सरहद्दीवर किले बांधिले, (त्यावेळीं इतर लोकांप्रमाणें राजा स्वतः हातांत कुदळी घेऊन काम करीत असे;) आणि त्या थंड देशांतील वारे वावटळी मोठ्या निग्रहानें सोसून उझबेग लोकांनीं जे वारंवार निकराचे हल्ले केले ते त्यानें हटविले.

बल्क प्रांतावर स्वारी.

इ० स० १६४४, हि० स० १०५४.

हिंदुकुश पर्वतामध्यें रजपूत लोकांनीं केलेले पराक्रम.

* हा बहुधा कोटा संस्थानचा राजा असावा.

इतकेही प्रयत्न झाले, तथापि तें काम फार दुर्घट दिसून आलें. तेव्हां शाहजहानानें आपण स्वतः काबुलास जाऊन तेथून अलिमर्दान खानाच्या हाताखालीं शाहजादा मुराद याजबरोबर मोठी फौज देऊन बल्क प्रांतांत पाठवावी असा निश्चय केला. ही स्वारी पुरी शेवटास गेली. मुराद यास नजर महम्मद याचे कांहीं मुलगे येऊन मिळाले, व पुढें तोही शरण आला; परंतु मुरादानें ती राजधानी आपल्या ताब्यांत घेतली नाहीं, इतक्यांत उभय पक्षांची पुनः फूट पडली; (त्यांत कांहीं मोगलांनीं बेइमानीपणा केला असावा असा थोडा संशय येतो.) त्यावेळीं नजर महम्मद याजवळ टिकाव धरण्यासारख्या कांहीं जागा राहिल्या नव्हत्या, त्यामुळें त्यास पळून इराणांत जावें लागलें. तेव्हां शाहजहानानें द्वाही फिरवून त्याचा सर्व मुलुख आपल्या मुलुखांत मिळविला. परंतु हा मुलुख फार दिवस यास स्वस्थपणीं भोगावयास सांपडला नाहीं. कारण अब्दुल् अझीझ यानें वक्षूनदीच्या पलीकडे फौज जमा करून मोगलांनीं नवीन घेतलेला मुलुख लुटून फस्त करण्याकरितां लुटारू लोकांच्या पुष्कळ टोळ्या पाठविल्या. या सुमारास शाहजहान दिल्लीस परत आला होता, आणि मुराद त्या कामास कंटाळून व अलीमर्दान खानाची आपणावर सत्ता नसावी याविषयीं उताविळा होऊन, पादशाहाच्या परवानगीशिवाय आपला मुलुख सोडून गेला, म्हणून त्याची अप्रतिष्ठा करून त्यास दरबारांतून काढून यामुळें वरील बखेड्याचा बंदोबस्त करण्याचें काम शाहजादा औरंगझेब यास पादशाहानें सांप्रत सांगितलें, आणि आपण स्वतः त्यास मदत करण्याकरितां काबुलास निघून गेला. औरंगझेबानें उझबेग लोकांशीं लढाई करून प्रथम मोठा जय मिळविला; परंतु त्यापासून त्या बंडाचा सफाईचा निकाल झाला नाहीं; इकडे अब्दुल् अझीझ यानें स्वतः वक्षूनदी उतरून मोगल लोकांस इतका उपद्रव दिला कीं जरी औरंगझेबानें कांहीं वेळ तलवार मारली, तथापि शेवटीं त्यास बल्क शहरामध्यें आपणास कोंडून घ्यावें लागलें.

शाहजहान काबुलास गेला. इ० स० १६४५, हि० स० १०५५.

शाहजादा मुराद व अलिमर्दान खान यांनीं बल्क प्रांत सर केला. इ० स० १६४६, जुलै; हि० स० १०५६, जमादि उल् अखेर.

तो प्रांत वक्षूनदीपलीकडील उझबेग लोकांनीं लुटला.

पादशाहानें त्यांवर औरंगझेबास पाठविलें. लीविलें होतें. इ०स० १६४७, हि० स० १०५७.

त्यास बल्क येथें उझबेग लोकांनीं कोंडिलें.

या सुमारास नझर महम्मद यास इराणांत मदत मिळाली नाहीं, त्यामुळें तो शाहजहानास शरण गेला. तेव्हां शाहजहानानेंही पाहिलें कीं इतक्या लोकांचा व द्रव्याचा नाश होऊन आपलें विशेष हित झालें असें कांहीं नाहीं; म्हणून त्यानें शहाणपण करून या भांडणांतून मागें पाय काढण्याचा निश्चय केला; आणि त्यामध्येंही आपली विशेष अप्रतिष्ठा होऊं नये, म्हणून त्यावेळीं आपल्या दरबारांत शरण आलेला जो नझर महम्मद त्यास त्या मुलुखावरील आपला सर्व हक्क दिला; आणि त्याप्रमाणें आपल्या ताब्यांत असतील तीं ठिकाणें नझर महम्मदाच्या हवालीं करावीं अशी औरंगझेबास आज्ञा केली. नंतर औरंगझेब बल्क येथून परत येण्याकरितां निघाला. त्यावेळीं अब्दुल् अझीझाच्या पक्षाचे उझबेग लोक हे त्यावर एकामागून एक हल्लेच करीत होते. जेव्हां तो हिंदुकुश पर्वतांत जाऊन पोंचला, तेव्हां लुटीच्या आशेनें हजारे या जातीचे पहाडी लोक त्याच्या पाठीस लागले. इतक्यांत हिंवाळा मोठ्या झपाट्यानें सुरू झाला, तेणेंकरून तर त्याची पुरी दुर्दशा झाली. शेवटीं तो शाहजादा थोड्या लोकांनिशीं काबुलास जाऊन पोंचला, तथापि त्याच्या बहुतेक फौजेस बर्फानें अडविलें. नंतर तशा निराश्रित स्थितींत असतां त्यांजवर हजारे लोक हे एकसारखे हल्ले करीत सुटले, त्यामुळें त्यांस फार इजा झाली आणि त्यांचें सर्व बारबरदारीचें सामान व बहुतेक घोडे इतकें लुटून गेलें, तरी ते लहान लहान टोळ्या करून पार पडून आले, आणि जीव बचावला म्हणून खुशी झाले.

शाहजहानानें नवीन घेतलेला मुलुख सोडून दिला.

औरंगझेबाचे परत येतांना हाल झाले. इ० स० १६४७च्या अखेरीच्या सुमारास; हि० स० १०५७.

याप्रमाणें बल्क प्रांत सोडून देऊन शाहजहानानें सल्ला करून टाकिला; परंतु इराणी लोकांनीं कंदाहारावर हल्ला करून तो सल्ला मोडून बखेडा केला. तो प्रकार:—शाह सफी या मूर्ख व जुलमी पादशाहाच्या कारकीर्दीत, व त्याचा मुलगा दुसरा शाह अब्बास हा लहान असतां, अलिमर्दान खानाच्या फितुरीमुळें जो मुलुख मोगलांस मिळाला होता, तो त्यांस स्वस्थपणीं भोगावयास सांपडला; परंतु अब्बास मोठा झाला, तेव्हां आपल्या राज्याच्या प्राचीन सरहद्दीपर्यंत पुन: मुलुख घेऊन आपल्या गादीचा प्रताप गाजवावा असें त्याच्या प्रधानांनीं त्याच्या मनांत भरून दिलें, त्यामुळें तो मोठी फौज जमा करून कंदाहारावर चढून गेला;

इराणी लोकांनीं कंदाहार पुन: परत घेतलें.

इ० स० १६४८; हि० स० १०५८.

आणि हिंवाळ्यामध्येंच त्यानें त्या शहरास वेढा दिला. त्यानें हें मोठें शहाणपण केलें, कारण त्यावेळीं मध्यें बर्फ पडल्यामुळें काबूल व हिंदुस्थान येथील वाटा बंद पडल्या होत्या, परंतु कंदाहारच्या माफक हवेमुळें तेथें लढाई चालविण्यास त्यास कांहीं अडथळा आला नाहीं. इकडे पादशाहानें मोठ्या घाईनें औरंगझेब आणि वजीर सादुल्ला खान यास पंजाबांतून रवाना केलें, आणि तेही पुष्कळ श्रम करून पहाडांतून रस्ता काढून गेले; तथापि वरील कारणांमुळें ते जाऊन पोंचत तों अडीच महिने वेढा देऊन इराणी लोकांनीं कंदाहार घेतलें होतें. नंतर यांचीही फौज हिंवाळ्यांत कूच करतांना थकून गेली होती, त्यामुळें औरंगझेब व सादुल्ला खान यांस काबूल येथें राहून पुनः आपल्या फौजेची मरामत करणें जरूर आलें. इकडे इराणाचा पादशाह कंदाहार येथें मजबूत लष्कर ठेवून हिरात येथें परत निघून गेला.

तें परत घेण्यास पादशाहानें औरंगझेबास पाठविलें. हि० स० १०५९, जमादिउल् अवल.

इ० स० १६४९ च्या मे महिन्यांत पुनः औरंगझेब फौजेनिशीं कंदाहारासमोर आला; आणि त्यानें लागल्याच तोफा सुरू केल्या. नंतर औरंगझेबाचे लष्करी लोक सुरुंग पाडूं लागले, व एकदम गर्दी करून हल्ले करूं लागले; तसेच आंतीलही किल्लेकरी लोक अकस्मात् येऊन मोगलांवर पडूं लागले; याप्रमाणें उभय पक्षीं झपाट्यानें लढाई चालू झाली. त्यावेळीं मोगलांचा वेढा उठविण्याकरितां शाह अब्बास यानें एक फौज पाठविली; तिला हटविण्याकरितां औरंगझेबानें एक टोळी पाठवून आपण शहरासमोर आपल्या छावणींत स्वस्थ राहिला; त्यामुळें त्याच्या वेढ्याच्या कामांत अडथळा आला नाहीं. त्यानें जे लोक पाठविले, त्यांनीं इराणी लोकांस हटवून लाविलें. परंतु त्या इराण्यांनीं वेढा देणाऱ्यांच्या वैरणीचा नाश केला, आणि त्यांजकडेस जी सामग्री वगैरे येत होती, ती वाटेसच पाडाव केली; त्या कामास मोगलांच्यानें प्रतिबंध करवला नाहीं. इकडे कंदाहारचा सुभेदार हाही मोठ्या कुशलतेनें व हटाग्रहानें लढून शहर रक्षीत होता, त्यामुळें शेवटीं वेढा देऊन तोफा सुरू केल्यापासून चार महिन्यांनीं औरंगझेबास वेढा उठवून काबुलास परत यावें लागलें. शाहजहान हा औरंगझेबामागून काबुलास आला होता, तो औरंगझेब परत येण्यापूर्वीच तेथून परत निघाला, आणि लाहोर येथें पोंचेपर्यंत त्यास गांठला नाहीं.

कंदाहारचा वेढा फसला. इ० स० १६४९, सेप्टेंबरच्या सुमारास; हि० स० १०५९, रमझान.

दुसरें वर्ष अगदीं रिकामें गेलें, त्या वर्षीं पादशाह चालीप्रमाणें काश्मीरास गेला होता; परंतु त्या रमणीय एकांतवासामध्यें, मेजवान्या, नाच, बागबगीचे, मौज मारण्याकरितां जलक्रीडा, अथवा स्थलक्रीडा, व (तेथील हवा व सुंदर प्रदेश यांमाफक) अशाच दुसऱ्या मौजा; यांमध्यें पादशाह आपला काळ घालवीत असे; तो कांहीं उद्योग म्हणावयाचा नव्हे. इ० स० १६५१, हि० स० १०६०.

दुसऱ्या वर्षीं पादशाहानें औरंगझेब व वजीर सादुल्ला खान यांस पुनः कंदाहारावर पाठविलें; त्यांजबरोबर पुष्कळ व चांगल्या तयारीनिशीं सेना दिली, आणि वेढ्यासंबंधीं सर्व प्रकारचें काम चालविण्यास हत्यारें व लोक यांची चांगली तरतूद केली.* येवढी मोठी तयारी झाली तथापि पूर्वीप्रमाणेंच ती फुकट गेली, आणि सादुल्ला खान याचें चातुर्य व शौर्य, आणि रजपूत लोकांचा पराक्रम, या सर्वांची पुण्याई खर्चून, औरंगझेबास काबूलास परत यावें लागलें. नंतर पादशाहानें त्यास दक्षिणेंतील सरसुभेदार करून पाठविलें. औरंगझेबानें कंदाहारावर पुनः स्वारी केली. इसवी सन १६५२, हि० स० १०६१.

याप्रमाणें वारंवार मोड झाला, तथापि शाहजहानानें निराश न होतां, दुसऱ्या वर्षीं पूर्वीच्याहीपेक्षां मोठी स्वारी करण्याची तयारी केली. पादशाह आपला वडील मुलगा दारा शोखो याचा मान दुसऱ्या मुलांपेक्षां विशेष ठेवीत असे; तथापि त्यास दरबारांत राहून घेतला असे, त्यामुळें आपल्या दुसऱ्या भावांस बहादरी मिळविण्याचे प्रसंग प्राप्त होत, त्यांविषयीं हा हेवा करीत असे, आणि त्यांतही औरंगझेबाविषयीं तर त्याचा जसा कांहीं उपजतच दावा असे. या विचारांनीं उद्युक्त होऊन कंदाहार शहरास वेढा देऊन आपल्या हुशारीची व नशीबाची परीक्षा पाहण्यास मला परवानगी द्यावी, म्हणून त्यानें शाहजहानास विनंति केली. तेव्हां शाहजहानानें पूर्वीच्या सर्व फौजांहूनही अतिशय मोठी फौज याच्या हवालीं केली. ती फौज इसवी सन १६५२ च्या हिवाळ्यांत लाहोर येथें जमा झाली, आणि दुसऱ्या वर्षाच्या अवेलीस कंदाहार येथें जाण्यास कूच करून गेली. शाहजहान तिच्यामागून चालीप्रमाणें काबूल येथें गेला होता. शाहजादा दारा शेखो यानें केलेली मोठी स्वारी. इसवी सन १६५२, हि० स० १०६१.

* येवढें मोठें लष्कर मुद्दाम वेढा देण्याकरितां जमविलें असून त्याजबरोबर तट पाडण्याच्या तोफा फक्त आठ व लहान लहान तोफा वीस येवढ्या माच होत्या; ही गोष्ट ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे.

कंदाहारास पोंचल्यावर, जोशी यांनीं जो दिवस व जी घटिका नेमून दिली होती, आणि जीविषयीं लष्कर निघण्यापूर्वीच पादशाहानें ठराव केला होता, त्यावेळीं औरंगझेबाप्रमाणेंच दारानें चर खणण्याचें काम सुरू केलें, आणि त्याबरोबर फौजही मोठीच होती, त्या मानानें कंदाहार शहरास वेढा देण्यास आरंभ केला. आपला गोळा शहरावर पोंचावा, ह्मणून त्यानें एक उंच पक्का मातीचा मोरचा बांधून, त्यावर दहा तोफा लागू केल्या. हें वेढ्याचें काम त्यानें आपल्या विलक्षण हिय्यानें चालविलें, आणि त्यांत या प्रसंगीं तर, आपला भाऊ औरंगझेब याविषयींची ईर्षा मनांत येऊन, त्याच्या अंगीं अधिकच उत्साह चढला होता. त्यानें आपले सर्व सरदार जमा केले, माझ्या अब्रूचें रक्षण करावें ह्मणून त्यांस विनंति केली, आणि हें शहर घेतल्याशिवाय मी येथून हालणार नाहीं, असें त्यांस सांगितलें. त्यानें सुरुंगांचें काम मोठ्या जारीनें चालविलें, आणि तटाजवळ कोणत्या रीतीनें जावें त्या वाटा दाखवून दिल्या. एके वेळीं किल्ल्यांतील लोकांनीं खुद्द त्याच्या डेऱ्यावर तोफा लागू केल्या, परंतु याच्या तोफा त्या तोफांस बंद पाडीत तोंपर्यंत हा आपल्या जाग्यावरून हालला नाहीं. याप्रमाणें त्यानें काम चालवून पुष्कळ वेळीं गरदी करण्याचे यत्न केले. ते फुकट जाऊन आपलें काम लवकर साधत नाहीं अशी त्याची निराशा झाली; तेव्हां आपला पराजय व अप्रतिष्ठा होईल या भीतीनें तो अगदीं विरस झाला; दोन वेळां हटून गेलेल्या औरंगझेबाच्या पायरीस मला आणूं नये, अशी त्यानें आपल्या सरदारांची विनवणी केली, आणि तो जादूगर व दुसरे धुतारे लोक यांचेंही सहाय्य घेऊं लागला. त्या शेवटल्या लोकांनीं तर तें शहर अलौकिक साधनांनीं तुम्हाला मिळवून देतों असें दारास कबूल केलें. अशा युक्तींची योजना झाल्यावरून या कामाचा शेवट चांगला होत नाहीं, असें भविष्य दिसून आलें. शेवटीं एके दिवशीं सूर्योदयापूर्वी त्यानें जिवावर उदार होऊन त्या शहरावर शेवटचा हल्ला केला. त्यांत एकदां त्याचे लोक तटावरही चढून गेले होते, असें असून तो हल्ला फसला; तेव्हां आपलें चांगलें चांगलें लष्कर गमावून, शहर घेण्याची सर्व आशा सोडून, वेढा उठवून जाणें त्यास भाग आलें. तो परत येत असतां त्यास इराणी व अफगाणी लोकांनीं त्रास दिला; त्यामुळें तो काबुलास येईपर्यंत त्याचें आणखीही नुकसान झालें. मग काबुलाहून दारा लाहोरास आला. प्रथम बाबरानें हें

कंदाहार शहरास मोगलांनीं वेढा दिला, तो प्रकार.

इ० स० १६५३, सेप्टेंबर; हिजरी सन १०६३ शवाल, चं० ९.

दारा शेखो पराजित होऊन परत आला. इ० सन १६५३ नोवेंबर; हि० स० १०६४, मोहरम.

शहर घेतलें, तेव्हांपासून तरी तेथें मोगलांचा अम्मल डळमळीतच होता; तें शहर पुनः घेण्यास जो वरील शेवटचा उपाय मोगलांनीं केला, तो व्यर्थ गेला.

इ० स० १६५३ च्या अखेरीपासून इ० स० १६५५ पर्यंत; हि० स० १०६४ व १०६५.

यानंतर शाहजहानाचीं दोन वर्षें स्वस्थपणानें गेलीं. दक्षिणेंतील मुलुखाची पाहणी वीस वर्षेंपर्यंत चालली होती, ती तितक्या मुदतींत संपवून तोडरमल्लानें सुरू केलेल्या शिस्तीप्रमाणें जमाबंदी व वसूल करण्याची वहिवाट चालू करण्याचे हुकूम यानें दिले.

वजीर सादुल्ला खान मरण पावला.

त्याच मुदतींत सादुल्ला खान वजीर हा मरण पावला. यासारिखा अतिशय हुशार व प्रमाणिक प्रधान हिंदुस्थानामध्यें कधींही होऊन गेला नाहीं. शाहजहानाच्या कारकीर्दींत जीं सर्व वर्तमानें झालीं त्यांत हा पुढारी दृष्टीस पडतो, आणि औरंगझेबानें पुष्कळ वर्षें राज्य केलें त्यांतही, याचा लोकांनीं कित्ता घ्यावा असा हा पुरुष होता, असें तो वारंवार आपल्या पत्रव्यवहारांत याचें वर्णन करितो. खाफी खान हा इतिहासकर्ता सांगतो कीं सादुल्ला खान मेल्यानंतर १०० वर्षांच्या सुमारें माझ्या वेळीं जे त्याचे वंशज होते त्यांच्याही सद्गुणांची व बुद्धिमत्तेची प्रसिद्धि असे, आणि त्या वेळचे दुसरे उमराव लोक हे जसे हतवीर्य व छचोर असत, तसे हे नसून मोठ्या संभावित रीतीनें वागत असत; असें तो त्यांच्या व इतर मानकऱ्यांच्या व्युत्क्रम स्थितींचें वर्णन करितो.

औरंगझेबानें दक्षिणेंत पुनः लढाई सुरू केली.

दुसऱ्या वर्षी दक्षिणेमध्यें लढाई पेटून या स्वस्थतेचा हुर्डा वळावा, आणि तिचें कधींही शमन न होतां, ती सर्व राज्याची राख करून टाकील तेव्हां तिचा शेवट व्हावा असा ईश्वरी संकेत होता, असें दिसतें. तो प्रकारः—वर सांगितल्याप्रमाणें पूर्वी दक्षिणेंत स्वस्थता झाल्यापासून गोंवळकोंड्याचा राजा अबदुल्ला कुतुबशाह हा आपली खंडणी नियमानें देत असे. त्यानें शाहजहानाची मर्जी संपादण्याविषयीं आर्तता दाखविली होती, त्यामुळें त्यास उपद्रव देण्याविषयीं पादशाहाच्या मनांत बहुधा कधींहि न येतें; परंतु कांहीं गोष्ट घडून आल्यामुळें त्यास यावर हात टाकण्याची इच्छा झाली.

ती गोष्ट अशी:—अबदुल्ला कुतुबशाह याचा मुख्य वजीर मीर जुमला नामें होता. तो पूर्वी जव्हेरी असे, आणि त्यास सांप्रतचा मोठा हुद्दा प्राप्त होण्यापूर्वीच, त्याची संपत्ति मोठी व हुशारी फार, यामुळें सर्व दक्षिणेमध्यें त्याची प्रख्याति असून, लोक त्यास मान देत असत. त्याचा मुलगा महम्मद अमीन हा बदफैली व व्रात्य स्वभावाचा होता. त्यामुळें त्यावर अबदुल्ला कुतुबशाहाची इतराजी होऊन, मीर जुमलाचें व दरबाराचें त्या कारणानें वांकडें पडलें होतें. त्यावेळीं गोंवळकोंड्याच्या राज्याच्या पूर्वेकडील भागांत जी फौज होती तिजवर मीर जुमला सर होता. त्यानें आपल्या मर्जीप्रमाणें आपल्या राजापासून पाहिजे तसा बंदोबस्त करून घेण्याची आपली शक्ति नाहीं असें पाहून, मोगलांच्या आश्रयास जाण्याचा निश्चय केला, व या हेतूनें त्यानें औरंगझेबास विनंति केली. शाहजहान व औरंगझेब यांची व त्याची पूर्वीचीच ओळख होती. औरंगझेब हा स्वाभाविकच मोठा मसलती असे, तेव्हां त्यास अशी हात घालण्याची संधि मिळाल्यावर त्याच्या बुद्धीस दुर्निवार पाशच पडला, आणि मीर जुमला याच्या गोष्टीकडे पादशाहानें रहिम नजर करावी म्हणून त्यानें मोठी मजबूद शिफारस केली. हा उद्देश मनांत भरून आपल्या प्रधानाचें गाऱ्हाणें ऐकून त्यास दाद द्यावी असा शाहजहानानें अबदुल्ला कुतुबशाहास दराऱ्याचा हुकूम पाठविला; परंतु या गोष्टीनें आपल्या स्वतंत्रतेवर हल्ला झाला असें पाहून अबदुल्लास आणखी क्रोध येऊन त्यानें अमीनास बंदींत टाकिलें, आणि मीर जुमलाची सर्व मालमत्ता जप्त केली. तेणेंकरून शाहजहानास तसाच कोप येऊन, आपलें मागणें बाहुबळानें साध्य करावें अशी त्यानें आपल्या मुलास आज्ञा केली. असा परिणाम व्हावा अशी औरंगझेब मोठ्या उतावीळीनें वाट पहातच होता; मग वरील हुकूम येतांच, मोठ्या उत्साहानें त्या कामांत शिरून आपल्या कपटी स्वभावास सर्व प्रकारें योग्य अशा रीतीनें तो तें काम तडीस नेता झाला. तो प्रकार:—औरंगझेबाचा भाऊ शाहजादा शुजा हा यावेळीं बंगालचा सरसुभेदार होता; त्याच्या मुलीशीं आपला मुलगा सुलतान महम्मद याचें लग्न करून देण्याकरितां त्याच्यावरोबर इतमामाकरितां बंगाल्यास जावयाचें आहे असें निमित्त करून, दुसरा कांहीं लढाईचा उद्देश बाहेर न दाखवितां, त्यानें त्याजवरोबर एक निवडक फौज पाठवून दिली. तीस वाटेंत गोंडवणची रानें न लागावीं, म्हणून औरंगाबादेवरून बंगाल्यास जावयास

गोंवळकोंडे येथें औरंगझेबाच्या मसलती. मीर जुमला याची हकीकत.

औरंगझेबानें विश्वासघातानें हैदराबादेवर हल्ला केला. इ० स० १६५६, जान्युआरी; हि० स० १०६६, रबी अल अव्वल.

मच्छलीपट्टणाच्या हेलपाट्याच्या वाटेनें जावें लागलें. त्यामुळें सहजच गोंवळकोंड्याची राजधानी हैदराबाद, तिजपासून थोडक्या पल्ल्यावर तो शाहजादा आला. त्याचा सत्कार करण्याकरितां अब्दुल्लाशाह मेजवानीच्या तयारींत आहे, तों अकस्मात् तो शत्रूप्रमाणें चालून आला तेव्हां तो राजा अगदीं बेसावध असल्यामुळें, त्यास शहरापासून तीन चार कोशांवर गोंवळकोंड्याचा पहाडी किल्ला आहे, तेथें पळून जाण्यास मात्र फुरसद सांपडली. इकडे हैदराबाद मोगलांच्या हातांत सांपडून, त्यांचें लष्कर कैदेंत येईपर्यंत सर्वत्र लूट होऊन अर्ध्या शहराचें जळून भस्म झालें. या पूर्वीच कांहीं खुसपट काढून औरंगझेबानें आपल्या मुभ्यांतील आते नजीकच्या ठिकाणांवर फौज जमा केली होती; आणखी मालव्यांतून फौज येऊन तीस मिळाल्यावर गोंवळकोंडें येथें कुमक पाठविण्यास त्याजवळ पुष्कळ लोक झाले. कांहीं वेळानें मीर जुमलाहि जवळ येऊन ठेपला, आणि आपल्या धन्याचेंच लष्कर घेऊन त्यावरच उलटण्यास तयार झाला. अब्दुल्लाशाह हा प्रथम किल्लयावर पळून गेला, तेव्हांच त्यानें महम्मद अमीनास मोकळा करून त्याचा जप्त केलेला माल सोडून दिला होता; नंतर योग्य रीतीनें बंदोबस्त होईल तसा करून घेण्याचें बोलणें लावण्याविषयीं त्याच्यानें झालें तितकें त्यानें केलें. इतकें करून एकीकडे विजापुरकरांकडून सहाय्य मिळविण्याविषयीं होईल तितका प्रयत्न करण्यास तो चुकला नाहीं. इतकेंहि केलें तथापि त्यास सहाय्य मिळालें नाहीं, आणि मोगल लोक आपला हिंका घेऊन बसले, तेव्हां किल्लयाचा वेढा बळजोरीनें उठविण्याचे पुष्कळ केलेले प्रयत्न फुकट गेल्यावर त्यास मोगलांनीं ठरविलेले सक्त करार शेवटीं कबूल करणें भाग आलें. ते असे कीं,—त्यानें सुलतान महम्मदास आपली मुलगी देऊन कांहीं मुलुख व द्रव्य आंदण द्यावें, आणि वर्षास खंडणी देण्याची ठरवून, त्यांतून पहिला हप्ता एक कोटि रुपयांचा आतां द्यावा, आणि पूर्वीच्या देण्याची बाकी दोन वर्षांत पुरी करून द्यावी.

गोंवळकोंड्याचा राजा शरण आला.

शाहजहानानें याहून सोपे करार केले असते, आणि वास्तविक पाहूं जातां पुढें जे पैक्याच्या बाबतींत करार होते त्यांत त्यानें पुष्कळ सूट दिली; परंतु बाकीचे अमलांत आणून औरंगझेब औरंगाबादेस परत आला. मीर जुमला हा पुढें मोगलांच्या चाकरीस राहिला, आणि तो पुढें औरंगझेबाचा मोठ्या मर्जीतील वजीर होऊन, त्याचे महत्त्वाकांक्षी बेत तडीस नेण्यास अतिशय उपयोगी साधन झाला.

इसवी सन १६५६, मे; हि० स० १०६६.

याप्रमाणें गोंवळकोंडें येथील बेत साधून त्यापासून फलप्राप्ति झाली नाहीं, इतक्यांत जवळच्या विजापुरच्या राज्यांतही तसाच लाग साधून घ्यावा अशी औरंगझेबास संधि आली. तो प्रकार:- विजापुरकरांशीं जो शेवटचा तह झाला होता, तेव्हांपासून त्यांमध्यें कांहीं खलेल आलें नव्हतें. तेथील राजा महम्मद आदिलशाह यानें शाहजहानाचा बऱ्या प्रकारें स्नेह संपादन केला होता; परंतु दारा शेखो याची व त्याची विशेष लगत असे, यामुळें औरंगझेबाच्या मनांत त्याविषयीं वैमनस्य आलें होतें. पुढें इ० स० १६५६ च्या नोवेंबर महिन्यांत महम्मद आदिलशाह मरण पावून त्याचा मुलगा अल्ली हा गादीवर बसला. तो केवळ एकुणीस वर्षांचा होता; तेव्हां हा माजी राजाचा औरस पुत्र नव्हे, आणि हें राज्य आपल्या मांडलिकांपैकीं, सबब गादीवर कोण बसवावा याविषयीं ठराव करण्याचा अधिकार आपला आहे, असें म्हणण्यास, (आपला मुलगा औरंगझेब याच्या शिकवणीनें लोभाविष्ट होऊन,) शाहजहान प्रवृत्त झाला. त्यावेळीं विजापुरचें लष्कर कमी झालें होतें असें नाहीं; तथापि त्यांची लढाईची तयारी नव्हती, आणि त्यांतून बहुतेक फौज कर्नाटकच्या हिंदु रजवाड्यांशीं लढायांत पडल्यावर गुंतलेली होती; त्यामुळें त्या देशावर हल्ला करण्यास औरंगझेबास फारसें जड पडलें नाहीं. तशांत कांहीं गोष्ट दैववशात् घडून येऊन सरहद्दीवरील बेदरनामक किल्ला त्याच्या हातांत सांपडला, तेव्हां त्यास पुढें कांहीं हरकत न होतां तो राजधानीपर्यंत चालून गेला. पूर्वी जेव्हां हल्ले आले, त्या वेळीं, राजधानीजवळील देश ओसाड पाडून, आपलें संरक्षण करून घेण्याची मसलत यांस साधली होती; परंतु हा घाला अकस्मात् आल्यामुळें तोही मार्ग खुंटला. तेव्हां दुसरा उपाय नाहींसा होऊन अति निकृष्ट ठराव कबूल करून तह करण्याविषयींचें बोलणें लावणें तेथील राजास भाग आलें. तेंही बोलणें औरंगझेबानें मोठ्या उन्मत्तपणानें नाकबूल केलें, आणि तो लवकरच राजधानी व देश काबीज करून घेता; परंतु इतक्यांत एक गोष्ट घडून आली, ती परराज्यसंपादनापेक्षां त्यास विशेष अगत्याची होती; तिकडे त्याचें लक्ष लागून हा ग्रंथ इतकाच राहिला. ती गोष्ट कोणती याविषयीं पुढील भागांत सविस्तर वर्णन केलें जाईल.

विजापुरकरांशीं निमित्तावाचून लढाई.

इ०स० १६५७, मार्च; हि० स० १०६७.

भाग सातवा.

प्रकरण तिसरें.

इ० स० १६५७ पासून शाहजहान पदच्यूत होईपर्यंत झालेलीं वर्तमानें.

पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें औरंगझेब दक्षिणेंत असतां शाहजहानास मोठें जिवावरचें दुखणें आलें; तेव्हां दारा शेखोच्या हातीं त्याच्या सर्व राज्याचा कारभार आला, आणि राज्यमुकुटही लागलींच त्यास मिळतो अशी भीति पडूं लागली. असें झाल्यानें आपली पुढें वढती होण्याची सर्व आशा नाहींशी होणार, आणि जीवाचा बचावही होण्याची पंचाईत पडणार असें पाहून औरंगझेबानें आपले प्रयत्न राजधानीकडे चालविले, आणि पुष्कळ वेळपर्यंत दक्षिणेंतील कारभारांतून आपलें लक्ष काढून घेतलें.

पादशाह अस्थावस्थ झाला.

शाहजहानास एकंदर चार मुलगे होते, ते सर्व परतंत्रता दुःसह होण्याजोग्या उमरीचे होते. दारा शेखो यास बेचाळीसावें वर्ष होतें; शुजा ४० वर्षांचा होता. आणि औरंगझेब ३८ वर्षांचा होता. अगदीं लहान मुलगा मुराद हाही पुष्कळ वर्षेपर्यंत मोठमोठाल्या कामांमध्यें पडलेला होता. दारा शेखो हा मोकळ्या मनाचा व शूर शाहजादा होता. त्याची रीतभात संभावित, खर्च अघळपघळ, मतें निराग्रही, आणि वैर करणें, तर समोर; असा तो असे; परंतु मागें पुढें न पाहतां उडी घालणारा, आणि आपल्या आड कोणी आला असतां तें न साहणारा असा असे. तसेंच साधारण प्रपंचसुज्ञतेचे नियम हीं मूर्खत्वाचीं व कपटाचीं लक्षणें होत असें मानून तो त्यांस तुच्छवत् लेखीत असे. त्याच्या दराऱ्याच्या स्वभावामुळें त्यास शत्रु पुष्कळ झाले, आणि त्याच्या साहजिक अविचारामुळें त्याच्या पक्षाच्या लोकांची संख्या कमी होऊन राहिलेल्यांचाही त्याजवरील भरंवसा कमी झाला. शुजा यामध्यें बुद्धि नव्हती असें नाहीं. परंतु तो मद्य आणि विषयसुख यांत रत झाला होता. औरंगझेब हा दारा शेखोचा

त्याच्या मुलांचे स्वभाव आणि मसलती.

दारा शेखो.

शाहजादा शुजा.

भरपूर व्युत्क्रम होता. तो स्वभावानें नम्र, अंतःकरणाचा पाषाणवत्, सावध, कपटी, मतलबी आणि ढोंग्यांचा केवळ गुरु असा असे. त्याची बुद्धि तीक्ष्ण व फडवाईकपणाची असे, परंतु त्याचे विचार विशेष दूरवर पोंचत नसत. तो मित्र जोडण्यास व शत्रूंची कृपा संपादन करण्यास सर्वकाळ टपलेला असे. या साधारण गुणांशिवाय त्यामध्यें मोठें शौर्य असे, व लष्करी कवाइतीमध्यें तो निपुण असे. त्याचा बांधा सुंदर होता, परंतु शरीर कसरतीचें नव्हतें; त्याची चालचर्या मनमिळाऊ व ढबदार आणि भाषण रसभरित व मनोरंजक असे. दुसऱ्या सर्व गोष्टींमध्यें तो फार ढोंगी असे, यामुळें धर्माविषयींही तो ढोंगीच असेल असा कोणी संशय काढितात. आतां त्याच्या राजकीय कारभारांत त्यानें धर्माचें नांव पुढें करून त्यापासून आपलें पुष्कळ कार्य करून घेतलें; तथापि तो मनःपूर्वक हटाग्रही मुसलमान होता, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. त्यास शिकवावयास मोठे प्रख्यात धार्मिक मुल्ले लोक होते, आणि त्यानेंही लहानपणीं भक्तिमार्गाकडेस आपला कल दाखविला होता. एके वेळीं सर्व प्रपंच सोडून फकीरीचा वेष घेण्याची त्यानें इच्छा प्रकट केली होती, आणि आमरणान्त स्वहितापासून दूर अशा पुष्कळ गोष्टीमध्यें व कांहीं त्यास अतिशय विरुद्ध अशांमध्येंही, त्यानें आपली धर्मावर वास्तविक श्रद्धा आहे असें दाखविलें. तो नमाज पढत असे, कुराण वाचीत असे; धर्माविषयीं संवाद करी; विरक्ति दाखवी, ती इतकी कीं आपल्या हातांनीं मेहनत करून जें मिळेल त्यावर आपला निर्वाह चालवावा असाही डौल घाली; तसेंच आपल्या वर्तणूकेमध्यें नम्रता, कोणी त्रास दिला असतां त्याविषयीं सहनशीलता, आणि दुःखें प्राप्त झालीं असतां शांतता, अशीं यामध्यें असत. या गोष्टींवरून त्याची धर्माविषयीं उत्सुकता किती होती, हें दिसून येतें. तथापि आपल्या धर्माची वृद्धि करून मूर्तिपूजा व पाखंडमतें यांस तोडून टाकण्याविषयीं जे याचे सार्वकाळ उत्कंठेचे प्रयत्न चालले असत, त्यावरून, इतर सर्व गोष्टींपेक्षां चांगल्या रीतीनें, याची धर्माविषयीं आर्तता स्पष्ट होते. परंतु इतकेंहि असून धर्म किंवा नीति हीं जेथें त्याच्या लोभाच्या आड येत, तेथें त्यांस तो क्षणभरही उभीं राहूं देत नसे, आणि दुसऱ्या वेळीं जरी त्यास मनामध्यें अंदेशे येत असत, तथापि त्या वासनेची तृप्ति करण्यास जें घोर कर्म करावें लागे, त्याविषयीं तो मागे पुढें पहात नसे.

औरंगझेब.

त्यानें राजकीय कामांत जो धर्माचा उपयोग केला, तो त्यावेळीं धर्माविषयीं लोकांच्या वास्तविक वृत्तींचें मान पाहून केला. अकबरानें जे

फेरफार केले, तेणेंकरून बहुतेक मुसलमान खवळले होते; कारण साधारण लोकांस निराग्रही मताविषयीं साहजिकच अनावड असते, तशी त्यांस असून शिवाय अकबरानें आपल्या धर्मावर घाला घातला, असें त्यांस वाटत होतें. पुढें जहान्गीरानें पूर्वीचे संस्कार सुरू केले, तथापि लोकांची पूर्ण तृप्ति होण्याजोगी त्याच्या कृत्यांत उत्साह उत्पन्न करण्याची शक्ति नव्हती. आतां शाहजहान हा जहान्गीरापेक्षां विशेष आर्त मुसलमान होता, तथापि दारा हा उघड अकबराचीं मतें पाळीत असे, आणि हिंदु व मुसलमानी धर्मांचीं मतें यांचें एकीकरण करण्याविषयीं त्यानें एक ग्रंथही लिहिला होता. यास्तव दाराचा धर्मावर अविश्वास आहे हें लिगाड त्याच्या मागें लावून दिल्यानें जशी त्याविषयीं लोकांत अप्रीति उत्पन्न होईल, तशी दुसऱ्या कोणत्याही रीतीनें उत्पन्न होणार नाहीं, असें औरंगझेबानें निवडून काढलें, तें बरोबर होतें; आणि आपण इस्लामी (मुसलमानी) धर्माचा रक्षक या स्वरूपानें त्याच्या विरुद्ध पक्ष स्वीकारिल्यास, जसा आपणाविषयीं लोकांच्या मनांत चांगला विचार उत्पन्न होईल, तसा दुसऱ्या कोणच्याही रीतीनें होणार नाहीं, असें त्यास वाटलें, हें नीटच होतें. अशा स्वरूपानें औरंगझेब वर्तूं लागला, यामुळें शाहजादा शुजा यावर त्याची तार चढली; कांकीं शुजाची श्रद्धा शिया मताच्या इराणी पंथावर असे; त्यामुळें आम्रही मुसलमानांस त्याविषयींचा त्रास असे.

शाहजादा मुराद.

मुराद हा शूर व उदार होता, परंतु त्याची बुद्धि मंद, व उद्योग छचोर असत. तो अतिशय गर्विष्ट व स्वेच्छाचारी असे. परंतु आपल्या तबियतीप्रमाणें चालावें, आणि विषयसुख भोगावें, याहून विशेष मोठा त्याचा उद्देश नव्हता.*

* शाहजहानच्या मुलांच्या स्वभावांचें वरील वर्णन हें मूळ बार्नियर नामें युरोपीयनाच्या ग्रंथावरून घेतलें आहे, व त्यांत खाफी खानाचा ग्रंथ व औरंगझेबाच्या पत्रांतील कांहीं लेख यांवरून, जरूर दिसलें तेथें बदल केला आहे. शाहजहान असें म्हणतो कीं, "दारा हा बुद्धिमान् सरदार आहे, आणि राज्याच्या अधिकारास योग्य अशी त्याची प्रौढी आहे, परंतु कोणाचाहि नामांकितपणा त्यास सहन होत नाहीं; यामुळें चांगल्यांस वाईट व वाईटांस चांगला असा तो आहे. शुजा हा शुद्ध मद्यपी आहे; आणि मुराद, खादाड, व विषयी आहे. औरंगझेबाची हातोटी व बुद्धिमत्ता मोठी आहे, व राज्यकारभाराचें गाडें ओढण्यास हा फार योग्य आहे; परंतु हा कपटांनीं भरून गेला आहे, यास्तव यास विश्वासु असा बहुधा कोणीच मिळावयाचा नाहीं." याप्रमाणें शाहजहानाचे त्याच्या चार मुलांविषयीं अभिप्राय असत, असें "दस्तूरल अमल् आगाहि" या ग्रंथांत औरंगझेबानें आपल्या मुलास पत्र लिहिलें आहे त्यांत वर्णन केलें आहे.

शाहजहानास वरील पुत्रांच्या सहोदर अशा दोन कन्या होत्या; त्यांतून वडील पादशाह बेगम इजवर त्याची फार ममता असे. ही मोठी सौंदर्यवान् व बुद्धिमान् होती, आणि दारा शेखोच्या पक्षास तिचा मोठा टेंका असे. दुसरी मुलगी रोशनारा ही इतकी सुंदर नव्हती, व तिचें वजनही कमी होतें; परंतु ती मसलतींच्या कामांत हुशार असे, आणि जनानखान्यांतल्या गुह्य गोष्टी तिला समजत, त्यामुळें आपला आवडता भाऊ औरंगझेब यास अतिशय सहाय्य करण्यास ती शक्तिमान् होती. याच शाहजादींनें वर्तमान कळविल्यावरून औरंगझेबानें सांप्रत आपला व्यूह रचिला.

शाहजहानाच्या मुलींविषयीं.

या सुमारास शाहजहान हा सारा ६७ वर्षांचा झाला होता; तथापि त्याला आळसाची व ख्यालीखुशालीची संवय लागून त्याचें पुढें पुढें कामावरून लक्ष कमी झालें होतें, आणि त्याच्या मागून गादीच्या जाहीर वारीस दारा शेखो यावर, जें काम आपण स्वतः करावयाचें नाहीं, तें तो सोंपवीत असे; त्यामुळें दाराचें विशेष वजन पडूं लागलें होतें. याप्रमाणें वर्तमान असतां पादशाहास अकस्मात् मूत्राशयामध्यें रोग झाला, आणि मूत्र अगदीं बंद झालें. तेणेंकरून त्याची काम करण्याची शक्ति अगदीं नाहींशी होऊन लवकरच त्याचा अंतकाळचा समय आला. या प्रसंगीं दारानें सर्व पत्रव्यवहार बंद केला, आणि पादशाहाच्या अत्यावस्थेची बातमी देशावर प्रसिद्ध करण्याजोग्या सर्व पांथस्थ लोकांस अटकावून ठेविलें. असें केलें तथापि त्याचे भाऊ दक्ष होते, यामुळें त्यांपासून फार दिवस त्याच्यानें ही गोष्ट छपवली गेली नाहीं. त्यांत मुख्यत्वें करून औरंगझेबास पुढें जो कलह चालला त्यांत त्याच्या सर्व कृत्यांची कच्ची बातमी लागत असे.

पादशहाच्या हाताखालीं दारा कारभार पाहूं लागला.

इ० स० १६५७ अकटोबर; हि० स० १०६७, झिहाज, चं० ७.

या प्रसंगीं बंगालचा सरसुभेदार शाहजादा शुजा यानें प्रथम पाऊल टाकिलें आणि तो आपल्या प्रांतांतील फौज जमवून राजधानीवर जाण्याकरितां लागलेंच कूच करून बहार प्रांतांत गेला.

शुजाचें बंड.

गुजराथचा सरसुभेदार शाहजादा मुराद यानेंहि लवकरच त्याचा कित्ता धरिला, आणि प्रांतांतील खजिन्यांमधील सर्व द्रव्य बळकावून, सुरत येथील सुभेदार स्वतंत्र होता आणि त्या शहरांत द्रव्याचें पुष्कळ सांठवण होतें असें समजून, त्यानें त्यास वेढा दिला.

मुरादाचें बंड.

औरंगझेबानें विशेष सावधगिरीनें वर्तणूक केली. जसे शुजा व मुराद हे आपणास पादशाह म्हणवूं लागले होते, तसें त्यानें केलें नाहीं. वरील वर्तमान लागतांच तो आपल्या उत्तरेच्या सरहद्दीवर निघून गेला, आणि आपल्या फौजेची तयारी मोठ्या झपाट्यानें चालविता झाला. शेवटीं पादशाहाच्या नांवानें मीर जुमला, व दुसरे लष्करी सरदार यांनी यायें पतक सोडून द्यावें, असे दाराकडून हुकूम आले, तेथपर्यंत यानें आपल्या मतलबाची उघडीक केली नाहीं. मीर जुमला हा मोगलांस येऊन मिळाल्यानंतर त्यास पादशाहानें राजधानीस बोलावून त्याकडे कांहीं वेळ अतिशय मोठीं कामें सांगितलीं होतीं. पुढें त्यास दक्षिणेंत माघारें पाठविलें होतें, तथापि त्याच्या कुटुंबाचीं माणसें अद्यापि आग्र्यास होतीं. त्यांची गति कशी होईल या भीतीनें पादशाहाच्या हुकमाच्या विरुद्ध चालण्याविषयीं तो कांकूं करूं लागला; परंतु औरंगझेबानें एक युक्ति सुचविली तेणेंकरून त्याच्या मनाची व्यग्रता नाहींशी झाली.

औरंगझेबाचे सावधगिरीचे उपाय.

मीर जुमला याशीं त्याची मसलत.

ती अशी कीं, पूर्वी ठरविलेल्या मसलतीप्रमाणें औरंगझेबानें मीर जुमला यास आपल्या दरबारांत बोलाविलें; यानें प्रथम ढोंग करून दिवसगती लाविल्या, आणि घाबरून गेल्याचें सोंग दाखविलें; नंतर तो औरंगझेबासमोर आला, तेव्हां यानें त्यास कैद करून दौलताबादेच्या किल्ल्यांत अटकेंत ठेवण्याचा हुकूम केला, आणि इकडे त्याचे मुख्य सरदार आपल्या धन्याच्या गुप्त सल्ल्यानें औरंगझेबाकडेसच राहते झाले. नंतर वर सांगितल्याप्रमाणें दाराकडून हुकूम झाल्यावर, जरी यानें आपलें सोंग काढून टाकून वास्तविक स्वरूप प्रकट केलें, तरी आपल्या नेहमींच्या शिस्तीप्रमाणेंच तो अद्यापि पुढें चालूं लागला. दारा व शुजा हे भांडले असतां एकमेकांस बलहीन करितील त्यांत आपलें हित सहजच साधेल, या हेतूनें यानें प्रथम त्यांस एकीकडे सोडून दिलें आणि मुराद हा आपल्या हातांत मिळाल्यास आपले उद्देश साधण्यास एक साधन होईल, या आशेनें त्याची मर्जी संपादण्याकरितां आपलें सर्व कापड्य हा योजिता झाला. यानें त्यास एक पत्र लिहिलें, त्यांत आपली अतिशय प्रीति दाखवून तुला राज्य मिळालें म्हणून आपणास मोठा संतोष झाला असें दाखविलें; आणि जग सोडून, एकान्तवासांत ईश्वरभक्तीचें जें मला प्रेम आहे, तें पूर्ण करून घेण्याकरितां मक्का येथें जावें अशी माझी इच्छा आहे, असें दर्शविलें; तथापि त्या अधर्मी दाराशीं

औरंगझेब मुरादास मिळण्याकरितां निघून गेला.

शाहजहानास वरील पुत्रांच्या सहोदर अशा दोन कन्या होत्या; त्यांतून वडील पादशाह बेगम इजवर त्याची फार ममता असे. ही मोठी सौंदर्यवान् व बुद्धिमान् होती, आणि दारा शोखोच्या पक्षास तिचा मोठा टेंका असे. दुसरी मुलगी रोशनारा ही इतकी सुंदर नव्हती, व तिचें वजनही कमी होतें; परंतु ती मसलतींच्या कामांत हुशार असे, आणि जनानखान्यांतल्या गुह्य गोष्टी तिला समजत, त्यामुळें आपला आवडता भाऊ औरंगझेब यास अतिशय सहाय्य करण्यास ती शक्तिमान् होती. याच शाहजादीनें वर्तमान कळविल्यावरून औरंगझेबानें सांप्रत आपला व्यूह रचिला.

शाहजहानाच्या मुलींविषयीं.

पादशहाच्या हाताखालीं दारा कारभार पाहूं लागला.

या सुमारास शाहजहान हा सारा ६७ वर्षांचा झाला होता; तथापि त्याला आळसाची व ख्यालीखुशालीची संवय लागून त्याचें पुढें पुढें कामावरून लक्ष कमी झालें होतें, आणि त्याच्या मागून गादीच्या जाहीर वारीस दारा शोखो यावर, जें काम आपण स्वतः करावयाचें नाहीं, तें तो सोंपवीत असे; त्यामुळें दाराचें विशेष वजन पडूं लागलें होतें. याप्रमाणें वर्तमान असतां पादशाहास अकस्मात् मूत्राशयामध्यें रोग झाला, आणि मूत्र अगदीं बंद झालें. तेणेंकरून त्याची काम करण्याची शक्ति अगदीं नाहींशी होऊन लवकरच त्याचा अंतकाळचा समय आला. या प्रसंगीं दारानें सर्व पत्रव्यवहार बंद केला, आणि पादशाहाच्या अत्यावस्थेची बातमी देशावर प्रसिद्ध करण्याजोग्या सर्व पांथस्थ लोकांस अटकावून ठेविलें. असें केलें तथापि त्याचे भाऊ दक्ष होते, यामुळें त्यांपासून फार दिवस त्याच्यानें ही गोष्ट छपवली गेली नाहीं. त्यांत मुख्यत्वें करून औरंगझेबास पुढें जो कलह चालला त्यांत त्याच्या सर्व कृत्यांची कच्ची बातमी लागत असे.

इ० स० १६५७ अकटोबर; हि० स० १०६७, झिहाज, चं० ७.

शुजाचें बंड.

या प्रसंगीं बंगालचा सरसुभेदार शाहजादा शुजा यानें प्रथम पाऊल टाकिलें आणि तो आपल्या प्रांतांतील फौज जमवून राजधानीवर जाण्याकरितां लागलेंच कूच करून बहार प्रांतांत गेला.

मुरादचें बंड.

गुजराथचा सरसुभेदार शाहजादा मुराद यानेंहि लवकरच त्याचा कित्ता घरिला, आणि प्रांतांतील खजिन्यांमधील सर्व द्रव्य बळकावून, सुरत येथील सुभेदार स्वतंत्र होता आणि त्या शहरांत द्रव्याचें पुष्कळ सांठवण होतें असें समजून, त्यानें त्यास वेढा दिला.

औरंगझेबानें विशेष सावधगिरीनें वर्तणूक केली. जसे शुजा व मुराद हे आपणास पादशाह म्हणवूं लागले होते, तसें त्यानें केलें नाहीं. वरील वर्तमान लागतांच तो आपल्या उत्तरेच्या सरहद्दीवर निघून गेला, आणि आपल्या फौजेची तयारी मोठ्या झपाट्यानें चालविता झाला. शेवटीं पादशाहाच्या नांवानें मीर जुमला, व दुसरे लष्करी सरदार यांनीं यांचें पतक सोडून द्यावें, असे दाराकडून हुकूम आले, तेथपर्यंत यानें आपल्या मतलबाची उघडीक केली नाहीं. मीर जुमला हा मोगलांस येऊन मिळाल्यानंतर त्यास पादशाहानें राजधानीस बोलावून त्याकडे कांहीं वेळ अतिशय मोठीं कामें सांगितलीं होतीं. पुढें त्यास दक्षिणेंत माघारें पाठविलें होतें, तथापि त्याच्या कुटुंबाचीं माणसें अद्यापि आग्र्यास होतीं. त्यांची गति कशी होईल या भीतीनें पादशाहाच्या हुकमाच्या विरुद्ध चालण्याविषयीं तो कांकूं करूं लागला; परंतु औरंगझेबानें एक युक्ति सुचविली तेणेंकरून त्याच्या मनाची व्यग्रता नाहींशी झाली.

औरंगझेबाचे सावधगिरीचे उपाय.

मीर जुमला याशीं त्याची मसलत.

ती अशी कीं, पूर्वी ठरविलेल्या मसलतीप्रमाणें औरंगझेबानें मीर जुमला यास आपल्या दरबारांत बोलाविलें; यानें प्रथम ढोंग करून दिवसगती लाविल्या, आणि घाबरून गेल्याचें सोंग दाखविलें; नंतर तो औरंगझेबासमोर आला, तेव्हां यानें त्यास कैद करून दौलताबादेच्या किल्ल्यांत अटकेंत ठेवण्याचा हुकूम केला, आणि इकडे त्याचे मुख्य सरदार आपल्या धन्याच्या गुप्त सल्लघानें औरंगझेबाकडेसच राहते झाले. नंतर वर सांगितल्याप्रमाणें दाराकडून हुकूम झाल्यावर, जरी यानें आपलें सोंग काढून टाकून वास्तविक स्वरूप प्रकट केलें, तरी आपल्या नेहमींच्या शिस्तीप्रमाणेंच तो अद्यापि पुढें चालूं लागला. दारा व शुजा हे भांडले असतां एकमेकांस बलहीन करितील त्यांत आपलें हित सहजच साधेल, या हेतूनें यानें प्रथम त्यांस एकीकडे सोडून दिलें आणि मुराद हा आपल्या हातांत मिळाल्यास आपले उद्देश साधण्यास एक साधन होईल, या आशेनें त्याची मर्जी संपादण्याकरितां आपलें सर्व कापड्य हा योजिता झाला. यानें त्यास एक पत्र लिहिलें, त्यांत आपली अतिशय प्रीति दाखवून तुला राज्य मिळालें म्हणून आपणास मोठा संतोष झाला असें दाखविलें; आणि जग सोडून, एकान्तवासांत ईश्वरभक्तीचें जें मला प्रेम आहे, तें पूर्ण करून घेण्याकरितां मक्का येथें जावें अशी माझी इच्छा आहे, असें दर्शविलें; तथापि त्या अधर्मी दाराशीं

औरंगझेब मुरादास मिळण्याकरितां निघून गेला.

लढण्याकरितां मी मोठ्या उत्कंठेनें तुझें सहाय्य करीन असें त्यास सांगितलें; परंतु आपला बाप अद्यापि जिवंत आहे, याजकरितां आपण सर्वांनीं त्याच्या भेटीस जावें, आणि जर आपला कृपेनें सत्कार झाला, तर त्याशीं कोणाचें बेशिस्त वजन चालूं देऊं नये अशी आपण तजवीज करून आपल्या कुमार्गवर्ती भावासाठीं क्षमा मागण्याविषयींची आपण रदबदली करावी; दरम्यान जसवंतसिंग हा पाखंडी आपणावर युद्ध करण्याकरितां येत आहे त्याशीं लढण्याकरितां दोघांच्या फौजा एकत्र करून जावें; याप्रमाणें उपदेशपर पत्र लिहिलें. अशा असंभाव्य सांगण्यानें मुराद ठकला जावा ही गोष्ट अविश्वसनीय दिसते; परंतु ही युक्ति जरी हलकी व समजण्यासारखी होती, तरी तिचें स्वरूप मोठ्या कारागिरीनें झांकलें होतें. तशांत मुराद हा स्वाभाविक अंदेशेखोर नसून, त्याचा पक्ष दुर्बल होता, तेव्हां त्यास सहाय्याची विशेष अवश्यकता होती; यामुळें त्या लोभानें भुलून औरंगझेबानें एकसारख्या लाविलेल्या व्याजस्तुतीस त्यानें मनःपूर्वक कान दिला.

दारानें आपला बचाव करण्याचे केलेले बंदोबस्त.

यापूर्वी दारानें आपल्या प्रतिस्पर्ध्यांचे जे हल्ले येणार, ते हटविण्याचा बंदोबस्त केला होता. मुराद व औरंगझेब यांवर नजर ठेवण्याकरितां, व जसा प्रसंग येईल त्याप्रमाणें आपल्या सर्व फौजेनिशीं अथवा त्या फौजेच्या टोळ्या करून त्यांशीं लढण्याकरितां, त्यानें राजा जसवंतसिंगास माळव्यांत पाठविलें होतें; आणि त्याच वेळीं आपण स्वतः आग्र्यास जाऊन शुजास आपला मुलगा सुलेमान शोखो याच्या मदतीस राजा जयसिंग देऊन त्यास फौजेनिशीं रवाना करिता झाला. इतक्या मुदतींत राज्याचा साधारण कारभार करण्याजोगा शाहजहान हुशार झाला होता; परंतु दुसऱ्या शाहजाद्यांनीं वाईट वर्तणूक केल्यामुळें दारावर त्याचा अधिकच भरंवसा पटून गेला. शुजा यास आपल्या कामावर परत जाण्याविषयीं निक्षून आज्ञा केल्याचें त्यानें पत्र लिहिलें; परंतु हाही हुकूम दारा शोखोच्याच सांगीचा असेल असें शुजा ढोंग करूं लागला, आणि पादशाह बरा झाला याविषयींही त्यास अद्यापि बहुधा अंदेशाच होता; म्हणून तो पुढें चाल करीत होता, तों काशीजवळ त्याची व सुलेमान शोखोची गांठ पडली. तेव्हां तेथें लढाई झाली, तींत शुजाच्या फौजेची जरी घाताहात झाली नाहीं, तथापि तो पराजित होऊन त्यास बंगाल्यांत परत जावें लागलें.

हटविण्याकरितां इ० स० १६५७ नोवेंबर; हि० स० १०६८, रबीअल अव्वल चं० ४. शाहजहान पुनः राज्य करूं लागला.

शुजा आग्र्यावर चढून आला.

त्याचा सुलेमानानें पराजय केल्यावर तो परत बंगाल्यास गेला.

इकडे औरंगझेब बऱ्हाणपुर सोडून माळव्यांत निघून गेला, आणि मुरादास जाऊन मिळाला; त्या दोघांच्या मिळालेल्या फौजा, राजा जसवंतसिंग उजनीजवळ छावणी देऊन राहिला होता, त्याजवर हल्ला करावयाकरितां गेल्या. जसवंतसिंगानें क्षिप्रा नदीच्या कांठीं आपली फौज तयार केली; ती नदी त्या ऋतूंत बहुतकरून कोरडीच होती; परंतु तिचें पात्र खडकाळ होतें यामुळें अद्यापिही ती मोठी भयानक दिसत असे. नंतर लढाई झाली तींत रजपूत लोकांस बाकीच्या फौजेचें जरी पाठबळ नव्हतें, तथापि ते मोठ्या शौर्यानें लढले; परंतु शेवटीं मुख्यत्वेंकरून मुरादाच्या पराक्रमानें त्या दोघां भावांस जय प्राप्त होऊन जसवंतसिंग हा अस्ताव्यस्त होऊन आपल्या मुलुखांत निघून गेला, आणि बाकीच्या फौजेची वाताहत झाली. या वेळीं जसवंतसिंगावरोबर कासिम खान ह्मणून दुसरा सरदार होता, तो फितूर झाला असें बर्नियर हा ग्रंथकार वर्णन करितो. ही लढाई झाल्यानंतर औरंगझेबानें जेव्हां आपल्या सरदारांस इनामें वांटलीं, तेव्हां मुराद हाच काय तो प्रतिष्ठेचें आद्य स्थान असें दाखवून यानें सर्वांस सलामीला त्याकडे पाठविलें. प्रथम जेव्हां हे दोघे भाऊ मिळाले, तेव्हां मी तुझा पक्ष स्वीकारीन अशी औरंगझेबानें मुरादाजवळ शपथ वाहिली होती, आणि सांप्रतही तशीच गोडी व खरेपणा दाखवून त्यानें पुनः पुनः आणभाका केल्या. या सर्व लढाईमध्यें औरंगझेबाच्या हुशारीमुळें सर्व कामाचा वास्तविक अम्मल त्याच्या हातांत असे; तथापि तो अद्यापिही पूर्वीप्रमाणें भक्ति व नम्रता हीं बाहेरून दाखवीत असे, आणि मुराद हा आपला श्रेष्ठ असें सार्वकाळ कबूल करून सर्व प्रसंगीं त्याचा अतिशय सन्मान करून, त्याची उजूतवाजू राखीत असे. वरील जय मिळाल्यानंतर ते दोघे शाहजादे हळूहळू कूच करीत, ग्वाल्हेराजवळ चंबळेवर येऊन ठेपले. तिजवरील मार्गाचें रक्षण करण्यास दारा शेखो यानें कांहीं तजविजा केल्या होत्या; परंतु त्या औरंगझेबाच्या मसलतींनीं फुकट जाऊन, यांचें सैन्य हरकत न होतां नदी उतरलें.

इ० स० १६५८, मार्च अखेर, हि० स० १०६८ जमादिअल् अखेर, चं० २.

इ० स० १६५८ एप्रिल; हि० स० १०६८ रजब.

औरंगझेब व मुराद यांनीं उज्जनी येथें जसवंतसिंगाच्या हाताखालच्या पादशाही फौजेचा पराजय केला.

इ० स० १६५८, मे; हि० स. १०६८, चं० २७ रजब पासून चं० २९ शाबानपर्यंत.

वर सांगितल्याप्रमाणें जसवंतचा पराजय होण्यापूर्वी आग्रा येथील हवेची गर्मी शाहजहानास सोसेनाशी होऊन तो दिल्लीस निघून गेला होता; परंतु पराजय झाल्याचें वर्तमान पोंचल्यानंतर तो अगदीं नाखुश होऊन परत आग्र्यास आला. तेथें पाहतो तों आपण गेल्यानंतर मीर जुमला याचा मुलगा अमीन यास दारानें अटकेंत टाकिलें; परंतु तें शाहजहानानें नापसंत केल्यावरून त्या शाहजाद्यानेंच स्वतः तो हुकूम फिरविला. यावेळीं शाहजहानाची प्रकृति क्षीण झाली होती, तथापि त्यानें आपले डेरे तयार करण्याचा हुकूम देऊन स्वतः लढाईस जाण्याचा इरादा केला होता. स्वतः गेलें असतां, जवळ असल्यानें व सत्तेच्या बळानें, कांहीं बंदोबस्त आपल्याच्यानें करवेल आणि ज्या लढाईपासून आपणास व ह्या लढाई करणाऱ्या पक्षकारांस पुष्कळ संकटें व अपाय झाल्याशिवाय राहणार नाहींत, अशी लढाई टळेपर्यंत टाळावी, अशी त्याची इच्छा होती. परंतु त्याचा मेहुणा शाइस्ते खान यानें सांगून त्याचा निश्चय मोडिला. जरी पादशाह त्याप्रमाणें करिता, तरी त्यापासून लष्करच्या लोकांवर कांहीं ग्रह होता तर होता; परंतु त्या शाहजाद्यांवर कांहीं झाला नसता. कारण सर्वजण आपल्या चाल-ण्याच्या नियमांच्या हद्दी सोडून फार दूर गेले होते. तेव्हां त्यांच्यानें परत पाऊल टाकण्याची मुष्कील होती, आणि शाहजहानाच्या प्रकृतीचा क्षणाचा भरंवसा नाहीं, अशी त्याची स्थिति झाली होती; यामुळें आपल्या रक्षणाची आशा त्याच्या जीवितावर ठेवावयाजोगा त्याचा भरंवसा राहिला नव्हता. तशांत दारास तर सांप्रत मनःपूर्वक अधिकार मिळाला होता, तो जाऊन राज्याचा कारभार खुद्द पाद-शाहाच्या ताब्यांत आल्यावर, नेहेमींप्रमाणें व्यवस्था चालू होईल, म्हणून तशा बंदो-बस्ताची दारासही अप्रीति होती. या कल्पनेनें उद्युक्त होऊन, आणि आप-णाजवळ पुष्कळ सैन्य आहे असा त्यास धीर येऊन त्यावेळीं आपला मुलगा सुलेमान हा पादशाही फौजेच्या अति निवडक भागानिशीं काशीहून येत होता त्याचीही वाट न पाहतां आणि शाहजहा-नानें मोठ्या कळवळ्यानें आज्ञा केली तीही न ऐकितां, तो आपली फौज घेऊन निघाला. तिची संख्या व तयारी पाहिली असतां ती फौज अनिवार अशी दिसे; परंतु वास्त-विक पाहूं गेलें असतां तिचा अधिपति गर्विष्ठ, तींतील सरदार

शाहजहानास तंटा मिटण्याची काळजी लागली.

शाहजहानाच्या इच्छेविरुद्ध दारा आपल्या भावांबरोबर लढाई करण्याकरितां निघून गेला.

फितूर झालेले, आणि निवडक लढाऊ लोकांचें तींत दुर्भिक्ष्य; यामुळें ती दुर्बल होऊन गेली होती.*

नंतर हि० स० १०६८, चं० ६ रमजानच्या दिवशीं त्या दोनही फौजा आग्र्यापासून एका मजलेवर समगड येथें जवळजवळ आल्या. दुसऱ्या दिवशीं ते समोरासमोर तयारी करून राहिले. परंतु तिसऱ्या दिवसाच्या सकाळपर्यंत लढाई चालू झाली नाहीं. इ० स० १६५८, जूनच्या आरंभीं.

नंतर तिसऱ्या दिवशीं सकाळीं दाराच्या घोडेस्वारांपैकीं रुस्तुम खानाच्या हाताखालच्या एका टोळीनें प्रथम हल्ला करून लढाई सुरू केली. औरंगझेबानें आपल्या लष्करच्या तोंडास सांखळदंडानें तोफा गुंतवून रांग केली होती; तींतून त्या टोळींतील स्वारांच्यानें वटावून जाववलें नाहीं. नंतर स्वतः दारानें पुढें होऊन दुसरा मोठा जबरदस्त हल्ला केला, परंतु तोही व्यर्थ गेला; तथापि औरंगझेब मध्यभागीं होता त्या भागावर त्यानें पुनः हल्ला सुरू करून खंड पडूं न देतां जारी ठेविला होता. इकडे मुरादावर तीन हजार उझबेग लोक येऊन पडले; त्यांनीं त्याजवर इतक्या वेगानें बाणांची वृष्टि केली कीं त्यांच्यासमोर टिकाव धरण्यास त्यास मोठे आयास पडले. त्या हल्ल्यांत त्याच्या हत्तीनें घर सोडला, तेव्हां त्यानें त्याचे पाय बांधून टाकून आपला मार्गे फिरण्याचा रस्ता बंद केला, नाहीं तर तो हत्ती रणभूमीवरून पळून गेला असता. हा उझबेग लोकांबरोबर जो मोठा खरमरित प्रसंग झाला, त्याहून विशेष भयंकर हल्ला त्याजवर आला. तो प्रकार असाः—एक मोठा रजपूत लोकांचा जमाव इतक्या आवेशानें त्या शाहजाद्यावर तुटून पडला कीं त्यांच्यासमोर कोणी टिकाव धरीना. त्यांचा राजा रामसिंग हा केशरी झगा घालून व मोत्यांचा शिरपेंच मस्तकीं धारण करून, मुरादाच्या हत्तीवर धांवला, आणि हत्तीला बसविण्याकरितां महातास हाक फोडून आपला भाला शाहाजाद्यावर फेंकता झाला. मुरादानें तो भाला आपल्या ढालीवर सांवरला, आणि तत्क्षणींच बाण मारून राजाचा शिरच्छेद केला.† तो मेल्यामुळें ते रजपूतलोक आणखी कोपायमान झाले, आणि मोठ्या निक-

* त्या फौजेंत आग्रा येथें ७०,००० घोडेस्वार, व अगणित हत्ती व तोफा अशा होत्या, असें खाफी खान म्हणतो. बर्नीयर हा ग्रंथकार बहुतकरून एतद्देशीय लोकांच्या गणतीवर जरी भरंवसा ठेवीत नाहीं तरी वरील फौजेंत १,००,००० घोडेस्वार, २०,००० पायदळ व ८० तोफा इतक्या असाव्या असें त्याचें मत आहे. औरंगझेब व मुराद यांजवळ ३०,००० किंवा ३५,००० घोडेस्वार होते, अशी त्याची गणती आहे.

† शाहजनाच्या कारकीर्दींत बुंदी येथील राजा फतुरसाल हा प्रख्यात सरदार असून तो याच लढाईत मारला गेला; त्यानें हा हल्ला केला असें कर्नेल टाड म्हणतो.

रानें जिवाची आशा सोडून लढले; असे कीं त्या शाहजाद्याच्या हत्ती सभोंवते त्यांचे ढिगांचे ढीग पडले. यावेळीं औरंगझेब आपल्या भावाच्या मदतीस येण्याच्या बेतांत होता, परंतु तो जेथें होता तेथेंच त्याला लवकर पुरेसें झालें. कारण शेवटीं दारानें त्याची तोफांची फळी फोडून भर झपाट्यानें त्याच्या मध्यभागावर हल्ला केला, आणि आपल्या वेगानें व पुष्कळ फौजेच्या योगानें आपल्यासमोर कोणाच्यानें उभें न राहवेसें केलें.

त्यावेळीं औरंगझेब मात्र डगमगला नाहीं. जेथें अतिशय भय दिसे तेथें तो आपला हत्ती घेऊन जाई, आणि "ईश्वर आपणास सहाय्य आहे आणि आपणास दुसरा आश्रय किंवा पळून जाण्याचें ठिकाण नाहीं" असें तो ओरडून आपल्या फौजेस सांगत असे. ही लढाई भरांत आली असतां राजा रूपसिंग हा, आपल्या घोड्यावरून उडी टाकून औरंगझेबाच्या हत्तीजवळ धांवत जाऊन, तरवारीनें त्याचा तंग कापूं लागला. त्याचा धीटपणा पाहून औरंगझेब चकित झाला, आणि येवढ्या अरिष्टाच्या प्रसंगांत असतांही त्याला मारूं नका म्हणून तो आपल्या लोकांस बोलिला; परंतु त्याचा आवाज ऐकूं येई तों तो राजा पडून त्याचे तुकडे तुकडे होऊन गेले. या घाताच्या वेळीं मुरादानें शेवटीं रजपूत लोकांस हटवून फौजेच्या मध्याकडे आपलें लक्ष ठेविलें; तेव्हां आपल्या उजव्या बाजूवर हल्ला आला असें पाहून दारा यानें आपल्या समोरच्या हल्ल्याचा वेग कमी केला. त्याचें लष्कर पुष्कळ होतें, त्यामुळें अखेरीस त्याचा जय झाला असता; परंतु तो आपल्या हत्तीवर बसून पुढें दाबींत चालला होता, आणि आपल्या सर्व फौजेच्या नजरेस पडून, तीस आपल्या बोलण्यानें धीर देत होता, व वारंवार हातवारे करून तीस पुढें सरसावण्याविषयीं स्फुरण आणीत होता; इतक्यांत त्याच्या हत्तीस शत्रूच्या सैन्यांतून एक बाण लागून तो महातास जुमानीनासा झाला, तेव्हां त्यावरून उडी टाकून अति त्वरेनें घोड्यावर बसण्याखेरीज दुसरा उपाय त्यास नाहींसा झाला. तो दिसेनासा झाला तेव्हां दूरच्या फौजेस अकस्मात् भीति पडून गेली, आणि तो घोड्यावर बसला असतां त्याच्या बाणांचा माता एक खिदमतगार त्याच्या बाजूस अडकवीत असतां गोळी लागून मारला गेला, त्यामुळें त्याच्या अगदीं जवळच्या लोकांतही गोंधळ झाला. ती भीति पसरून तिचे परिणाम सर्व लष्करभर लवकरच समजून आले. एशियाखंडांत एक पुढारी मेला म्हणजे बहुधा लढाई फसली असें होतें; आणि कोणी लोकांत आंतल्याआंत फळ्या फुटून लढाई होत असली, म्हणजे मुख्य सरदार नाहींसा झाला असतां तो पक्ष बुडून जातो, असें

आहे. वरील प्रकार घडून आल्यानंतर तरवार मारणें हें निष्फळ आहे असें दिसून आलें, आणि आपण आपलें संरक्षण कसें करावें इकडे सर्वांचें लक्ष लागलें. जें लष्कर लढाईमध्यें गुंतलें नव्हतें तेंही डळमळूं लागलें, आणि मध्यभागीं गोंधळ झाला असतां औरंगझेब व मुराद हे शाहजादे पुढें सरसावून त्यांनीं समोरच्या लोकांस व दारा यासही पळवून लाविलें.

याप्रमाणें जय खास मिळाला असें झालें तेव्हां औरंगझेब लागलाच गुढघे टेंकून ईश्वरानें आपणावर दया केली झणून त्याचे उपकार मानिता झाला. नंतर लागलाच तो, आपल्या भावाला सलाम करून त्यास राज्य प्राप्त झालें झणून, आपला संतोष दाखविता झाला. मुरादाच्या हौद्यास कुंचासारखे बाण लागून गेले आहेत, आणि त्यास पुष्कळ ठिकाणीं वार झाले आहेत असें त्यानें पाहिलें. नंतर मुरादाचा जय झाला झणून अतिशय आनंद दाखवून त्याच्या तोंडावरचें रक्त पुसूं लागला, आणि त्याच्या दुःखनिवारणार्थ अतिशय ममतेनें श्रम घेऊं लागला.*

दारा दिल्ली येथें पळून गेला.

हें रणभूमीवर चाललें असतां तो दुर्दैवी दारा आग्र्याकडे पळून गेला, आणि तेथें दोन हजार स्वारांनिशीं सायंकाळीं पोंचला. त्यानें जी मोठी फौज नुकतीच नेली होती, तींतून येवढे कायते लोक आतां त्याजवळ राहिले होते, व त्यांतही कांहीं घायाळ झाले होते. त्यानें बापाच्या मताची अवगणना केली त्यामुळें असा त्याचा नाश झाला, झणून तो त्यासमोर येण्यास लाजला. तो कांहीं आपल्या महालामधील मोलवान् वस्तु संग्रहास घेऊन आपली बायको व दोन मुलें यांसुद्धां दिल्लीकडे पळून चालला. तो आग्र्यापासून तिसऱ्या टप्यावर पोंचला होता, इतक्यांत त्याच्या मदतीस शाहजहानानें ५,००० घोडेस्वार पाठविले होते ते येऊन त्यास मिळाले.

औरंगझेब आग्र्यामध्यें शिरला. इ० स० १६५८ जून; हि० स० १०६८, रमझान, चं० १०.

वरील लढाईनंतर तीन दिवसांनीं औरंगझेब आग्रा येथें गेला, आणि शहराबाहेर तटासमोर डेरे देऊन शहर ताब्यांत घेता झाला. आणखी कांहीं दिवस मध्यें गेल्यानंतर तो पादशाहाच्या घरखटल्यांत हात घालूं लागला; दरम्यान त्यानें आपल्या बापास मोळ्या नम्रतेनें निरोप पाठविले, आणि जरूरीच्या कारणास्तव मला असें करणें आलें असें बोलणें लावून मी आपला मान राखण्यांत व पुत्रधर्मांत कांहीं कमती करीत नाहीं असें निश्चय-

* मुरादाचा हौदा हा फरुखशीराच्या वेळापर्यंत मोठ्या तजविजीनें चमत्कारिक वस्तु म्हणून राखून ठेविलेला होता. तो ज्या वेळीं खाफी खान यानें पाहिला; तेव्हां जशीं साळूला साळशिंदें आंगभर असतात तसा तो बाणांनीं भरून गेला होता, असें तो वर्णन करितो.

पूर्वक कळविलें. आपल्या बापाची समजी करण्याविषयीं औरंगझेबाची मनःपूर्वक इच्छा होती, आणि तो आपल्या नांवापेक्षां त्याच्या नांवानें अधिक खुशीनें राज्यकारभार चालविता; परंतु त्याचा भरंवसा आपणावर पटे असें करणें व दारावरील त्याची प्रीति उडविणें हें अशक्य, असें त्यानें पाहिलें. तेव्हां शेवटीं आलेकिल्ला पुरा आपल्या ताब्यांत घेण्याकरितां आणि पादशाहाबरोबर बाहेरील लोकांचा व्यवहार अगदीं बंद करण्याकरितां त्यानें आपला मुलगा महम्मदसुलतान पाठविला. इतकेंही झालें तथापि तो शाहजहानाचा अतिशय सन्मान ठेवीत असे. पुढें शाहजहान ७ वर्षेपर्यंत जिवंत होता, तथापि त्याची कारकीर्द येथें समाप्त झाली. एवढा सामर्थ्यवान् पादशाह असून तो पदच्युत झाला असतां त्याच्या जुन्या चाकरांतून कोणीही त्याच्या वतीनें खवदव केली नाहीं, हें विलक्षण दिसतें; परंतु वास्तविक पाहूं जातां शाहजहान हा विषयासक्तीमुळें बलहीन झाला होता, आणि त्यानें पुष्कळ दिवसांपूर्वी फौजेबरोबर जाण्याचें सोडून दिलें होतें, त्यामुळें जे शाहजादे पुढारी होऊन लढत, आणि ज्यांच्या प्रत्यक्ष हातामध्यें सर्व मानपान व इनामती देण्याचें असे, त्यांजकडे सर्व लष्करच्या लोकांचे डोळे लागत. तशांत औरंगझेबाचेंही सामर्थ्य विलक्षण असे. तो सर्व राजकीय कारभारामध्यें हुशार होता; परंतु त्यांतही लोकांच्या मसलती मोडून निरनिराळ्या पक्षांच्या लोकांचे बंदोबस्त करण्यामध्यें विशेष कुशल होता; त्यामुळें असें झालें असावें.

शाहजहान, दाराच्या पक्षास धरून राहिला. रमझान, सं० १७.

शाहजहानास त्याच्या महालामध्यें नजरकैदेंत ठेविलें.

नंतर मुरादाचें कांहीं कारण नाहींसें झालें, तेव्हां कांहीं तंटा व फिर्याद याचें निमित्तही नसतां औरंगझेबानें त्यास जो पोकळ राज्याधिकार दिला होता त्याजवरून त्यास बर्तर्फ केलें. ते दाराचा पाठलाग करण्याकरितां आग्र्याहून निघाले, तेथपर्यंत त्यानें आपल्या नम्र वर्तणुकेनें, व हमेशा देणग्या देऊन व तर्तूद ठेवून, त्या भोळसर शाहजाद्यास तसाच झुलविला होता. पुढें एके दिवशीं त्यानें मुरादास खाण्याकरितां बोलाविलें, आणि त्या वेळीं आपण अनुमान न करितां दारूचा सुकाळ करून सोडिला; तेव्हां मुरादानें कांहीं मागें पुढें न पाहिल्यामुळें तो लवकरच बापुडा बेसावध होऊन पडला. तसें होतांच त्याचीं हत्यारें उतरून घेतलीं, त्यास त्यानें कांहींच हरकत केली नाहीं; नंतर त्यास बिड्या ठोकून सिलीमगड म्हणून दिल्लीच्या आलेकिल्ल्याचा एक

औरंगझेबानें मुरादास कैद करून उघड रीतीनें राज्य धारण केलें.

भाग आहे तेथें हत्तीवर बसवून पाठविलें, आणि त्यास कोठें कैदेंत ठेविलें त्याविषयीं लोकांस भ्रांति पडावी ह्मणून तसेच लोक बरोबर देऊन, तसेच आणखी तीन हत्ती दुसऱ्या तीन निरनिराळ्या ठिकाणीं पाठविले. त्या वेळीं ग्वालेरचा किला हा राजकारणाचे कैदी ठेवण्याची मोठी जागा असे, तेथें मुरादास पुढें पाठवून दिलें. नंतर औरंगझेब दिल्ली येथें गेला, आणि तेथें आपण पादशाह झालों अशी द्वाही फिरविता झाला. तो गादीवर बसल्यास एक वर्ष होईपावेतों त्यानें शिक्क्यावर आपलें नांव घातलें नाहीं व मुकुटही धारण केला नाहीं; यामुळें त्याच्या कारकीर्दीच्या तारीखवारींत कांहीं गोंधळ झाला आहे.

इ० स० १६५८, आगस्ट ता० २०; हि० स० १०६८, झिकाद, चं० १.

याप्रमाणें शाहजहानाची कारकीर्द निष्ठुरतेनें समाप्तीस गेली. याच्या वेळीं जशी हिंदुस्थानदेशाची बढती झाली होती, तशी कोणत्याही कारकीर्दींत नव्हती असें ह्मटल्यास चिंता नाहीं. याच्या केव्हां केव्हां बाहेरच्या लोकांशीं लढाया चालल्या असत, परंतु याच्या राज्यांत बहुधा एकसारखी स्वस्थता असे, आणि जशी याच्या राज्यांत चांगली व्यवस्था असे तशी एशियाखंडांतील लोकांच्या नशीबीं मिळणें विरळा.

शाहजहानाच्या कारकीर्दींत हिंदुस्थानाची चढती कळा.

शाहजहानास स्वस्थपणाची व ऐषआरामाची प्रीति होती; आणि काश्मीरास जाण्यायेण्यामध्यें व ज्या मोठमोठ्या प्रख्यात इमारती बांधण्याची त्यास हौस असे, त्या बांधण्यामध्यें जरी त्याचा इतका वेळ जात असे, तरी राज्याच्या आंतील व्यवस्थेविषयीं तो कधींही दक्षता कमी करीत नसे; तेणेंकरून, व तो मोठ्या शहाणपणानें आपले प्रधान निवडीत असे तेणेंकरून त्यानें आपल्या शिस्तींत ढिलाई पडूं दिली नाहीं, आणि दक्षिणेमधील पाहणीसारखे पुष्कळ चांगले बंदोबस्त सुरू केले. त्या वेळची उत्कृष्ट हकीकत लिहिणारा खाफी खान, हा आपला अभिप्राय असा लिहितो कीं अकबर हा मोठा योद्धा व कायदे करणारा होता, ह्मणून त्या रीतीनें तो श्रेष्ठ असो; तरी आपल्या मुलुखाचा व महसूलाचा बंदोबस्त व व्यवस्था, आणि राज्यांतील प्रत्येक खात्याची चांगली वहिवाट, या कामांमध्यें शाहजहानाची बरोबरी करण्याजोगा असा हिंदुस्थानांत कोणीच राजा होऊन गेला नाहीं.

आतां इतर पादशाहांच्या कारकीर्दींशीं तुलना केली असतां, याची कितीही चांगली असो, तथापि एकसत्ताक राज्यांमध्यें जे दोष साहजिक असतात, ते याच्यामध्यें नव्हते असें समजावयाचें नाहीं. महसूली अम्मलदार कांहीं तरी

जुलूमजबरदस्ती करीत असतील, व न्यायखात्याचे अम्मलदार थोडा तरी पक्षपात करीत असतील, असें अनुमान करण्यास अडचण नाहीं; तसेंच जकातीकडील कामगार जबरदस्ती करीत असत, व प्रांतांचे सुभेदार मनःपूर्वक सत्ता चालवीत असत, असें कित्येक युरोपीयन प्रवासी लोकांनीं पाहिलेलें वर्णिलें आहे, त्यावरून समजतें. असें असतां या सर्व सबबी ध्यानीं आणून त्यांपासून किती नुकसान व्हावें त्याचा विचार करून, तें वरील सुखाच्या संचयांतून जरी वजा केलें, तरी बाकीवरून येवढी आपली खातरी होते, कीं शाहजहानाच्या कारकीर्दीत हिंदुस्थानांतील लोक फार सुखी व संपत्तिमान् होते.*

शाहजहानानें दिल्लीसारखी राजधानी वसविली, यावरून त्या वेळीं राजजवळ व रयतेजवळ पुष्कळ दौलत होतीं, असें सिद्ध होतें. त्या वेळीं इस्फाहान शहराच्या महतीचा कळस झाला होता, असें असून त्यापेक्षां आग्रा हें निदान दुप्पट मोठें होतें, व त्यांत उत्कृष्ट सडका, चांगलीं दुकानें व पुष्कळ हमामखाने, व उतारू लोकांच्या जागा होत्या, असें मांडेस्लो हा युरोपियन ग्रंथकार वर्णन करितो. पादशाहाच्या राहण्याच्या ठिकाणींच असा भरभराट असे असें नाहीं. अति दूरच्या प्रांतांतील शहरांचीही शोभा त्या वेळचे सर्व फिरिस्ते लोक वर्णन करितात, व ज्या प्रांतांमध्यें तीं शहरें असत ते प्रांत सुपीक व धान्यांनीं भरलेले असत, असें सांगतात.

हिंदुस्थानाची हल्लींची स्थिति जे पाहतात, त्यांच्या मनांत एतद्देशीय ग्रंथकारांनीं या देशांतील पहिल्या भरभराटीच्या स्थितीविषयीं अतिशयोक्तीनें वर्णन केलें असेल, असें येवो; परंतु ओसाड पडलेलीं शहरें, धुळीस मिळालेले राजवाडे, होरून गेलेले पाण्याचे नळ, तसेच जंगलामध्यें मोठमोठे तलाव व

* टावरनीयरनामक एक युरोपियन प्रवासी हा बहुतेक हिंदुस्थानांत पुष्कळ वेळां फिरला होता. तो असें वर्णन करितो, कीं "शाहजहान हा, राजाप्रमाणें आपल्या रयतेवर सत्ता करीत होता असें नाहीं; तर, जसा बाप आपलें कुटुंब व मुलेबाळें यांशीं वर्ततो त्याप्रमाणें." तो ग्रंथकार पुढें त्याच्या दिवाणी कामाच्या सक्त बंदोबस्ताविषयीं स्तुति करितो, आणि त्यामुळें सर्व लोकांस स्वस्थता असे, याविषयीही मोठा वर्णव करितो. पिएट्रो डेला व्हाली यानें इ० स० १६२१ मध्यें जहांगीराच्या कारकीर्दीच्या अखेरीस ग्रंथ रचिला आहे; त्या वेळीं त्याच्या मुलाच्या कारकीर्दीपेक्षां मुलुखाची स्थिति वाईट होती, असें असून त्या वेळीं तो अशी हकीगत लिहितो कीं "याप्रमाणें सर्व लोक बहुधा संभावित रीतीनें असतात, आणि इतर मुसलमानी देशांमध्यें जसे बहुधा राजे करितात तसे येथें पादशाह आपल्या रयतेवर खोटे वहमे आणीत नाहींत, अथवा कोणी डामडौलानें वागत आहे व त्याजवळ पैसा पुष्कळ आहे असें पाहून त्यास लुटीत नाहींत; तेणेंकरून व तसेंच हिंदुलोकांच्या अशा फुशाऱ्यांकडे कल आहे यामुळें, ते निर्धास्तपणानें वागतात.

धरणें, व राजरस्त्यांवरील मोडकळीस आलेले पूल, विहीरी व धर्मशाळा, हीं जीं आपण प्रत्यक्ष पाहतों, त्यांवरून त्या वेळच्या प्रवासी लोकांनीं जें सांगितलें आहे त्याशीं हा पुरावा मिळून, त्या इतिहासकारांनीं जी स्तुति केली आहे, ती वास्तविक कारणामुळें केली आहे, अशी आपली खातरी होते.

त्यावेळीं तरी सर्व हिंदुस्थान देशाची एकसारखी स्थिति होती असें नाहीं; मोठमोठाल्या प्रांतांत अद्यापि रानें लागलेलीं होतीं, व पहाडांमधून जंगली व लुटारू लोक पुष्कळ ठिकाणीं राहत असत; चांगल्या साफ झालेल्या बुंदेलखंडासारख्या प्रांतांतूनही शाहजहानाच्या कारकीर्दीत ताब्यांतील राजे लोक केव्हां केव्हां बंडें करीत; परंतु तीं लहान लहान प्रांतांत असून भरवस्तीच्या मुलुखांत त्यांची दादही नसे.

शाहजहानासारखा डौलदार पादशाह हिंदुस्थानामध्यें झाला नाहीं. त्याचा परिवार, व त्याच्या राज्यांतील नेमणूकी लोक, त्याच्या देणग्या व त्याच्या दरबारचा सर्व डामडौल, हीं पूर्वीच्या पादशाहांच्या वेळेसच अतिशय झालीं होतीं, तथापि त्याहूनही याच्या वेळीं फार वाढलीं. या खात्यामध्यें जो त्यास खर्च लागत असे, त्यामुळें त्याची लोकांवर जास्ती सक्ती होत नसे, व त्याच्या खजीन्याचीही घांदल होत नसे, येवढीच काय ती यामध्यें दोष कमी करण्यास जागा आहे. यानें एक मयूरासन करविलें, तें याच्या डामडौलाचें व उधळेपणाचें विलक्षण प्रतीक होय. त्याचें नांव मयूरासन पडण्याचें कारण, तें पुष्कळ हिरे व जवाहीराचें मोठें अवडंबर रचून त्यांत मुख्य मोराची शोभा असे; तो मोर सर्व जवाहीराचा केलेला असून त्याचा पिसारा पसरलेला असे आणि जसे स्वाभाविक पिसांचे रंग असतात, त्याप्रमाणें नीळ, पाच, व माणकें हीं व दुसरीं योग्य रत्नें यांचें काम करून तसे रंग उठविलेले होते. तें सिंहासन जो पाही, तो दिपावून जात असे. टावरनियराचा धंदा जवाहिऱ्याचा होता असें असून तो कांहीं जाहीर बेभरंवसा न दाखवितां असें सांगतो कीं तें सिंहासन करावयास साडेसहा कोटी जवळजवळ रुपये लागले, असें लोक म्हणत असत.

शाहजहानाच्या दरबाराची शोभा.

सर्व गोष्टींपेक्षां त्याला इमारती बांधण्याचा अतिशय शोक होता. त्यानें बरोबर बेत बसवून, जुन्या शहरांहून अतिशय शोभायमान असें दिल्ली येथें नवें शहर बसविलें; त्यांत तीन मोठे रुंद रस्ते बांधले होते; त्यांतून एक अतिशय लांब असून त्याच्या

त्यानें बांधलेल्या इमारती.

बाजूनें कालव्याची व वृक्षांची शोभा असे, आणि त्या रस्त्याला दुकानांच्या हारी लागलेल्या असून, त्यांवरून दिसणाऱ्या अशा घरांच्या रांगा असत. या तिन्ही रस्त्यांच्या शेवटीं एक मैदान होतें, त्याच्या मध्यभागास यमुना नदीच्या कांठीं पादशाहाचा तटबंदी राजवाडा असे; त्यांतील संगमरवरी दगडाचे बांधलेले मोठमोठे महाल, बसायाच्या जागा, व सोनेरी घुमट, यांचें पुष्कळ ग्रंथकारांनीं अतिशय उत्साहानें वर्णन केलें आहे. त्याच शहरांतील जी मोठी मशीद आहे, तिचें सौंदर्य व शोभा हीं विलक्षण आहेत.

ताजमहाल.

शाहजहानानें आग्रा येथें **ताजमहाल** नामक एक कबर बांधिली आहे; तिच्यासारखी त्याची एकही दुसरी इमारत नाहीं. ती एक पांढऱ्या संगमरवरी दगडाची मोठी नकासगिरीदार कबरच आहे. उंची सामानाची व अव्यंग नकासगिरीची व शोभायमान असून गंभीर स्वरूपाची अशी ही इमारत आहे; अशा प्रकारची याहून उत्कृष्ट इमारत युरोप किंवा एशिया खंडांत कोठेंही नाहीं. *

* ताजमहाल हा मुमताझमहाल या शब्दाचा अपभ्रंश आहे, मुमताझमहाल ह्मणून शाहजहानाची राणी होती, तिची ही कबर आहे. ती यमुनाकांठीं संगमरवरी दगडाच्या पायावर आहे; तिच्या दुबाजूंस थोडक्या अंतरावर दोन मशीदी आहेत आणि तिच्या वाटोळे विस्तीर्ण बाग आहेत. ती कबर बाहेरून पांढऱ्या संगमरवरी दगडाची आहे, व तिला एक उंच घुमट असून चार मनोरे आहेत. या महालाच्या आंतल्या बाजूच्या मध्यभागास एका घुमटाखालीं एक उंच वर्तुळाकार खण आहे, त्याच्या मध्यभागीं त्या राणीची कबर आहे. तिच्या समोवती उघडा दगडी कठडा असून त्यावर संगमरवरी दगडाची व चित्रविचित्र रंगांची नकशी काढलेली आहे. त्या कबरेच्या भिंती पांढऱ्या संगमरवरी दगडाच्या असून त्यांवर चित्रविचित्र रंगांचीं फुलें काढलेलीं आहेत. त्या चित्रांची एकसारखी शोभा, त्यांतील रंगांचा मिलाफ, आणि वर सांगितलेलीं शोभायमान फुलें काढलीं आहेत त्यांची नियमित संख्या, या तीन गोष्टींनीं त्या इमारतीच्या संगमरवरी दगडाच्या सौम्य तेजास अधिक शोभा येऊन हें मंदिर विलक्षण मनोहर झालें आहे, आणि त्याच कारणामुळें सर्व जगांतील इमारतींमध्यें याची प्रसिद्धि आहे. वैडूर्य, एका प्रकारची गार, तांबडा अकीक, एका जातीचा सोनेरी दगड (तो काय आहे हें लोकांस बरोबर समजत नाहीं), क्याल्सेडोनी व दुसऱ्या जातींचे गोमेद, अकीक, एका जातीची हिरवी गार, व असेच दुसरे नाना प्रकारचे दगड, या इमारतीला लावलेले आहेत. "वरील कठडयामधील एका फुलांत १०० निरनिराळे दगड आहेत; त्यांतून जसा पाहिजे तसा कापून उत्तम रीतीनें घोंटून बसविलेला आहे" असें मिस्तर व्हायसी ह्मणतो; आणि इतकेंहि असून बिशप् हीबर असें वर्णन करितो कीं, या इमारतींतील प्रत्येक भाग दिवाणखान्यांतील झुरांडयावरील शोभेकरितां केलेल्या नकासगिरीसारखा सफाईदार केलेला आहे; तरी या सर्व इमारतीमध्यें छांदारीचा डौल न येतां तिजपासून मनावर गांभीर्याचा ठसा उठतो. या ताजमहालामध्यें जें चित्रविचित्र रंगांचें काम केलेलें आहे, तें इटालिस्थांच्या कारागिरीचें आहे असा विशेष संभव आहे. याप्रमाणें इटालि देशांतील कारीगरांनीं हिंदुलोकांपासून हें कसब शिकून घेतलें असावें ही गोष्ट चमत्कारिक आहे.

त्यानें येवढीं मोठीं कामें इतक्या काटकसरीनें केलीं, कीं त्यानें ज्या कंदाहारावर मोठ्या स्वाऱ्या केल्या, बल्क प्रांतांत लढाया केल्या, व दुसरे भारी खर्च केले, त्यांचा पैसा वारून आणि दोन लाख घोडेस्वारांची नेमणुकी फौज बाळगून आपल्या खजीन्यांत सहा कोटी रुपये ठेविले होते, असें कोणी म्हणतात, व कोणी चोवीस कोटी त्याजवळ होते असेंही म्हणतात; याशिवाय त्याजवळ सोन्यारुप्याचे अपार दागिने व जवाहीर होतें.* त्याची खर्चाविषयीं व्यवस्था.

शाहजहानाची, लहानपणीं, विशेष प्रीति वसण्याजोगी चाल नव्हती; तथापि तो सिंहासनारूढ झाला तेव्हां त्याची वर्तणूक निर्दोष होती असें दिसतें. तो आपल्या लोकांचें कल्याण करावें अशा बुद्धीनें बापाप्रमाणें त्यांशीं वागत असे, व बहुतेक पूर्वेकडील राजांच्या चालीविरुद्ध त्यानें उदारबुद्धीनें आपल्या पुत्रांवर जो विश्वास ठेविला होता, त्यावरून जवळच्या लोकांविषयीं त्याचें दिल किती खुलें असे, हें चांगल्या रीतीनें दिसून येतें. त्याचा स्वभाव.

शाहजहानानें ३० वर्षे राज्य केलें; तो ६७ व्या वर्षी पदच्युत झाला, आणि चौऱ्याहत्तराव्या वर्षी मृत्यु पावला.

LIBRARY OF THE BOMBAY BRANCH OF THE ROYAL ASIATIC SOCIETY

* बर्नियर हा सहा कोटी रुपये होते असें म्हणतो, आणि खाफी खान चोवीस कोटी होते असें म्हणतो.

भाग आठवा.

प्रकरण पहिलें.

औरंगझेब ऊर्फ अलमगीर पादशाह याची कारकीर्द.

इ० स० १६५८ पासून १६६३ पर्यंत.

जयसिंग व दिलीर खान हे सुलेमान यास सोडून गेले.

गादीवर बसल्यावर औरंगझेबाचा मुख्य उद्देश दाराचा पाठलाग करण्याचा होता, तथापि दाराचा मुलगा सुलेमान हा वरील शेवटच्या लढाईच्या वेळीं आपल्या बापास मदत करण्याकरितां येत होता त्याकडेसही याची नजर नव्हती, असें नाहीं. सुलेमान हा २५ वर्षांचा जवान शाहजादा होता. त्यास लष्करच्या मदतीस राजा जयसिंग व दुसरा दिलीर खान हे होते. दारा याचा गादीवर हक्क कायदेशीर होता म्हणून, व त्याचीं धर्मसंबंधीं मतें निराग्रही होतीं म्हणून, दुसऱ्या राजपूत राजांप्रमाणें जयसिंग हा त्याचा पक्ष धरून राहिला होता; परंतु तो शुजा याजबरोबर जरी निग्रहानें लढला, तरी औरंगझेबाविषयीं त्याचा मतलब निराळा होता. तो औरंगझेबाच्या हाताखालीं बल्क प्रांतांत चाकरीस होता, त्यामुळें बहुधा त्याच्या मनाचा कल त्याकडेसच असून, तशांतही औरंगझेबाच्या हातांत गादी होती, यामुळें स्वहितावर दृष्टि देऊन त्यास हरकत करूं नये अशी यास बुद्धि झाली. नंतर त्यानें सुलेमानास सोडून जाण्याचा निश्चय केला, व दिलीर खान यानेंही तोच विचार केला; याप्रमाणें हे सरदार प्रथम तर फितूर करून निघून गेले, आणि नंतर, तें आपलें वाईट कृत्य शोभविण्याकरितां, क्षुल्लक निमित्तें काढिते झाले; त्यामुळें त्यांची दुष्कृति विशेषच वाईट दिसूं लागली. हे गेल्यामुळें सुलेमानाची बहुतेक फौज नाहींशी झाली, तेव्हां पहाडांच्या लगत्यानें राहून औरंगझेबास चुकवून लाहोर येथें जाऊन आंपल्या बापास मिळावें, असा त्यानें विचार केला. परंतु औरंगझेबानें त्यास मध्यें तोडून पाडण्याकरितां हरिद्वार येथें एक टोळी पाठवून त्याचा तो बेत फसविला. अशी निराशा झाल्यामुळें त्याचें राहिलेले बहुतेक लष्कर त्यास सोडून गेलें. नंतर तो श्रीनगरच्या राजाच्या आश्रयास गेला. परंतु तुझ्याजवळ जे ५०० घोडेस्वार अद्यापि आहेत ते पाठवून दिल्याशिवाय मी तुला आश्रय देणार नाहीं, असें त्या राजानें

सांगितलें. पुढें यानें अलाहबाद येथील किल्ल्यांत परत जाण्याचा निश्चय केला, तो निष्फळ होऊन त्यांत याच्या थोड्या राहिलेल्या लोकांतूनही नाहींसे होऊन २०० बाकी राहिले. नंतर तो श्रीनगराच्या राजाचें बोलणें कबूल करून पांचसहा लोकांनिशीं त्याच्या किल्ल्यांत शिरला. तेथें त्याचें प्रथम आगतस्वागत होत असे, परंतु आपण येऊन बहुधा कैदेमध्येंच पडलों असें लवकरच त्याच्या नजेरस आलें.

तो श्रीनगर येथें गेला; तेथील राजानें त्यास कैद केलें.

वरील कृत्यांचा शेवट होईपर्यंत औरंगझेबानें वाट पाहिली नाहीं. आपला दिल्ली येथील बंदोबस्त करून तो दाराचा पाठलाग करीत चालला. तो हतभाग्य शाहजादा, पळून जाण्याच्या आरंभीं, थोडे दिवस दिल्ली येथें मुक्काम करून राहिला होता; तेथें त्यास कांहीं द्रव्य मिळालें, आणि त्यानें कांहीं हजार लष्कर जमा केलें. नंतर तो त्वरेनें लाहोरास कूच करून गेला, आणि तेथील पादशाही खजीन्यामध्यें पुष्कळ द्रव्य मिळाल्यावर फौज जमा करूं लागला; परंतु त्याची विशेष जमवाजमव होण्यापूर्वी आपणावर औरंगझेब चालून येत आहे असें त्यानें ऐकिलें, आणि आपला पाठलाग करण्याकरितां एक पुढें पाठविलेली लहानशी टोळी जवळ आली आहे, असें त्यास लवकरच वर्तमान लागलें. मोहबत खान नामें पूर्वीच्या प्रख्यात सरदाराचा मुलगा मोहबत खान, हा त्या वेळीं काबुलास सरसुभेदार होता, त्यास शाहजहानानें लिहून पाठविलें होतें, तेव्हां त्याजकडून आपणास कांहीं उत्तेजन मिळेल अशी दारास उमेद होती, असें दिसतें. कारण त्या प्रांतांत लष्करही होतें, व शिवाय, जरूर लागल्यास, तेथील अफगाणांच्या आश्रयानें राहण्यास त्वरित ठिकाण मिळण्याजोगें होतें, व तेथून उझबेग अथवा इराणी लोक, यांतून कोणाच्याही मुलुखांत जाण्यास सुलभ मार्ग होता; परंतु असे याचे जर विचार असले, तर ते औरंगझेबाच्या त्वरित तजविजेपुढें फुकट गेले; आणि जें लष्कर याजवर पाठविलें होतें, त्यास हटवून लावण्याचें सामर्थ्य नसल्यामुळें तिन चार हजार घोडेस्वार घेऊन दारा लाहोराहून निघाला,* आणि सिंध येथें जाण्याकरितां मुलतानची वाट धरिता झाला.

औरंगझेब दाराचा पाठलाग करण्याकरितां दिल्लीहून निघाला.

इ० स० १६५८, जुलै ता० २८; हि० स० १०६८, झिकाद, चं० ७.

दारा लाहोर येथून पळाला.

औरंगझेब दिल्ली येथें परत गेला. इ.स.१६५८ ता. ३० सेपटेंबर तागाईत नोवेंबर २१; हि.स.१०६९ मोहरम, चं०१२ तागाईत रबीअल् अवल, चं०४.

औरंगझेब पूर्वीच सतलजनदी उतरून गेला होता, तो हें वर्तमान समजतांच आपला पूर्वीचा जाण्याचा बेत फिरवून मुलतानाकडे निघाला तो तेथें जाऊन पोंचण्याच्या पूर्वी दारा तेथून कूच करून निघून गेल्याचें वर्तमान त्यास समजलें, आणि त्याचवेळीं आपला भाऊ शुजा हा बंगाल्यांतून चढ करून आला असें त्यानें ऐकिलें. त्यामुळें पश्चिमेस जाण्याचें सोडून दिवसगत न लागूं देतां तो दिल्ली येथें परत आला.

शुजा बंगाल्याहून येत होता त्यावर औरंगझेब स्वारी करून गेला. इ० स० १६५९ ता.३ जानुआरि; हि० स० १०६९, दुसरा रबी, चं० १७.

इतक्यांत शुजा हा २५,००० घोडेस्वार आणि पुष्कळ तोफखाना यांसुद्धां काशीपर्यंत येऊन ठेपला होता. औरंगझेब वर सांगितल्याप्रमाणें आला तो कांहीं दिवस दिल्ली येथें मुक्काम करून मग त्यास प्रतिबंध करण्याकरितां निघाला. त्यांच्या फौजा अलाहबाद व इटावें याच्या मधोमध कज्वे म्हणून ठिकाण आहे तेथें समोरासमोर आल्या, तेव्हां शुजा यास चांगलें ठिकाण मिळालें आणि त्या दोन्ही फौजा समोरासमोर तयारी करून होत्या; परंतु लढाई सुरू करण्यास कोणी प्रथम धजेना. नंतर तिसऱ्या किंवा चौथ्या दिवशीं सूर्योदयापूर्वी नेहमीच्या पाठाप्रमाणें आपले लोक गोळा करीत असतां

औरंगझेबाच्या सामानावर जसवंतसिंगानें कपटानें हल्ला केला.

अकस्मात् आपल्या छावणीच्या पिछाडीस मोठा गोंगाट ऐकून औरंगझेब दचकला. तो गोंगाट राजा जसवंतसिंग यानें केला. तो राजा औरंगझेबाच्या छावणींत चाकरीस नसून त्यानें विश्वासघातानें याच्या बारबरदारीच्या सामानावर हल्ला केला.

या सरदारानें हल्ला कोणच्या कारणानें केला तो प्रकारः—पूर्वी जेव्हां दाराच्या पक्षाची आशा राहिली नाहीं, तेव्हां हा राजा शरण आला होता. परंतु त्याच्या अपेक्षेप्रमाणें पादशाहाचा त्यावर भरंवसा न बसून त्याचा सन्मानही झाला नव्हता; तेव्हां शुजा याजबरोबर पत्रव्यवहार चालवून अमुक वेळीं मी पिछाडीच्या सामानावर येऊन पडतों तेव्हां तुम्ही अघाडीवर हल्ला करावा असें त्यानें वचन दिलें होतें. जर त्यांची एकमेकांस कुमक पुरी मिळती, तर ही हिकमत चांगली शेवटास जाती; कारण शुजा हा जरी वक्तसर आपल्या

नेमलेल्या ठिकाणीं पोंचला नाहीं, तरी या राजाच्या हल्ल्यानें त्याच्या प्रतिस्पर्ध्याच्या लष्कराची बहुधा वाताहत होण्याची वेळ आली होती.

वर सांगितल्याप्रमाणें जसवंतसिंग हा अकस्मात् येऊन पडला तेव्हां धांदल झाली, आणि त्या वेळीं काळोख असल्यामुळें व या गोंगाटाचें कारण काय हें न समजल्यामुळें याचें जें लष्कर जमा होत होतें त्यांत गोंधळ झाला; कांहीं लोक रणभूमीवर निघून गेले, कांहीं आपल्या सामानाचें रक्षण करण्याकरितां धांवले, आणि कांहीं शत्रूकडे जाऊन मिळाले. हा कल्होळ चालला असतां औरंगझेब घोड्यावरून उतरला, आणि आपल्या स्वारीबरोबरच्या सिंहासनावर बसून, शांत व हस्तमुख होत्साता, व्यवस्थेविषयीं लोकांस हुकूम देता झाला. तो हल्ला हटवून लावण्याकरितां त्यानें एक टोळी पाठविली, आणि त्या हल्ल्यापासून झालेला मोठा बखेडा मोडण्याचा बंदोबस्त केला. इकडे आपल्यास सहाय्य करण्यास शुजा आला नाहीं असें पाहून, आणि औरंगझेबाचें सर्व लष्कर आपणावर येऊन पडेल असा विचार करून, आणि आपल्या लुटावयास गेलेल्या लोकांस परत बोलावून, पुढील लढाईचा शेवट काय होतो हें आपणास निर्भयपणीं पाहावयास सांपडे अशा ठिकाणीं औरंगझेबाचा हात न पोंचे अशी जागा पाहून तेथें जसवंतसिंग माघारा निघून गेला. इतक्यांत सूर्योदय झाला, तेव्हां शुजा लढावयास येत आहे, असें दिसूं लागलें. नंतर प्रथम तोफांची सुरुवात झाली, आणि मागून लवकरच दोन्ही फौजा भिडल्या. औरंगझेबाच्या उजव्या बाजूच्या लोकांस शुजानें हटविलें, आणि जेथें मध्यभागीं खुद्द औरंगझेब होता, तेथेंही लगट केली. पुष्कळ वेळां औरंगझेबाच्या अगदीं जिवावर प्रसंग आले, आणि एका वेळीं शत्रूकडील एका जोरावर हत्तीनें याच्या हत्तीवर उडी टाकिली, त्या वेळीं पादशाहाच्या रक्षकांतून एकानें गोळी घालून त्याच्या महातास मारिलें, नाहीं तर तो हत्ती औरंगझेबाच्या हत्तीस जमीनदोस्त करिता. इतकेंही झालें, तथापि औरंगझेब शत्रूंच्या मध्यभागाकडे चेपीत चाललाच होता. याप्रमाणें लढाई होतां होतां शुजाचें लष्कर फुटून त्याचे लोक रणभूमीवरून पळून गेले. त्या समयीं मागें शत्रूंच्या एकशे चौदा तोफा व पुष्कळ हत्ती इतकी लूट औरंगझेबास सांपडली.

शुजाचा पराजय झाला.

नंतर शुजाचा पाठलाग करण्याकरितां औरंगझेबानें आपला मुलगा शाहजादा महम्मद सुलतान यास रणभूमीवरून पाठविलें, आणि थोडे दिवस गेल्यानंतर मीर जुमला याच्या हाताखालीं चांगली यथास्थित फौज देऊन त्याच्या मदतीस पाठविलें. मीर जुमला यास पूर्वी नांवाला कैदखान्यांत ठेविलें होतें; तेथून त्यास मोकळें केल्यावर, तो वरील लढाईच्या पूर्वी एक दोन दिवस लष्करांत येऊन मिळाला होता, आणि त्या लढाईमध्यें औरंगझेबाखालीं दुसरी पायरी त्याची होती. याप्रमाणें बंदोबस्त करून औरंगझेब आग्र्यास परत जाता झाला.

इ०स०१६५९, जान्युआरि ता० १५; हि० स० १०६९, जमादिअल्अव्वल,चं.१

औरंगझेबाच्या राज्यापेक्षां आग्रा शहर हें अतिशय कमी बंदोबस्ताचें व शत्रूचा हात शिरके असें नाकें होतें; त्यामुळें तेथील लोकांस पुष्कळ भीति व जोखम पोंचण्याचा नुकताच प्रसंग आला होता. तो प्रकार असाः—आपल्या शत्रूंचा जय होतो असें जेव्हां जसवंतसिंगानें पाहिलें, तेव्हां त्यानें आपल्या मुलुखाकडे माघार घेण्यास आरंभ केला, आणि लढाईच्या शेवटाची वास्तविक खबर समजण्यापूर्वी तो आग्र्यासमोर उपटला. त्या वेळीं शाहजहानास सोडवून पुनः राजपदावर स्थापण्याची यास शक्ति होती, आणि लोकांचींही मनें पूर्वीच त्या गोष्टीविषयीं अतिशय आसक्त झालीं होतीं, असेंही संभवतें; कारण आग्रा येथील सुभेदार शाइस्ते खान हा, निराश होऊन, विष खाऊन मरून जाण्याच्या बेतावर आला होता, इतक्यांत, आपण निकरास काम नेलें असतां आपलें नुकसान होईल म्हणून जसवंतसिंग कूच करून गेला, आणि लवकरच जोदपूरच्या पहाडांत व रेतीच्या मैदानांत जाऊन निर्धास्त बसला. तो निघून गेल्यामुळें शाइस्ते खान काळजींतून मुक्त झाला.

जसवंतसिंग हा आग्रा येथील लोकांस भेवडावून, मारवाडाकडे निघून गेला.

इ०स०१६५९ फेब्रुआरि ता० २; हि० स० १०६९, जमादि अल् अवल, चं० १७.

पुढें औरंगझेबानें आग्र्यास पोंचल्यावर जसवंतसिंगाचा पाठलाग करण्याकरितां १०,००० लोकांची फौज पाठविली, आणि त्याच सुमारास, शुजाच्या सुभेदारानें प्रयागचा किल्ला सोडून दिला, व स्वतः शुजा बंगाल्यास निघून गेला, असें वर्तमान शाहजादा सुलतान याजकडून यास पोंचलें.

याप्रमाणें औरंगझेबाचे जय झाले; परंतु दारा शेखो याच्या कृत्यांचें जें यास वर्तमान लागलें, तेणेंकरून यांचें वरील फायद्यांपेक्षांही विशेष नुकसान झालें. दारा हा सिंधुनदावरील बकरनामक किल्ल्यांत आपलें बारबरदारीचें सामान ठेवून होता; तेथें त्याचे लोक त्यास सोडून गेल्यामुळें, आणि त्याचीं ओझ्यांचीं जनावरें मरून गेल्यामुळें त्यास सिंधदेशावर स्वारी करण्याची मसलत सोडून द्यावी लागली. तेव्हां आपला पाठलाग करण्याकरितां जे लोक औरंगझेबानें पाठविले होते, त्यांच्या हातीं न सांपडण्याचें दुसरें साधन नाहींसें होऊन, त्यास रण उतरून कच्छदेशांत येण्याचा यत्न करावा लागला. याप्रमाणें पूर्वी वर्तमान आलें होतें. सांप्रत असें वर्तमान आलें कीं तो कच्छमध्यें फार दिवस न राहतां गुजरायेंत गेला; तेथील सरसुभेदार शाहनवाझ खान हा होता; त्याची एक मुलगी मुरादास व एक खुद्द औरंगझेबास दिली होती; तो येऊन दारास मिळाला, आणि मग त्याच्या मजबूद मदतीनें सुरत व भडोच या शहरांसुद्धां सर्व प्रांत दारा वेष्टिता झाला. त्यानें दक्षिणेंतील राजांशीं बोलणें चालू केलें होतें, परंतु उत्तरहिंदुस्थानांत जावें, आणि जसवंतसिंगास मिळावें, इकडे त्याचें लक्ष तूर्त लागलें होतें. याप्रमाणें स्वरेनें घालमेली झाल्यामुळें औरंगझेबास आश्चर्य झालें; तथापि गुजरायेपासून अजमीरापर्यंत ज्या रजपूत राजाचा मुलुख लागला होता त्याचें विशेष वाढलेलें महत्व याच्या ध्यानांत आल्याशिवाय राहिलें नाहीं; आणि आपलें जेथें हित असेल तेथें तो आपल्या मनोविकारांचें कांहीं चालूं देत नसे, म्हणून जसवंतसिंगानें जो नुकताच विश्वासघात करून आपणास त्रास दिला, तो विसरून त्या बंडखोर मांडलिकास वळविण्याकरितां यानें आपलें नेहमींचें कसब सुरू केलें. तें असें कीं यानें स्वहस्तें जसवंतसिंगास एक खुशखबरीचें पत्र लिहिलें, त्यामध्यें, जी पदवी व ज्या किताबती पूर्वी देण्याचें नाकारिल्यामुळें जसवंतसिंग नाखुश झाला होता, तें सर्व त्यास दिलें, आणि पादशाहाच्या मर्जीवर भरंवसा ठेवावा आणि आपल्या प्रतिस्पर्ध्यांच्या आशारहित पक्षास जे सर्व मिळतील त्यांचा नाश होईल याविषयीं जसवंतसिंगाची खातरी व्हावी, म्हणून त्याचा भाईबंद जयसिंग यास त्यानें मदतीस बोलाविलें. याप्रमाणें बोलणें पडल्यावर, व पादशाहाकडून देहेनगी मिळाल्यावर जसवंतसिंगावर भार पडला; मग दारा हा अहमदाबादेहून निघून

दारा शेखो गुजरायेंत गेला व तेथील लोकांनीं त्यास पादशाह कबूल केलें.

तो जसवंतसिंगास मिळण्याकरितां निघाला.

जसवंतसिंगास औरंगझेबानें आपणाकडे मिळवून घेतलें.

इ० स० १६५९ फेब्रुआरि ता० १४; हि० स० १०६९, जमादिअल्अवल, चं. १.

36588

जोदपुरापासून पंचवीस कोशांवर आला होता; तरी त्यास त्यानें सांगून पाठविलें कीं औरंगझेबाबरोबर माझें एकट्याचें टक्कर देण्याचें सामर्थ्य नाहीं असें मला वाटतें, याकरितां जर तूं दुसरे रजपूत राजे घळवून तुझ्या पक्षास आणशील, तर मी तुला मिळेन, नाहीं तर मिळणार नाहीं. दारानें जसवंतसिंगास पूर्वीच्या बोलण्याप्रमाणें व वचनाप्रमाणें चालण्याच्या मार्गावर आणण्याचे वारंवार प्रयत्न केले, ते फुकट गेल्यामुळें त्याची मदत मिळण्याची सर्व आशा सोडून आपली स्वतःचीच मात्र फौज घेऊन जवळच्या अजमीर प्रांतांत त्यास जाणें भाग आलें. त्यानें गुजरायेंत पोंचल्यापासून एका महिन्यांत वीस हजार लोकांची फौज जमविली होती, आणि तेथून निघाला त्या वेळीं आणखीही पुष्कळ लष्कर जमवून, ३०।४० तोफांनिशीं तो निघाला होता. वरील हकीकत झाल्यानंतर तो ही फौज घेऊन अजमीराजवळील पहाडांत मोठें नाक्याचें ठाणें घेऊन बंदिस्ती करून राहिला.

औरंगझेबानें दारावर हल्ला करून त्याचा पराजय केला.

औरंगझेब हा, दाराचीं गुजरायेंतील कृत्यें ऐकतांच, आग्र्याहून निघाला, तो वरील हकीगत झाली त्या वेळीं जयपुरास आला होता; आणि लवकरच दाराच्या ठाण्याच्या समोर येऊन ठेपला. तेथें प्रथम तीन दिवस त्यानें तोफांचा भडिमार सोडिला, त्यांत त्याच्याच फौजेचें नुकसान झालें. नंतर त्यानें एकदम हल्ला करावा अशी आज्ञा केली; तो हल्ला दाराच्या लोकांनीं पुष्कळ तासपर्यंत मोठ्या हट्टास पेटून हटविला; शेवटीं औरंगझेबाच्या लष्करांतील एक स्वारांची टोळी तट चढून आली, इतक्यांत शाहनवाझ मरण पावला, तेव्हां दारा अगदीं हतवीर्य होऊन मोठ्या घाईनें पळून गेला. मग त्याच्या लष्कराची वाताहात झाली; त्याच्या अगदीं जवळ जी घोडेस्वारांची टोळी असे तीही मागें राहत राहत सोडून गेली; आणि तो आपल्या मोडलेल्या संपत्तींतून जें कांहीं द्रव्य बचावून नेत होता तेंही कित्येकांनीं लुटलें.

तो गुजरायेंत पळून गेला, तेव्हां त्यास घडून आलेले अपाय.

तो आठ दिवस अहोरात्र, बहुधा सतत, कूच करून अहमदाबादेजवळ पोंचला. त्या वेळीं अतिशय उन्हाळ्यामुळें उष्णता व धुरळा यांहींकरून तो प्रवास त्यास केवळ दुःसह झाला; तशांत पुढें भरीस भर हा पहाडांमध्यें आला, तेव्हां तेथील कोळीलोक याच्या दुर्दैवी टोळीसभोंवते ठपलेले असत; ते निर्दयपणानें हल्ले करून जो पिछाडीस राही त्याचें वस्त्रपात्र हिरावून घेत, अथवा

त्याची कत्तलही करीत. या आपत्तीच्या प्रसंगीं दारास बर्नियरनामक प्रख्यात प्रवासी भेटला; त्यास नुकतेंच काय वर्तमान होत होतें तें कांहीं माहीत नसून, तो दिल्लीस जात होता. त्या वेळीं दाराच्या खांस वार लागले होते आणि त्याजवळ वैद्य नव्हता; तेव्हां त्यानें बर्नियरास आपल्या बरोबर परतविलें. मग ते तीन दिवस एका ठिकाणीं राहिले होते. चौथ्या दिवशीं ते अहमदाबादेपासून एका मजलेवर आले. तेथें जाऊन पोंचल्यावर, राहण्यास निर्भय ठिकाण मिळून इतके हाल झाले आहेत, त्यापेक्षां आतां कांहीं तरी विश्रांति मिळेल, असें त्यांस वाटलें होतें. त्या रात्रीस ते एका धर्मशाळेंत निजले होते. तेथें त्यांस कोळीलोकांची तर वास्ती नव्हती; परंतु ती जागा अगदीं संकोचित होती, त्यामुळें दाराच्या कुटुंबांतील बायकामाणसांमध्यें व बर्नियराच्यामध्यें एक गोणपाटाचा पडदा मात्र होता. दुसऱ्या दिवशीं सूर्योदयाच्या सुमारास ते लोक आपल्या मतें दुःखाच्या शेवटच्या मजलेची तयारी करीत होते, इतक्यांत अहमदाबाद येथें तुम्हांस आंत घेणार नाहींत, याजकरितां तुमच्या निर्भयतेची तुम्हास कांहीं काळजी असल्यास तुम्ही या क्षणींच हा शेजार सोडून जावें असें त्यांस वर्तमान लागलें. तें ऐकून दाराच्या बायका रडून शोक करूं लागल्या; त्यावरून ती खबर बर्नियरास लागली. नंतर लवकरच भीतीनें अर्धमेला झालेला असा दारा पुढें आला; तेव्हां जवळचे लोक निमूटपणीं उभे राहिले. नंतर सर्व जगानें आपणास सोडून दिलें असें त्याच्या मनांत येऊन, आणि आपलें व आपल्या कुटुंबाचें पुढें काय होईल या विचारांनीं त्याचें मन व्यग्र होऊन जेव्हां तो अगदीं हलक्या पायरीच्या शिपायापर्यंत जवळच्या प्रत्येक लोकांशीं बोलूं लागला, तेव्हां बर्नियराच्यानें रडें सहन झालें नाहीं. नंतर पुढें आपणास अतिशय दुःख प्राप्त होईल असें भविष्य त्याच्या मनामध्यें येऊन जेव्हां बर्नियरानें त्यास जातांना पाहिलें, त्यावेळीं त्याच्याबरोबर चारपांच घोडेस्वार व दोन हत्ती होते. इतक्यांनिशीं तो कच्छमध्यें गेला. तेथें पन्नास घोडेस्वार व २०० बरकंदाज इतके त्याच्या एका विश्वासू आश्रिताबरोबर गुजराथेंतून येऊन त्यास मिळाले. जेव्हां दारा प्रथम गुजराथेंत आला, तेव्हां कच्छ येथील अधिकारी याच्या पक्षास मनःपूर्वक मिळाला होता. त्यानें सांप्रत याचा विशेष सत्कार केला नाहीं. नंतर तिकडून दारा कंदाहाराकडे निघून चालला. तो सिंधच्या पूर्वेकडील सरहद्दीवर जूं म्हणून लहानसा मुलुख आहे तेथें पोंचला. तेथील अधिकारी कोणी अफगाण होता असें दिसतें; त्यावर दाराचे पुष्कळ उपकार झालेले होते. सांप्रत त्यानें सर्वप्रकारें गोडी दाखवून दाराचा सत्कार केला, आणि इकडे

बर्नियरनामक प्रवासी यास भेटला.

अहमदाबाद येथें त्याचा प्रवेश होण्याचा बंद झाला.

तो सिंधदेशाकडे पळून गेला.

मनामध्यें तर याचा विश्वासघात करून, यास धरून शत्रूंच्या हातीं कसा द्यावा येवढाच त्याचा विचार चालला होता. दाराची बायको ही त्याचा चुलता परवीझ याची मुलगी होती. ती श्रमांनीं व दुःखांनीं या ठिकाणीं मरण पावली; त्यावेळीं यानें वेड भरल्यासारखें करून आपल्या स्थितीचा विचार न करितां आपल्या लहानशा टोळीमधून कांहीं लोक व दोन आपले अतिशय विश्वासू सेवक देऊन तिच्या प्रेताबरोबर लाहोरास पाठविले. नंतर सुतक संपतांच तो सिंधुनदाकडे जाण्यास निघाला. जूं येथील अधिकारी हा एक मजलपर्यंत याबरोबर आला, आणि यास सरहद्दीपर्यंत पोंचविण्याकरितां अशा निमित्तानें, आपला भाऊ व कांहीं लोक ठेवून कांहीं मिष करून आपण परत गेला. तो गेला नाहीं इतक्यांत त्याचा भाऊ अकस्मात् दारावर येऊन पडला, आणि तो व त्याचा मुलगा सेपहर शेखो यांस कैद करून त्यांस धरल्याचें वर्तमान पादशाहाच्या सर्व अम्मलदारांस कळविता झाला.

त्यास जूं येथील अधिकाऱ्यानें धरून विश्वासघात करून औरंगझेबाच्या स्वाधीन केलें.

इकडे औरंगझेब आपणास राज्य प्राप्त झाल्याच्या प्रथम वर्षदिवसाचा समारंभ करीत होता. जेव्हां हें वर्तमान औरंगझेबास लागलें तेव्हां तें निःसंशय झाल्याची खातरी होईपर्यंत त्यानें तें छपवून ठेविलें. नंतर सर्व लोकांनीं उत्सव करावा अशी त्यानें आज्ञा केली, आणि राज्यप्राप्तीच्या वर्षदिवसाचा समारंभ आणखी कांहीं दिवस चालवावा असा हुकूम केला. तो समारंभ संपला होता नव्हता, इतक्यांत दारा व त्याचा मुलगा हे दोघे राजधानींत येऊन पोंचले. त्यावेळीं औरंगझेबानें मुजरत हुकूम केल्यावरून दारास बेड्या घालून, शृंगारांशिवाय रोडक्या हत्तीवर बसवून, शहरांतील भरवस्तीच्या रस्त्यांनीं मिरविलें. तें पाहून सर्व लोकांस दया येऊन पादशाहाविषयीं संताप आला. तेव्हां बंडावा होईल असा बर्नियरास विशेष संभव दिसून, तो हत्यारबंद होऊन जो प्रसंग येईल त्याप्रमाणें तयारी असावी म्हणून तशी ठेवून रस्त्यामध्यें जात असे. परंतु त्या लोकांच्या भूतदयेचा शेवट रडण्यांत व आरोळ्या घालण्यांतच झाला. याप्रमाणें सर्व मुख्य ठिकाणांतून दाराची धिंड काढून त्यास जुन्या दिल्लीमध्यें एका तुरुंगांत नेऊन टाकिलें. नंतर दुसऱ्या दिवशीं जेव्हां जूं येथील अधिकाऱ्यास दरबारांत जातांना लोकांनीं ओळखिलें, तेव्हां त्यांस पूर्वदिवसाप्रमाणें ती गोष्ट सहन झाली नाहीं; लागलाच लोकांचा मेळा जमला, आणि प्रथम त्यांनीं

इ० स० १६५९ जून, ता० ६; हि० स० १०६९, रमझान चं० २४, रोजीं त्या समारंभास आरंभ झाला.

दाराला दिल्लीस आणिलें. इ० स० १६५९ जुलै ता० २६; हि० स० १०६९, शिकाद चं० १५. लोकांस त्याची दया आली.

त्यावर शिव्यांचा व शापांचा भडिमार केला; नंतर त्यांची संख्या वाढली तसा त्यांस अधिक आवेश चढून ते चिखल, कवलें, व धोंडे टाकूं लागले; शेवटीं या गोंगाटाचा इतका कळस झाला कीं पुष्कळ लोक प्राणास मुकले, आणि जर शिबंदीचे लोक त्या अधिकाऱ्यास सोडवायास न येते, तर ते लोक त्याचे तुकडे तुकडेही करून टाकिते.

दुसऱ्या दिवशीं या बंडांतील मुख्याचा पादशाहानें शिरच्छेद करविला; आणि हा बखेडा झाल्यानंतर कांहीं दिवसांनीं एक ढोंग करून कांहीं पादशाहाचे प्रधान व कांहीं विद्वान् मुफ्ती लोक मिळवून एक थोथांडी सभा केली, आणि तिजमध्यें दारा हा मुसलमानधर्मभ्रष्ट झणून त्यास मृत्यूची शिक्षा योग्य आहे असें ठरविलें. या अभिप्रायास अनुसरून बाहेरून नाखुषी दाखवून औरंगझेबानें हुकूम दिला, आणि तो ठराव अमलांत आणण्यास दाराच्या एका शत्रूस निवडून काढून त्यास तें काम सोंपिलें. दारा हा आपला मुलगा व आपण मिळून मसूर शिजवीत होता; कारण विषाच्या भीतीस्तव येवढ्या मात्र अन्नास ते शिवत असत. मग त्यावेळीं ते मारेकरी पाहतांच तो आपलें नशीब एकदम समजला, व तो एक लहानशी सुरी नुकतीच वापरीत होता ती उचलून घेऊन मोठ्या शौर्यानें लढला. शेवटीं अतिशय लोक त्यावर पडले, तेव्हां तो बेजार होऊन मारला गेला. त्याचें प्रेत हत्तीवर घालून लोकांस दाखविलें, आणि त्याचें शिर कापून औरंगझेबाकडे घेऊन गेले. त्यानें ते एका फळीवर ठेवून आपल्या देखत धुववून पुसून साफ करावें अशी आज्ञा केली. जेव्हां हें शिर दाराचें आहे अशी त्याची खातरी झाली, तेव्हां तो रडूं लागला आणि पुष्कळ दुःखाचीं चिन्हें दाखवून त्यानें तें हुमायूनाच्या कबरेंत पुरावें अशी आज्ञा केली. सेपहर शेखो यास औरंगझेबानें ग्वाल्हेरच्या किल्लयावर पाठवून दिलें.

शाहजादा सुलतान व मीर जुमला याची शाहजादा शुजा याशीं लढाई.

हें वर्तमान होत असतां शाहजादा सुलतान व मीर जुमला हे शुजाबरोबर लढाई करीत होते. तो शाहजादा बंगाल्यास परत गेल्यावर, मोंगीर येथें ठाणें धरून राहिला होता, आणि तेथें पहाड, व गंगानदी, यांमध्यें त्यानें मजबूद खंदक पाडिला होता. परंतु मीर जुमला यानें पहाडांतून कूच करून येऊन त्याच्या डाव्या बाजूकडील फौजेवर पडून त्यास राजमहाल येथें मागें हटविलें, शुजा हा पुष्कळ वर्षें बंगाल्यांत कारभार करीत होता, तेव्हां त्यानें राजमहाल येथें एक राजधानीचीच गादी स्थापिली होती. इतक्यांत पावसाळा सुरू झाला, तेव्हां जमीनीवरून सर्व प्रकारचा व्यापार करण्याची गति खुंटली, आणि मीर जुमला हा राजधानीपासून कांहीं अंतरावर छावणी देऊन राहिला. नंतर

कांहीं वेळपर्यंत लढाई तहकूब झाली. त्यापूर्वी उभयपक्षांनींही मोठी मानण्याजोगी, अशी एक गोष्ट घडून आली, ती अशी कीं शाहजादा सुलतान हा मीर जुमला याच्या हातास्तव आपण केवळ टिक्याचे धनी आहों असें पाहून, पुष्कळ दिवस कंटाळला होता, शेवटीं त्याचा उताविळपणा बेहद्द झाला, आणि तो औरंगझेबाचा वडील पुत्र आणि कबूल केलेला वारिस असतांही, शुजाबरोबर पत्रव्यवहार करूं लागला; आणि शेवटीं फितूर होऊन त्याच्या छावणींत जाऊन मिळाला. शुजानें त्याचा सन्मान करून स्वीकार केला, आणि आपल्या मुलीशीं त्याचें लग्न करून दिलें. पुढें त्याचा आशाभंग झाल्यामुळें असो, अथवा स्वाभाविकच पाऊलबुद्धी यामुळें असो, परंतु तो पूर्वीप्रमाणेंच या नव्या ठिकाणींही बेदिल होऊन गेला, आणि पुढें पाऊस संपल्या नंतर लढाई सुरू झाली तींत शुजाच्या पक्षानें चांगल्या रीतीनें लढून, मागून त्याजकडून फितूर होऊन तो मीर जुमलाच्या छावणींत परत आला.

शाहजादा सुलतान शुजाकडे जाऊन मिळाला. इ० स० १६५९, जून; हि० स० १०६९, रमझान.

तो परत आला, इ० स० १६६०, जानेवारी ता. २७ हि० स० १०७० जमादि उस्सानी, चं० ६.

एके वेळीं औरंगझेबाचा बंगाल्यांत स्वतः जाण्याचा इरादा होता; परंतु हें वर्तमान पोंचण्यापूर्वीच तो त्यानें सोडून दिला होता. वर सांगितल्याप्रमाणें आपल्या मुलाची वर्तणूक पाहून औरंगझेबास विशेष खेद झाला नाहीं; त्यानें त्यास बंदीखान्यांत टाकून पुष्कळ वर्षेपर्यंत कैदेंत ठेविलें.

त्यास औरंगझेबानें कैदेंत ठेविलें.

या पुढें दिवसेंदिवस शुजाचा नाश होत चालला. त्यानें एका मागून एक पुष्कळ लढाया मारल्या, त्यांत त्याचा मोड होऊन त्यास धाका येथें पळून जावें लागलें. पुढें मीर जुमला हा मोठ्या झपाट्यानें त्याच्या पाठीस लागला, तेव्हां तो आपली फौज सोडून थोड्या लोकांनिशीं पळाला, आणि आराकानच्या राजाच्या आश्रयास जाऊन राहिला. त्याची पुढें काय हकीकत झाली, तिचा निश्चय सांगवत नाहीं. त्या राजानें यास आराकानमधून जाण्याचा प्रतिबंध करण्याकरितां कांहीं बेइतबाराच्या गोष्टी केल्या, आणि शुजानें त्या राजाचें राज्य गडबडवण्याची तद्देशीय मुसलमानांवरोबर मसलत केली, असें दिसून येतें; परंतु शुजा व त्याच्या कुटुंबाचीं सर्व मनुष्यें हीं मारलीं गेलीं, आणि त्यांच्या विषयीं जरी पुढें पुष्कळ बातम्या लोक सांगत, तथापि पुढें त्याचें काय झालें हें समजलें नाहीं, येवढें खचित आहे.

शुजा आराकान प्रांतांत पळून गेला. इ० स० १६६० एप्रिल किंवा मे; हि० स० १०७०, शाबान अथवा रमझान.

त्याचा शेवट कसा झाला याचा निश्चय होत नाहीं.

शुजाचें काय झालें हें न समजल्यामुळें औरंगझेबास कांहीं वेळपर्यंत किंचित् अस्वस्थता वाटत होती; परंतु दुसऱ्या वर्षाच्या अखेरीच्या पूर्वी हीं व दुसरीं सर्व अस्वस्थतेचीं कारणें नाहींशीं झालीं. सुलेमान शेखो यास आपल्या हवालीं करण्याकरितां, त्यानें श्रीनगरच्या राजास प्रथम भीति दाखविली, आणि नंतर त्यावर फौज पाठविली; परंतु त्या राजानें त्याचीं सर्व मागणीं मागें फिरविलीं; मग लोभामुळें, अथवा राजकारस्थानामुळें, अथवा आपल्या सत्वशीलपणामुळें, यांतून कोणच्याही कारणास्तव त्यानें असें केलें असेल तें असो. औरंगझेबाच्या वतीनें हिंदुलोकांशीं मोठ्या प्रेमानें बोलणीं करणारा जयसिंग हा असे; त्यास त्यानें शेवटीं हें काम सांगितलें. त्या सरदाराच्या शिकवणीनें त्या राजानें शेवटीं सुलेमानास पादशाही लोकांच्या स्वाधीन केलें. तेव्हां ते त्यास दिल्लीस घेऊन आले. त्यास प्रथम हत्तीवर बसवून शहरांतून मिरविलें, आणि पुढें पादशाहाजवळ नेलें. तेथें त्याच्या पायांतील बिड्या काढल्या, परंतु अद्यापि हात सोनेरी मुलाम्याच्या बिड्यांनीं बांधलेले होते. त्यास पाहून पुष्कळ उमराव लोक रडूं लागले; औरंगझेबानेंही आपणास कळवळा आलासा दाखविला; नंतर शाहजादेलोकांस बंदींत टाकिलें म्हणजे त्यास कांहीं औषधी चारून बुद्धिहीन व बलहीन करून टाकीत असत, असें बहुधा लोकांस वाटे; त्याप्रमाणें माझें न करितां मला एकदम मारून टाकावें अशी त्यानें पादशाहाची विनवणी केली; तेव्हां औरंगझेब त्यास अति मृदु वचनें बोलिला, आणि तुझ्या जिवास भीति नसून तुझें पालन यथास्थित होईल अशी त्याची खातरी करिता झाला. हें आपलें वचन त्यानें पाळिलें नाहीं असें लोक मानीत असत; कारण तो सुलेमान व त्याचा भाऊ सेपहर शेखो व मुरादाचा धाकटा मुलगा हे सर्व थोडक्याच दिवसांत ग्वालेरच्या किल्ल्यांत मरण पावले. असें असून खुद्द औरंगझेबाचा मुलगा सुलेमान हाही त्याच किल्ल्यांत अटकेंत होता; तो पुष्कळ वर्षे तेथें असून त्यास पुढें कांहीं मोकळीकही मिळाली होती.

सुलेमानास श्रीनगरच्या राजानें औरंगझेबाच्या स्वाधीन केलें.

इकडे दुर्दैवी मुराद हा ज्या तुरुंगांत कैद होता, त्याच्या बुरुजावरून दोरी सोडून तिच्या सहाय्यानें पळून जाण्याचा यत्न करीत होता; परंतु त्याजवळ एक हिंदु जातीची राख होती तिचा निरोप तो घेऊं लागला, तेव्हां ती शोक करूं लागली. तिचें रडें ऐकून पाहरेकऱ्यांचें लक्ष तिकडे गेलें, त्यामुळें त्याची मसलत लोकांस समजून आली. आपला भाऊ जिवंत आहे तोंपर्यंत आपण पुरे निर्धास्त झालों नाहीं असें औरंगझेबास वाटे; परंतु त्याजवर अपराधाचें कुफराण काढावयास

मुरादास बंदिखान्यांतच मारून टाकिलें.

कांहीं वारें नव्हतें. यास्तव पूर्वी मुरादानें गुजराथच्या सरसुभ्यावर असतां एका मनुष्यास मनस्वीपणानें मारून टाकिलें होतें; तें निमित्त काढून त्यानें माझ्या बापाचा खून केला अशी मुरादावर फिर्याद करण्याकरितां त्या मनुष्याच्या मुलास यानें शिकविलें. नंतर इनसाफाचा संस्कार व कायदेशीर ठराव झाल्यावर, त्या हतभाग्य मुरादास त्याच्या बंदिशाळेंतच फांशीं दिलें. हा घोर खून सुलेमानास बंदींत टाकिल्यावर कांहीं महिन्यांनीं झाला. त्यावरून त्याचीही अशीच खराब दशा झाली असेल अशी आपली खातरी होण्यास कारण होतें.

इ०स०१६६१, नोवेंबर; हि०स० १०७२, रबीउ-सानी.

पूर्वी बिकानेरचा राजा औरंगझेबास दक्षिणेंतून सोडून गेला होता, व तो अद्यापिही याशीं कंबर बांधून होता. वरील हकीकत होण्यापूर्वी कांहीं दिवसांवर औरंगझेबानें त्याजवर फौज पाठवून त्यास जिंकिलें.

मीर जुमला यानें बंगाल्यांत लढाया करून जय मिळविल्यामुळें, त्या प्रांतांत स्वस्थता झाली. तेव्हां या बलाढ्य प्रधानास कांहीं तरी उद्योग काढून द्यावा असें औरंगझेबाच्या मनांत होतें, असें दिसतें. या हेतूस्तव, ब्रह्मपुत्रनदाच्या किनाऱ्यास दोहीं बाजूंस पर्वत व त्यांवर मोठीं मोठीं अरण्यें यांहीं वेष्टिलेला असा आसाम नामक श्रीमान् देश घेण्याचें काम यानें त्यास सांगितलें. मग मीर जुमला हा डाका येथून ब्रह्मपुत्रनदाच्या मार्गानें वर गेला, आणि कुचबहार नामक लहानसें संस्थान आहे तें घेऊन व आसाम देश लुटून तेथील घेरगांव नामक राजधानी घेता झाला. त्यानें आपल्या जयाची खबर मोठ्या डौलासानें पादशाहास कळविली, आणि पुढें देश जिंकीत जाऊन चीन देशापर्यंत जाण्यास मार्ग साध्य करण्याचा माझा इरादा आहे अशी बढाई मारिली. यानंतर लवकरच पावसाळा सुरू झाला, तेव्हां पूर येऊन सर्व सपाट प्रांत जलमय झाला; घोडेस्वाराच्यानें कूच करण्याचें किंवा घांसदाणा मिळविण्याचेंही होईनासें झालें; चोहींकडून एतद्देशीय लोक जमा झाले, आणि बाहेरून लष्कराची सामग्री येई ती पाडवून घेऊन, व जे लोक चुकूनमाकून एकीकडे जात त्यांस मारून टाकून, छावणींतील लोकांस इजा देऊं लागले. पुढें पावसाळा गेला तों लष्करांत पटकीचा वारा आला; त्यामुळें मोसम सुरू झाल्यावर मीर जुमला यास जरी कुमक येऊन पोंचल्या, तरी त्यास आपले बाबासाहेबी बेत सोडून द्यावे लागले; आणि आपला पराजय झाला असें न दिसून आपल्या

मीर जुमला याची आसाम येथें स्वारी.

इ०स० १६६२ मार्च ता० १२; हि० स० १०७२ शाबान चं० ६.

इ०स० १६६३, जान्युआरि ता० ६; हि० स० १०७३ जमादि-सिकोंद् चं० ६.

अब्रूचा बचाव होई, या प्रकारची खंडणी व दुसरे कांहीं देण्याचे करार करून घेण्यास, ज्या हुशारीविषयीं त्याची प्रख्याति होती, तो सर्व हुशारीही खर्चावी लागली. तो उद्देश तडीस नेल्यानंतर तो आपली फौज घेऊन माघारा निघाला; परंतु डाका येथें पोंचेपर्यंत श्रमांनीं व दुःखांनीं क्षीण होऊन तो मरण पावला. त्या वेळीं तो वयातीत होता तथापि अतिशय हलक्या शिपायाप्रमाणें सर्व मेहनत व दुःख सोशीत असे. पादशाहानें लागलेंच त्याचा मुलगा महम्मद अमीन यास त्याची उंच पदवी देऊन त्याचा तसाच मान ठेविला.

मीर जुमला मरण पावला. इ० स० १६६३ मार्च ३१; हि० स० १०७३ रमझान चं० २.

यात्प्रमाणें आपला बलाढ्य ताबेदार मेल्यामुळें औरंगझेबाच्यां मनांतून द्वेष व भीति हीं निघून गेलीं, असें दिसलें; परंतु आपलें आयुष्य व राज्य यांच्या नाकाशीं सूत धरलें आहे याविषयीं त्यास नुकतीच चांगली दहशत लागली होती. तो गादीवर बसला त्यापासून पांचव्या वर्षदिवसानंतर लवकरच त्यास कठीण आजार झाला, त्यावरून तो तत्काळ मरेल अशी प्रथम भीति पडली होती, पुढें तो बरा झाला तथापि त्याची शक्ति अगदीं कमी झाली, आणि त्याची वाचा बहुधा अगदीं बसून गेली. हा अनर्थ अकस्मात् झाल्यामुळें, त्याच्या नुकत्या स्थापिलेल्या राज्याचा पाया डळमळला. शाहजहानास सोडविण्याकरितां राजा जसवंतसिंग हा भरकूच करून येत आहे, आणि मोहबत खान हा त्याच उद्देशानें काबूलाहून येत आहे, अशा बातम्या फैलावल्या; शाहजहानाच्या पक्षाचे लोक राजधानीमध्यें मसलती करूं लागले, आणि खुद्द औरंगझेबाच्या पक्षाच्या लोकांत दोन फळ्या पडल्या; एका फळींचे लोक त्याचा दुसरा मुलगा मोअज्झिम यास गादीवर बसाविण्यास उत्सुक होते, व दुसऱ्या फळीच्या मनांतून पादशहाचा दुसरा मुलगा अकबर यास बसवावें असें होतें. परंतु खुद्द औरंगझेबाच्या एकमार्गीपणानें व धारिष्टानें हीं सर्व अरिष्टें टळलीं. तो दुखणाईत पडल्यापासून पांचव्या दिवशीं, अद्यापि वांचण्याच्या पंथास लागला होता नव्हता इतक्यांत, त्यानें आपणास चाकरांकरवीं उठवून बसतें करविलें, आणि आपल्या मुख्य उमराव लोकांचे मुजरे घेतले. नंतर दुसऱ्या दिवशीं त्यास भोंवळ उठल्यामुळें तो मेल्याची जिकडे तिकडे बातमी पसरली, तेव्हां त्यानें आपल्या अति मोठ्या दोन तीन मानकरी लोकांस आपल्या बिछान्याजवळ बोलावून, त्याच्या जिव्हेस पक्षपात झाला होता तो बरा झाला नव्हता तरी, त्यांच्या देखत आपली वहीण रोश-

औरंगझेबाच्या जिवावरील दुखणें.

दरबारांत मसलती व गडबडाट.

नारा इच्या स्वाधीन मोठा शिक्का केलेला होता तो पाठविण्याकरितां तिला एक हुकूम लिहिला, आणि आपल्या खासगत हुकुमाशिवाय त्या शिक्क्याचा कोणी उपयोग करूं नये म्हणून तो त्यानें आपल्याजवळ ठेविला. या प्रसंगीं त्याची वर्तणूक पाहून लोक त्यास विशेषच मान देऊन त्याची वाखाण करूं लागले; तेणेंकरून बखेडे बंद होण्याचा बराच बंदोबस्त होऊन, तो बरा होण्याचीही तशीच आशा लागली.

तो बरा झाला. इ० स० १६६२, ता० ६ डिसेंबर.

काश्मीर येथें गेल्यानें जशी शक्ति लवकर येईल, तशी कोठें खालच्या मैदान मुलुखांत येणार नाहीं या उमेदीनें, तो, फिरण्याजोगा हुशार झाला तेव्हां, तेथें निघून गेला.

दक्षिणेतील बखेडे.

जेव्हां औरंगझेब स्वस्थपणीं उत्तरेस कालक्रमण करीत होता, तेव्हां दक्षिणेमध्यें मराठ्यांच्या नाटकाचा नुकताच पहिला प्रवेश आरंभिला होता; तिकडे लवकरच यांचें लक्ष गुंतून गेलें. तो प्रकार:—

महाराष्ट्रदेशाचें वर्णन.

नर्मदेच्या दक्षिण बाजूस **विंध्याचला**शीं समांतर जी एक पर्वतांची ओळ आहे, ती उत्तरबाजूस, व समुद्र किनाऱ्यावरील **गोव्या**पासून **बेदर** शहरावरून **वरधा** नदीवर **चांदा** म्हणून शहर आहे तेथपर्यंत सूत्र टाकिलें तर जी ओळ होते ती दक्षिणेस, या सीमांमध्यें जो देश समावतो त्यांत **मराठे** लोक राहतात. या देशाची पूर्वसीमा **वर्धा** नदी असून, पश्चिमेस समुद्र आहे.

या देशाची मुख्य चमत्कारिक खूण **सह्याद्रि**पर्वत आहे; त्यास बहुधा साधारण रीतीनें **घाट** असें म्हणतात. ही ओळ या देशाच्या पश्चिमबाजूनें समुद्रापासून पंधरा वीस कोशांच्या अंतरानें लागत गेली आहे. ती तीनपासून पांच हजार फूटपर्यंत इतकीच कायती उंच आहे; तथापि तितक्यांतच तिचीं विशेष लक्षणें, व तिच्या योगानें **देश कोंकण** असे जे या प्रांताचे दोन विभाग पडले आहेत त्यांमध्यें जी तफावत आहे त्यामुळें, ती ओळ फारच प्रख्यात आहे. पश्चिमेस बहुधा समुद्राच्या सपाटीपासून हा पर्वत एकदम उंच वाढलेला आहे, आणि त्या बाजूनें पाहिला तर त्यावर गति होण्यासही अवघड अशी एक मर्यादाच झालेली दिसते; परंतु त्याच्या पूर्वेच्या बाजूस दीड किंवा दोन हजार फूट इतकी सपाट जमीन याच्या आधारानें आहे. ती हळूहळू सखल होत होत महाराष्ट्र देशाच्या हद्दीपासून पुष्कळ पलीकडे बंगालच्या उपसागरापर्यंत लागत गेली आहे. सह्याद्रि-पर्वत व समुद्र, यांच्यामध्यें जी जमीनीची पट्टी आहे, तिला कोंकण असें म्ण-

तात. ती बहुधा फार खडकाळ आहे. या मुलुखांत किनाऱ्याजवळ लहान लहान चांगले पिकाऊ तळ आहेत, त्यांत भात उत्पन्न होतें. बाकीचा मुलुख खडक व अरण्यें यांहींकरून बहुतेक जागीं आंत जाण्यास मार्ग मिळावयाचा नाहीं, असा भरून गेला आहे; त्यांत मध्यें कडे तुटून पुष्कळ पाण्याचे धोधे चालले आहेत, त्यांच्या पुढें नद्या होऊन समुद्राजवळ खांजणामध्यें चिखलट खाड्या होऊन गेल्या आहेत.* या सह्याद्रिपर्वताच्या शिखरास निवळ खडक आहेत, परंतु त्याच्या बाजूस उंच उंच वृक्ष दाट लागून गेले आहेत, आणि त्यांच्या मधून सखल झाडें आहेत; हें अरण्य पूर्वेकडील (मावळ नामक) जवळच्या प्रांतांत पसरलें आहे; त्यांत पुष्कळ घांकणांच्या खिंडी व खोल खोल दऱ्या आहेत, त्यांत त्या पर्वतामध्यें जीं जंगली जनावरें राहतात, त्यांस लपून राहण्यास चांगलीं ठिकाणें आहेत. नंतर या पर्वतापासून पंधरा वीस कोशांच्या अंतरावर या खिंडी रुंद व सुपीक झाल्या आहेत, व पुढें पुढें त्यांचीं मैदानें होऊन तीं पूर्वेकडे लागून गेलीं आहेत; त्यांमध्यें सर्वत्र शेतकी होते, परंतु वृक्ष नाहींत, आणि लहान लहान टेंकड्या देखील बहुधा मध्यें कोठें नाहींत. जी नैर्ऋत्येकडून पावसाची मोसम सुरू होते तिचा सर्व तडाका घाटावर बसतो, आणि ती पुढें देशांत जाई तों तिचा जोर मोडून जातो. या पर्वताचीं उंच शिखरें पुष्कळ महिनेपर्यंत ढगांनीं लपेटलेलीं असतात, आणि तेथें पाऊस व वारा मारीत असतो. तें सर्व पाणी वरून लवकरच निसरून जातें, परंतु तेणेंकरून वर्षभर कोंकणची हवा ओलसर व रोगी होऊन जाते.

सह्याद्रिपर्वतापासून पूर्वेकडेस जे लहान लहान डोंगर निघालेले आहेत, त्यांतून अतिशय मोठा चांदवडचा डोंगर आहे. त्याच्या एका शिखरावर चांदवड-नामक किल्ला बांधलेला आहे, त्यावरून तें त्याचें नांव पडलेलें आहे. तापी-नदीचें जें सखल जमीनीवरील तळवट व देशांतील उंच प्रदेशांतील गोदावरीचें तळवट, यांच्या सीमेवर हा डोंगर आहे. तापीच्या प्रदेशांत खानदेश व वऱ्हाड या सुपीक प्रांतांची व्याप्ति आहे. यांमध्यें व गुजराथेमध्यें फक्त बागलाण हा जंगली प्रांत आहे. मराठ्यांच्या मुख्य देशाची उंची समुद्रापासून विशेष आहे, त्याहून वरच्या तापीकांठचा प्रदेश पुष्कळ रीतीनें निराळा आहे.

सर्व सह्याद्रिपर्वत व त्याच्या जवळचे पर्वत, यांच्या शिखरांस बहुतकरून तुटलेल्या गुळगुळीत दगडांचे तट आहेत, त्यांतील अति उंच शिखर, व तसेच एकेरी टेकड्यांचे कांहीं भाग, हे जसे स्वाभाविक किल्लेच होऊन गेले आहेत

* एके वेळीं समुद्र घाटापर्यंत होता, आणि कोंकण देश हा एका देवानें चमत्कार करून समुद्रापासून हिरावून घेतला, अशी हिंदुलोकांची एक दंतकथा आहे.

त्यांच्या अगदीं शिखरास बहुधा सपाट जागा असते, तेथें जाण्यास रस्ता करण्याची कायती मेहनत आहे. या ठाण्यांवरून पुष्कळ राजांनीं आपलें साधन करून घेतलें आहे. त्यांनीं त्या पहाडांतून वर जाण्यास पायऱ्या पाडिल्या आहेत, अथवा वांकणांवांकणांनीं रस्ते नेले आहेत, आणि पाहिल्यानें प्रवेश होण्याच्या ठिकाणीं एकामागून एक दरवाजांची बंदिस्ती करून, वर येण्याच्या वाटांवर मारा पोंचे असे बुरुज बांधले आहेत. याप्रमाणें त्या सह्याद्रीच्या आसमंतांतील व त्यापासून निघालेल्या पर्वतांतील प्रदेश किल्ल्यांनीं भरून गेला आहे; त्यावर शत्रूचा मारा चालतो असा जर आपणास वारंवार अनुभव आला नसता, तर तो प्रदेश आपण अजिंक्य मानिला असता.

मराठ्यांची हकीगत.

यापूर्वी मराठे लोक इतिहासांत प्रसिद्धीस आले नव्हते; परंतु त्यांमध्यें हमेशा एकी असून जशी कांहीं लोकसत्ताक राज्याचींच त्यांच्या देशांत प्रवृत्ति होती, असा त्यांचा स्वभाव मजबूद बनून गेला होता. कानडा व तैलंगण या दक्षिणेकडील शेजारच्या देशांपेक्षां हे लोक उत्तरहिंदुस्थानांतील कनिष्ठ प्रतीच्या लोकांसारखे विशेषेंकरून आहेत, तथापि हे उभयतांपासूनही भिन्न आहेत; त्यांशीं क्षणभरही यांस मिळविता कामास नये.

यांचा बांधा लहान, रांकट, व धडधाकड आहे; परंतु सुंदर नाहीं. हे सर्व चपळ, मेहनती, धीट, व निग्रही आहेत. यांस रजपूतलोकांसारखा अभिमान व डामडौल नाहीं खरा; परंतु त्यांच्या प्रमाणें आळस, व प्रपंचज्ञानशून्यता, हींही नाहींत. रजपूत शिपाईगडी म्हटला म्हणजे, तो ज्या युद्धास प्रवृत्त झाला असेल, त्याचा परिणाम काय होईल याविषयीं बहुधा निरभिमानी असतो; आपल्या कुळास बट्टा लागला नाहीं म्हणजे त्याचें कार्य झालें; परंतु मराठ्याची दृष्टि परिणामावरच असते, आणि आपला हेतु तडीस गेल्यास, तो कोणत्या साधनांनीं गेला त्याविषयीं तो काळजी वाहत नाहीं. त्या हेतूस्तव तो आपल्या अकलेची आटाआट करील, आपलें सर्व सुख सोडून देईल; व आपलें शरीरही जोखमांत घालील; परंतु सत्व राखण्याकरितां आपला जीव देणें, अथवा लाभ जाऊं देणें, हें त्याच्या गांवींही नसतें. याप्रमाणें या दोन्ही लोकांचे विचार भिन्न असल्यामुळें, त्यांची बाहेरील वर्तणूकही भिन्न होते. जरी एखादा साधारण रजपूत असला, तरी त्याच्या चालचर्यैत कांहीं प्रौढता दिसते, आणि अतिशय प्रख्यात मराठा असला, तरी त्याच्या वळणांत कांहीं हलकटपणा दिसतो.

रजपूत हा युद्ध करावयास योग्य प्रतिस्पर्धी होय; परंतु मराठ्यांचें शत्रुत्व मोठें भयंकर आहे, कारण हा जेथें धिटाई व साहस यांचें कारण असेल, तेथें तीं करण्यास चुकणार नाहीं, आणि त्यांच्या भरीस, अथवा निराळें जेथें कारण असेल तेथें युक्ति, चपलता, व निग्रह हींही आणील; परंतु हें सर्व वर्णन मुख्यत्वेंकरून लढाऊ मराठे लोकांस लागू होतें, व वर सांगितलेल्यांखेरीज दुसरेही कांहीं वाईट गुण त्यांस लाविले तर साजतील. शुद्ध खेडू लोक आहेत, ते मिताहारी, मितव्ययी, व उद्योगी आहेत, आणि जरी त्यांमध्यें जातिस्वभावाप्रमाणें कांहीं धूर्ततेचें अंग आहे, तथापि ते कजेदलाल अथवा कपटी असे नाहींत.

त्यावेळच्या मराठ्यांचे मुख्य हे मोठ्या कुटुंबांतले असून, त्यांच्या वंशजांनीं गांवची व परगण्यांतील मुख्य मुख्य हुद्द्यांचीं कामें पिढी दरपिढी चालविलेलीं होतीं; आणि त्यांस विजापूर व अहमदनगर येथील मुसलमान राजे मदतीस बोलावीत असत. ते आपल्या रयतेप्रमाणेंच सर्व शूद्र होते, परंतु त्यांतून कांहीं, आपण रजपूतवंशापासून झालों असें म्हणून, आपली मोठी बढेजाव करीत असत.

मराठे म्हणून कोणी लोक होते असें पूर्वीच्या मुसलमान ग्रंथकारांस माहीत होतेंसें दिसत नाहीं. त्यांनीं ज्या कांहीं सरदारांचीं आडनांवें लिहिलीं आहेत, त्यांवरून ते लोक त्या जातीचे असतील असें आपणास दिसतें. इ० स० १४८५ मधील हकीगतीचें वर्णन करितांना फिरिस्ता हा ग्रंथकार या शब्दाचा प्रथम उपयोग करितो; तेथपर्यंत या शब्दानें सर्व देशांतील लोकांची व्याप्ति व्हावी, अशा अर्थानें या शब्दाचा उपयोग झाला नव्हता. इसवी सनाच्या सोळाव्या शतकाच्या मध्यास विजापूरच्या राजानें महसूलसंबंधीं कागदपत्र फारसींत लिहिण्याचें सोडून मराठींत लिहावे अशी वहिवाट सुरू केली; आणि तो परदेशी लोक काढून दक्षिणी लोक चाकरीस ठेवूं लागला होता, यामुळें त्यानें त्यांत पुष्कळ मराठे लोक ठेविले; त्यांस प्रथम किल्ल्यांचे पाहरे करण्याच्या अगदीं हलक्या कामावर ठेविलें; क्रमेंकरून हे घोडेस्वारांची चांगली चाकरी बजावितात असें समजलें, तेव्हां, त्यांस विजापूर व अहमदनगर या राज्यांत लष्करी पदवी मिळूं लागली; कित्येकांस गोवळकोंडें येथील कुतुबशाही अमलांत चाकऱ्या मिळाल्या. इतकें झालें तथापि सतराव्या शतकाच्या आरंभापर्यंत मुसलमान ग्रंथकार यांचें फारसें वर्णन करीत नाहींत. मलिकंबराच्या वेळीं मराठे हे प्रख्यातीस आले, आणि तेव्हांपासून दक्षिणेंतील इतिहासांत ते बराच खेळ करूं लागले.

भोंसल्याच्या वंशाची उत्पत्ति.

मलिकंबराच्या जवळील अम्मलदारांमध्यें **भोंसला** या आडनांवाचा **मालोजी** नामें सरदार होता; त्याचें कुटुंब प्रतिष्ठित होतें, परंतु विशेष प्रख्यात नव्हतें. तो आपल्या स्वतःच्या थोड्या घोडेस्वारांनिशीं चाकरीस असे, आणि त्यास मुख्यत्वेंकरून **जाधवराव** याचा आश्रय असे.

सर्व मराठे लोकांतून **जाधव** यांच्या वंशाची उत्पत्ति रजपूतांपासून झाली, असें म्हणावयास विशेष कारण आहे. **जाधव** हें एक रजपूत जातीचें नांव आहे, आणि प्रथम मुसलमानलोकांनीं दक्षिणेंत स्वारी केली, त्या वेळीं दक्षिणेंतील सर्वांत मोठा जो देवगडाचा राजा, त्याचें आडनांव **जाधवच** होतें. **मालोजी** हा देवगडाजवळील एका परगण्याचा देशमुख होता; यावरून त्याचा यजमान हा देवगडच्याच कुळांतील असावा असें संभवत नाहींसें नाहीं. याची मूळपीठिका कशीही असो, परंतु याचा यजमान **लखूजी जाधवराव** हा मलिकंबराच्या कारकीर्दींत दहा हजार लोकांचा सरदार होता. त्याचें महत्व येवढें होतें कीं तो फितूर होऊन **शाहजहानाकडे** जातांच, ती लढाई त्याच्या पूर्वीच्या धन्याच्या अंगावर आली.

हा फितूर होण्याच्या पूर्वीं पुष्कळ दिवसांवर एका हिंदुलोकांच्या सणाच्या दिवशीं **मालोजी भोंसला** हा आपला मुलगा **शाहजी** यास घेऊन **जाधव** यांच्या वाड्यांत गेला होता; त्यावेळीं शाहजीची उम्मर ५ वर्षांची होती; अशा प्रसंगीं जिकडे तिकडे लोकांस आनंद व्हावा हें साहजिकच आहे; त्या आनंदांत निमग्न असतां **जाधवराव** यांनीं तो लहान **शाहजी** व आपली तीन वर्षांची मुलगी मांडीवर घेतली, आणि हंसत हंसत म्हणाले कीं "हा खासा जोडा आहे, याकरितां यांचें लग्न लावून देणें योग्य आहे." तें ऐकतांच **मालोजी** झटकन् उठला, आणि **जाधवरावाची** मुलगी आपल्या मुलास देण्याची सोयरीक ठरली याचे साक्षी तुम्ही असा, असें त्यानें जवळच्या लोकांस सांगितलें; तें ऐकून **जाधवरावास** आश्चर्य वाटलें. याप्रमाणें अवचट आपणास पकडून आपलें हित करून घेण्यास **मालोजी** सरसावला तेणेंकरून **जाधवरावास** साहजिकच संताप आला. त्यांत आपली कुळी श्रेष्ठ म्हणून गर्वानें विशेष राग आला असें नाहीं. त्या योगानें **जाधवराव** व त्याचा आश्रित **मालोजी** यांचें फाटलें; परंतु या सुमारास **मालोजीचें** दैव उजेडास येत चाललें होतें; त्यानें पुष्कळ द्रव्य मिळविलें, आपलें पतक वाढविलें, आणि तो चांगला खवदवी असे यामुळें वाढून शेवटीं त्यास अहमदनगरच्या राज्यांत पांच हजार स्वारांची सरदारी, व एक मोठी जाहगीर मिळाली, तींत **पुणें** हें मुख्य ठिकाण होतें. त्यानें

अद्यापि जाधवरावाच्या मुलीवर आपला वारसा ठेविला होता व त्याचा सांप्रत चढता काळ आला होता, यामुळें तो अनुचित असें लोक मानीत नसत. शेवटीं जाधवरावही कबूल झाल्यावर त्याच्या मुलीशीं यथाविधि शाहजीचें लग्न झालें. या संबंधापासून मराठ्यांच्या राज्याचा पाया घालणारा शिवाजी उत्पन्न झाला.*

शाहजी भोंसल्याविषयीं.

अहमदनगरच्या राज्याचा मोड होण्याच्या वेळीं शाहजी हा मोठा कर्ता पुरुष होता, असें पूर्वीच त्याचें वर्णन आलें आहे; नंतर तो विजापुरकरांच्या चाकरीस राहिला, आणि निजामशाही राज्याचे विभाग झाले तेव्हां याची जाहगीर विजापूरकरांच्या वांटणीस गेली होती तीही त्यांनीं याकडेस चालविली. नंतर त्यास विजापूरकरांनीं दक्षिणेस मुलुख जिंकावयास पाठविलें; तिकडे त्यास हौसूर प्रांतांत, शीर व बंगळूर या शहरांसुद्धां, पूर्वीच्या पेक्षां मोठी दुसरी जाहगीर मिळाली.

शिवाजी भोंसल्याविषयीं.

सर्व मराठे सरदार हे अगदीं अक्षरशत्रु असत, यामुळें त्यांचा कारभार ब्राह्मणलोक करीत; तसेंच मुसलमानलोकांच्या कारकीर्दीतही या जातीचे लोक पुष्कळ कारभारांत पडलेले असत, यामुळें दादोजी कोंडदेव नामें एका ब्राह्मणास शाहजीनें पुण्याच्या जाहगीरीचें काम सांगून आपला दुसरा मुलगा शिवाजी यास त्याच्या हाताखालीं ठेविलें. त्याचा वडील मुलगा त्याजबरोबर हौसूर येथें गेला होता. घोड्यावर फेरफटका करणें, शिकार करणें, व लष्करी कवाईत करणें, ही कायती मराठे लोकांच्या मुलांस शिकविण्याचीं विद्या असे; तशांत पुणें हें पहाडी व सपाट मुलुखाच्या सरहद्दीवर पडलें, यामुळें त्याच्या बापाच्या घोडेस्वारांपैकीं जे शिपाई लोक असत ते, याचे मुख्य सोबती असत. अशा सोबत्यांमुळें यास लहानपणापासून साहसाची प्रीति जडली; तशांत आपल्या देशांतील पवाडे वगैरे कवन ऐकण्याची यास हौस असे, त्यामुळें ती प्रीति अधिकच वाढली. दादोजीनें शिवाजीस जाहगिरीच्या कारभारांत आपल्या मदतीस घेतलें होतें; परंतु तो सोळा वर्षांचा झाला, तेव्हां दादोजीच्या कैदेंत राहीनासा झाला. त्याची रीति बोलूनचालून मनमिळाऊ असे, त्यामुळें बहुधा लोक त्यावर प्रीति करीत; परंतु यापूर्वीच कोंकणामध्यें मोठमोठे जमातीचे दरवडे पडले त्यांत हा सामील होता, असा पूर्वीच वहमा यावयास लागला होता. या अभ्यासानें, व याच्या शिकारीच्या फेरफटक्यांनीं त्यास सर्व घांटांतील वाटा व खिंडी पक्क्या ठाऊक झाल्या होत्या, आणि त्या घांटांतील जंगली लोक तर पूर्वीच त्याच्या ओळखीचे होते. त्यांतून पुण्याच्या

त्याच्या चोऱ्या.

* इ० स० १६१७ च्या मे महिन्यांत जन्मला.

उत्तरेकडील पर्वतांत भिल्ल व कोळी होते, व दक्षिणेकडील पर्वतांत रामोशी होते; परंतु अगदीं पुण्याच्या नजीक पश्चिमेस मराठे लोक होते. ते ज्या प्रदेशांत राहात असत, त्यावरून त्यांस मावळे असें म्हणत असत. या लोकांनीं त्या रानवट मुलुखांतील संकटें व अडचणी पुष्कळ दिवस सोसल्या होत्या. या लोकांतून शिवाजीनें आपले अगदीं प्रथमचे आश्रित निवडून काढिले, आणि तो अतिशय चपळ व मागें पुढें पाहणारा असे, यामुळें पूर्वीपेक्षां कांहीं विशेष मोठ्या कार्यांत त्या लोकांची योजना करण्याचा रस्ता त्याच्या नजरेस आला.

त्यांचे आश्रित.

त्यावेळीं विजापूरकरांच्या पहाडी किल्ल्यांची फार अव्यवस्था असे; ते बहुधा लांबीच्या पल्ल्यावर व रोगकारक ठिकाणीं असत, त्यामुळें त्यांत केव्हां केव्हां एकटा मुसलमान सरदार, व कांहीं थोडेसे हलक्या पगाराचे शिबंदीचे लोक असत. केव्हां केव्हां जवळचा देशमुख अथवा दुसरा महसूली अम्मलदार, याच्या ताब्यांत ठेवलेले असत. पुण्याच्या नैर्ऋत्येस दहा कोशांवर तोरणा नामें मजबूद किल्ला आहे, तो एका महसूली कामगाराच्या ताब्यांत होता. तो यानें मसलतीनें घेतला, आणि त्याविषयीं चांगल्या रीतीनें बोलणें योजून व पैका खर्चून हा किल्ला देशमुखापेक्षां माझ्या हातांत असेल तर चांगला, अशी त्यानें विजापूरच्या दरबाराची खातरी केली; परंतु पुढें त्यानें एक जवळच्या टेंकडीवर किल्ला बांधला तेव्हां विजापूरकरांचें तिकडे विशेष लक्ष लागलें, आणि त्यांनीं शाहजीस त्याच्या मुलाच्या वाईट कृत्यांविषयीं लिहिलें. शाहजीनें आपलें बोलणें जसें साजरें करवलें तसें केलें, आणि विजापूरकरांच्या मुलुखांत आणखी हल्ले न करण्याविषयीं दादोजी व शिवाजी यांस सक्त लिहून पाठविलें. ती आज्ञा मानण्याविषयीं आपल्या तरुण यजमानास उद्युक्त करण्याचा त्या ब्राह्मणानें जितका होता तितका यत्न केला; परंतु तें पत्र आल्यानंतर तो थोड्याच दिवसांनीं मरण पावला, तेव्हां त्याची धास्ती नाहींशी झाल्यामुळें शिवाजी पूर्वीपेक्षां अधिक धट्टाईनें साहसास प्रवृत्त झाला. तो त्या जाहगिरीचा वसूल बापास देईनासा झाला, आणि चाकण व सुपें या दोन किल्ल्यांचे अम्मलदार हे खुद्द त्याच्या बापाच्या हुकुमतींतील होते त्यांतून एकास यानें अनुकूल करून घेतलें, आणि दुसऱ्यावर छापा घातला; याप्रमाणें आपल्या स्वतःच्या जाहगिरीचा धनी होऊन, त्यानें दुसरे मोठमोठे उद्योग आरंभिले. पुण्याजवळ कोंडाणेनामक जो मजबूद पहाडी

त्यानें तोरणा किल्ला छापा घालून घेतला.

इ० स० १६४६.

त्यानें आपल्या बापाची जाहगिरी बळकाविली.

त्यानें पुष्कळ किले घेतले.

किल्ला आहे, व ज्यास हल्लीं सिंहगड असें म्हणतात, तेथें त्यावेळीं एक मुसलमान सुभेदार होता, त्यास यानें लांच देऊन तो किल्ला घेतला. नंतर त्याहूनही मोठ्या पुरंदरनामक मजबूद किल्ल्याच्या धनीपणाकरितां याचे दोस्त दोघे ब्राह्मण भाऊ आपसांत भांडत होते, ती संधि पाहून, यानें आपले मावळे लोक त्या किल्ल्यांत शिरकाऊन तो किल्ला विश्वासघातानें स्वतः घेतला. इ० स० १६४७.

हा सर्व मुलुख जो शिवाजीनें मिळविला, तो मारहाण केल्याशिवाय व शेजारच्या मुलुखांस उपद्रव दिल्याशिवाय मिळविला; त्यामुळें विजापुरच्या राजानें कांहीं प्रयत्न केला नाहीं. शिवाय त्यावेळीं दक्षिणेंतील मुलुख घेण्याच्या कामामध्यें, व आपल्या राजधानींतील भव्य इमारती उठविण्याच्या उद्योगामध्यें तो राजा गुंतलेला होता.*

पुढें शिवाजीस आपले मतलब साधण्याकरितां उघडकेस यावें लागलें. एका वेळीं कोंकणामध्यें विजापुरच्या सरकारचा खजीना जात होता, तो यानें लुटला; हा पहिल्यानें बंडावा केला. हा अपमान केल्याचा दरबारास विस्मय झाला होता; तो नाहींसा झाला नाहीं इतक्यांत, घांटामधील पांच मुख्य किल्ले शिवाजीच्या हातांत सांपडले असें वर्तमान आलें. यानंतर बहुधा लागलींच त्याच्या एका ब्राह्मण सुभेदारानें उत्तर कोंकणच्या मुसलमान सुभेदारावर छापा घालून त्यास कैद केलें, आणि तो रहात असे तें कल्याण शहर घेऊन सर्व प्रांत हस्तगत केला, आणि त्याचे सर्व किल्ले आपल्या ताब्यांत देण्याविषयीं त्याजकडून बलात्कारानें हुकूम देवविले. याप्रमाणें जय झालेला पाहून शिवाजीचा आनंद ब्रह्मांडांत माईनासा झाला. त्यानें त्या मुसलमान सुभेदाराचा मोठ्या आदरानें सत्कार केला, आणि त्याची मानप्रतिष्ठा करून त्यास पाठवून दिलें. तो देश घेतल्यानंतर, प्रथम त्यानें हिंदुलोकांच्या नेमणुका सुरू केल्या, व जुनीं संस्थानें व जुन्या चाली, यांचा जीर्णोद्धार केला. त्यास मूळपासून हिंदुधर्माचा

विजापूरच्या सरकारावर बंड केलें इ० स० १६४८.

त्यानें उत्तर कोंकण घेतलें.

* "याप्रमाणें शिवाजीनें चाकण व निरा यांमधील मुलुख मिळविला. तो आपल्या मुलुखांतील पहाडांमधील वाघाप्रमाणें चांगलें ठिकाण शोधून जेथून एकदम सावजावर उडी टाकितां येईल अशा रीतीनें लपून बसून निमूटपणीं टपत राहिलेला असे; यामुळें त्याची पहिल्यानें उत्पत्ति कशी झाली, आणि जेव्हां तो वाढला आणि त्याच्यानें छपून राहवेनासें झालें, तेव्हां त्याची सत्ता आश्चर्यकारक त्वरेनें कशी वाढली, या दोहींचें कारण वरील गोष्टीवरून समजतें."

विशेष अभिमान असे; तो प्रथम जसा धार्मिक बुद्धीनें होता, तसाच लौकिक बुद्धीनें बहुधा असावा; यामुळेंच पुढें त्याचें मुसलमानाशीं हाडवैर पडलें, व आपल्या भोळसर चालींवर त्याची विशेष श्रद्धा वाढली. ही त्याची श्रद्धा त्याच्या राजनीतीसही अनुसरून होती, यामुळें तो विशेष भक्तीचा डौल घालूं लागला, आणि आपणास भविष्याविषयीं स्वप्नें पडतात, व देवांची आपणावर कृपा आहे, व आपणास दुसरे साक्षात्कार होतात असें तो ढोंग करूं लागला.

त्याची हिंदुधर्मावर श्रद्धा.

शेवटीं विजापूरचें दरबार शिवाजीच्या मसलती पाहून जागें झालें; तथापि तो आपल्या बापाच्या सलूख्यानें असा वांकडा चालतो, असें त्यांस अद्यापि वाटत होतें; म्हणून त्यांनीं आपली अवकृपा झाली असें बाहेरून न दाखवितां घोरपड्यांच्या कुळांतील एका सरदाराकडून दोस्तीखातर मेजवानीस बोलाविल्याचें निमित्त करून शाहजीस पकडविलें; नंतर विजापूरच्या सरकारानें आपला रोष शाहजीवर झाला, असें दाखविलें. त्या घोरपड्या सरदारानें आपल्या बापाचा विश्वासघात केला म्हणून पुढें शिवाजीनें त्याचा भरपूर सूड उगविला. आपल्या मुलानें जे अपराध केले, त्यांमध्यें माझा कांहीं दोष नाहीं असें शाहजीनें खातरीपूर्वक सांगितलें, तथापि तें विजापूरच्या दरबारास खरें वाटलें नाहीं. नंतर शिवाजीचा बंदावा मोडण्यास त्यास कांहीं योग्य मुदत दिली; ती पुरी झाल्यावर त्यास अंधारकोठडींत टाकिलें, आणि अमुक मुदतीच्या आंत शिवाजी शरण न आल्यास या कोठडीचा दरवाजा चिणून टाकिला जाईल असा त्यास हुकूम झाला. या धास्तीनें शिवाजी अतिशय घाबरला, परंतु अशा विश्वासघातक शत्रूस शरण गेल्यानें आपलें संरक्षण व्हावयाचें नाहीं, अशी त्याची विचारान्तीं खातरी होऊन तो पूर्वीप्रमाणेंच आपलें धरून राहिला; आणि शाहजहानाच्या मुलुखास मोठी तजवीज ठेवून यानें इजा दिली नव्हती, त्यामुळें यानें त्याजवळ बोलणें लाविलें. पादशाहानें त्याचा अर्ज कबूल करून त्यास आपल्या चाकरीस ठेविलें, आणि पांच हजारांच्या सरदाराची त्यास पदवी दिली. नंतर बहुधा शाहजहानाच्या मारदस्त मध्यस्थीनें शाहजीची अंधारकोठडी सुटली; तथापि तो ४ वर्षें विजापूरास नजरकैद होता. वरील मुदतींत शिवाजी आपल्या बापाच्या धास्तीमुळें आवरला गेला, व तो मोगलांस आपल्या मदतीस बोलावील या भीतीस्तव विजापूरचें सरकार अटकून राहिलें; यामुळें हीं चार वर्षें स्वस्थपणानें गेलीं.

विजापूरच्या सरकारानें शाहजीस पकडून त्याच्या मुलाच्या बऱ्या वर्तणुकेकरितां ओलीस ठेविलें. इ० स० १६४९.

इ०स०१६४९ पासून इ० स० १६५२ पर्यंत.

वरील मुदत संपल्यानंतर कर्नाटकामध्यें बखेडे उत्पन्न झाले; शाहजीची सर्व जाहगीर लुटली गेली, व याचा वडील मुलगा मारला गेला, आणि सर्व सभोंवारच्या प्रदेशांतील लोक हत्यारबंद होऊन उठले, तेव्हां विजापूरच्या सर्व अम्मलदारांस ते लवकरच हांकून लाविंतात अशी भीति पडली; यामुळें सरकारच्या हितास्तव शाहजीस सोडून देऊन त्यास कर्नाटकांत पाठविणें जरूर आलें.

शाहजीची सुटका झाली.

आपला बाप मोकळा होतांच आणि विजापूर सरकारचें लक्ष कर्नाटकाच्या कारभारांत पडतांच शिवाजी अधिक चपळतेनें आपल्या बढतीचा उद्योग पुनः सुरू करूं लागला. पुण्याच्या दक्षिणेकडील घाट धरून तेथपासून कृष्णेच्या वरील प्रवाहापर्यंत जो डोंगरी मुलुख आहे, तो एका हिंदु राजाच्या ताब्यांत होता; तो कांहीं केल्या शिवाजीचें ऐकून बंडांत सामील होईना. तेव्हां सांप्रत यानें त्यास मारेकरी घालून मारविलें, आणि त्यामुळें जी धांदल झाली ती संधि साधून त्याचा मुलुख बळकाविला. हें घोर कर्म केल्यानंतर यानें कांहीं डोंगरी किल्ले छापा घालून घेतले, आणि कांहीं बांधिले. याप्रमाणें इ० स० १६५५ त शाहजहानाच्या कारकीर्दीत शाहजादा औरंगझेब दक्षिणेंत येईपर्यंत शिवाजी हा आपली सत्ता वाढवीत गेला. जेव्हां औरंगझेब दक्षिणेंत आला, तेव्हां आपण मोगल सरकारचा चाकर या नात्यानें शिवाजी त्याशीं व्यवहार ठेवूं लागला. तेव्हां त्याचा मुलुख त्याकडे कायम ठेविल्याविषयीं पादशाहाकडून त्यास बंहाली मिळाली. पुढें जेव्हां गोवळकोंडें येथील राजाशीं औरंगझेबाची लढाई चालली, आणि तींत पुष्कळ दिवसपर्यंत बखेडा चालेल, असें जेव्हां याच्या अटकळींत आलेलें यास वाटलें, तेव्हां त्या दोघां भांडणारांचें नुकसान करून त्या धांदलींत आपलें कार्य साधून घेण्याचा यानें निश्चय केला; आणि मोगलांच्या मुलुखावर प्रथमची स्वारी केली. यानें जुन्नर शहरावर छापा घालून पुष्कळ लूट नेली, आणि त्याचप्रमाणें पुढें अहमदनगर येथेंही करण्याचा यत्न केला; तो कांहींसा मात्र तडीस गेला. पुढें औरंगझेब त्वरेनें मुलुख घेत चालला, तेणेंकरून याची अगदीं निराशा झाली; आणि तो शाहजादा विजापूरकरांशीं लढत असतां, सर्व प्रकारचीं निमित्तें सांगून व कबुलाती करून, आपण अविचारानें केलेल्या अपराधाची क्षमा मागून घेण्याविषयीं शिवाजीनें यत्न केला. पुढें शाहजहान अजारी पडल्यामुळें औरंगझेब दिल्लीस गेला, तेव्हां शिवाजी हा त्याच्या भजनीं लागलाच होता; आणि मोगल सरकारच्या मुलुखांत आपला

शिवाजीनें पुनः हल्ले सुरू केले.

तो मोगलांचे प्रांत लुटूं लागला.

कांहीं हक्क आहे तो दिल्यास मी निष्ठेनें सरकारची चाकरी करीन, असें यानें बोलणें लाविलें. नंतर पादशाही फौजेंत आपल्या तर्फेच्या घोडेस्वारांचें एक पतक पाठवावें असें यानें कबूल केल्यानंतर औरंगझेबानें यास लागलीच क्षमा केली, व याच्या दुसऱ्या हक्कांचा पुढें तपास करूं असें म्हणून ती गोष्ट लांबणीवर घातली; परंतु शिवाजी औरंगझेबासारखाच मसलती होता, म्हणून त्यानें आपले घोडेस्वार पाठविण्याचेंही तसेंच तहकूब ठेविलें, आणि रिकामीं वचनें देणें व तोंडानें बोलणें येवढीच कायती चाकरी केली.

त्यास औरंगझेबानें क्षमा केली, इ० स० १६५८.

इकडे विजापूरचा राजा मरून गेला, व त्याचा मुलगा वयानें लहान होता; त्या संधीत यानें पुनः विजापूरावर हल्ले सुरू केले, तेव्हां याची सत्ता वाढत आहे सबब याविषयींची हयगय केली असतां नुकसान पोंचेल असें शेवटीं कारभारी लोकांस समजून आल्यावर त्यांनीं याजवर एक मोठी फौज रवाना केली. तींत अफूझल् खान हा सेनापति होता. त्यामध्यें मुसलमान उमरावांच्या वेताप्रमाणें गर्विष्ठपणा असून, सांप्रतच्या शत्रूस तर तो अगदींच तुच्छ मानीत होता; परंतु त्याच्या गर्वानें आपलें कार्य करून घेण्याची मसलत त्या शत्रूस चांगली माहीत होती, यामुळें अफूझल् खानाच्या कीर्तीनें आपण भिऊन गेल्याचें, व त्याजबरोबर युद्ध करून त्यास हटविण्याचें आपलें सामर्थ्य नाहीं असें त्यानें सोंग आणिलें. नंतर त्या खानास शरण आल्याचें गरीबीचें बोलणें लाविलें, तेव्हां तें बोलणें पुरें करण्याकरितां त्या खानानें आपल्या अतिशय भरंवशांतील एक ब्राह्मण मुखत्यार पाठविला. या पुरुषास शिवाजीनें आपल्याकडे मिळवून घेतलें, आणि त्याच्या सहाय्यानें यानें स्वल्प रीतीनें अफूझल् खानाच्या मनांत असें भरून दिलें कीं शिवाजी मोठा भयाभीत झाला आहे, आणि शरण आलें असतां आपला पुढें काय परिणाम होईल या भीतीस्तव मात्र तो शरण येत नाहीं. हीं बोलणीं चालली असतां अफूझल् खान हा अडचणीच्या व रानवट खिंडींतून प्रतापगडाजवळ आला. त्यावेळीं शिवाजी तेथें राहात होता. तेव्हां जर तुह्मी बरोबर लोक आणिले तर मी भिऊन जाईन, याकरितां तुह्मी एकटे मला भेटावयास याल, तर मी तुमची प्रत्यक्ष भेट घेऊन तुमच्या तोंडून माझ्या अपराधांची क्षमा झाल्याचें ऐकेन, असें त्या मराठ्यानें कबूल केलें, त्यानंतर अफूझल् खान आपली फौज सोडून थोड्या लोकांनिशीं पुढें गेला, आणि शिवाजीचें ऐकून तेंही मागें ठेवून एका खिदमदगारानिशीं पुढें गेला. त्यानें पातळ रेशमी झगा घातला होता, आणि त्याबरोबर एक साधी

अफूझल् खानास विजापुराहून पाठविलें.

सरळ तरवार होती. ती सहज डौलाकरितां होती, कांहीं तिचें काम लागेल म्हणून घेतली नव्हती. इतकें होत आहे तों शिवाजी किल्लयावरून हळूहळू खालीं येतांना दृष्टीस पडला. तो भीतभीत, दचकत, एका खिजमदगारानिशीं, बाहेरून दिसण्यांत अगदीं हत्यारखेरीज, पुढें आला; परंतु त्याच्या कापसाच्या झग्याच्याआंतून त्याच्या आगांत लोखंडी चिलखत होती, आणि जवळ एक छपवलेली कट्यार असून त्याच्या हातांत कठीण तिख्याचीं 'वाघनखें' होतीं. ('वाघनखें हे तीक्ष्ण आंकडे असून बोटांत घालतात, व मूठ मिटली असतां ते दृष्टीस पडत नाहींत.') तो छोटेखानी पुरुष चालीप्रमाणें आपल्या भेटीस येतांना पाहून अफ्झल् खानानें त्यास तुच्छवत् केलें, परंतु यास आलिंगन देतेवेळीं त्यानें आपल्या शत्रूच्या पोटांत वाघनखें खुपसलीं. अफ्झल् खानाच्या तें कांहीं ध्यानीं मनीं नव्हतें; म्हणून तो एकाएकीं चकित झाला. त्यांतून तो सावध होई तों शिवाजीनें कट्यार भोंसकून त्याचा प्राण घेतला.

शिवाजीनें त्याचा प्राण घेतला.

त्या पूर्वीच शिवाजीनें चोहींकडून गुप्त रस्त्यांनीं अफ्झलाच्या फौजेवाटोळें रानांतून आपली फौज आणून ठेविली होती; ती, किल्लयावरून निशाणी होतांच, सर्व मुसलमानांवर तुटून पडली. ते मुसलमानलोक गर्वानें बेसावध राहिले होते; म्हणून बहुधा त्यांच्यानें समोर टिकाव धरवला नाहीं, आणि त्यांची कत्तल होऊन वाताहत झाली. जेव्हां शिवाजीस पुरा जय मिळाला तेव्हां कोणी पळालेल्या लोकांचा प्राण घेऊं नये असा त्यानें हुकूम फिरविला. शेंकडों लोक रानें धुंडून भुकेनें व्याकूळ झाल्यावर याच्या हातांत सांपडले. त्यांचा यानें दयेनें सांभाळ केला. त्यांतून पुष्कळ मराठेलोक होते, ते याच्या चाकरीस राहिले. एक मराठा सरदार आपलें सत्व सोडीना; त्यास शिवाजीनें नजराणे देऊन पाठवून दिलें. लपविलेलें द्रव्य कोठें आहे याविषयीं लोकांस कबूल आणण्याकरितां शिवाजीनें आपल्या सर्व कारकीर्दींत कित्येक लोक मारिले, व कित्येकांचा छळ केला. तथापि त्यानें कधींही स्वतः चांगल्या मतलबाशिवाय क्रूर कर्म केलें नाहीं; याप्रमाणें जय झाल्यामुळें शिवाजीची विशेष बढती झाली. नंतर त्यानें घाटाजवळील सर्व मुलुख लुटला, आणि सर्व डोंगरी किल्ले घेतले. तो सर्व कोंकण प्रांत पुरा सर करिता; परंतु इतक्यांत विजापूराहून पूर्वीपेक्षां मोठी फौज आल्याचें वर्तमान लागल्यामुळें, त्यास परत यावें लागलें. मग त्यानें आपलें कांहीं लष्कर किल्लयांमधून

आणि त्याच्या लष्कराची वाताहात केली.

इ० स० १६५९ अक्टोबर.

विजापुराहून दुसरी फौज आली.

ठेविलें, आणि बाकीचें शत्रूंची सामग्री येण्यास अटकाव करण्याच्या कामास लाविलें; परंतु आपण स्वतः **पन्हाळा** नामें अडचणीच्या ठिकाणच्या किल्ल्यावर अडकून राहिला. त्या किल्ल्यास **विजापुरकरांनीं** चार महिने वेढा दिला होता; तेव्हां यास शरण जावें लागलें असतें; परंतु तो तह करण्याची आशा शत्रूंस दाखवून त्यांस झुलवीत असतां, एके दिवशीं अंधारे रात्रीस त्यानें आपल्या नेहेमींच्या धीटाईनें व कुशलतेनें तजवीज करून तेथून पाय काढला. त्यावेळीं **विजापूरचा** सरदार **सिद्दी जोहर** ह्मणून एक **हबशी** होता; त्यानें विश्वासघात केल्यामुळें **शिवाजी** निसटून गेला, असें **विजापूरास** म्हणूं लागले. या अपवादामुळें त्यास संताप येऊन पूर्वीच **विजापूरास** कळीचें पीक माजलें होतें त्या भरींत ही भर पडली.

इसवी सन १६६० मे.

विजापूरच्या राजानें स्वतः स्वारी केली. इ० स० १६६१, जानेवारि.

नंतर **विजापूरच्या** राजानें स्वतः स्वारी केली, आणि **शिवाजी**च्यानें पुढें उभें न राहवे इतकें लष्कर बरोबर आणिलें. या सर्व स्वारीमध्यें **शिवाजी** उडवत उडवत युद्ध करीत होता, व त्यांत कांहीं त्याचा बेतही नीट नव्हता; त्यामुळें एक वर्ष होण्याच्या पूर्वी त्यानें घेतलेला सर्व मुलुख **विजापूरच्या** राजानें परत घेतला. नंतर **करनाटकामध्यें सिद्दी जोहरानें** बंड केल्यामुळें व दुसऱ्या कारणांमुळें **विजापूरच्या** राजास तिकडे जावें लागलें; तिकडे त्याचीं सगळीं दोन वर्षें गेलीं, तितक्यांत **शिवाजीनें** आपला गेलेला मुलुख परत घेऊन आणखीही घेतला.

विजापूरच्या राजानें शिवाजीचा बहुतेक मुलुख परत घेतला. इ० स० १६६२.

शिवाजीनें आपणास हितावह तह केला.

त्यानंतर **शाहर्जानें** मध्यें पडून **शिवाजीचा** व **विजापूरकरांचा** तह केला; तेणेंकरून **गोव्यापासून कल्याणपर्यंत** सत्त्याशें कोशांवर समुद्रकिनारचा देश, आणि घाटावर **पुण्याच्या उत्तरेपासून कृष्णाकांठीं मिरज** शहराच्या पलीकडे मिळून पाउणशें कोश लांब, याप्रमाणें मुलुख **शिवाजीच्या** ताब्यांत होता. त्याची पूर्वपश्चिम अति मोठी रुंदी पन्नास कोश होती. त्याचे लोक रांकट व त्यांस लुटारु लोकांच्या रीतीनें राहण्याची संवय असे; त्यामुळें ७,००० घोडेस्वार व ५०,००० पायदळ इतकें लष्कर एवढ्या लहानशा मुलुखांत याच्यानें बाळगवलें होतें.

त्याच्या राज्याचा विस्तार इ० स० १६६२.

भाग आठवा.

प्रकरण दुसरें.

इ० स० १६६२ पासून १६८१ पर्यंत.

या सुमारास औरंगझेबास पूर्वी सांगितलेला कठीण आजार झाला होता, व तेणेंकरून त्याच्या जिवास बराच धोका पोंचला होता. त्यापूर्वीच त्यानें आपला मामा शाइस्ते खान यास दक्षिणेंतील सरसुभ्यावर नेमिलें होतें; व तो सरदार हल्लीं औरंगाबादेस राहत होता.

शिवाजीचें मोगलांशीं वांकडें पडलें याचें कारण समजत नाहीं, परंतु विजापूरकरांशीं तह केल्यानंतर त्याच्या घोडेस्वारांनीं औरंगाबादेजवळ जवळपर्यंत मोगलांचा मुलुख लुटला, आणि त्यानें स्वतः जुन्नराजवळील त्यांचे किले घेतले.

शिवाजीचें मोगलांशीं वांकडें पडलें.इ.स.१६६२ च्या अखेरीस. हि० स० १०७२.

हे हले बंद करण्याकरितां शाइस्ते खान औरंगाबादेहून निघाला, आणि शिवाजीच्या लष्करास पळवून, चाकणचा किला घेऊन शिवाजी सिंहगडावर राहिला होता त्यापासून सहा कोशांवर तो शेवटीं पुणें येथें ठाणें धरून राहिला. त्याचा मुक्काम पुण्यामध्यें असतां, शिवाजी ज्या घरांत लहानपणीं राहत असे त्यांतच तो राहिला होता; यामुळें तेथील जाग्याची सर्व माहिती शिवाजीस होती, म्हणून त्यानें त्या आगंतुक मुसलमानास शिक्षा करण्याची युक्ति काढली. ती अशीः—कोणी शत्रूच्यानें पुढें येववूं नये, व एकट्या दुकट्या मराठे लोकांसही गावांत शिरूं देऊं नये, अशी शाइस्ते खानानें खबरदारी ठेविली होती. त्यामुळें आणि त्याचें सर्व लष्कर त्याच्या सभोंवार छावणी देऊन होतें यामुळें आपण एरव्हींप्रमाणें स्वस्थ देशामध्यें निर्धास्त आहों, असें त्यास वाटलें; परंतु तेथें काय काय वर्तमान होत होतें तें शिवाजीस कळत होतें. त्यामुळें एके दिवशीं रात्रीस काळोख पडल्यावर रस्त्यावर कुमकेस ठिकठिकाणीं पायदळाच्या लहान लहान टोळ्या ठेवून, तो स्वतः सिंहगडाहून निघाला आणि २५ मावळे लोकांनिशीं शहरांत गेला. तेथें बाहेरून शहरांत एक लग्न जात होतें, त्यांतील मुख्य कारभाऱ्याशीं याचा पूर्वीचा संकेत होता; म्हणून हाही त्या वऱ्हाड्यांच्या माळिकेंत मिळून आंत शिरला. नंतर शाइस्ते खानाचा पाहरा वटावला असें पाहून, तो समोर शाइस्ते खान राहत होता त्या घरीं गेला, आणि आंतील कोणाही मनुष्यास आपणावर दगा येत आहे असा संशय येण्यापूर्वी मागल्या वाटेनें

शाइस्ते खान त्यावर स्वारी करून गेला, व पुणें येथें राहिला.

आंत शिरला. शाइस्ते खान अगदीं बेसावध होता; मग हा घाला आला असें पाहून, तो आपल्या निजावयाच्या खोलींतून खिडकीच्या वाटेनें आंगणांत उतरून गेला; एवढी मात्र जीव बचावण्याची फुरसूद त्यास सांपडली; तथापि तो खिडकी-वाटेनें उतरून जात असतां त्यास तलवारीचा घाव लागून त्याचीं दोन बोटें तुटून गेलीं. त्याचा मुलगा व त्याचे बहुतेक लोक, यांची शिवाजीनें कत्तल करून टाकिली, आणि जशा त्वरेनें तो आला होता, तसाच माघारा सिंहगडास गेला. वाटेनें जातांना ज्या त्यानें जागजागीं चौक्या ठेविल्या होत्या, त्यांचे लोक त्यास मिळाले. नंतर तो मशाली लावून सिंहगडावर चढला; तेणेंकरून तो जी फत्ते करून गेला, ती मोगललोकांच्या लष्करांत दृष्टीस पडली. हा पराक्रम त्याच्या देशबांधवांच्या स्वभावास फार पसंत यामुळें अद्यापि मराठे लोक शिवाजीच्या सर्व पराक्रमांपैकीं याचें वर्णन मोठ्या प्रेमानें करितात. यापासून कोणाच्या कधीं ध्यानींमनींही नसतील असे परिणाम झाले; कारण हा अपाय होण्यापूर्वी शाइस्ते खानाच्या कुमकेस राजा जसवंतसिंग आला होता; त्यानें विश्वासघात केल्यामुळें हें संकट आपणावर आलें असा त्यास शाइस्ते खानानें दोष दिला. त्यामुळें, त्या दोघां सरदारांमध्यें कलह लागून तें लष्कर निर्बळ झालें.

शिवाजीनें रात्रीस केलेला पराक्रम.

शेवटीं औरंगझेबानें शाइस्ते खानास काढून बंगालच्या सुभ्यावर पाठविलें; आणि जसवंतसिंगाच्या मदतीनें कारभार करण्याकरितां आपला मुलगा शाहजादा मोअज्झिम यास पाठाविलें. तो शाहजादा येऊन पोंचण्याच्या पूर्वी जसवंतसिंग हा सिंहगड सर करण्याविषयीं एक वेळ प्रयत्न करून तो तडीस न जातां, औरंगाबादेस निघून गेला. इकडे जो मोगलांनीं आपणावर हल्ला केला होता, त्याचा पुरा सूड उगविण्याच्या तयारींत शिवाजी होता. तो पहाडांमध्यें स्वाऱ्या करीत असे तेव्हां त्याचा मुख्य जोर पायदळावर असे; परंतु विजापूरकरांच्या लष्करांमध्यें मराठे लोक हे घोडेस्वारांची नोकरी बजाविण्याविषयीं प्रख्यात असत. हें पाहून शिवाजीनें तशा कामांत त्यांस लावण्याचा निश्चय केला. नंतर आपण जिकडे जाणार तिकडील हकीगत कशी काय आहे ही बातमी काढून, आणि पुष्कळ खोट्याच स्वाऱ्या करून आपल्या शत्रूस ठकवून तो चार हजार घोडेस्वारांनिशीं अकस्मात् निघाला, आणि श्रीमान् परंतु निराश्रित अशा बापुड्या सुरत शहरावर एकदम जाऊन पडला. त्या मुलुखांत त्याची धांव पोंचणार नाहीं, असें लोकांस वाटत होतें. मग त्यानें तें शहर स्वस्थपणीं सहा दिवस लुटिलें. त्यास इंग्लिश व डच

शाहजादा मोअज्झिम यास शिवाजीवर पाठविलें.

शिवाजीनें सुरत लुटली. इ० स० १६६४ जान्युआरि ता० ५; हि० स० १०७४, जमादि अल अखेर, चं० १५.

या लोकांनीं मात्र आपल्या वखारींवर येऊं दिलें नाहीं, आणि तेथेंच कांहीं एतद्देशीय सावकारही येऊन लपून राहिले होत; तथापि त्यानें पुष्कळ लूट नेली, आणि ती आपल्या रेडी नामें किल्ल्यांत निर्भय ठिकाणीं ठेविली. हा किला कोंकणांत आहे, त्यास रायगड असें ह्मणतात.

शाहजी मरण पावला.

या स्वारीनंतर लवकरच शाहजी मरण पावल्याचें वर्तमान शिवाजीस लागलें. तो ह्मातारा होता, तरी शिकार करावयास गेला होता; तेथें घोड्यावरून पडून मरण पावला. त्यानें आपल्या जाहगिरीचा पक्का बंदोबस्त केला होता, व विजापूरच्या राजाच्या नांवानें दक्षिणेकडेही आणखी मुलुख जिंकून घेतला होता. त्याच्या मरणकाळीं, मद्रासेजवळील मुलुख, व तंजोर ह्मणजे तंजावर हें संस्थान, इतका देश त्याकडे होता.

त्याची दक्षिण हिंदुस्थानांतील जाहगीर.

नंतर शिवाजीची विजापूरकरांबरोबर लढाई पुनः सुरू झाली; तेव्हां तो कोंकणामध्येंच मुख्यत्वेंकरून लढाया करीत असे. तेथें त्यांनीं रायगडावर आपली राजधानी केली होती. नंतर त्यानें एक आरमार तयार केलें; पुष्कळ मोगलांचीं तारवें घेतलीं; आणि एका वेळीं ८७ तारवांत ४,००० लष्कर चढविलें, आणि कानडा प्रांतांत एका दूरच्या मकाणावर उतरून बारशिलोरनामक विजापुरच्या ताब्यांतील मातबर बंदर लुटिलें, आणि जवळच्या देशांतही लूट केली. तेथें असा शत्रु येण्याचें कोणाच्या ध्यानीं मनींहि नव्हतें. इकडे हें वर्तमान होत असतां, त्यानें घाटावरील लोकांस स्वस्थ राहूं दिलें नाहीं. विजापुरकरांचा मुलुख उध्वस्त करण्याकरितां त्यानें लष्कर पाठविलें, आणि आपण स्वतः मोगलांच्या मुलुखावर स्वारी करून त्यांचा पुष्कळ नाश केला. या इजेनें औरंगझेबास इतका क्रोध आला नाहीं, परंतु सुरत शहर हें मक्केस जाणाऱ्या यात्रेकरू लोकांचें गलबतांत बसण्याचें ठिकाण होतें, त्यामुळें तें कांहींसें पवित्र असें मानीत असत. तें लुटल्यामुळें व कांहीं यात्रेकरू तारवांत बसून मक्केस जात होते तीं तारवें पकडल्यामुळें, औरंगझेबास विशेष क्रोध आला. या अपराधांच्या भरीस शिवाजीनें आणखी भर घातली. ती अशीः—शिवाजी हा आपला बाप मेल्यानंतर लवकरच आपणास राजा ह्मणवूं लागला, आणि (स्वतंत्र अधिकाराचें एक पक्कें चिन्ह नाणें पाडणें हें होय, त्याप्रमाणें हा) आपल्या नांवाचें नाणेंही पाडवूं लागला.

शिवाजीच्या समुद्रांतील लढाया.

इ० स० १६६५, फेब्रुआरि.

शिवाजी राजा झाला.

अधिक अशी त्यास जाचे; आणि त्याचा विचार असा होता कीं शिवाजी हा आपल्या दरबारांत मशकासारखा लहान आहे, असें त्याच्या मनांत बिंबवून दिल्यानें तो फार सुलभ रीतीनें रकमेस येईल; याप्रमाणें अशा पुरुषाशीं आपण वागावें म्हणजे नीट होईल, अशी जी औरंगझेबाची समजूत झाली, ती चूक होती.

पुढें जेव्हां शिवाजी दिल्लीशहराजवळ आला, तेव्हां पादशहाचा विचार वर सांगितल्याप्रमाणें झाल्यामुळें राजा जयसिंगाचा मुलगा रामसिंग त्यास सामोरा आला. त्याजबरोबर पादशहाचा एक हलक्या प्रतीचा सरदार होता. नंतर जेव्हां तो दरबारांत गेला, तेव्हां त्याचा आदरसत्कारही त्याचप्रमाणें झाला. शिवाजीनें अतिशय मर्यादेनें मुजरा करून आपले नजराणे दिले, आणि चालीप्रमाणें नम्रतेनें व पडून वागावें असा बहुधा त्याचा उद्देश होता; परंतु जेव्हां त्याची कांहीं विचारपूस न करितां अप्रतिष्ठितासारखें तिसऱ्या प्रतीच्या सरदारांत त्यास बसविलें, तेव्हां त्यास लज्जा प्राप्त होऊन जो संताप झाला, तो माईना. तो हिरवा पिंवळा झाला, आणि उमराव लोकांच्या हारींच्या मागें सरला; इतक्यांत त्यास भोंवळ येऊन तो जमिनीवर पडला; नंतर जेव्हां तो सावध झाला तेव्हां तुझ्या बापाचें वचन मोडिलें ह्मणून रामसिंगास तो लावून बोलला, आणि सरकारानें आपली अब्रू तर पूर्वीच घेतली, त्याअर्थी आपला प्राणही द्यावा असें पादशहास बोलून परवानगी न घेतां, व अशा प्रसंगीं जो सन्मानार्थ पोषाख देतात त्याचाही स्वीकार न करितां माघारा गेला. याप्रमाणें शिवाजी निक्षून वागेल अशी औरंगझेबाची अटकळ नव्हती; परंतु हें वर्तमान झाल्यानंतर शिवाजी काय करीत असतो त्याजवर नजर ठेवावी, असा त्यानें हुकूम केला; आणि शिवाजीशीं जयसिंगानें कशा कबुलाती केल्या आहेत त्याविषयीं त्याजकडून हकीकत येण्याची मी वाट पाहत आहें, असें याहेरून सांगूं लागला.

यानंतर आपली सुटका कोणच्या रीतीनें करून जावें, इकडे शिवाजीचें सर्व लक्ष लागलें. तशांत पुढें त्याच्या घराभोंवतीं पादशाहानें पाहरे ठेविल्यामुळें सुटून जाणें हें विशेष मुष्कीलीचें काम होऊन गेलें. नंतर आपल्या बरोबरच्या लोकांस दिल्लीची हवा मानत नाहीं असें त्यानें सांगून त्यांस स्वदेशास पाठविण्याची परवानगी मागितली; आणि तशी दिल्यानें तो पूर्वीच्यापेक्षां सरकारच्या कबजांत विशेष सांपडेल असें दिसून आल्यामुळें, ती गोष्ट पादशाहानें खुशीनें कबूल केली. ते गेल्यानंतर दुखण्याचें निमित्त करून त्यानें अंथरूण धरिलें, आणि ज्या हिंदु वैद्यांस त्यास औषध देण्याची पादशाहाची परवानगी होती,

त्यांस वश करून, त्यांच्या द्वारानें आपल्या बाहेरील मित्रांशीं त्यानें व्यवहार सुरू केला. दुसरें, मुसलमान धर्मांतील फकीर व हिंदूंतील साधु यांस वांटण्याकरितां मिठाई, व दुसऱ्या पदार्थांच्या भेटी पाठविण्याचा त्यानें पाठ घातला. त्या भेटी मोठमोठाल्या टोपल्या व बुरडवी पेटारे यांत भरून पाठवीत असे, तेणेंकरून अशा टोपल्या जाण्यायेण्याचा त्या पहारेकऱ्यांस पाठ पडून गेला. शेवटीं आपल्या बाहेरील दोस्तांशीं बरोबर बंदोबस्त झाल्यावर एके दिवशीं सायंकाळीं तो स्वतः एका पेटाऱ्यांत लपून बसला, आणि त्याचा मुलगा दुसऱ्यांत बसला; आणि पाहारेकरी लोकांमधून निघून गेला; परंतु त्याविषयीं कोणाच्या मनांत संशय आला नाहीं. त्याच्या बिछान्यावर एक चाकर निजून राहिला होता. तो पळून गेल्याचा वहमा पुष्कळ वेळपर्यंत आला नाहीं. इतक्यांत इकडे तो एका आड जागीं गेला, आणि तेथें घोडा तयार करून ठेविलेला होता त्यावर स्वार होऊन, आपल्या मुलास मागें बसवून, हरतऱ्हा करून मथुरेस जाता झाला. तेथें निरानिराळे वेष धारण करून त्याचे निषद्धक सोबती तयार होते, मग शिवाजीनेंही आपली हजामत करवून, आपले कल्ले काढवून, आणि तोंडावरून राख फांसून वैराग्याचा वेष धरिला. नंतर आपल्या मुलास एका दक्षिणी ब्राह्मणाच्या हवालीं करून, ज्या रस्त्यांनीं गेलें असतां आपल्या शत्रूंस अगदीं अंदेशा येणार नाहीं, अशा वाटांनीं तो सोंग घेऊन दक्षिणेंत आला. तो दिल्लीहून निघाल्यापासून रायगडास पोंचे तों त्यास ९ महिने लागले. इतका पुष्कळ वेळ त्याचा पाठलाग करणारांस त्याविषयीं सावध राहण्यास मिळाला असून, त्यांचेंही लक्ष चुकवून हा निसटून गेला; तेव्हां यास मोठी शिताफीच करावी लागली असावी.

शिवाजी केंदेतून पळून गेला.

रायगडास पोंचला. इ० स० १६६६, डिसेंबर.

शिवाजी पळून गेल्यानंतर लवकरच शाहजहान मरण पावला. त्यास आग्ऱ्याच्या बालेकिल्ल्यांत नेहमीं अटकेंत ठेविलें असे; तथापि त्याचा मोठा सन्मान राखून त्यास पुष्कळ परिवाराची नेमणूक करून दिली होती, आणि राजवाड्यामध्यें त्याची सत्ता पूर्ण होती. एके वेळीं औरंगझेब द्याराच्या मुलीशीं आपल्या एका मुलाचें लग्न करण्याकरितां, त्या मुलीला राजमहालांतून नेत होता; परंतु यानें त्यास अटकाव केला. तसेंच कांहीं मोलदार सरकारी जवाहीर होतें तें आपणाजवळ असावें अशी औरंगझेबाची इच्छा होती तेंही शाहजहानानें दिलें नाहीं; इतकी त्यानें आपल्या अधिकाराची सीमा

शाहजहान मरण पावला. इ० स० १६६६. डिसेंबर; हि०, स० १०७६, रजब.

केली. या बाबदींत औरंगझेबाचा व त्याचा भवति न भवतीचा पुष्कळ पत्र-व्यवहार झाला.

औरंगझेबाच्या राज्याचा उत्कर्ष.

या सुमारास औरंगझेबाच्या भरभराटीचा कळस झाला. त्याच्या सर्व प्रांतांत जिकडे तिकडे अगदीं स्वस्थता होती; त्याच्या काश्मीरच्या सुभेदारानीं नुकताच लहान तिबेट देश जिंकिला होता, आणि त्यापेक्षां वास्तविक विशेष फायद्याचा असा बंगालच्या उपसागराच्या पूर्वेकडील किनाऱ्यावरील चितगांव हा मुलुख बंगालच्या सरसुभेदारानें घेतला होता.

याशिवाय बहुतेक जवळच्या राजांकडूनही याचा बराच सन्मान झाला होता. मक्का येथील अधिकारी, व दुसरे आरबस्थानांतील रजपाडे, हबशीदेशाचा राजा, व उझबेगांचा खान, या सर्वांनीं औरंगझेबाकडे वकालती पाठविल्या होत्या; त्या सर्वांत इराणच्या पादशाहाकडून अतिशय मोठी वकालत आली, आणि त्याबदल यानेंही अलौकिक डामडौलानें परत नजराणे पाठविले; परंतु याप्रमाणें परस्परांकडे वकालती पाठवून आगतस्वागतें केल्यामुळें कायम दोस्ती झाली नाहीं आणि कांहीं मानपानाविषयीं दोन्ही पादशाहांमध्यें तकरार पडल्यामुळें इराणचा पादशाह दुसरा शाह अब्बास यास इतका क्रोध आला कीं, त्यानें लागलीच कंदाहाराजवळ फौज जमा केली. औरंगझेबही त्याजबरोबर युद्धार्थ स्वतः जाण्याच्या मोठ्या मसलतींत होता, इतक्यांत तो शाह मरण पावून त्याचे सर्व बेत राहिले; असें यास वर्तमान लागलें.

जयसिंगानें विजापूरावर हल्ला केला; तो फसला.

औरंगझेबाची फौज विजापूरकरांवर गेली होती, ती फसली; येवढा काय तो याच्या भरभराटीस कमीपणा आला. त्या लढाईत प्रथम जयसिंगाच्या इच्छेप्रमाणें सर्व यथास्थित चाललें होतें; परंतु जसा त्यानें विजापूरकरांच्या राजधानीस वेढा दिला, तसा त्यांनीं पूर्वीप्रमाणें युद्ध करण्याचा आरंभ केला, आणि आजूबाजूचा सर्व मुलुख ओस पाडून त्याच्या लष्करास जी बाहेरून सामग्री येत असे, तिजवर घोडेस्वारांनिशीं हल्ले करून ते ती मारून नेऊं लागले. गोवळकोंडे येथील राजाही आपल्या शेजाऱ्यास गुप्तपणें सहाय्य करीत असे;

तो मरण पावला.

तेव्हां आपणास जय मिळण्याचें चिन्ह दिसत नाहीं असें पाहून, जयसिंग मुष्कीलीनें औरंगाबादेस हटून गेला. जातांना त्याचें कांहीं नुकसानही झालें. हें काम फसल्यानंतर त्यास त्या

जाग्यावरून पादशाहानें दूर केलें. मग तो दिल्लीस जात असतां मार्गांत मरण पावला. त्याच्या जागीं औरंगझेबानें शाहजादा मोअज्झिम यास, जसवंतसिंग मदतीस देऊन, पाठविलें, आणि दिलीर खान हा त्या दोघांसही मनापासून आवडत नसे, म्हणून त्या दोघांसही आडकाठीसारखें त्यास तेथें राहूं दिलें.

मोअज्झिम व जसवंतसिंग हे परत दक्षिणेंत आले.

जयसिंगास अपाय झाल्यानें शिवाजीची पंदरी पिकली. जेव्हां जयसिंगाची लढाई चालली होती, व तो परत जाऊं लागला, तेव्हां त्यानें घाटाजवळील देशामधून आपलें सर्व लष्कर नेलें होतें; पुष्कळ किल्ले अज्जीं रिकामे टाकून दिले होते; आणि बाकीच्यांत तरी म्हणावयाजोगे किल्लेकरी होते असें नाहीं. त्यांतून पुष्कळ, शिवाजी दक्षिणेंत दाखल होण्यापूर्वीच, त्याच्या सरदारांनीं घेतले होते; आणि तो स्वतः पोंचल्यावर मग मराठे लोकांनीं पुष्कळच मुलुख घेतला.

इ०स० १६६७; हि० स० १०७७, शिवाजीची चढती.

मोगलांच्या सरदारांमध्यें जो बदल झाला, तोही शिवाजीच्या विशेष पथ्यावर पडला. तो असा कीं, जसवंतसिंगाचें शाहजादा मोअज्झिम याजवळ पुष्कळ चालत असे; आणि तो ज्या सरकारची चाकरी करीत असे, त्यापेक्षां हिंदुलोकांवर त्याचें विशेष लक्ष असे; त्यांतूनही द्रव्यलोभास तो वश नव्हता असें नाहीं, असें म्हणत असत. या सर्व कारणांमुळें शिवाजीनें त्यास आपल्या तर्फेचा करून घेतला, आणि त्याच्या व शाहजादा मोअज्झिमाच्या सहाय्यानें औरंगझेबापासून तह करून घेतला. त्यांतील करार याच्या अतिशय उमेदीपेक्षांही जास्त फायदेवार होते. त्या तहामुळें औरंगझेबानें शिवाजीचा बहुतेक मुलुख त्यास परत देऊन बऱ्हाड-प्रांतांत नवीन जाहगीर दिली, त्याचा राजा असा किताब कबूल केला, आणि तेणेंकरून त्याचे सर्व पूर्वीचे अपराध औरंगझेब विसरून गेलासें दिसून आलें.

त्यानें औरंगझेबाबरोबर तह केला.

याप्रमाणें आपल्या अतिशय बलाढ्य वैऱ्यापासून सुटल्यानंतर, शिवाजीनें विजापूर व गोवळकोंडें येथील राजांवर शस्त्र धरिलें. तीं राज्यें आंतून निर्बळ झालीं असून त्यांस बाहेरून मोगलांची भीति होती; त्यामुळें शिवाजीसारख्या भयंकर शेजाऱ्याबरोबर नवीन कज्जा करण्यास नाखुश होऊन वार्षिकी खंडणी देण्याचें त्यांनीं कबूल केलें, आणि या बेअब्रूच्या उपायानें प्राप्त झालेलें अरिष्ट टाळलें.

त्यानें विजापूर व गोवळकोंडें येथील राजांपासून खंडणी घेतली.

यानंतर पुष्कळ दिवसपर्यंत शिवाजीस स्वस्थपणा सांपडला. इतक्यांत त्यानें आपल्या राज्याच्या व्यवस्थेचा नीट घाट घातला. याचे कायदे चोरांच्या राजासारखे नव्हते; उलटें मोगलबादशाहांपेक्षांही याची शिस्त फार कडक व बेतवार होती; हें पाहून आपणास आश्चर्य वाटतें. त्याच्या लष्करांत पायदळ व घोडेस्वार असे होते. त्यांचीं एकसारखीं पतकें करून, त्यांत दहा, पन्नास, इत्यादि, पांच हजारपर्यंत लोकांवर सर, असे निरनिराळ्या प्रतींचे सरदार क्रमानें दर पतकास नेमलेले असत. जेव्हां कोठें विवक्षित फौजेची तयारी होई, तेव्हां तिजवर जो मुख्य सरदार नेमी त्याचा मात्र या पांच हजारी सरदारांवर हुकूम असे, बाकी कोणाचा नसे. हे सरदार लोक जाहगीरदार नसत; परंतु सरकारचे चाकर असून त्यांच्या हाताखालीं जें लष्कर असे, त्याची हजीरी व पगार सरकारचे कारभारी घेत देत असत. स्वार व सरदार या सर्वांस मोठे पगार मिळत; परंतु सर्वप्रकारची लूट त्यांस सरकारांत आणून हजर करावी लागत असे. आपल्या कारभारांतील प्रत्येक खात्यांत शिवाजी अतिशय सूक्ष्म नजरेनें खर्चाची काटकसर करीत असे.

शिवाजीच्या राज्याचा आंतील बंदोबस्त. इ० स० १६६८ व १६६९; हि० स० १०७८ व १०७९.

त्याचा दिवाणी अम्मलही याचप्रमाणें नियमित असे, आणि तो आपल्या कामदार लोकांवर व गांवगंनाच्या अधिकाऱ्यांवरही तो अम्मल फार कडक चालवीत असे; आणि तेणेंकरून रयत लोकांवरील जुलूम बंद करून, राज्यामध्यें दगाही होऊं देत नसे. त्याचे दिवाणी अम्मलदार सर्व ब्राह्मण असत आणि त्यांतून जे अतिशय मोठ्या हुद्यांवर असत त्यांस तो पुष्कळ वेळां लष्करी कामांतही घालीत असे. याप्रमाणें शिवाजीनें जी राज्याच्या आंतील व्यवस्था ठेविली होती; तिजवरून तो मोठा बुद्धिमान् होता हें जसें कळून येतें, तसें त्याच्या कोणत्याही लष्करी पराक्रमावरून कळून येत नाहीं.

शिवाजीवरोबर फार दिवसपर्यंत लढाई चालविली असतां जो खर्च व नुकसानी पोंचणार, ती न पोंचतां तो पुनः आपल्या कब्जांत सांपडावा या आशेनें औरंगझेबानें वर सांगितल्याप्रमाणें त्यास देणग्या दिल्या; आणि आपला वास्तविक उद्देश सिद्ध करण्याकरितां तो याप्रमाणेंच नेहमींच्या थंडाईनें उद्योग करीत होता. शिवाजीशीं नेहेमीं वळण ठेवावें, आणि संधि सांपडेल ती जाऊं न देतां त्यास कैद करावें अशी त्यानें शाहजादा मोअज्झिम व जसवंतसिंग

शिवाजीस फांसांत पाडण्याच्या औरंगझेबाच्या मसलती.

यांस आज्ञा केली; आणि आपल्या सरकारावर फितूर झाल्याचें सोंग घेऊन मराठ्यांशीं गुप्त रीतीनें निराळा तह करण्याचा कल दाखवावा असाही त्यांस हुकूम होता; परंतु शिवाजीनें औरंगझेबाचे दांत त्याच्याच घशांत घातले. मोअझिम, व जसवंतसिंग यांस लांचा व नजराणे देऊन त्यानें वश केलें, आणि त्यांस हातांत धरून औरंगझेबास ठकविलें. तो पादशाह तितका शहाणा होता, त्यामुळें आपला बेत फसला असें त्यास काळेंकरून उमगलें; आणि जेव्हां त्या गोष्टीविषयीं संशय न राहण्याजोगी त्याची खातरी झाली तेव्हां त्यानें शिवाजीस उघडपणें पकडण्याची आज्ञा केली; तेणेंकरून सहजच मोगलांची व शिवाजीची पुनः लढाई सुरू झाली.

इ० स० १६७०, हि० स० १०८०.

औरंगझेबानें तह मोडला.

लढाई सुरू झाल्यावर शिवाजीनें प्रथम पुण्याजवळील सिंहगड किल्ला घेतला; हा पहिला तडाका मारिला. ती मोठी नाक्याची जागा, हें जसें शिवाजीस माहीत होतें तसें मोगलांच्याहि लक्षांत आलेलें होतें; याकरितां तो किल्ला त्यांनीं एका अनुभवशीर सरदाराच्या हाताखालीं रजपूतांचें मजबूद लष्कर देऊन राखिला होता. असें असतांही, एके रात्रीस शिवाजीचा मोठा जिवलग मित्र तानाजी मालुसरा हा १००० मावळे लोकांनिशीं, पाहूं जातां चढण्यास अशक्य असा पहाड चढून किल्ल्याच्या तटावर गेला, आणि छापा घालता झाला. ते प्रथम गेले तेव्हां पाहरेकऱ्यांस समजलें नाहीं; परंतु पुढें रजपूतांनीं मावळेलोकांबरोबर मोठ्या हटाग्रहानें युद्ध केलें. शेवटीं मराठ्यांनीं त्या किल्लेकऱ्यांस जिंकिलें, आणि किल्ला घेतला. त्या कामांत तानाजी मालुसरा मरण पावला, आणि पुष्कळ मावळेलोकही जायां झाले. हें काम कठीण व मोठें अगत्याचें असा शिवाजीचा विशेष ग्रह होऊन, जेवढे लोक वरील लढाईतून वांचले होते त्यांतून प्रत्येकास त्यानें एक एक रुप्याचें कडें बक्षीस दिलें.

शिवाजीनें सिंहगडावर छापा घातला.

त्यानें कांहीं किल्ल्यांवर हले केले, ते फसले; परंतु दुसरे पुष्कळ सर केले, आणि पुष्कळ देश हस्तगत करून घेतला. तसेंच त्यानें सुरत शहर पुनः लुटलें, खानदेशांत लूट केली, आणि चौथाईचा कर (ज्याविषयीं पुढें मराठ्यांच्या इतिहासांत विशेष प्रख्याति झाली आहे तो,) वसूल केला. चौथाई म्हणजे महसूलाचा चवथा हिस्सा हमेशा द्यावा लागत असे, आणि ज्या देशांतील लोक तो देण्याचें कबूल करीत, तेथें तो नियमानें दिल्यास लूट होत नसे. याशिवाय शिवाजीनें एक मोठें आरमार तयार केलें, आणि

त्यानें मोगलांचा मुलुख लुटला. इ० स० १६७०, डिसेंबर; हि० स० १०८१, चौथाईविषयीं.

आपले जुने शत्रु जंजीरकर हबशी यांजवर तो पुनः हल्ले करूं लागला. हे लोक विजापूरकरांच्या आरमाराचे मुख्य, म्हणून त्यांस त्या सरकाराकडून लहानशा संस्थानाची नेमणूक असे. हा हल्ला शिवाजीनें केला हें शहाणपण केलें नाहीं, कारण तेणेंकरून ते हबशी मोगलांच्या आश्रयास जाऊन राहिले, आणि शिवाजीस भीति ठेवण्यासारखे तेवढेच शत्रु राहिले होते, त्यांची सत्ता या योगानें जास्त वाढली.

मोअझिमावर बेभरंवसा झाल्यामुळें, औरंगझेब फार दिवसपर्यंत त्यास कुमक पाठवीना; तेणेंकरून त्याजवळ फौज कमती पडल्यामुळें, शिवाजीस पुढें लवकर सरसावतां आलें. शेवटीं दक्षिणेंत आणखी कांहीं लष्कर जरूर पाहिजे अशी औरंगझेबाची खातरी झाली. तेव्हां त्यानें मोहबत खानास ४०,००० लोकांनिशीं पाठविलें, परंतु तो मोअझिमापासून स्वतंत्रच होता. या नव्या सरदारावरही औरंगझेब अगदीं खुश होता असें नाहीं. मोहबत खान दिल्लीहून निघण्याच्या पूर्वी कांहीं गोष्टींवरून औरंगझेबास त्याचा राग आला, तेव्हां त्यास त्याबाबद गुप्त रीतीनें निषेध करण्याविषयीं औरंगझेबानें एका प्रधानास आज्ञा केली. हे नवीन लष्कर आल्यामुळें तितका कांहीं उपयोग झाला नाहीं; कारण मोअझिम औरंगाबादेस स्वस्थ राहिला, आणि मोहबत खानानें कांहीं ठिकाणांस वेढे दिल्यानंतर पुढें पावसाळा आला, तेव्हां त्यासही लढाई तहकूब करणें आलें. जेव्हां त्यानें पुनः लढाई सुरू केली तेव्हां त्यानें एका ठिकाणीं वेढा दिला होता. तो उठविण्याकरितां शिवाजीनें फौज पाठविली. मोहबत खानानें तो वेढा कायम राखण्याकरितां अविचारानें मराठ्यांशीं लढावयास लोक पाठविले. त्या वेळीं वीस हजार लोकांचा मराठ्यांनीं अगदीं मोड केला.*

इ० स० १६७१, हि० स० १०८१.

इ० स० १६७२, हि० स० १०८२.

त्यानें लढाईत मोगलांस हटविलें.

शिवाजीच्या लोकांनीं रणभूमीवर उभें राहून युद्ध केलें असें हें पहिलें; आणि मोगलांशीं युद्ध करून वास्तविक रीतीनें मिळविलेला जय असा हाच पहिला. या लढाईमुळें मोगलांच्या मनांत शिवाजीविषयीं बराच ग्रह उत्पन्न झाला.

* ही लढाई दिलीर खानाच्या लष्कराबरोबर झाली असें कोणी म्हणतात; मोहबत खानाच्या लोकांबरोबर झाली, असेंही कोणी म्हणतात; असा इजविषयीं संशय आहे. मोगलांच्या फौजेंत निरनिराळ्या सरदारांची हुकमत चालत असे, त्यामुळें मोगलांचा पराजय झाला, व वरील अंदेशाचें कारणही तेंच आहे.

त्यांनीं लागलेंच आपलें लष्कर एका ठिकाणीं औरंगाबादेस जमविलें, आणि औरंगझेबानें मोअझिम व मोहबत खान या दोघांसही लवकरच माघारें बोलाविलें, आणि गुजराथचा सरसुभेदार खान जहान याची त्यांच्या जागीं नेमणूक केली. इतक्यांत औरंगझेबाचें लक्ष दुसरीकडे लागलें, त्यामुळें ही लढाई पुष्कळ वर्षें तशीच पडून राहिली.

खान जहान यास दक्षिणेंतील सरसुभेदार केला.

दक्षिणेंतील लढाईची जारी बंद पडली.

यापूर्वी काबुलाच्या ईशान्येकडील अफगाणांवरोबर कांहीं दिवस लढाई चालली होती; ती मोठी वाढल्यामुळें औरंगझेबाचें लक्ष तिकडे लागलें; या लोकांशीं दोस्ती राखून असणें हें हमेशा मुष्कीलीचें काम असे; परंतु काबुलास व दुसऱ्या पश्चिमेकडील देशांस जाण्याचे मार्ग यांच्याच मुलुखांतून असत, यामुळें कांहीं तरी तजवीज काढून त्यांचीं तोंडें बंद करावीं लागत असत; आणि ज्या लोकांचा मुलुख रस्त्यावर असे त्यांजवर पर शत्रूचा हल्ला येण्यासही सुलभ असे, त्यामुळें कांहीं भीति दाखवून, व कांहीं नेमणूका करून देऊन, ते लोक सरासरी पादशाही सरकारास नमून राहत, अशी तजवीज करीत असत. त्यांतून ज्या जाती विशेष बलाढ्य असत त्यांच्या वाटेस हे जात नसत; त्यामुळें ते आपआपल्या हद्दींत स्वस्थपणें असत. तथापि त्या लोकांमध्यें पुष्कळ लहान लहान जमाव पडले, आणि मोठ्या जमावांतीलही राज्यांच्या आंतील बंदोबस्त नरम पडला, यामुळें पुष्कळ वेळां कोणी फुटकळ लोक लुटालूट करीत असतील. ती अमर्यादा पादशाही सरकारास सहन करणें जरूर होतें; परंतु औरंगझेबास आपल्या सत्तेचा अपमान सहन होत नसे, आणि त्यास अफगाणांच्या स्थितीविषयीं कांहींच माहिती नव्हती; तेव्हां या बेकैद आचरणास त्या लोकांस त्यांच्या सरदारांची आंतून फूस असेल असा यास अंदेशा आला असावा, असें संभवत नाहींसें नाहीं. आतां याची कोणच्या कारणानें अफगाण लोकांशीं फूट पडली असेल, ती असो; परंतु युसफझै अफगाणांसुद्धां सर्व लोकांशीं याचा बेबनाव झाला. याप्रमाणें इ०स०१६६७ त हकीकत होती; तेव्हां प्रख्यात मीर जुमला याचा पुत्र अमीन खान यास औरंगझेबानें काबूलच्या सुभ्यावर नेमिलें. त्यानें या लोकांशीं युद्ध करून अशी फत्ते मिळविली कीं तेणेंकरून कांहीं वेळपर्यंत त्या बखेड्यांची वाढ खुंटली; तथापि ते कधींही अगदीं बंद झाले नाहींत. पुढें इ०स० १६७० त अफगाणलोकांनीं पुनः वर्चस्व संपादन करून, एका मोठ्या लढाईत अमीन खानास पराजित केलें; आणि त्याच्या फौजेचा साफ नाश करून टाकिला. त्याच्या बायका व मुलें हींही अफगाणांच्या हातांत सांपडलीं, तेव्हां

ईशान्येकडील अफगाणांशीं लढाईत औरंगझेब गुंतला.

त्यांबद्दल पैका भरून त्यांना सोडविणें भाग आलें. याच सुमारास अफगाणलोकांनीं एक नवा राजा उठवून त्याच्या नांवानें नाणें पाडिलें.

इ०स०१६७१ जान्युआरीच्या सुमारास; हि०स० १०८१, रमझान.

शेवटीं पादशाहानें स्वतः लढाई चालविण्याचा निश्चय केला; आपण हसन अब्दाल येथें कूच करून गेला; आणि शाहजादा सुलतान, ज्यास त्यावेळीं कैदेतून मोकळा केला होता त्याजबरोबर फौज देऊन पुढें पाठविता झाला. ज्या कडव्या मुलुखामध्यें गेलें असतां, तेथें मोठें युद्ध करून जय मिळविणें अशक्य, आणि मोठे पराजय मात्र होण्याचा संभव, अशा देशांत जाऊन आपल्या अब्रूस कदाचित् खामी होईल, या भीतीनें तो पुढें गेला नसावा, असा संभव दिसतो.

इ०स०१६७३, सुमारें जान्युआरीपासून, इ०स० १६७५ आकटोबरपर्यंत; हि० स०१०८३ रमझानपासून, हि० स०१०८६, जमादि चं०१, अथवा त्या सुमारापर्यंत.

या लढाईत औरंगझेबाचीं दोन वर्षांहून जास्त गेलीं, आणि तो दिल्लीस परत आल्यानंतर ती लढाई त्याच्या सरदारांनीं चालविली. पुढें हिंदुस्थानांत अधिक बखेडे झाल्यामुळें, आणि जयाची निराशा झाल्यामुळें सरासरी बंदोबस्त करून त्यास स्वथ बसावें लागलें. ही लढाई त्या वेळीं इतकी मोठी झणावयाजोगी होती खरी, परंतु तिजपासून हिंदुस्थानाच्या इतिहासामध्यें चिरकाळ राहण्याजोगा असा कांहीं परिणाम झाला नाहीं; याजकरितां जरी तिजमध्यें नाना प्रकारच्या व मनोरजक हकीगती घडून आल्या, तरी त्या येथें सांगण्यांत येत नाहीं. पूर्वी अकबराच्या कारकीर्दीत ज्या घडून आलेल्या विना सांगण्यांत आल्या आहेत, त्यांवरून त्या लक्षांत येतील.*

इ०स०१६७६; हि०स० १०८७. औरंगझेब दिल्लीस परत आला.

ही स्वारी फसल्यानंतर औरंगझेब परत आला नाहीं, इतक्यांत दिल्लीजवळ एक चमत्कारिक बंड झालें. तो प्रकारः—सतनरामीनामक एका जातीचे हिंदु वैरागी नानोंळ शहराजवळ राहत असत. ते मुख्यत्वेंकरून व्यापार व शेतकी करीत असत; जरी ते बहुधा गडबड्ये नसत, तरी ते हत्यारबंद असत; आणि प्रसंग पडला असतां स्वरक्षणार्थ ते आपल्या शस्त्रांचा उपयोग

खतक झणून जातीचा खुशखाल या नांवाचा खान या लढाईंत एक मुख्य योद्धा होता; त्यानें आपल्या देशबांधवांस स्वदेशाविषयीं स्फुरण यावें झणून, त्या वेळीं पुष्कळ काव्यें केलीं; तीं अद्यापि आहेत; व त्यामुळें या लढाईची गोडी विशेष लागते. त्यांची वाणी गंभीर व उत्तेजक आहे, व स्वदेशप्रीति आणि स्वतंत्रता यांचा रस त्यांत भरला आहे; या गोष्टी एशियाखंडस्थांच्या नेहमींच्या क्रमाच्या विरुद्ध आहेत.

करीत. त्यांतून एका जणानें पोलीसच्या शिपायावरोबर कजा केला. त्याच्या सोबत्यांनीं जमाव करून येऊन त्या शिपायास मारिलें; तेव्हां पोलीसच्या लोकांचा सूड उगविण्याकरितां, त्यानें आपलें कांहीं भाईबंद जमा केले. त्यांचा कजा होऊन त्यांत कांहीं लोक मरण पावले. नंतर तो तंटा माजला, तेव्हां हजारों सतनरामी जमा झाले; तशांत त्या शहरच्या मुख्य अम्मलदारानें त्यांशीं विरोध केल्यामुळें त्यानें जे नेमणूकी लष्करचे व गांवखात्याच्या शिबंदीचे लोक जमविले होते, त्यांचा त्या बैराग्यांनीं पराजय केला, आणि शेवटीं नानौंळ शहर घेतलें. त्यांजवर औरंगझेबानें दिल्लींतून पाठवावी तितकी पुरी फौज पाठविली नाहीं; त्यामुळें जी पाठविली तिचा पराजय होऊन, तेणेंकरून त्यांची उलटी कीर्ति वाढली. त्याचप्रमाणें पुनः एकदा झाल्यामुळें, सर्व मुलुखांतील लोक आश्चर्य करूं लागले. तशांत त्यांचें कांहीं स्वरूप धर्मविषयक असे, त्यामुळें यांजवळ जादू आहे असें लोकांस वाटूं लागलें. त्यांस तलवारी कापीतनाशा झाल्या; व गोळ्या लागतनाशा झाल्या; असें असून त्यांच्या मंत्रवलेल्या शस्त्रांचा घाय वारज जात नसे, असें म्हणत. हे अजिंक्य आहेत अशी लोकांची जी समजूत झाली होती तेणेंकरून ते खरोखरच अजिंक्य होऊन गेले. आसपासचे पुष्कळ जमीनदार त्यांस सहाय्य झाले; कोणीही लष्करचे लोक त्यांसमोर उभे राहण्यास धजतना. नंतर जेव्हां ते दिल्लीस येऊं लागले, तेव्हां औरंगझेबानें स्वतः युद्धाच्या तयारीकरितां आपले डेर तयार करण्याचा हुकूम दिला, आणि आपल्या लोकांवर जादू न चालावी म्हणून निशाणांत लावण्याकरितां कुराणांतील वेंचे आपल्या हातानें कागदाच्या तुकड्यावरून उतरले. पुढें खचितच लढाई देऊन त्यांस हटविलें पाहिजे, अशी जरूरच येऊन ठेपली; आणि पुष्कळ मुसलमान व हिंदु सरदारांनींही प्रयत्न केले, तेव्हां पादशाही फौज त्यासमोर लढावयास उभी राहिली. त्या लढाईत बंडवाल्यांचा पराजय होऊन, व पुष्कळ नाश होऊन, वाताहत झाली; परंतु त्या लोकांचा पूर्वी जय झाला होता, त्यामुळें पुष्कळ हिंदु वसाहतीचे लोक लोभाविष्ट होऊन उठले होते, तेणेंकरून सर्व अजमीर व आग्रा या दोन्ही प्रांतांत इतका गोंधळ झाला कीं त्याचा बंदोबस्त करण्याकरितां स्वतः जावें असें औरंगझेबास वाटलें.

सतनरामी बैराग्यांचें बंड.

सिंधुनदाच्या पलीकडील अफगाणांचा बंदोबस्त न झाल्यामुळें याची तबियत खफा झालीच होती. त्यांत या बखेड्यांची भर पडल्यामुळें त्यास संताप आला. नंतर तो पुढें दिल्लीस असतां त्यानें हिंदुलोकांपासून जजिया म्हणजे शिरगणतीचा कर पुनः घेण्याचें

औरंगझेबाचा दुराग्रह.

सुरू केलें. धर्मसंबंधी दुराग्रहाचीं व राजनीतीस अयोग्य अशीं औरंगझेबानें पुष्कळ कृत्यें केलीं होतीं; त्यांची या कृत्यानें शिकस्त झाली.

तो गादीवर बसल्याच्या दुसऱ्या वर्षदिवशीं (इ० स० १६५९ त), त्यानें सौरमानाचें वर्ष, हें अग्निपूजकांनीं शोधून काढलें असा दोष लावून बंद केलें; आणि सर्व ठिकाणीं मुसलमानी चांद्रमानाच्या वर्षाचा उपयोग करावा असा हुकूम फिरविला. वर्षाच्या ऋतूंप्रमाणें पंचांग नसल्यापासून जे गैरफायदे होतात, त्यांविषयीं त्याच्या सरकारी नोकरांनीं त्याशीं फार वेळ तकरार केली, तथापि तो आपलाच निश्चय घेऊन उठला.

त्याची हिंदुलोकांशीं त्रासदायक वर्तणूक.

त्याच वेळीं सर्व पिठे, व जुव्याच्या जागा, या मोडण्याकरितां आणि मूर्ति पूजेच्या सर्व डामडौलाचें ढोंग बंद करण्याकरितां, त्यानें एक मुल्ला नेमिला, आणि त्याजबरोबर घोडेस्वारांचें एक पतक दिलें. नंतर फार दिवस झाले नाहींत तों महम्मदी धर्मशास्त्रामध्यें जे कर स्पष्ट रीतीनें सांगितले नव्हते, ते यानें बंद केले; आणि हिंदुलोकांच्या मोठ्या यात्रांत विकरीच्या जिनसावरील जे सर्व कर पूर्वी घेत असत, त्यांचा मूळचा मूर्तिपूजेशीं संबंध असल्यामुळें ते अशुद्ध झाले असें समजून तेही त्यानें मना केले. याची माफी जितकी अम्मलांत आली तितकीनें लोकांवर कमजवाद बोजा पडला; कारण जे मुसलमानी कायद्यामध्यें वर्ज केलेले कर होते, ते पेढीवाले सराफ लोक, मोठे व्यापारी, व शहरांतील राहणारे दुसरे लोक यांजवर पडत असत; ते लोक हा नवा ठराव झाल्यापासून बहुधा अगदींच सुटे पडले; आणि जमीनीचा धारा पूर्वीप्रमाणेंच राहिला, व जकात व रहदारीवरील कर, जे सर्वांमध्यें पाहूं गेलें असतां अतिशय त्रासदायक, ते कमी न होतां उलटे वाढून गेले.

आतां वास्तविक पाहूं गेलें असतां या फेरफारांमुळें रयतेस कांहीं सुख न होतां, सरकारचें मात्र भारी नुकसान झालें. जेथें जुलुमानें बंद झालेला कर घेतला असतां पादशाहाच्या नजरेस येईल अशी थोडीं ठिकाणें होतीं, तीं खेरीज करून बाकीच्या जागीं तहसीलदार व जाहगीरदार लोक हे सरकारच्या हिश्शांत मात्र माफी दाखवीत; परंतु आपल्या ताब्यांतील लोकांवरील कांहीं ओझें कमी न करितां पहिल्याप्रमाणेंच घेत असत. कांहीं वर्षांनंतर हिंदुलोकांच्या सणांच्या दिवशीं यात्रा भरूं नये, असा त्यानें हुकूम केला; आणि त्याच सुमारास गाणें, नाचणें, व थट्टेबाजी करणें, हीं मना करण्याची आज्ञा केली; आणि सरकारवाड्यांत जे गवय्ये व बजवय्ये असत, त्यांस काढून टाकिलें. तशीच त्यानें फलज्योतिषविद्या बंद केली; आणि ती जाणणारे जे सर्व लोक दरबारांत

होते त्यांस काढून टाकिलें. पूर्वी कवींचा मान करून त्यांस वर्षासनें मिळत असत; औरंगझेबानें त्यांचा आश्रय बंद करून, पादशाही कवीची जागा व नेमणूकी पगार होता तो बंद केला. कोणी कविता करूं नये व म्हणूं नये, अशी औरंगझेबानें मनाई केल्याचें स्पष्ट रीतीनें वर्णन केलेलें आहे; परंतु हा त्याचा निकराचा वैरागीपणा थोडेच दिवस चालला असेल; कारण त्याच्या स्वतःचाच चिठ्यांमध्यें व पत्रांमध्यें कवितांचे वेंचे पुष्कळ आहेत, आणि त्यांत समयविशेषीं त्याचेंही शीघ्र कवन आहे. त्यानें इतिहास लिहिण्याचेंही मना केलें. ती मनाई मात्र फार दिवस चालली. पूर्वी एक पादशाही तवारीख लिहिणारा वर्षावर्षाची राज्याची हकीगत नियमानें लिहून ठेवीत असे, ती यानें बंद केली; आणि आपल्या राज्यांतील हकीगतीविषयीं कोठें लेख राहूं देण्याचें अगदीं तजविजीनें बंद केलें. त्यामुळें याच्या कारकीर्दीच्या अकराव्या वर्षानंतर याच्या राज्यांत कसकसें वर्तमान झालें त्याचें धोरण, कामकाजसंबंधीं पत्रांवरून, व शिवाय कोणी खासगी लोकांनीं चोरून हकीगती लिहून ठेविल्या आहेत त्यांवरून मात्र लागतें. पुढें थोड्या वर्षानंतर त्यानें मुसलमानलोकांस निम्मे जकात माफ केली, आणि हिंदुलोकांवरील तशीच ठेविली. दुसरेही त्यानें कांहीं सूक्ष्म फेरफार केले; त्यांत पादशाहास सलाम करण्याची रीति बदलली, आणि लोक आपल्या पायां पडूं लागतील या भीतीनें आपल्या वाळ्याच्या खिडकींतून प्रसिद्धपणें लोकांच्या दृष्टीस पडण्याचें बंद केलें. या फेरफारांतून हिंदूवर प्रत्यक्ष सक्ती होण्याजोगे असे जरी थोडे होते, तरी तेणेंकरून लोकांमध्यें संशयी व वादी बुद्धि उत्पन्न झाली; आणि पूर्वीच्या पादशाहांची शिस्त दोन्ही धर्मांच्या लोकांमधील भेद नाहींसा करून टाकण्याची होती, ती मोडून या चालीनें स्पष्ट दोन पक्ष पडले.

सांप्रत जे यानें आणखी ठराव केले, ते याहूनही उघड रीतीनें दुराग्रहाचे होते. ज्या लोकांचे हक्क सरकारावर असतील, ते इनसाफाच्या कोर्टांनीं घेऊन त्याचा मुसलमानी कायद्याप्रमाणें तपास करावा, असा त्यानें प्रथम वाजवी ठराव केला; परंतु त्याचवेळीं सर्व सुभेदार व दुसरे अधिकारी लोक यांस एकसहा हुकूम पाठविला कीं यापुढें हिंदुलोकांस चाकरीस ठेवूं नये, आणि आपल्या हाताखालच्या जवळच्या सर्व जागा मुसलमानांसच द्याव्या. या हुकुमाप्रमाणें वहिवाट करणें बहुधा अगदीं मुष्कीलीचें काम होऊन गेलें; आणि पादशाहानें केलेले बहुतेक हुकूम कागदावर मात्र राहिले; व त्यांपासून लोकांमध्यें भीति व नाखुशी हीं निर्माण झालीं; दुसरा कांहीं परिणाम झाला नाहीं.

वरील हुकुमांमध्यें जशी ढिलाई झाली, तशी जजिया ऊर्फ शिरगणतीचा कर घेण्याची ढील झाली नाहीं. जेव्हां प्रथम मुसलमान लोक स्वाऱ्या करूं लागले, तेव्हां जे लोक त्यांच्या धर्मावर विश्वास ठेवीत नसून त्यांच्या ताब्याखालीं येत, त्यांवर हा शिरगणतीचा कर बसवीत असत; आणि त्यावरून किती धर्मबाह्य लोक आपल्या सत्तेखालीं आले, व अद्यापि आपले शत्रु किती आहेत, याची ते पारख करीत असत. हा कर पुनः सुरू केल्यामुळें हिंदु लोकांत अतिशय नाखुशी उत्पन्न झाली. जे लोक दिल्ली येथें व शहरच्या आसमंतात् भागच्या प्रदेशांत होते त्यांचे थव्यांचे थवे जमून ते आपल्या फिर्यादी व गाऱ्हाणीं घेऊन राजवाड्यासभोंवतीं जमले; परंतु त्यांच्या तकरारींकडे पादशाहानें कांहींच लक्ष पोंचविलें नाहीं. दुसऱ्या शुक्रवारीं जेव्हां तो मशीदींत जाऊं लागला, तेव्हा अर्जदार लोकांचा समुदाय जमून तेणेंकरून सर्व रस्ते बंद पडून गेले, असें त्यानें पाहिलें. कांहीं वेळपर्यंत सामोपचारानें आपणास वाट मिळेल या आशेनें तो उभा राहिला; परंतु ते लोक आपलेंच धरून राहिल्यामुळें यानें आपल्या परिवारास सक्तीनें रस्ता खुला करण्याची आज्ञा केली; तेव्हां पुष्कळ लोक हत्तींच्या व घोड्यांच्या पायांखालीं तुडवून मेले गेले. या कडक वर्तणूकेनें लोकांस दहशत पडली, आणि पुढें कांहीं ना हो न म्हणतां ते तो कर देऊं लागले.

त्यानें पाखंडी लोकांवर जजिया ऊर्फ शिरगणतीचा कर पुनः सुरू केला.

वरील पिसाट कृत्यांचे परिणाम लवकरच दृष्टीस पडूं लागले. औरंगझेबाच्या कारकीर्दीच्या सुरवातीस हिंदु लोक मुसलमानांप्रमाणेंच मन लावून सरकारची चाकरी करीत असत, आणि आपल्या धर्मीतील लोकांच्या विरुद्धही कामें बजावीत असत; परंतु ही नवीन शिस्त जसजशी त्यांच्या अनुभवास येऊं लागली तसतशी त्यांची राजप्रीति कमी होत गेली. खुद्द पादशाहाच्या राज्यांतील लोकांमध्यें असंतोष पसरला; रजपूत लोक बेदिल होऊन गेले आणि दक्षिणेंतील सर्व हिंदु लोक मनापासून मराठ्यांच्या पक्षाचे झाले.

इ०स० १६७७; हि० स० १०८८. सर्व हिंदुलोक हवालदिल झाले.

हा जजिया कर सुरू केल्यानंतर थोड्या महिन्यांनीं एक गोष्ट घडून आली, तेणेंकरून या धर्मसंबंधी वैमनस्यांची आग पेटली. ती गोष्ट अशी कीं:—राजा जसवंतसिंग हा काबूलच्या सुभ्यावर असतां मरण पावला. त्यामागें त्याची विधवा स्त्री व दोन लहान मुलें होतीं. ती स्त्री पादशाहाच्या हुकुमाशिवाय, अथवा परवान्याशिवाय लागलीच हिंदुस्थानांत यावयास निघाली. तिला

राजा जसवंतसिंगाच्या विधवेवर व मुलांवर जुलूम.

सिंधुनदावर अटकाव झाला, तेव्हां तिच्या बरोबरील लोकांनीं अटक येथील पाहरेकरी लोकांशीं युद्ध करून सक्तीनें जाण्याचा प्रयत्न केला, आणि शेवटीं एका उतरणावर बंदोबस्त नव्हता तेथून ते निघून गेले. या जबरदस्तीमुळें जसवंतसिंगाचीं मुलें अटकावून धरण्याचें औरंगझेबास निमित्त मिळालें. त्यानें त्यांस दिल्ली शहरांत येण्याचें मना केलें, आणि त्यांच्या छावणीसभोंवते आपले स्वार बसविले.

तीं दिल्लीहून पळून गेलीं.

असें असतां या प्रसंगीं रजपूत लोकांनीं आपल्या नेहमींच्या शौर्याखेरीज मोठी हिकमत केली. त्यांचा पुढारी **दुर्गादास**, यानें तिच्या परिवारांतील कांहीं लोकांस त्यांच्या बायकांमुलांसुद्धां त्यांच्या मुलुखांत पाठविण्याची परवानगी घेतली. त्या लोकांबरोबर राणी आणि तिचीं मुलें यांचे वेष बदलून त्यांस पाठविलें; आणि त्या राजपुत्रांबद्दल त्याच वयाचे दोन मुलगे व राणीच्या ठिकाणीं तिची एक दासी, यांची योजना केली. हें सर्व करण्यास जनानखाने गुप्त असल्यामुळें विशेष सुलभ झालें. इतकी खबरदारी झाली, तरी औरंगझेबास थोडक्या वेळांत वहमा आला. तेव्हां राणी व तिचीं मुलें यांस बालेकिल्लयांत आणावें असा त्यानें हुकूम पाठविला; परंतु ते रजपूत लोक आपल्या राजाची विधवा स्त्री व मुलें हीं त्याच्या स्वाधीन करीतना, आणि त्यांच्या रक्षणाकरितां आम्ही आपला प्राणत्याग करूं असें ते सांगूं लागले. हा त्यांचा हटाग्रह पाहून त्यावेळीं तीं पळूनच गेलीं असतील अशी, तेवढ्या वेळापुर्ती, याची भीति नाहींशी झाली; आणि पुढें त्या उठलेल्या रजपूत लोकांचा बंदोबस्त कसा करावा या विचारांत तो पडला. त्यांजवर औरंगझेबानें लष्कर पाठविलें तें त्यांनीं मोठ्या शौर्यानें हटविलें. शेवटीं ते बहुतेक लोक पडल्यानंतर ती वेषधारी राणी व तिचीं मुलें पादशाहाच्या हातांत सांपडलीं, आणि दुर्गादास व दुसरे निभावलेले लोक त्या वेळेपुर्ते चोहींकडे पळून गेले, आणि तेथून कांहीं पलथावर पुनः एकत्र जमून स्वदेशास जाते झाले. याप्रमाणें त्या लोकांनीं फार वेळ टिकाव धरल्यामुळें राणीस निसटून जाण्यास फुर्सूद सांपडली. ती सुरक्षित जोदपूरास येऊन पोंचली. पुढें तिचा वडील पुत्र **अजीतसिंग** दीर्घायुषी होऊन **मारवाड** देशांत राज्य करिता झाला, आणि पुढें औरंगझेब मरे तावत्काल त्यासही भारी शत्रु झाला. अजीतसिंग हा जसवंतसिंगाचा खरा पुत्र, कीं नाहीं, याविषयीं पुष्कळ दिवसपर्यंत संशय राहिला होता; कारण औरंगझेबानें आपल्या साहजिक धूर्ततेनें वर सांगितल्याप्रमाणें धरून नेलेलीं बनावू मुलें तींच जसवंतसिंगाचीं खरीं मुलें झणून त्यांचा स्वीकार

केला; त्यांचें सन्मानानें सांगोपन करण्याची आज्ञा केली, आणि पुढें त्यांस हाताशीं धरून त्यांच्या निमित्तानें जोदपूरकरांशीं लढाई मारिली.

रजपूतलोकांचा कट.

याप्रमाणें आपल्या जमातीमधून एकाच्या कुटुंबाची पादशाहानें अपेक्षा केली ती पाहून, व जजीया कर हाही बसविल्यामुळें, त्या रजपूतांनीं स्वरक्षणार्थ एकत्र होण्याचें मनावर घरिलें. अंबर म्हणजे जयपूर येथील राजा रामसिंग याच्या पादशाहाच्या कुटुंबाशीं पुष्कळ सोईरगती झाल्या होत्या, आणि पुष्कळ पिढ्यांपर्यंत त्यांनीं चांगली चाकरीही बजाविली होती. तो राजा या अडचणीच्या प्रसंगींही पादशाहास मिळून राहिला; परंतु मेवाडचा म्हणजे उदेपूरचा राणा राजसिंग हा जसवंतसिंगाच्या मुलांच्या पक्षांत मनापासून शिरला, आणि त्याच वेळीं जजिया कर देणार नाहीं असें पादशाहास निक्षून सांगता झाला. त्यावेळीं सर्व पश्चिमेकडील रजपूत संस्थानें आपणास आड आलीं असें पाहून, औरंगझेब लष्कर जमा करून अजमीरास आला. तेथून त्यानें मारवाड प्रांत उध्वस्त करण्याकरितां पुढें टोळ्या पाठविल्या, आणि बाकी राहिलेल्या आपल्या मुख्य फौजेनें त्या राण्याच्या मनांत इतका ग्रह उत्पन्न केला, कीं त्यानें लवकरच मी शरण येतों असें बोलणें घातलें. त्याशीं औरंगझेबानें चांगला सामोपचाराचा ठराव केला; जजियाबद्दल थोडा मुलुख घेण्याचें कबूल केलें, आणि मी जोदपूरकरांस मदत करणार नाहीं, येवढें वचन घेतलें. याशिवाय त्याजवळून दुसरा कांहीं करार करून घेतला नाहीं.

त्यांजवर पादशाह चालून आला.

इ० स० १६७९ जान्युआरि; हि० स० १०८९, झिहाज.

मेवाडच्या राण्यास फार झीज न देतां त्याशीं बंदोबस्त केला.

हा बंदोबस्त पुरा करून दिल्लीहून निघाल्यापासून आठ महिन्यांच्या आंत पादशाह पुनः दिल्लीस परत गेला. तो राजधानीस पोंचला नाहीं इतक्यांत उदेपूरच्या राण्यानें (बहुधा गुप्त रीतीनें जोदपूरच्या राजास मदत देऊन) तह मोडिला. तेव्हां तो थोडक्या महिन्यांत पुनः अजमीरास जाण्याकरितां निघाला. या प्रसंगीं त्यानें आपलें सर्व सामर्थ्य खर्चून आपणावर केलेला कट लवकर मोडण्याकरितां आपल्या सर्व शक्ति योजिल्या; त्यानें शाहजादा मोअज्झिम यास दक्षिणेंतून व शाहजादा अझीम यास बंगाल्यांतून, असें बोलाविलें, आणि पुढें गुजराथच्या बाजूनें रजपूत संस्थानांवर हल्ला करण्याकरितां तिकडील सर-

उदेपूरच्या राण्यानें तह मोडला.इ०स०१६७९ जुलै; हि० स० १०९० रज्यब.

सुभेदारास आज्ञा केली; परंतु आपल्या स्वतःच्या फौजेपैकीं शाहजादा अकबर याच्या मदतीस तोहवर खान यास देऊन यानें जे लोक थेट उदेपूरास पाठविले त्यांनीं मोठा हल्ला केला. तेव्हां चोहोंकडून लष्कर चालून आल्यामुळें, तो राणा भिऊन आपली राजधानी सोडून आरवली पर्वतांत लपून राहिला. इकडे शाहजादा अकबर सपाट मुलुखाचा नाश करून टाकण्यास काहीं लोक आपल्यामागें ठेवून, आपण त्या राण्याचा पाठलाग करीत गेला. या सुमारास शाहजादा मोअझिम येऊन उज्जनीस पोंचला. त्यास त्याचप्रमाणें करण्याविषयीं औरंगझेबानें हुकूम केला. मागून शाहजादा अझीम आला, तेव्हां त्यास जोदपूर संस्थान, व त्या नजीकचा उदेपूरचा मुलुख इतक्यावर हल्ला करण्याचा हुकूम झाला. जे लोक पहाडांमध्यें पळून गेले होते, त्यांची दाणापाणी वगैरे सामग्री वाटेंत लुटून पाडण्यास कांहीं लोक लावावे, आणि बाकीचे घेऊन मुलूख ओसाड करून टाकावा, गांव फडशा करून टाकावे, फळझाडें तोडून टाकावीं, आणि बायकामुलें पकडून न्यावीं; आणि याप्रमाणें लढाईचीं दुःखें अतिशय कठीण रीतींनीं शत्रूच्या अनुभवास येतील असें करावें याप्रमाणें त्यांस हुकूम होते.

रजपूतांच्या मुलुखाचा विध्वंस झाला.

हे असे निर्दय हुकूम औरंगझेबानें आपल्या पाषाणवत् कठीण राज्यरीतीनें दिले असावे, हें अनुमान औरंगझेबाच्या स्वभावाशीं मिळून येतें; आतां त्याची चाल मागेंपुढें पाहून हिशेबानें चालण्याची असे, तथापि त्याच्या धर्माभिमानामुळें, व कोणी विरोध केला असतां त्यास त्रास उत्पन्न होत असे यामुळें, कांहीं राग व सूड उगविण्याची इच्छा हींही यास वरील कर्मास उद्युक्त करण्यास कारणीभूत झालीं असावीं. आतां त्याचा उद्देश कोणताही असो; परंतु तेणेंकरून रजपूत लोकांचें मन त्यावरून पुरें उठून गेलें. पुढें औरंगझेबामागून झालेल्या पादशाहाशीं पुष्कळ वेळां ते सलग्यानें होते, आणि केव्हां केव्हां ते आपलीं पतकें पाठवून दिल्लीच्या पादशाहाचें वर्चस्व कबूल करीत असत; तथापि जशी यांची पूर्वी मनःपुरःसर प्रीति असल्यामुळें दिल्लीच्या राजांस यांचा टेंका असे तो नाहींसा होऊन ते जी पुढें चाकरी करीत, ती जुलमानें व भरंवसा न ठेवितां करीत असत.

रजपूतलोकांचें व मोगलांचें अगदीं विटलें.

हें सर्व होत आहे, तों इकडे रजपूत लोकांनीं २५,००० घोडेस्वार जमवून लढण्याकरितां तयार ठेविले होते; ते मुख्यत्वेंकरून जोदपूरचे राठोर लोक होते; ते व त्यांच्या मदतीस पहाडांमध्यें त्यांचें पायदळ असे तें मिळून, ते आपल्या शत्रूंस पुष्कळ दुःख देत असत, व त्यांस कांहीं जोखमांतही आणीत. ते मोग-

केला; त्यांचें सन्मानानें सांगोपन करण्याची आज्ञा केली, आणि पुढें त्यांस हाताशीं धरून त्यांच्या निमित्तानें जोधपूरकरांशीं लढाई मारिली.

रजपूतलोकांचा कट.

याप्रमाणें आपल्या जमातीमधून एकाच्या कुटुंबाची पादशाहानें अपेक्षा केली ती पाहून, व जजीया कर हाहीं बसविल्यामुळें, त्या रजपूतांनीं स्वरक्षणार्थ एकत्र होण्याचें मनावर धरिलें. अंबर म्हणजे जयपूर येथील राजा रामसिंग याच्या पादशाहाच्या कुटुंबाशीं पुष्कळ सोईरगती झाल्या होत्या, आणि पुष्कळ पिढ्यांपर्यंत त्यांनीं चांगली चाकरीही बजाविली होती. तो राजा या अडचणीच्या प्रसंगींही पादशाहास मिळून राहिला; परंतु मेवाडचा म्हणजे उदेपूरचा राणा राजसिंग हा जसवंतसिंगाच्या मुलांच्या पक्षांत मनापासून शिरला, आणि त्याच वेळीं जजिया कर देणार नाहीं असें पादशाहास निक्षून सांगता झाला. त्यावेळीं सर्व पश्चिमेकडील रजपूत संस्थानें आपणास आड आलीं असें पाहून, औरंगझेब लष्कर जमा करून अजमीरास आला. तेथून त्यानें मारवाड प्रांत उध्वस्त करण्याकरितां पुढें टोळ्या पाठविल्या, आणि याकी राहिलेल्या आपल्या मुख्य फौजेनें त्या राण्याच्या मनांत इतका ग्रह उत्पन्न केला, कीं त्यानें लष्करच मी शरण येतों असें बोलणें घातलें. त्याशीं औरंगझेबानें चांगला सामोपचाराचा ठराव केला; जजियाबद्दल थोडा मुलुख घेण्याचें कबूल केलें, आणि मी जोधपूरकरास मदत करणार नाहीं, येवढें वचन घेतलें. याशिवाय त्याजवरून दुसरा कांहीं करार करून घेतला नाहीं.

त्यांजवर पादशाह चालून आला.

इ० स० १६७९ जाग्युआरि; हि० स० १०८९, शिवाज.

मेवाडच्या राण्यास फार झीज न देतां त्याशीं बंदोबस्त केला.

हा बंदोबस्त पुरा करून दिल्लीहून निघाल्यापासून आठ महिन्यांच्या आंत पादशाह पुनः दिल्लीस परत गेला. तो राजधानीस पोंचला नाहीं इतक्यांत उदेपूरच्या राण्यानें (बहुधा गुप्त रीतीनें जोधपूरच्या राजास मदत देऊन) तह मोडिला. तेव्हां तो थोड्या महिन्यांत पुनः अजमीरास जाण्याकरितां निघाला. या प्रसंगीं त्यानें आपलें सर्व सामर्थ्य खर्चून आपणावर केलेला कट लवकर मोडण्याकरितां आपल्या सर्व शक्ति योजिल्या; त्यानें शाहजादा मोअज्जिम यास दक्षिणेतून व शाहजादा अझीम यास बंगाल्यांतून, असें बोलाविलें, आणि पुढें शुजाथच्या बाजूनें रजपूत संस्थानांवर हला करण्याकरितां तिकडील सर-

उदेपूरच्या राण्यानें तह मोडला. इ० स० १७०९ जुलै, हि० स० १०० रज्जब.

सुभेदारास आज्ञा केली; परंतु आपल्या स्वतःच्या फौजेपैकीं शाहजादा अकबर याच्या मदतीस तोहवर खान यास देऊन यानें जे लोक भेट उदेपूरास पाठविले त्यांनीं मोठा हल्ला केला. तेव्हां चोहोंकडून लष्कर चालून आल्यामुळें, तो राणा भिऊन आपली राजधानी सोडून आरवली पर्वतांत लपून राहिला. इकडे शाहजादा अकबर सपाट मुलुखाचा नाश करून टाकण्यास कांहीं लोक आपल्यामागें ठेवून, आपण त्या राण्याचा पाठलाग करीत गेला. या सुमारास शाहजादा मोअज्जिम येऊन उज्जनीस पोंचला. त्यास त्याचप्रमाणें करण्याविषयीं औरंगझेबानें हुकूम केला. मागून शाहजादा अझीम आला, तेव्हां त्यास जोदपूर संस्थान, व त्या नजीकचा उदेपूरचा मुलुख इक्ष्यावर हल्ला करण्याचा हुकूम झाला. जे लोक पहाडांमध्यें पळून गेले होते, त्यांची दाणापाणी वगैरे सामग्री वाटेंत लुटून पाडण्यास कांहीं लोक लावावे, आणि बाकीचे घेऊन मुलुख ओसाड करून टाकावा, गांव फडशा करून टाकावे, फळझाडें तोडून टाकावीं, आणि बायकामुलें पकडून न्यावीं; आणि याप्रमाणें लढाईचीं दुःखें अतिशय कठीण रीतींनीं शत्रूच्या अनुभवास येतील असें करावें याप्रमाणें त्यांस हुकूम होते.

रजपूतांच्या मुलुखाचा विध्वंस झाला.

हे असे निर्दय हुकूम औरंगझेबानें आपल्या पाषाणवत् कठीण राज्यरीतीनें दिले असावे, हें अनुमान औरंगझेबाच्या स्वभावाशी मिळून येतें; आतां त्याची चाल मागेंपुढें पाहून हिशेबानें चालण्याची असे, तथापि त्याच्या धर्माभिमानामुळें, व कोणी विरोध केला असतां त्यास त्रास उत्पन्न होत असे यामुळें, कांहीं राग व सूड जगविण्याची इच्छा हीही यास वरील कर्मास उद्युक्त करण्यास कारणीभूत झाली असावी. आतां त्याचा उद्देश कोणताही असो; परंतु तेणेंकरून रजपूत लोकांचें मन त्यावरून पुरें उठून गेलें. पुढें औरंगझेबामागून झालेल्या पादशाहांशीं पुष्कळ वेळां ते सख्यानें होते, आणि केव्हां केव्हां ते आपलीं पतके पाठवून दिल्लीच्या पादशाहाचें वर्चस्व कबूल करीत असत; तथापि जशी यांची पूर्वी मनःपुरःसर प्रीति असल्यामुळें दिल्लीच्या राजास यांचा टेंका असे तो नाहींसा होऊन ते जी पुढें चाकरी करीत, ती गुलामानें व भरंवसा न ठेवितां करीत असत.

रजपूतलोकांचें व मोगलांचें अगदीं विघडलें.

हें सर्व होत आहे, तों इकडे रजपूत लोकांनीं २५,००० घोडेस्वार जमवून लढण्याकरितां तयार ठेविले होते; ते मुख्यत्वेंकरून जोदपूरचे राठोर लोक होते; ते व त्यांच्या मदतीस पहाडांमध्यें त्यांचें पायदळ असे तें मिळून, ते आपल्या शत्रूस पुष्कळ दुःख देत असत, व त्यांस कांहीं जोखमांतही आणीत. ते मोग-

लांच्या सामग्री आणणाऱ्या लोकांस तोडून पाडीत; त्यांच्या फुटून सांपडलेल्या टोळ्यांवर हले करीत; जेथें चांगलें ठिकाण सांपडें तेथें लढाया मारीत; आणि केव्हां केव्हां छापे घालून व रात्रीचे हले करून पुष्कळ कार्य साधीत. तथापि दुर्गादास हा अद्यापि त्यांच्या मसलतींत पुढारी होता, तो आपल्या देशास शत्रूंच्या हातून सोडविण्याकरितां केवळ आपल्या बळावरच भरंवसा ठेवून राहिला नाहीं. त्यानें शाहजादा मोअझिमाजवळ बोलणें सुरू करून, तुला स्वतःस गादी मिळविण्यास मी मदत करीन असें सांगून, पादशाहाच्या हुकमतींतून त्यास फितविण्याचा त्यानें प्रयत्न केला. मोअझिम हा त्यावेळीं प्रौढ असून औरंगझेबाच्या मागें गादीचा वारिस होता; असें असून, तोही या लोभानें कांहीं वेळ मोहित झाला; परंतु शेवटीं त्यानें तें नाकबूल केल्यावर शाहजादा अकबर यानें तें मोठ्या उत्सुकतेनें कबूल केलें. अकबर हा या तिघां भावांत धाकटा होता; त्याची उमर त्यावेळीं केवळ तेवीस वर्षांची होती, आणि तो लहान होता, तेव्हां औरंगझेबानें त्यास आपल्यामागें वारीस निवडून ठेविला आहे असें सर्व मानीत असत; तो एकदम दुर्गादासाच्या मसलतींत शिरला. त्यावेळीं जीं फितूरें चाललीं होतीं त्याविषयीं मोअझिमानें पादशाहास सावध केलें; तथापि औरंगझेबाची अकबरावर प्रीति असे, आणि त्याची उमर लहान यामुळें त्यापासून भीति नाहीं असें यास वाटत असे. तशांत मोअझिमाविषयीं तर त्याच्या मनांत अतिशय द्वेष असे; यामुळें जें वर्तमान मोअझिमानें कळविलें, तें हेवा किंवा दुसऱ्या कांहीं वाईट बुद्धीनें कळविलें, असा यानें निश्चय केला; आणि अकबराच्याजवळ येऊन दुर्गादासानें डेरे दिले, आणि त्यानें पादशाहाचा किताब घेऊन तो तें काम करूं लागला, हें त्याच्या कानीं येईपर्यंत अकबराच्या बेइमानीपणाविषयीं यानें कांहीं तजवीज केली नाहीं. त्यावेळीं तोहवर खान हा अकबराचा मुख्य प्रधान झाला, आणि मजाहिद खान नामें दुसऱ्या एका मानकऱ्यानेंही एक हुद्दा पतकरिला. तेव्हां बाकीच्या फौजेमधें कोणी पुढारी नाहींसा होऊन, ते लोक ज्यांच्या पूर्वी हुकमतीनें वागत होते त्यांसच नमून राहिले.

शाहजादा अकबर हा आपल्या फौजेनिशीं रजपूतांस मिळाला.

तो पादशाह झाला, अशी ह्याही फिरविली.

त्यावेळीं औरंगझेबानें आपले सर्व लोक निरनिराळ्या टोळ्या करून पाठवून दिले होते, आणि त्याजवळ अजमीरास पुरे एक हजार लोकही नव्हते. असें असतां अकबर आपणावर भरंवसानें येत आहे असें जेव्हां त्यानें ऐकिलें, तेव्हां जितके लोक जमववतील तितके जमवून त्यांनिशीं यावें असें त्यानें मोअ-

अकबर औरंगझेबावर चालून गेला.

झिमास बोलावणें पाठविलें; परंतु त्यावेळीं अकबराची ७०,००० फौज जमली होती, त्यापुढें मोअझिमाची कांहींच नाहीं अशी होती. त्यावेळीं औरंगझेबाची स्थिति निराश दिसत होती. तशांत त्या प्रसंगीं त्याच्या मनांत मोअझिमाविषयीं पूर्वीचे संशय उत्पन्न झाले, त्यामुळें त्याच्या फौजेवर आपल्या तोफा लागू करण्याचा त्यानें हुकूम केला; तेणेंकरून याची स्थिति अधिकच अवघड होऊन गेली. हा गडबडून जाण्याचा प्रसंग असतांही त्यावेळीं औरंगझेबाचें धोरण नाहींसें झालें नाहीं; आणि अकबराच्या फौजेंतील बहुतेक लोक अवचट प्रसंग गुजरल्यामुळें बंडाच्यांत पडले आहेत, वास्तविक बेदिल झाल्यामुळें त्यांनीं तसें केलें नाहीं, असें अनुमान करून, मजाहिद खानाचा भाऊ एक हुशार सरदार होता त्यास थोड्या घोडेस्वारांनिशीं शत्रूंच्या जवळ जाववेल तितकें जाऊन आपल्या भावाशीं बोलणें लावण्याचा यत्न करण्याकरितां त्यानें पाठविलें. मजाहिद हा मुळींच अकबरास मनापासून मिळाला नव्हता; त्यास ही प्रथमची संधि मिळतांच तो आपल्या भावास येऊन मिळाला. त्याचें पाहून दुसऱ्याही सरदारांनीं तसें केलें. नंतर सर्वांची इच्छा तशीच आहे, असें इतक्या स्पष्ट रीतीनें दिसून येऊं लागलें कीं, दुसऱ्या दिवशीं जेव्हां आघाडीच्या लोकांनिशीं तोहवर खानास पुढें पाठविलें, तेव्हां तो, समोर आलेल्या लोकांबरोबर लढाई करण्यास असें दाखवून, पुढें सरसावला, आणि एकदम पादशाहाच्या बाजूस जाऊन मिळाला. तो विश्वासघात करण्याच्या उद्देशानें पादशाहाकडे गेला असा त्याजवर वहमा आला, तो खरा किंवा निमित्ताकरितां आणिला अथवा खचितच त्याच्या मनांत असा बेत होता, हें स्पष्ट समजत नाहीं; परंतु त्याच्या मनांत तसें होतें हें अगदीं असंभाव्य आहे. तें कसेंही असो, परंतु मारेकरी घालून पादशाहास मारण्याचा त्याचा बेत आहे अशी कंडी उठली; आणि त्याजवळ त्याचीं हत्यारें मागूं लागले; तीं तो हवालीं करीना तेव्हां त्याजवर बलात्कार करून पादशाहाच्या डेऱ्यानजीक त्यास कापून टाकिलें.

पादशाहाची भयप्रद स्थिति.

त्याचें धारिष्ट.

अकबराची फौज त्यास सोडून गेली.

इकडे तोहवर खान व दुसऱ्या सर्व प्रतीचे पुष्कळ लोक फितूर होऊन गेल्यामुळें अकबराच्या लष्करांतील रजपूत भयाभीत होऊन गेले, आणि सर्व मुसलमान फौजेशीं टक्कर मारण्यास आपणच कायते एकटे राहिलों असें पाहून, शेवटीं ते आपलें रक्षण करण्याच्या उपायास लागले. त्यावेळीं तीन हजार घोडेस्वारां-

अकबर मराठ्यांकडे पळून गेला.

निशीं दुर्गादास हा मात्र, शाहजादा अकबर मागें जावयास लागला असतां, त्याच्या पाठीवर संरक्षणार्थ राहिला होता; परंतु त्याजवळ एकही मुसलमान शिपाई राहिला नव्हता. तेव्हां रजपूत लोकांवरोबर त्यांच्याप्रमाणें कष्ट भोगावे लागतील येवढेंच काय तें त्यांपासून मिळावयाजोगें होतें; म्हणून पहाडांतून गुजराथेंत कूच करून, पाठलागास लष्कर आलें होतें त्याच्या हातून निसटून, तो कोंकणांत येऊन सुरक्षित पोंचला. त्या वेळींही पांच हजार रजपूतांनिशीं दुर्गादास त्यावरोबर होता.

इ० स० १६८१, जून ता० १.

हें वर्तमान झाल्यानंतर जोदपूर व उदेपूर या संस्थानांशीं पूर्ववत् लढाई चालू झाली. ती अगदीं कमी न पडतां पुढें चालली. मोगललोक देशाचा विध्वंस करूं लागले, त्याचा सूड उगविण्याकरितां रजपूतलोक मालव्यांत लूट करूं लागले. शेवटीं त्यांच्या छलकाप्रमाणें त्यांची दुराग्रही वृत्ति होऊन ते रजपूतलोक मशीदी लुटूं लागले, कुराणें जाळूं लागले, व मुल्लालोकांची अप्रतिष्ठा करूं लागले. या रीतीनें युद्ध चालल्यामुळें उदेपूरच्या राण्याचें मुख्यत्वेंकरून नुकसान झालें, कारण त्याचा मुलुख मोगलांच्या अति नजीक पडला व त्यांचें लष्करही त्यांत ठाणें धरून राहिलें होतें; जोदपूरचा देश दूर पडला असून नापीक होता, यामुळें त्यावर अशी छाप बसण्याजोगा तो नव्हता. या लढाईमुळें औरंगझेबास दुसरीं मोठीं कामें एकीकडे ठेवावीं लागलीं; त्यामुळें तो तीं संपविण्यास खुष होता, तेव्हां त्यानें युक्ति करून राण्याकडून बोलणें घालविलें, आणि तें आपण लागलेंच राण्यास सुलभ पडे अशा रीतीनें कबूल केलें. जाजियाचें कांहींच बोलणें निघालें नाहीं, त्या करावद्दल जो थोडा मुलूख पूर्वी राण्यानें दिला होता, तो हल्लीं शाहजादा अकबरास मदत केल्याबद्दल दंडादाखल पादशाहास सांप्रत पुनः दिला. बाकी सर्व ठरावाचीं कलमें त्या राण्याच्या हिताचींच होतीं. त्यांत अजितसिंग हा मोठा झाला झणजे त्याचा मुलूख त्याच्या हवालीं करीन असें औरंगझेबानें एका कलमांत वचन दिलें, तेणेंकरून उदेपूरच्या राण्याच्या सत्वाचें रक्षण झालें. हा तह झाल्यामुळें औरंगझेबास फजीती झाल्याशिवाय दक्षिणेंत फौज घेऊन जाण्यास सांपडलें कां कीं, तिकडे तर फौजेशिवाय चालत नाहींसें झालें होतें, तथापि या तहानें पूर्वीप्रमाणेंच वास्तविक स्वस्थता झाली नाहीं. पश्चिमेकडील रजपूतलोक अद्यापि उठलेलेच होत; उदेपूरच्या राण्यावरोवरील लढाईही पुढें लवकरच सुरू झाली; आणि जयपूर व पश्चिमे-

रजपूतलोकांवरोबर पुढें लढाई लांबत चालली.

कडील लहान लहान संस्थानें खेरीज करून बाकी सर्व रजपूत संस्थानें औरंगझेबाच्या कारकीर्दीच्या अखेरीपर्यंत उघड रीतीनें मोगलांशीं दाली बांधून होतीं; त्यांच्या राजधान्या मोगलांच्या हातीं होत्या, आणि त्या रजपूतलोकांचे आपसांत तंटे असत, तेणेंकरून जरी त्यांस निरंतर राहण्याजोगा फायदा झाला नाहीं, तरी त्यांच्या देशांतील शत्रूच्या फौजेस ते पुष्कळ इजा देत असत, आणि शेजारपाजारचे प्रांतही लुटून ओसाड पाडून टाकीत असत.

भाग आठवा.

प्रकरण तिसरें.

इ० स० १६८१ पासून १६९८ पर्यंत.

वरील लढायांत दुसऱ्या देशांमध्यें औरंगझेब गुंतला असतां दक्षिणेंत पुष्कळ मोठमोठे फेरफार झाले होते, आणि जरी वरील लढाई लांबली, तरी जेवढे दक्षिणेंतील बंदोबस्त करण्याचे उपाय याच्या स्वाधीन होते त्यांची योजना करण्यास यास कांहीं अडचण पडली नाहीं. जेव्हां प्रथम (इ० स० १६७२ मध्यें) अफगाणलोकांशीं लढाई करण्याकरितां याचें लष्कर गेलें; तेव्हां याचा दक्षिणेंतील सरदार खान जहान याजवळ मराठ्यांवर चालून जाण्याजोगें बळ राहिलें नव्हतें; आणि त्यावेळीं मराठ्यांचा मुख्य शिवाजी हा जर खान जहानाच्या मुलुखावर हल्ला करिता, तर त्याचेंही बहुधा याच्यानें रक्षण झालें नसतें; परंतु याप्रमाणें वर्तमान असतां विजापूरचा राजा मरण पावला, आणि त्याच्या राज्यांत कलह माजला; तेणेंकरून मोगलांवर हल्ला करण्यापेक्षां विजापूरकरांच्या मुलुखावर हल्ला केला असतां बराच लाग साधेल असें शिवाजीस दिसून आलें. त्यावेळीं विजापूरच्या राज्यापैकीं दर्याकिनाऱ्याचा मुलूख, जवळील घाटासुद्धां, घ्यावा अशी त्यास अतिशय इच्छा प्राप्त झाली; आणि त्यानें इ० स० १६७३ व १६७४ या वर्षांत पुष्कळ लढाया मारून, व वेढे देऊन (इंग्रेज, हबशी व पोर्टुगीझ या लोकांचे टापू खेरीज करून) सर्व दक्षिण कोंकण व कृष्णानदीच्या उगमाकडील भागाच्या पूर्वेकडील घाटावरचा कांहीं प्रदेश, इतका मुलूख घेतला. यापूर्वीच शिवाजी पुष्कळ दिवस राजसत्ता धारण करीत होता; तथापि पूर्वीपेक्षां मोठ्या समारंभानें तो अधिकार घेतला असतां, आपणास जीं कृत्यें पुढें करावयाचीं आहेत त्यांस योग्य होईल, असें त्यानें मनांत आणिलें.

दक्षिणेंतील वर्तमान पुढें चालू.

शिवाजीनें विजापूरकरांचा कांहीं मुलूख घेतला.

या कारणास्तव त्यानें मोगलांच्या सर्व डामडौलानें पुनः आपणास राज्याभिषेक करविला, त्यांच्या चालीप्रमाणें सोन्याची तुला केली, व जवळच्या सर्व लोकांस मोठमोठीं बक्षिसें वाटलीं. त्यापूर्वी त्याच्या मुख्य सरदारांचे किताब फारसी होते, ते यावेळीं फिरवून संस्कृत केले, आणि यानंतर त्यानें मुसलमानी पादशाहाचा सर्व डौल घातला; परंतु आपल्या धर्मसंबंधी कर्मांवर

त्यास विशेष समारंभानें रायगडावर राज्याभिषेक झाला.

तो आणखी दुप्पट लक्ष देऊं लागला, आणि जातीसंबंधीं अन्नव्यवहार व दुसऱ्या गोष्टींमध्यें चौकसनिशीचा घाट आणूं लागला.*

वरील मुलूख घेण्यामध्यें शिवाजी पुष्कळ दिवस गुंतला होता, त्यामुळें वरील राज्याभिषेक झाल्यानंतर लवकरच त्याच्या मुलुखावर हल्ला करावा अशी मोगलांस उमेद आली; परंतु या घटाईचा त्यांस पश्चात्ताप करावा लागला. कारण शिवाजीनें स्वतः न जातां पादशाही मुलुखांत कांहीं आपल्या टोळ्या पाठविल्या. त्या लोकांनीं दोन किल्ले घेतले, खानदेश आणि वऱ्हाड या प्रांतांच्या अगदीं मध्यापर्यंत मुलूख लुटला; आणि यावेळीं प्रथम नर्मदानदी उतरून भडोचपर्यंतही गुजराथेंत त्यांनी चाल केली. हें वर्तमान इ० स० १६७५ त झालें. नंतर शिवाजीस वाटलें कीं या हल्ल्याच्या योगानें पुनः मोगललोक माझे वाटेस जाणार नाहींत; आणि असें झाल्यानें त्याच्या मनांत पुष्कळ दिवस एक बेत घोळत होता तो पार पाडण्यास त्यास फुरसूद मिळाली. तो बेत हा कीं आपल्या बापाची जाहगीर परत घ्यावी, आणि दक्षिण हिंदुस्थानांतील आणखी मुलूख घेऊन आपलें राज्य वाढवावें. सदरहू जाहगीर तेथपर्यंत त्याचा धाकटा भाऊ वेंकाजी याजकडेस होती. आपण विजापूरकरांचा चाकर असें तो नांवास ह्मणवीत असे; यामुळें आपण त्या जाहगिरीचा वारीस या नात्यानें तिजवर हक्क सांगण्यास, अथवा शत्रूच्या नात्यानें ती घेण्यास शिवाजीस आतां मोकळीक झाली होती; तशांत पूर्वी रघुनाथ नारायण ह्मणून एक ब्राह्मण शाहजीच्या वतीनें तेथील कारभार पाहत असे, आणि वेंकाजीचाही पुढें तो प्रधान होता; मागून त्याचा व वेंकाजीचा नुकताच कज्जा होऊन, तो थोड्याच दिवसांवर येऊन शिवाजीस मिळाला होता, यामुळें त्या जाहगिरीवर शिवाजीचें मुद्दाम लक्ष गेलें. त्या ब्राह्मणाची माहितगारी व त्याचे तिकडील संबंध हीं दोन्हीं शिवाजीच्या कामास पडण्याजोगीं होतीं; परंतु इतक्या लांबच्या पल्ल्यावर स्वारी करून गेलें असतां जर

शिवाजीनें मोगलांच्या मुलुखावर हल्ला केला.

मराठेलोक प्रथम नर्मदानदी उतरले.

शिवाजीनें दक्षिण हिंदुस्थानांत स्वारी केली.

* शिवाजीस राज्याभिषेक झाला तेव्हां आक्सेनडेननामक एक मुंबईहून त्याकडे गेलेला इंग्रेज वकील त्यासमयीं तेथें होता; तो हा समारंभ मोठा डामडौलाचा झाला असें वर्णन करितो; असा पूर्वीच्या मराठे लोकांत व्हावा अशी आपण अटकळ केली नसती. हा समारंभ इ० स० १६७४ माहे जून ता० ६ रोजीं झाला.

इ० स० १६७६ च्या अलेरीच्या सुमारास.

मागें कोणी दोस्त नसला तर नुकसान पोंचेल, असें त्यास वाटल्यामुळें, त्यावेळीं गोवळकोंड्याच्या राजाचा विजापूरकरांशीं द्वेष होता आणि मोगललोकांचीही त्यास भीति होती, त्यामुळें उभयतांच्या शत्रूंपासून आपलें संरक्षण करण्याकरितां आपली दोघांची दोस्ती असावी, असें त्यानें त्या दरबारांशीं बोलणें लाविलें. त्याच्या बोलण्यास उत्तेजन मिळाल्यामुळें तो तीस हजार घोडेस्वार, आणि चाळीस हजार पायदळ इतक्या लष्करानिशीं गोवळकोंड्यास कूच करून गेला; आणि तेथें आपल्या तहनाम्याचा बरोबर बंदोबस्त करण्याकरितां कांहीं दिवस मुक्काम करून राहिला. तेथें असा ठराव झाला, कीं आपल्या बापाच्या जाहगिरीशिवाय जो मुलुख शिवाजी जिंकील, त्याचा वांटा त्यानें गोवळकोंड्याच्या

इ०स० १६७७, मार्च.

राजास द्यावा, आणि गोवळकोंड्याच्या राजानें त्यास अमुक द्रव्य देऊन कांहीं तोफखाना पुरवावा, व बाकी राहिलेल्या फौजेनिशीं विजापूरकर व मोगल यांच्या फौजांस आवर घालावा. याप्रमाणें आपल्या पिछाडीचा बंदोबस्त करून, शिवाजी कर्नूळ येथें कृष्णा उतरला, आणि कडप्याच्या वाटेनें मद्रासेजवळून (इ० स० १६७७ च्या मे महिन्याच्या पहिल्या आठवड्यांत) जाऊन आपल्या राज्यापासून तीनशें कोशांवर जिंजी नामें किल्ल्यासमोर ठेपला. तो विजापूरकरांचा मोठा मजबूद व पहाडी किल्ला होता; परंतु तेथील सरदारांशीं याचा पूर्वीचा बंदोबस्त असल्यामुळें तो त्यानें त्याच्या स्वाधीन केला.

त्यानें जिंजी किल्ला घेतला.

वेलूर किल्ला घेतला.

त्याचें तोफा वगैरे भाराचें लष्कर मागें राहिलें होतें, त्या लोकांनीं पुढें वेलूर नामें किल्ल्यास वेढा देऊन तो सर केला. इकडे शिवाजी आपल्या भावास भेटून बापाच्या जाहगिरींतील वांटा आपणास द्यावा म्हणून सामोपचारानें त्यास सांगून पाहत होता; परंतु त्याचें सांगणें फुकट गेलें. यामुळें त्यानें आर्णी, व दुसरे पुष्कळ किल्ले घेतले, आणि महिसूरप्रांतांतील शाहजीची सर्व जाहगिरी जबरदस्तीनें बळकाविली. या कामांत तो गुंतला असतां मोगल व विजापुरकर यांनीं मिळून गोवळकोंड्यावर स्वारी केली असें त्यास वर्तमान समजलें; तेव्हां आपला अनौरस सावत्र भाऊ संताजी, जो त्यास प्रथम जातांच मिळाला होता, त्याच्या हवालीं आपण घेतलेला मुलूख करून तो उत्तरेस निघून आला. इकडे शिवाजी पल्ल्याबाहेर गेला असें पाहून मागें वेंकाजीनें आपला मुलुख परत घेण्याचा यत्न केला.

आपल्या बापाची महिसूर प्रांतांतील सर्व जाहगीर घेतली.

पुढें वेंकाजीनें जाहगिरीची वहिवाट करून शिवाजीस निम्मे वसूल द्यावा, आणि यानें स्वतः जो मुलूख विजापूरकरांकडून घेतला तो आपल्याकडे ठेवावा, असा बंदोबस्त होऊन तंटा मिटला. त्या सुमारास गोवळकोंडें येथील राजाचा मोगलांशीं तह झाला. तेव्हां शिवाजी हा, वाटेनें बल्लारी व अध्वाणी हे प्रांत जिंकून, रायगडाहून प्रथम निघाल्यापासून अठरा महिन्यांनीं तेथें परत पोंचला.

इ०स० १६७८ च्या मध्याच्या सुमारास.

मोगललोकांच्या दक्षिणेंतील कारभारांत बदल झाल्यामुळें वर सांगितल्याप्रमाणें त्यांची गोवळकोंड्यावर स्वारी झाली होती. तो प्रकार.— पूर्वी खान जहान हा दक्षिणेंत सुभेदार होता; त्यास काढून त्याच्या जाग्यावर पादशाहानें दिलीर खान नेमिला. हा औरंगझेबाच्या सरदारांपैकीं उत्कृष्ट सरदार होता असें झटलें असतां चालेल. याचें लष्कर अद्यापि थोडें होतें; परंतु तो पठाण होता, व त्याचे पुष्कळ शिपाईही पठाण होते, झणून त्यानें आपल्या झपाट्यानें व चपलतेनें सर्व उणीव पुरी पाडिली. त्यावेळचा विजापूरचा राजा वयानें लहान होता, आणि त्याच्या प्रधानांत व पालनकर्त्यांत नाना प्रकारच्या घालमेली झाल्या होत्या; त्यांतून एकाशीं दिलीर खानानें सख्य पाडिलें, आणि वर सांगितल्याप्रमाणें गोवळकोंड्यावर हला केला. त्यावेळीं जो विजापूरचा कारभारी याच्या मदतीस होता, तो पुढें लवकरच मरण पावला; तेव्हां दिलीर यानें मसाउद नामें एका हबशास मदत करून त्यास त्याच्या मागून कारभार देवविला. तेव्हांपासून विजापूरच्या दरबारांत याचा पगडा पुरा चालू झाला. इतका लाभ झाला तरी संतोष न पावून औरंगझेबानें शाहजादा मोअझिम यास आणखी मागणीं करण्याकरितां सरसुभेदार करून पाठविलें, आणि तीं मागणीं दिलीर खानानें आपल्या फौजेच्या बळानें, लागल्यास जबरदस्ती करून, साध्य करावीं असा हुकूम केला. हा बेत तडीस नेण्याकरितां दिलीरानें पुनः विजापूरकरांशीं लढाई सुरू केली, आणि त्यांच्या राजधानीस वेढा दिला; तेव्हां तेथील कारभाऱ्यानें निराश होऊन शिवाजीची मदत मागितली. त्यावेळीं वेढा देणाऱ्या फौजेवर हला करण्याची आपली शक्ति नाहीं असें पाहून शिवाजीनें मोगलांच्या मुलुखांत स्वारी केली, आणि आपल्या नेहमींच्या चालीपेक्षां अतिशय सक्ती करून त्यांच्या मुलुखाचा विध्वंस केला. तो या एका स्वारींतून परत येत असतां, अथवा किंबहुना पळूनही जात असतां, मोगलांनीं त्याचें बहुधा वाटोळें केलें होतें, परंतु तो पुनः लागलाच पूर्वीपेक्षांही

दिलीर खानाच्या हाताखालीं एका फौजेनें गोवळकोंड्यावर स्वारी केली.

त्यानें विजापूरास वेढा दिला. इ० स० १६७९.

पुष्कळ फौजेनिशीं दुसरीकडे उपटला, आणि मोगलांचे पुष्कळ किल्ले घेता झाला. तथापि दिलीर खान यानें निग्रह करून वेढ्याचें काम तसेंच चालविलें, तेव्हां तेथील कारभाऱ्याची शिकस्त होऊन, त्यानें शिवाजीस विनंति सांगून पाठविली कीं आपण लवकर माझ्या मदतीस यावें, नाहीं तर वेळ निघून जाईल.

शिवाजीचा पुत्र संभाजी मोगलांकडे पळून गेला.

त्या कारणास्तव शिवाजी निघाला होता, इतक्यांत आपला मुलगा संभाजी हा पळून मोगलांस जाऊन मिळाला असें त्यास वर्तमान लागलें; तेव्हां तो चकित झाला. संभाजीमध्यें शौर्याखेरीज त्याच्या बापाचे कांहीं गुण नव्हते. त्यांतही तो अगदीं विषयासक्त झाला होता. त्यानें एका ब्राह्मणाच्या स्त्रीवर जुलूम केल्यामुळें शिवाजीनें त्यास एका किल्ल्यावर अटकेंत ठेविलें होतें. त्या बंदिखान्यांतून निसटून तो दिलीर खानाकडे पळून गेला; दिलीर खान यानें त्याचा मोठ्या आदरानें सत्कार केला आणि मनांत आणिलें कीं मराठे लोकांमध्यें आपल्या बापाच्या विरुद्ध लढावयास हा आपल्या उपयोगी पडेल. या योगानें शिवाजी कांहीं वेळपर्यंत घाबरून गेला, परंतु तो प्रसंग त्यावर थोडे दिवसच गुजरला. कारण दिलीर खानाची मसलत औरंगझेबास नापसंत होऊन त्यानें संभाजीस कैद करून आपल्या छावणींत पाठविण्याचा हुकूम केला. दिलीर खानानें त्यास अभयवचन दिलें होतें, म्हणून असें झाल्यावर संभाजी आपल्या बापाकडे परत गेला, त्या गोष्टीकडे त्यानें कानाडोळा केला. इकडे मोगलांच्या आवांक्याबाहेर विजापूर येथें युद्ध लांबलें. शिवाजी प्रथम चकित झाला होता, तो सांवरून पुनः लढाई करूं लागला; तेव्हां आपली सामग्री शिवाजीनें मारून नेली असें पाहून नाइलाज होऊन दिलीरानें विजापूरचा वेढा उठविला. या लढाईत शिवाजीनें विजापूरकरांस मदत केली, तिजबद्दल तुंगभद्रा व कृष्णा यांमधील मुलुख, आणि शाहजीच्या जाहगिरीवरील विजापूरकरांचे सर्व हक्क, इतकें शिवाजीस मिळालें. या शेवटच्या देणगीमुळें आपल्या भावावर अधिक सत्ता चालविण्याचा हक्क शिवाजीस मिळाला; तशीच त्याच्या बदतीमुळें त्यास सत्ताही मिळाली होती. हा फेरफार झाल्यामुळें वेंकाजी खिन्न होऊन सर्व संसार सोडण्याच्या विचारास लागला होता; इतक्यांत शिवाजी आजारी पडून ता० ५ एप्रिल इ० स० १६८०,

संभाजी आपल्या बापाकडे परत आला.

विजापूरचा वेढा उठला.

शिवाजी मरण पावला.

या रोजीं त्रेपन्नाव्या वर्षीं मरण पावला, त्यामुळें त्याचे सर्व बेत जागच्या जागींच राहिले.

शिवाजी हा मोठ्या सरदाराचा मुलगा असून, त्यानें प्रथम धाडशी व कपटी अशा चोरांच्या सरदाराचा वेष धरून संसार आरंभिला; परंतु पुढें पक्क दशेस येऊन तो मोठा कुशल सरदार व शहाणा राज्यकर्ता होऊन गेला. तो जी आपली कीर्ति ठेऊन गेला, तिची बरोबरी अथवा तिच्या जवळ जवळ चालही त्याच्या देशबांधवांतून अद्यापि कोणी एकानेंही केली नाहीं. जवळच्या देशांची स्थिति गडबडलेली होती, त्यामुळें ज्या संधि मिळाल्या, त्या योगेंकरून यापेक्षां कमी बुद्धिमान् सरदारही कदाचित् आपलें हित करून घेता; परंतु धर्माविषयीं श्रद्धा जागृत करून तिच्या द्वारानें मराठे लोकांत स्वदेशाभिमान उत्पन्न करणें, आणि त्या योगानें औरंगझेबानें मुसलमानी धर्माविषयीं दुराग्रह धरून हिंदूंचे छल करणें इत्यादि ज्या कांहीं चुक्या केल्या, त्यांची संधि साधून आपला फायदा करून घेणें, हें काम करण्यास शिवाजीसारखाच बुद्धिमान् पाहिजे होता. पुढें त्याचें राज्य दुर्बल पुरुषांच्या हातांत गेल्यावर शाबीद राहिलें, आणि जरी आंत पुष्कळ बखेडे झाले, तरी बहुतेक हिंदुस्थानावर मराठ्यांची सत्ता चालू होईपर्यंत त्यांचा एकोपा राहिला, तोही वरील वृत्ति उत्पन्न झाल्यामुळेंच राहिला. यानें लुटारू लोकांसारखी लढाई चालविली होती तेणेंकरून लोकांस सहजच अति दुःख होत असे; तथापि यानें त्या दुःखाचा परिहार करण्याकरितां सदय कायदे करून ठेविले होते, ते तो सक्तीनें अमलांत आणीत असे, अशी त्याचे शत्रूही साक्ष देतात. पुढें पुढें त्याची देवभक्ति वाढून भोळा भाव व शरीरदंड यांकडे तिचा कल पसरला होता, परंतु तेणेंकरून त्याची बुद्धि मंद व स्वभाव कडवट असा कधींही झाल्याचें दिसून येत नाहीं.

त्याचा स्वभाव.

जेव्हां संभाजी मोगलाच्या छावणींतून परत आला, तेव्हां त्यास शिवाजीनें पुनः पन्हाळ्यावर कैदेंत ठेविलें; तेथेंच तो शिवाजीच्या मरणसमयीं होता, त्यामुळें, व आपला मुलगा पुढें कसा चालेल याविषयीं विस्मय करून शिवाजीच्या तोंडून कांहीं शब्द निघाले होते तेणेंकरून निमित्त सांपडून आपला दुसरा मुलगा राजाराम यास आपल्यामागें गादीवर बसविण्याचें शिवाजीनें योजिलें होतें, असें जवळच्या लोकांनीं पिकविलें. राजाराम हा त्यावेळीं दहा वर्षांचा होता. त्याच्या आईच्या मसलतीमुळें ही गोष्ट लोक खरी मानूं लागले, आणि संभाजीच्या क्रोधाविष्ट स्वभावाची भीति पडून, पुष्कळ दिवसपर्यंत राजा लहान असला तर आपलें साधेल म्हणून, जे ब्राह्मण प्रधान होते त्यांस आनंद

संभाजीस गादीवर न बसविण्याविषयीं जो यत्न झाला, तो व्यर्थ गेला.

झाला होता; म्हणून त्यांनींही ती गोष्ट खरी मानिलीशी केली; संभाजीस सक्त कैदेंत ठेवावा असा हुकूम केला, आणि तो उद्देश तडीस जाईतों त्यांनीं शिवाजी मेल्याची बातमी छपवून ठेविली.

संभाजी पन्हाळ्यावर नजरकैदेंत होता. त्यानें मसलत करून ती गुप्त गोष्ट उमगून काढिली आणि आपण गादीवर बसलों असें त्या किल्लेकऱ्यांस वर्तमान सांगितलें, तेव्हां त्यांनीं लागलीच त्याची सत्ता कबूल केली. तो ज्या किल्ल्यांत होता तेथून प्रथम बाहेर निघण्यास धजला नाहीं; परंतु त्याचा राज्यावर हक्क आहे असा लोकांचा साधारण अभिप्राय होता; आणि जे ब्राह्मण प्रधान होते ते आपसांत भांडूं लागले होते; आणि त्यांनीं संभाजीस वेढा देण्याकरितां जी फौज पाठविली होती, ती फितून त्यास सामील झाली होती. याप्रमाणें वर्तमान होऊन शेवटीं (इ० स० १६८० च्या जून महिन्यांत) तो निःसंशय राजाप्रमाणें रायगडांत प्रवेश करिता झाला.

लोकांनीं संभाजीस राजा कबूल केला.

हा वेळपर्यंत तो विचारानें वर्तत होता, तेणेंकरून त्याविषयीं लोकांच्या मनांत जो वाईट ग्रह झाला होता, तो बराच दूर झाला; तथापि तो गादीवर आल्यानंतर त्यानें जीं क्रूर कर्में आरंभिलीं, तींहींकरून ती चांगली समजूत नाहींशी होऊन गेली. त्यानें एकदम न मारितां सावकाशीनें हालहाल करून आपल्या सावत्र आईस मारिलें; तिचा मुलगा राजाराम यास कैदेंत टाकिलें, जे ब्राह्मण प्रधान त्याच्याविरुद्ध अतिशय उद्योग करीत होते, त्यांस बिड्या ठोकिल्या, आणि ज्या दुसऱ्या शत्रूंस त्यांसारखा जातीच्या पवित्रतेचा आश्रय नव्हता त्यांचा शिरच्छेद केला. याप्रमाणेंच परराज्यकारभारामध्येंही राजनीति सोडून याचा क्रोध पुढें सरसावून येऊं लागला. जंजीरकर हबशी लोकांशीं शिवाजीचें हमेशा वैमनस्य असे, आणि त्यांस पाडाव करण्याकरितां त्यानें प्रसंगवशात् दीर्घ प्रयत्नही केले होते. संभाजीनें प्रथम त्या लोकांवर तरवार धरली, आणि ते याच्या राजधानीजवळच राहत असत, त्यामुळें खुद्द आपण त्या लढाईत पडून, जसें कांहीं जगामध्यें आपणास दुसरा कोणी शत्रूच नाहीं असेंच जणूं काय मानून, पुष्कळ दिवसपर्यंत त्यांस जिंकण्याकडेस याचें सर्व लक्ष लागलें होतें. हें काम चाललें असतां (जून इ०स० १६८१ मध्यें पुढें सांगि-

संभाजीचें शौर्य.

जंजिऱ्यास वेढा देण्याविषयीं त्याचा हिका.

तल्याप्रमाणें) शाहजादा अकबर त्याच्या छावणींत आला; त्याचा त्यानें मोठा सत्कार केला, आणि त्यास पादशाह असा कबूल केला; परंतु आपला मतलब सोडून न देतां त्यास हाताशीं धरून औरंगझेबावर उलटून त्यापासून आपलें कार्य करून घेण्याची त्यानें आपली इच्छा दाखविली नाहीं. त्यावेळींही संभाजीच्या विरुद्धपक्षाचे कांहीं लोक गुप्त होते; त्यांनीं अकबर आला असें पाहून, त्या संधीस राजारामाचा हक्क त्याकडून कबूल करवावा असें मनांत आणिलें; परंतु त्यांचें फितूर लवकरच उघडकीस येऊन त्यांतून पुष्कळ पुढारी संभाजीनें हत्तीच्या पायांखालीं तुडवून मारिले. त्यांमध्यें एक मुख्य ब्राह्मण प्रधान होता; तो शिवाजीच्या पुष्कळ कामास आला होता, तेणेंकरून, व तो पवित्र जातीचा, म्हणून त्यास देहान्तशासन होऊं नये असें दिसत होतें.

शाहजादा अकबर येऊन त्यास मिळाला.

त्याच्या विरुद्ध फितूरें.

त्यानें लोकांस मारून टाकिलें.

असे लोकांचे घात केल्यामुळें संभाजीच्या राज्यास लोक नाखुश झाले. ती नाखुशी जास्त होण्यास दुसरींही कारणें झालीं. तीं अशीं कीं, तो आपल्या बापाच्या प्रधानांची अवगणना करूं लागला, व कांहीं त्यांचा छळही करूं लागला, आणि आपला सर्व कारभार कलूशा नामक एका हिंदुस्थानी ब्राह्मणाच्या हातांत अगदीं कुलअखत्यारीनें सोंपिता झाला. तो मोठा पाताळयंत्री आणि बाहेरून ढबदार गुणांचा असे, व संभाजीच्या दुर्गुणांस उत्तेजन देत असे, तेणेंकरून त्याची त्यावर प्रीति जडली होती.

तो कलूशा नामें ब्राह्मणाच्या स्वाधीन झाला.

या प्रधानाच्या मदतीनें त्यानें जंजीरकरांवर मोठ्या उत्सुकतेनें लढाई चालविली (इ० स० १६८२.) तें बेट जवळच्या देशाशीं जोडण्याकरितां त्यानें बांध बांधण्याचा प्रयत्न केला, आणि नंतर जहाजांतून लोक नेऊन हल्ला करण्याचा यत्न केला; परंतु ते सर्व श्रम व्यर्थ गेले. शेवटीं नाइलाज होऊन जेव्हां त्यास तो वेढा उठविणें आला, तेव्हां त्या हबशी लोकांनीं आंतून बाहेर येऊन हल्ला केला, आणि याचे गांव लुटले; तेणेंकरून यास विशेष दुःख झालें. त्यानंतर त्यांनीं समुद्रामध्यें याच्या आरमाराचा अगदीं मोड करून याच्या आणखी समजुतींत येण्याजोगें नुकसान केलें. याप्रमाणें अप्रतिष्ठा झाल्यामुळें त्यास संताप आला; आणि या अपेष्टेचे कारणीभूत, किनाऱ्यावर वसाहती करून राहिलेले, युरोपियन लोक आहेत, असा त्यानें त्यांजवर वहमा आणिला. पूर्वी पोर्तु-

त्याची जंजीऱ्यावरील मसलत फसली.

गीझ (फिरंगी) लोकांबरोबर शिवाजीची लढाई चालली होती; त्यांजबरोबर आतां संभाजीनें स्वतः लढाई सुरू केली. वरील हकीकत घडून येई तों तो इंग्रेज लोकांशीं दोस्तीनें वागत असे; परंतु हल्लीं त्यांशींही बहुधा त्यानें काम निकरास नेलें. या हलक्या लढाया चालल्या असतां मधून मोगल लोकांचे हल्ले येत असत, त्यांतून पुढें औरंगझेब येण्याचीं चिन्हें होऊं लागलीं. संभाजी हबशी लोकांशीं लढाईच्या कामांत गुंतला होता; तेव्हां त्याचे दक्षिणेंतील सरदार अगदीं रिकामे बसले नव्हते; परंतु पूर्वीची केद फार ढिली पडली होती; आणि संभाजीनें जे वाईट छंद धरिले, त्यामुळें जसे दुसरे बखेडे वाढले त्याप्रमाणें ढिलाईही अधिकच पडत चालली; संभाजी आपला सर्व वेळ आळसांत व ऐषआरामांत दवडूं लागला; व आपल्या बापाच्या वेळचा पुष्कळ मिळविलेला पैका उधळून टाकिता झाला. तशांत कलूशानें जमिनीचें देणें वाढविल्यामुळें लोकांत बेदिली मात्र जास्त झाली; परंतु राज्याची पैदास्त खर्चास पुरी पडेनाशी झाली. लष्करच्या लोकांचे पुष्कळ दिवसांचे पगार चढले, त्यामुळें ते जी स्वाऱ्यांतून लूट मिळवीत, ती आपणच बळकावून बसूं लागले; तेणेंकरून तारतम्यानें पाहूं गेलें असतां, शिवाजीच्या वेळीं त्याच्या लष्करचे लोक जे कैदसर असत, ती सर्व शिस्त जाऊन, ते सर्व लुटारू व नाश करणाऱ्या दरवडेखोरांप्रमाणें होऊन गेले, आणि तेव्हांपासून ते तसेच होऊन राहिले आहेत.

मराठ्यांची दक्षिणेंत पडती दशा आली.

औरंगझेब दक्षिणेंत आला. इ० स० १६८३.

या सुमारास उदेपूरच्या राण्याशीं तह करून, आणि जोदपूरच्या मुलुखाचा विध्वंस करण्याकरितां मागें कांहीं लोक ठेवून, दक्षिण जिंकण्याकरितां आपली सर्व सेना घेऊन औरंगझेब दक्षिणेंत आला.

त्याचे उद्देश.

संभाजीस जिंकण्याकरितां, जर औरंगझेब विजापूर व गोवळकोंडें येथील राजांशीं मिळता, तर बरें झालें असतें; परंतु ते राजे मराठ्यांपेक्षां आपला जास्त द्वेष करीत असतील, आणि ते मनःपूर्वक आपल्याशीं न मिळाल्यामुळें त्यांचीं राज्यें आहेत तोंवर संभाजीस आश्रयास राहण्यास कधींही ठिकाण नाहींसें होणार नाहीं, असें त्यास कदाचित् वाटलें असेल. विजापूर व गोवळकोंडें हीं राज्यें घ्यावीं हा औरंगझेबाचा मुख्य उद्देश होता, येवढें तरी निदान संभवतें; आणि हीं राज्यें हातीं आल्यावर संभाजीचा सहजच पाडाव होईल, असा त्यानें विचार केला असावा, असें दिसतें. त्या राजांच्या परस्परांशीं व मराठ्यांशीं झालेल्या लढाया पाहून त्यास आनंद होई; त्यांचे आपसांतील बखेडे

तो पेटवी; आणि ज्या गोष्टीनें दक्षिणेंत गोंधळ होईल, तिजपासून आपलें निश्चयेंकरून हित होईल असें मानण्याजोगा तो अज्ञानांध झाला होता.

तो प्रथम बऱ्हाणपुरावर चालून आला, आणि तेथें फार वेळ मुक्काम करून राहिला. तसाच औरंगाबादेसही त्यानें बराच मुक्काम केला. त्यावेळीं तो कांहीं राजकीय व महसूली बंदोबस्तांत गुंतला होता; आणि अशा प्रसंगीं त्याच्या सरदारांनीं सारासार विचारानें जजिया कराविषयीं सक्ती करण्याचें जें टाकिलें होतें, तें जसें कांहीं वेडास भरून त्यानें पुनः सक्तीनें वसूल करणें चालू केलें. इ० स०१६८३.

बऱ्हाणपुराहून निघण्यापूर्वी त्यानें शाहजादा अझीम याजबरोबर पुष्कळ फौज देऊन चांदवडचे डोंगर व सह्याद्रि हे दोन्ही जेथें मिळतात त्या हद्दीजवळील पहाडी किल्ले घेण्यासं त्यास पाठविलें; आणि कोंकण लुटून संभाजीच्या राज्याच्या दक्षिण सीमेपर्यंत व विजापूरकरांच्या सरहद्दीपर्यंत जाण्याकरितां त्याहूनही मोठी फौज देऊन त्यानें शाहजादा मोअझिमास पाठविलें. या फौजा कोणच्या उद्देशानें या कामास पाठविल्या, आणि या फौजांनीं कोणच्या धोरणावर आपलीं कामें चालविलीं हीं दोन्हीं समजणें मुष्कील आहे. सालेरनामक मजबूद किल्ला शाहजादा अझीमाच्या हवालीं पूर्वीच्या मसलतीप्रमाणें झाला, आणि या लहानशा फितूरावरून, चांदवडाकडे एकीकडच्या मकाणावर औरंगझेबानें जी फौज पाठविली, ती पाठविण्यास त्यास लोभ उत्पन्न झाला असावा, परंतु जेथें रस्ते नाहींत, वैरण नाहीं, घोडेस्वारांस लढण्यास जागा नाहीं, अशा कोंकणांतील डोंगरांत व जंगलांत मोठी घोडेस्वारांची फौज यानें पाठविली, त्यामध्यें याचा अविचार दृष्टीस पडून येतो. तो अविचार कसा झाला असेल, हें सांगणें मुष्कील आहे. मोअझिम हा सर्व कोंकणांतून लष्कर घेऊन गेला, त्यास कोणीही आड आला नाहीं; तथापि तो गोंव्याजवळ जाईपर्यंत त्याचे बहुतेक घोडे व इतर बारबरदारीचीं (बैल वगैरे) जनावरें, हीं नाहींशीं झालीं, आणि अन्नाचा दुष्काळ पडल्यामुळें त्याच्या लोकांसही इजा होऊं लागली. तशांत संभाजीनें घाट बंद केले, आणि जी मोगलांचीं तारवें भरून जलमार्गानें सामग्री येई ती यांचीं तारवें लुटीत, त्यामुळें मोअझिमाच्या फौजेस फारच तंगी पडली. शेवटीं जेव्हां मोअझिम हा, आपली पदाती झालेली राहिलीसाहिली फौज घेऊन घाटावरील देशांत निघून गेला, तेव्हां त्यास आपण मोठा नशीबवान् असें वाटलें. तथापि कोंकणांतील रोगकारक हवेनें, व संचय नाहीं असें

त्याची प्रथमची लढाई.

शाहजादा मोअझिमाच्या फौजेचा कोंकणांत नाश झाला.

अन्न खाल्ल्यानें पुढें देशांत गेल्यावरही वाईट परिणाम उत्पन्न झाले; आणि तो पावसाळ्यांत कृष्णाकांठीं मिरजेजवळ वाळवें गांवीं छावणी देऊन राहिला होता तेथें एक पटकीचा आजार उत्पन्न होऊन, त्याच्या पुष्कळ लोकांचा नाश झाला.

त्यानें विजापूरकरांवर स्वारी केली.

पुढें जेव्हां मोसम सुरू झाली, तेव्हां विजापूरकरांच्या मुलुखावर नैर्ऋत्येकडून हल्ला करण्याची औरंगझेबानें त्यास आज्ञा केली, आणि अझीमाची चांदवडाकडील किल्ल्यावरची स्वारी फसल्यानंतर त्यास मोठी फौज देऊन विजापुरावर पाठविलें, आणि त्याच्या सहाय्यार्थ पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें मोअझिमास पाठविलें. इकडे औरंगझेब स्वतः, औरंगाबाद येथें खान जहान याच्या हाताखालीं कांहीं शिलकी फौज ठेवून, अहमदनगरावर आला. अशा फौजा गेल्यामुळें आपल्या देशांवर जो मोगलांनीं हल्ला केला होता त्याचा सूड उगविण्याची संभाजीस संधि मिळाली. मग औरंगझेबाच्या फौजांच्या उजव्या बाजूस पाठीमागें त्यानें कोंकणच्या उत्तरेस हळुहळु कांहीं घोडेस्वारांचें लष्कर जमा केलें; त्या फौजेनें तेथून औरंगझेबाच्या पिछाडीनें जलद कूच करून बऱ्हाणपूरनामक मोठें शहर लुटून जाळून टाकिलें, आणि ज्या देशांतून ती फौज गेली, त्या सर्वांची होळी करून ती पुनः कोंकणांत निघून गेली. हे लोक इतक्या त्वरेनें व गुप्त रीतीनें कूच करीत असत कीं त्यांस मध्यें पाडाव करण्याकरितां एक ठिकाण योजून तेथें खान जहान गेला, तों ते लोक जिकडून निघून गेले तो रस्ता यापासून अगदींच लांब राहिला.

इ० स० १६८६

पादशाहाच्या पिछाडीस मुलूख संभाजीनें लुटला.

इकडे शाहजादा अझीम हा सोलापूर घेऊन विजापुरावर चालला होता; परंतु तिकडून जी फौज आड आली तिच्या पुढें याच्यानें टिकाव धरवेना; म्हणून त्यास भिमेच्या पलीकडे परत जावें लागलें. तिकडे मोअझिमास स्वतःकांहीं पराक्रम करण्याची शक्ति नाहींशी होऊन, त्यास कुमकेची वाट पाहत राहावें लागलें. मग ती कुमक घेऊन तो, आपल्या सुंदर फौजेचा नाश होऊन शेष राहिलेल्या लोकांनिशीं, अहमदनगरास आला. याप्रमाणें फसगती झाल्यानंतर औरंगझेब स्वतः सोलापुरावर चालून गेला, आणि शाहजादा अझीमाच्या फौजेस कुमक देऊन पुढें पाठविता झाला; तो पल्ला औरंगझेबापासून अगदीं थोडा होता, तरी विजापूरच्या लोकांनीं त्या शाहजाद्याच्या लष्करास अन्नसामग्रीचा तोटा पाडिला. यावेळीं सांप्रतच्या निजामाचा पूर्वज ग्यासुद्दीन यानें मोठ्या चतुराईनें पुष्कळ धान्यासुद्धां लोक त्याच्या

विजापुरावरची स्वारी फसली.

छावणींत सुरक्षित नेले; नाहीं तर त्याच्या लष्कराचा नाश झाला असता. त्यावेळीं अझीमाच्या जाण्यापासून विशेष दहशत बसली नाहीं; मग पुढें कांहीं दिवसांनीं औरंगझेब त्या शहरास वेढा देण्याकरितां स्वतः निघून गेला. इ०स० १६८६.

या पंथास लढाई आली असतां, मोगललोक दक्षिणेंत गेले आहेत असें पाहून त्यांच्या पिछाडीच्या मुलुखांवर मराठेलोकांनीं धिटाईनें दुसरा हल्ला केला, भडोच शहर लुटलें, आणि जवळील गुजराथेच्या भागामध्यें धुमाळी उडवून ते परत गेले. ही स्वारी संभाजीनें स्वतःच्या बेतानें केली, किंवा दक्षिणेंतील दुसऱ्या राजांच्या सल्लयानें केली, हें स्पष्टपणें समजत नाहीं. या सुमारास त्यानें गोवळकोंड्याच्या राजाशीं परस्परांच्या बचावाकरितां तह केला होता; तो गोष्ट औरंगझेबास कळल्यावर, त्यानें संभाजीकडेस लक्ष न गुंतवितां, तें निमित्त धरून गोवळकोंड्याशीं कलह चालविला, आणि त्या राज्यावर स्वारी करण्याकरितां फौज पाठविली. मोठ्या फौजा व बलाढ्य सरदार यांविषयीं याच्या मनांत हमेशा अभरंवसाच असे, त्यामुळें त्यानें जें प्रथम लष्कर पाठविलें तें पुरेनासें झालें; तेव्हां त्यास थोडक्या दिवसांत पहिल्या फौजेला मदत करण्याकरितां दुसरी मोठी फौज देऊन सर्व फौजेचा मुख्य अधिकार आपला मुलगा शाहजादा मोअझिम यास देऊन त्यास पाठवावें लागलें. त्यावेळीं विजापूरच्या राज्यांत गोंधळ असे; परंतु गोवळकोंड्याच्या राज्याची अगदीं निराळी स्थिति होती. तेथील राजा अबुलहसन हा जरी आळशी व विषयी होता, तरी त्यावर लोकांची प्रीति असे, आणि मदनपंत नामें एक ब्राह्मण त्याचा प्रधान होता, तो महसूलाचा व इतर राज्यकारभाराचा बंदोबस्त मोठ्या हुषारीनें ठेवीत असे आणि राजाही शहाणपण करून त्याजवर पूर्ण भरंवसा ठेवीत असे. परंतु या प्रधानाकडेस सर्व काम सोंपल्यामुळें मुसलमानलोकांस त्रास आला, आणि त्यांतही इब्राहीम खान नामें सेनापति होता, त्यास विशेषच आला. कारण जर दुसऱ्या कोणत्याही तऱ्हेचा बंदोबस्त झाला असता, तर सर्व अधिकार त्याच्या हातांत आला असता. जेव्हां मोअझिम विजापुराजवळ आला, तेव्हां इब्राहीम हा आपल्या बहुतेक लष्करासुद्धां फितूर होऊन त्याकडे गेला; त्याच वेळीं शहरांत गुल होऊन मदनपंत प्राणास मुकला; राजा गोवळकोंड्याच्या पहाडी किल्ल्यावर पळून गेला, आणि मग मोगललोकांनीं हैदराबाद शहर बळकावून एकसारखें तीन दिवस लुटलें. याप्रमाणें बेकैद झाली, ती बंद करण्याकरितां मोअझिमानें आपली बेशर्त

संभाजीनें भडोच लुटलें.

औरंगझेबानें गोवळकोंड्यावर स्वारी केली.

केली आणि त्या बेकैदेमुळें पादशाहासही अतिशय नाखुशी झाली. ती लोकांची दया येऊन, किंवा राज्यकारणास्तव, असें नाहीं; परंतु जें सरकारास द्रव्य मिळावयाचें तें त्या योगानें हातीं लागलें नाहीं; आणि जसें यानें स्वतः शाहजहानाच्या कारकीर्दीत अशाच प्रसंगीं आपलीं राजकार-स्थानें साधण्याकरितां पुष्कळ द्रव्य छपवून ठेविलें होतें, तसेंच यावेळीं मोअझिमानें केलें असावें, असा त्यास मोठा वहमा आला. याप्रमाणें त्यानें गोवळकोंड्याच्या राजाचे पाय मोडून, त्यापासून पुष्कळ द्रव्य घेऊन, त्याशीं तह केला, आणि आपलें सर्व लष्कर विजापुरावर नेलें.

तेथील राजा-शीं तह केला.

या सुमारास विजापूरचें लष्कर नाहींसें झालें होतें असें दिसतें; कारण जरी शहराच्या तटाचा घेरा तीन कोश होता, तरी त्यास औरंग-झेबानें पुरा वेढा दिला होता, आणि शिवायही तट फोडून हल्ला करण्याच्या कामावर कांहीं लोक नेमले होते. त्या वेढ्याचें काम फार सक्तीनें चालविलें होतें; तेणेंकरून तटास द्वार पडेपर्यंत शहरांत लोकांस अन्नसामग्रीची चणचण पडूं लागली. तेथील किल्ले-करी लोक थोडे होते, परंतु ते पठाण होते; त्यामुळें औरंगझेब शहाणपणा करून त्यांशीं चांगल्या रीतीनें वागला. मग त्यांच्या हिताचा त्यांशीं बंदोबस्त करून, तट फोडून पाडलेल्या वाटेनें, उचलून न्यावयाचें सिंहासन जें बरोबर असे त्यावर बसून, औरंगझेब शहरांत शिरला, आणि तेथील तरुण राजास कैद करिता झाला. नंतर विजापूर ही राजधानी नाहींशी झाल्यामुळें लवकरच ओसाड पडून गेली, ती अद्यापि तशीच आहे.*

औरंगझेब स्वतः विजापुरा-वर चालून गेला.

आणि ती रा-जधानी घेऊन त्या राज्याची समाप्ति करिता झाला. इ० स० १६८६ ता० १५ अक्टोबर.

* " या शहराच्या तटाच्या भिंती फार उंच असून तोडीच्या दगडांच्या आहेत, व त्य आज दिवसपर्यंत सर्व शाबीद आहेत. त्या तटावर घुमट, व मोठमोठ्या सरकारी इमार-तींचीं शिखरें शोभताहेत, तेणेंकरून अद्यापि बाहेरून पाहणारास हें मोठें नांदतें शहर आहे, असें वाटतें; परंतु आंत पाहूं जातां सर्व सामसूम, निश्चेष्ट व धुळीस मिळालेलें आहे. तट दुबार आहे, व त्याच्या वाटोळा खोल खंदक आहे, आणि बालेकिल्ल्यांत भव्य मोडक-ळीस आलेल्या इमारती आहेत; हीं सर्व पाहिलीं असतां त्या दरबाराची शोभा पूर्वी मोठी होती असें समजतें. तेथें जी मोठी मशीद आहे, ती मोठी धनत्तर जागा आहे, आणि पूर्वी सांगितलेली इब्राहीम आदिलशाहाची कबर आहे, तिची उत्कृष्ट व शोकदार कारागिरी विख्यात आहे; परंतु महम्मद आदिलशाहाची जी कबर आहे, ती तेथें पाहण्याची मुख्य जागा आहे. तिचा घुमट जिकडून पाहावा तिकडून दिसतो. या इमारतींत मुळींच नकास-गिरी नाहीं; तथापि तिचा अति मोठा आकार, व अतिशय साधेपणा, हीं पाहिलीं असतां तिचें महत्व खेदकारक वृत्ति उत्पन्न करितें, व तिच्या आसमंतात् जें सर्व भयानक होऊन

जेव्हां विजापूर मोडलें, तेव्हां औरंगझेबानें गोवळकोंड्याच्या राजाशीं केलेला तह मोडण्याचा निश्चय केला. हा त्याचा उद्देश विश्वासघाताचा होता; व तो सिद्ध करण्याकरितां जे उपाय त्यानें योजिले, तेही नीच होते. त्यानें यात्रेचें निमित्त सांगून आपली फौज जवळ आणिली, आणि त्या दुर्दैवी राजाकडून जवाहीर व नानाप्रकारच्यां देणग्या घेतल्या. तो राजा, कितीही नुकसान झालें तरी सोसून, औरंगझेबाची मैत्री जोडावी, किंवां निदान त्याची दया तरी आपणावर व्हावी, म्हणून उत्सुक होता; परंतु नजराणें देणें वगैरे हीं सर्व कृत्यें चाललीं असतां औरंगझेब गोवळकोंड्याच्या प्रधानाशीं मसलत करीत होता, आणि तेथील लष्करच्या लोकांस बिघडून टाकीत होता. जेव्हां त्याची मसलत पार पडण्याची वेळ आली, तेव्हां, गोवळकोंड्याचा राजा पाखंडी लोकांस आश्रय देतो असा यानें त्याविषयीं जाहीरनामा लाविला, आणि नंतर लवकरच त्याच्या किल्ल्यास वेढा दिला. तेव्हांपासून अबुलहसनानें आपला विषयीपणा सोडून दिला असें दिसून आलें, आणि जरी त्याच्या लष्करचे लोक फितूर झाले, तरी त्यानें सात महिनेपर्यंत मोठ्या शूरत्वानें लढून गोवळकोंड्याचें रक्षण केलें. शेवटीं फितूरानें तो किल्ला पादशाहाच्या हस्तगत झाला. त्यावेळीं त्यानें हे सर्व प्राप्त झालेले अनर्थ मोठ्या संभावितपणानें व ईश्वरावर भरंवसा ठेवून सहन केले, तेणेंकरून त्याची त्या वेळची रयत व त्यांचे वंशज आजदिवसपर्यंत त्याचें नांव मोठ्या कीर्तीनें गातात.

औरंगझेबानें गोवळकोंड्याच्या राजाशीं केलेला तह मोडला.

आणि गोवळकोंडें घेऊन त्या राज्याची समाप्ति केली.

इ० स०१६८७, सेप्टेंबर.

औरंगझेबास सार्वकाळ संशय असेच; परंतु वरील वेळ्याचें काम चाललें असतां, अबुलहसन व शाहजादा मोअझिम यांचा कांहीं बेसावधपणानें पत्रव्यवहार झाला, त्यामुळें यास विशेष अंदेशा आला. त्या शाहजाद्यानें आपला बाप औरंगझेब यापाशीं रदबदली करावी म्हणून तो वरील व्यवहार झाला होता; परंतु तेणेंकरून आपले पूर्वीचे अंदेशे खरे होऊन आले असें औरंगझेबास दिसून आलें आणि त्यानें मोअझिमास विलंब न लावितां कैद केलें. त्याप्रमाणें तो बहुधा

त्यानें शाहजादा मोअझिमास कैदेंत टाकिलें.

गेलेलें आहे त्यापासून जो मनावर संस्कार होतो, तो त्या वृत्तीशीं मिळतो." याप्रमाणें ग्रांटडफ साहेबानें वर्णन केलें आहे. येवढ्या लहान राज्यानें येवढी राजधानी कशी राखली असेल हें, या मोडलेल्या इमारती पाहून, अनुमान करणें मुष्कील होतें.

तशाच कैदेमध्यें सात वर्षें होता. मोअझिमानें कधींही आपल्याकडून आशा भीतीस कारण उत्पन्न केलें नव्हतें. सर्व लोक त्याच्या सावधगिरीविषयीं व अल्पसंतोषीपणाविषयीं तारीफ करितात. यापेक्षां अधिक नम्र, अथवा दिसण्यांत राज्यप्राप्तीविषयीं अगदीं आशा राखणारा नव्हे असा, कोणी गुलामही मिळणार नाहीं, असें बर्नियर वर्णन करितो; तथापि तो ग्रंथकार आणखी सुचवितो कीं जशी औरंगझेबाची स्वतःची लहानपणची वर्तणूक होती, त्यासारखीच ही होती, आणि कदाचित् तोच विचार पादशाहाच्या मनांत आला असेल.

हीं राज्यें घेतल्याचे परिणाम.

आतां औरंगझेबाचे मनोरथ त्याच्या इच्छेप्रमाणें पूर्ण झाले होते; परंतु त्यानें जें हें दुष्कर्माचें बीं पेरलें होतें, त्याचीं कडू फळें त्यास व त्याच्या वंशजांस प्राप्त व्हावयाचीं होतीं. वरील राज्यें दक्षिणेंत असल्यामुळें त्या देशांत कांहीं व्यवस्था असे; तीं नाहींशीं झाल्यावर त्यांच्या आश्रयानें राहणारा जो लोकांचा समाज, तो सर्व कोसळून गेला; आणि त्यापासून जे तुकडे तुकडे होऊन पसरले, ते पुढें तंटे होण्यास मूळ राहिले. तेथील पठाण व परदेशी लोक यांस मोगलांकडे चाकरी मिळाली असेल, तर असो; परंतु त्यांशिवाय बाकीच्या दोन्ही लष्करांतील लोकांस, संभाजीस जाऊन मिळावें अथवा स्वतःसाठीं लूट करावी, यांतून एक मार्ग धरावा लागला. दूरदूरचे जमीनदार लोक, जो स्वतंत्र होण्याची सोय सांपडे ती फुकट जाऊं देत नसत, आणि ज्या सर्व लढायांत व चोऱ्यांत ते सामील होत, त्यांत ते हमेशा मराठे लोकांचें इष्ट करण्यास तयार असत; मराठे लोक म्हणजे अंदाधुंदीचे पोशिंदे असें ते मानीत असत. जे मोगलांच्या अगदीं टप्प्यांत असत, त्यांचेंही दिल त्यांवरून उठलें असे, आणि त्या कारणास्तव व धर्मसंबंधें जो नवीन द्वेषभाव उत्पन्न झाला होता त्यामुळें ते मोगलांच्या शत्रूंस सहाय्य करण्यास तयार असत. यास्तव गोवळकोंड्याचें राज्य नाहींसें झाल्यानंतर, जरी थोडासा भरभराटीचा प्रकाश पडला, तरी त्या दिवसापासून त्रास व अनर्थ यांची मालिका औरंगझेबाच्या पाठीस लागली, व तिनें याची मरेपर्यंत पाठ पुरविली.

दक्षिणेंतील मुलुखाची अव्यवस्थित स्थिति.

सांप्रत औरंगझेबास जी चांगली संधि सांपडली होती, ती त्यानें सुस्त बसून फुकट जाऊं दिली नाहीं. त्यानें विजापूरकरांचा, व गोवळकोंडेकरांचा सर्व मुलुख घेतला; त्यांत त्यांनीं अगदीं अलीकडे घेतलेला, जो दक्षिणेकडील मुलुख तोही घेतला. त्यानें वेंकाजीस तंजोरांत कोंडून टाकिलें; शिवाजीनें मरण्यापूर्वी जे प्रांत घेतले होते, त्यांतील मराठे लोकांस त्यांच्या किल्ल्यांत पळविलें; आणि शाहजीची म्हैसूरप्रांतांतील जाहगीर बळकाविली; परंतु या सर्व देशांत त्याचा लष्करी अम्मल मात्र बसला. त्या प्रांतांचे देशमुख व दुसरे जमीनदार यांस त्यानें सक्ते दिले, आणि त्यांवर लष्करी सरदार करून ठेविले. ते वसूल करण्याच्या खर्चाबद्दल शेंकडा २५ टके घेत, आणि बाकीच्यांतून आपल्या लष्करचा पगार चुकवून, राहील तें पादशाहास पाठवीत. पुष्कळ ठिकाणीं असें न करितां तिकडील राहिलेल्या ऐवजांतून दुसऱ्या सरदारांच्या वेतनांच्या कांहीं वर्षेपर्यंत नेमणूका करून दिलेल्या असत; त्यांचीं वेतनें देण्याकडे बाकी राहिलेला ऐवज जाई.

औरंगझेबानें गोवळकोंडें व विजापूर या राज्यांचा तंजोरापर्यंत मुलुख सरकेला. इ० स० १६८८.

हीं सर्व मोठमोठीं वर्तमानें होत असतां, संभाजी स्वतः सुस्त पडून राहिला होता. तो कलुशानें जादू केल्यामुळें तसा झाला होता, असें मराठे इतिहासकार म्हणतात; परंतु फार दिवस दारू पीत असल्यानें, व विषयासक्त असल्यानें त्याच्या शक्ति सहजच गलित होऊन व शून्यवत् पडून गेल्यामुळें, तो तसा झाला असावा हें स्वाभाविकच दिसतें.

संभाजीची सुस्ती.

संभाजीची वहिवाट पाहून शाहजादा अकबर त्रासला, आणि अशा दोस्तापासून आपणास कांहीं आशा नाहीं असें पाहून त्याचें दरबार सोडून इराणांत गेला. तेथें तो इ० स० १७०६ पर्यंत होता. याप्रमाणें मराठे लोकांचा राजा नाकर्ता झाला, तथापि त्यांचे सरदार लोक एकएकटे मोगलांजवळ लढत असत, असें असतांही मराठ्यांचा सर्व सपाट देश हळूहळू मोगलांनीं घेतला. त्यांच्या किल्ल्यांवर एकसारख्या शिस्तीनें हल्ला करण्याच्या तयारींत औरंगझेब आहे, इतक्यांत त्याच्या एका सरदारानें चपलता करून त्याचा मुख्य शत्रु अकस्मात् धरून त्याच्या हातांत आणून दिला. तो प्रकारः—संभाजी हा कोंकणामध्यें संगमेश्वराजवळ त्याच्या एका आवडत्या आरामस्थानामध्यें थोड्या लोकांनिशीं चैन करीत होता. इतक्यांत, हा बेसावध आहे असें वर्तमान, कोल्हापूर येथील मोगल सरदार तकरब खान यास लागलें. कोल्हापूर हें संगमेश्वराहून फक्त पंचवीस

शाहजादा अकबर इराणांत गेला.

तीस कोश आहे, परंतु मध्यें सह्याद्रिपर्वत आहे. तशांत तकरब खान हा केवळ एका परगण्याचा सुभेदार होता यामुळें तो शेजारीं असल्यापासून संभाजीस अथवा त्याच्या जवळच्या लोकांस फारशी धास्ती वाटत नव्हती. तकरब खान हा चपळ व साहसी योद्धा होता. तो थोड्या स्वारांनिशीं निघाला, आणि त्यानें अशी चांगली तजवीज ठेविली कीं त्याच्या कूचाविषयीं लोकांस संशय येई तों तो संगमेश्वरास दाखल झाला. अद्यापिही संभाजी पळून जाऊं शकला असता; कारण शत्रूंनीं त्याच्या घरास गराडा घालण्यापूर्वी, मोगललोक येऊन दाखल झाले, अशी बातमी सांगत त्याचे कांहीं लोक आंत धांवत आले होते; परंतु त्यावेळीं संभाजी दारू पिऊन लुल्ल पडला होता, आणि अप्रतिष्ठा करण्याकरितां अशी बातमी सांगितली, म्हणून मी तुलां शिक्षा करीन, असें त्या बातमी देणारास संभाजीनें भेवडाविलें. नंतर लवकरच तकरब खान आला; तेव्हां बहुतेक परिवारांतील लोक पळून गेले. कलुशा हा आपल्या धन्याच्या बचावाचा प्रयत्न करीत असतांच्यायाळ झाला; शेवटीं दोघांसही कैद करून मिरवीत मिरवीत पादशाहाच्या हुजूरांत पाठविलें.*

त्यांस मोगलांच्या छावणींतून उंटांवर बसवून नेलें; तेव्हां नौबती व दुसऱ्या गोंगाट करणाऱ्या वाद्यांचा त्याच्या सभोंवती गजर चालला होता, आणि आपल्या भयंकर शत्रूस पाहण्याकरितां त्याच्या सभोंवतीं अपार लोकांचा थवा जमला होता. नंतर औरंगझेबाच्या हुजूरांत नेल्यावर त्यानें त्यांस बंदीखान्यांत घालण्याचा हुकूम केला. औरंगझेबाच्या मनांत, बहुधा कांहीं वेळपर्यंत तरी, संभाजीच्या द्वारानें त्याचे किल्ले मिळविण्याकरितां, त्याचा प्राण न घेण्याचा विचार होता; परंतु संभाजीस आपली अप्रतिष्ठा झाली असें पुढें वाटायास लागून मरण येईल तर बरें, असा तो मृत्यूविषयीं उत्सुक झाला, आणि जेव्हां औरंगझेबानें त्यास मुसलमान होण्याविषयीं सांगितलें, तेव्हां तो त्याची अप्रतिष्ठा करून, आणि त्याच्या पैगंबराची निर्भर्त्सना करून बोलला. तेव्हां तत्क्षणींच त्याचा शिरच्छेद करण्याची बादशाहानें आज्ञा केली. हा शिक्षेचा हुकूम बहुधा धर्मविरोधाच्या गुन्ह्यावरून दिला असावा. कारण तो अमलांत आणतेवेळीं मुद्दाम क्रूरता केली, तसा औरंगझेबाचा नेहेमींचा पाठ नसे. प्रथम तापलेल्या लोखंडाच्या शस्त्रानें त्याचे डोळे फोडून टाकिले; त्याची जीभ कापून टाकिली; आणि शेवटीं त्याच्या प्रियकर कलुशासुद्धां त्याचा शिरच्छेद केला.

संभाजीस मारून टाकिलें. इ० स० १६८९, आगस्ट.

* कलुशानें आपल्या धन्याचा विश्वासघात केला, असें लोक म्हणतात; परंतु ती चुकी आहे.

मराठे लोक संभाजीस हलकट असा मानीत असत, तथापि त्याची जी मोगलांनीं दुर्दशा केली तिजविषयीं त्यांस दया येऊन, त्याचा त्यांनीं सूड उगविला; आणि त्या सर्व लोकांस अतिशय संताप होऊन, त्यांच्या धर्मसंबंधी द्वेषाचीही शिकस्त झाली.

मराठे लोकांचा द्वेष कठीण होता खरा; परंतु मोगलांबरोबर टक्कर देण्याचें त्यांजवळ विशेष ऐश्वर्य नव्हतें. त्याचें कारण असें कीं, यांस चुरडून टाकण्याजोगी औरंगझेबाची फौज होती, तसाच त्या पादशाहाचा स्वतःचा लौकिक, त्याच्या सभोंवती डामडौल व महत्व, व दिल्लीचा मोठा मोगल पादशाह हें नांवही या सर्व गोष्टींच्या योगानें खुद्द औरंगझेबाशीं लढाई करण्यास जी यांस भीति उत्पन्न होत असे, तशी त्याच्या सरदारांबरोबरील लढायांत होत नसे. पुढें औरंगझेबानें स्वतः पुण्यास राहून त्यांची राजधानी रायगड, यास वेढा देण्यास लष्कर पाठविलें; तेव्हां त्यांचा दुबळेपणा उघड झाला. जेव्हां संभाजी मारला गेला, तेव्हां सर्व मुख्य मराठे सरदार रायगडास जमून, संभाजीचा लहान मुलगा (ज्यास पुढें शाहू ह्मणूं लागले,) यास राजा ठरवून, त्याचा चुलता राजाराम यास कारभारी नेमिते झाले. नंतर किल्ल्याच्या रक्षणार्थ लोक ठेवून, व आंत सर्व सामग्री सांठवून, निघेल ती चाकरी बजाविण्यास तयार राहावें ह्मणून राजारामासुद्धां ते तेथून निघून गेले. रायगडावरील लोकांनीं पुष्कळ महिनेपर्यंत टिकाव धरिला; परंतु शेवटीं एका मावळी सरदारास कांहीं नाखुशीचें कारण झाल्यामुळें, आणि सर्व लोक निराश झाल्यासारखे झाले होते तसा तोही होऊन, स्वराज्याच्या घातास प्रवृत्त झाला, आणि त्यानें मोगलांस एक चोरवाट दाखविली. नंतर मोगललोक तो किल्ला घेऊन शाहूस घेऊन गेले. याप्रमाणें आपला बालराजा शत्रूच्या हातांत सांपडला असें पाहून, राजाराम हा शिवाजीच्या वंशांतील शेष राहिलला पुरुष ह्मणून त्यानें आपला जीव जोखमांत न घालितां कर्नाटकीं लांबीच्या पल्ल्यावरील जिंजीनामक किल्ल्यांत जाऊन राहावें, असा सर्वांनीं निश्चय केला; आणि इकडे दक्षिणेंतील किले चांगले लढत असा त्यांवरील बंदोबस्त करून, सर्व लष्करचे लोक, चांगली संधि

मराठे लोकांचें दौर्बल्य.

औरंगझेबानें रायगडास वेढा देण्यास फौज पाठविली

राजारामाची कारभारीपणाची कारकीर्द.

मोगलांनीं रायगड घेतला, इ०स० १६९०.

राजाराम जिंजी येथें पळून गेला.

सांपडेल तेव्हां, फायदा करून घेण्याची तयारी ठेवून आपल्या गांवीं जाते झाले.

त्याणें राजा असा किताब घेतला.

त्याप्रमाणें राजाराम थोड्या लोकांनिशीं वेष पालटून शत्रूंचा मुलुख वटावून जिंजीस निघून गेला, आणि तेथें पोंचल्यावर आपल्या नांवानें द्वाही फिरवून, आह्मला पुतण्या बंदीस पडला या कारणानें, राजा असा किताब धारण करिता झाला. दैववशात् त्याच्या ब्राह्मण प्रधानांत प्रल्हाद निराजी नामें एक बुद्धिमान् पुरुष होता; त्यानें आपल्या सामर्थ्यानें दुसऱ्या प्रधानांवर व सरदारांवर आपली छाप बसविली आणि विचार करून पाहिला कीं यावेळीं जे लोक आपआपण यत्न करीत आहेत त्यांस एक कार्योद्देश लावून द्यावा येवढें बस्स आहे; याहून जास्त जरी होण्याजोगें असलें, तरी सद्यः करून उपयोगी नाहीं.

मराठे लोकांनीं आपल्या संरक्षणाचे योजिलेले उपाय.

शिवाजीसारखा व्यापक बुद्धीचा पुरुष नसता, तर मराठे लोकांचा एक कट झाला नसता. सांप्रत सर्वांस एकच होष लागला होता, त्यामुळें या लोकांच्या स्वभावाप्रमाणें, व त्यांच्या लढाई करण्याच्या रीतीप्रमाणें, एकेकट्यानें निरनिराळें, आपणास होतील तसे प्रयत्न करून, आपलें कार्य चालवावें हें सहजच होऊन आलें. कोणी मारावयास आला असतां पडून राहावें, शत्रूस हल्ला करण्यास कांहीं सांपडूं देऊं नये; आणि जेव्हां आपणास त्यावर हल्ला करावयाची वेळ येईल, तेव्हां भरपूर बळानें हल्ला करावा, ही युद्धाची रीति त्यांस उत्कृष्ट योग्य होती. या शिस्तीप्रमाणें जे मराठ्यांचे जाहगीरदार सरदार होते, ते वरील हकीगत होतांच लागलेच मोगलांस शरण गेले; आणि आह्मी मोठ्या आस्थेनें व प्रीतीनें आपला पक्ष धरिला आहे असें सर्वांहून प्रसिद्धपणें म्हणूं लागले. परंतु बहुधा ते सर्व सरदार बंडवाले लोकांशीं व्यवहार ठेवीत; आपल्या पदरच्या लोकांस त्यांकडे जाऊन मिळूं देत; आणि स्वतःच्या सग्यांच्या हाताखालीं कांहीं लोक देऊन लुटीच्या स्वाऱ्यांत सामील होण्याकरितांही पाठवीत; याप्रमाणें हे हेरपणा करून व पोकळ दोस्ती दाखवून जितकें नुकसान करीत, तितकें ते उघड शत्रुत्व करिते तरी त्यांच्यानें झालें नसतें. सरकारचा कडक अम्मल नाहींसा झाला व नियमानें पगार मिळण्यास खजीना नाहींसा झाला, म्हणजे मराठ्यांचे शिपाईही आपल्या हिताकरितां एक एक स्वतःच बेत करूं लागत. शिवाजीच्या प्रथमच्या दरवल्यापासून मराठी राज्याची मोठी बढती होऊन पुष्कळ संपत्ति मिळाली, तरीही लूट मिळविण्याचा लोभ, हा मराठे लोकांस नेहेमीं एक बलाढ्य रोगच होता. शत्रूस जिंकलें कीं त्यास लुटावें, ही त्यांची जयाची निशाणी असे. हे लोक सर्वांच्या कार्यार्थ लवकर जूट करून मिळत, तथापि तेव्हांही प्रत्येक मनुष्य

आपली निराळी लूट मिळविण्याच्या आस्थेनें वागत असे. जेव्हां लोकांची बुद्धि याप्रमाणें प्रखर झाली, तेव्हां तिला मार्गास लावून देण्यास त्यांच्या सरकारास विशेष सायास न पडून तिजपासून जी शत्रूंस भीति असे, तितकी शिकविलेल्या फौजेच्या पराक्रमाचीही नसे.

दक्षिणेंतून मराठ्यांचा अम्मल उडवून टाकिला, असें औरंगझेबास दिसून आल्यावर, जिंजी किल्ला घेऊन मराठ्यांच्या शेवट करावा म्हणून असद खान याचा मुलगा झुल्फिकार खान यास त्यानें पाठविलें. झुल्फिकार खानानें रायगड घेऊन नुकतीच कीर्ति मिळविली होती. तो जिंजी येथें पोंचल्यावर पाहूं लागला तों, जरी त्याजवळ लष्कर पुष्कळ होतें, तरी तो किल्ला सर करण्याजोगें अथवा त्यास वेढा देण्यापुरतें इतकेंही नव्हतें. म्हणून त्यानें कुमक मिळण्याकरितां औरंगझेबास लिहून पाठविलें, आणि दरम्यान आपल्या फौजेपैकीं कांहीं लोक, तंजोर व दुसऱ्या दक्षिणेकडील देशांत खंडण्या जमा करण्यास लाविले. त्यानें मागितलेली कुमक पाठविण्याचें औरंगझेबास सामर्थ्य नव्हतें. त्यानें आपला मुलगा कामबक्ष याजबरोबर लष्कर देऊन, विजापुरानजीक चांकिनखेडा म्हणून एक किल्ला आहे, तो घ्यावयास पाठविला होता; तो किल्ला एका लुटारू लोकांच्या टोळींतील नायकाच्या ताब्यांत होता; तथापि त्याचा बंदोबस्त मजबूद होता, यामुळें तो घेण्याचे कामबक्षाचे सर्व प्रयत्न व्यर्थ गेले. याशिवाय मराठे लोकांनीं पुनः दक्षिणेंत वर डोकी केली, तेणेंकरून याहूनही आणखी लष्कराची गरज लागली. तो प्रकार असाः—जेव्हां राजारामाची जिंजी येथें संस्था झाली, तेव्हां लागलेच त्यानें आपले दोघे अतिचपळ सरदार संताजी-घोरपडे व धनाजीजाधव यांस आपल्या देशांत सांधेल तर आपलें पारडें फिरवावें म्हणून पाठविलें. ते दक्षिणेंत येऊन पोंचण्यापूर्वी विजापूरसरकारच्या चाकरींतून निघालेले कांहीं लोक आपल्याच फायद्याकरितां लुटालूट करूं लागले होते; आणि हे दोघे प्रख्यात सरदार येतांच मराठे स्वार प्रत्येक खेड्यापाड्यांतून येऊन यांच्या पतकास मिळत चालले. मराठे लोकांचा जो दक्षिणेंत थोडासा देश राहिला होता, त्याच्या मुलकी बंदोबस्ताकरितां रामचंद्रपंत नांवाचा सातारा येथें कारभारी ठेविलेला होता. त्यानें आपल्या हद्दींत कांहीं लष्कर जमा केलें, आणि पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें मराठे लोकांचा लुटारू स्वभाव असेच, त्यास अनुकूल करून घेऊन त्यानें सांप्रत एकदम एक नवी व उत्कृष्ट रीतीनें तयार झालेली

जिंजी घेण्याकरितां औरंगझेबानें झुल्फिकार खानास पाठविलें.

अशी फौज जमा केली. मराठ्यांच्या अमलाबाहेरील सर्व मुलखांत, चौथाई व मराठे सरकारचे दुसरे हक्क घेण्याचा अधिकार, त्यानें लष्करां-
इ० स० १६९२. तील प्रत्येक वजनदार सरदारास दिला, आणि ज्या मुलुखांतले लोक ही खंडणी देणार नाहींत, तो लुटून फस्त करावा, अशी त्यांस मोकळीक दिली. या खंडण्यांतून लष्कराचा पगार देत असत, व जे लोक प्रत्यक्ष लूट मिळवीत त्यांस ती बक्षीस मिळत असे; आणि प्रत्येक सरदारास स्वतःसाठीं घांसदाणा ह्मणून एक नवी खंडणी घेण्याची यानें परवानगी दिली असे. याप्रमाणें निमंत्रण झाल्यामुळें प्रांतांतील सर्व शिलेदार लोक त्या कामास प्रवृत्त झाले. मराठ्यांच्या जातींतील बहुतेक मुख्य सरदार निरनिराळ्या लहान मोठ्या स्वतंत्र टोळ्या घेऊन मोगलांच्या रयतेस लुटून आपलें पोतें भरण्याकरितां निघाले. त्यांत कांहीं प्रथमच आलेले होते; त्या टोळ्या केव्हां केव्हां एकेरी जात असत, व केव्हां केव्हां एक मत करून एका ठिकाणीं मिळण्याच्या व परत जाण्याच्या जागा ठरवून एकत्र जात असत. संताजी व धनाजी यांच्या फौजांवर त्यांचा अम्मल असे, परंतु त्याही अशाच रीतीनें वागत असत. याप्रमाणें मराठे लोक एकदम चारी दिशांनीं पसरले, आणि सर्व दक्षिण जाळींत व लुटींत चालले; तेणेंकरून लोकांत भीति उत्पन्न होऊन कल्होळ झाला.

मोगलांच्या व मराठ्यांच्या लढाईच्या शिस्तींची वास्तविक परीक्षा या वेळीं झाली, आणि कोणतीपासून विशेष फायदा आहे, हें लवकरच दिसून आलें. अकबराच्या कारकीर्दींत पुष्कळ दिवसपर्यंत स्वस्थता होती, आणि राज्याची पद्धति सौम्य व रीतिभाती सौजन्याच्या असत; तेणेंकरून व तशीच अकबरानें मुसलमानांशीं हिंदुलोकांचीं पुष्कळ मिसळ केल्यामुळें या उत्तरेकडून आलेल्या योद्धयांचा (ह्मणजे मुसलमानांचा) स्वभाव नरम पडत चालला. जहान्गीराच्या कारकीर्दींतील अनास्था व शाहजहानाच्या कारकीर्दींतील सर्व देशाची स्वस्थता, हीं दोन्हीं कारणें लष्कराची कैद, व लोकांचा लढाऊपणा, यांस प्रतिकूळ होतीं; त्यामुळें सांप्रतच्या कारकीर्दीमध्यें हे दोन्हीही गुण समजुतींत येण्याजोगे पुष्कळ कमी झाले होते. आळसाविषयीं व हतवीर्यपणाविषयीं जी दिल्लीच्या उमराव लोकांचीं पुढें प्रख्याति होऊन गेली आहे, त्या दोन्ही दुर्गुणांमध्यें त्यांनीं बरीच निपुणता संपादन केली होती; आणि ज्यांस सामर्थ्य राहिलें होतें, तेही चपळतेची नोकरी करण्याच्या उपयोगीं नव्हते. ज्या पुरणीच्या डगल्यावर तलवार चालणार नाहीं असे डगले

मोगल व मराठे यांच्या लष्करांची तुलना.

घालून ते सर्व रणांत जात, आणि त्या डगल्यांवर तारेची किंवा पत्र्याची चिलखत असे; त्यांचे स्वारीचे घोडे मोठे व देखणे असत, त्यांवर जिनें औजड व त्यांवर कपड्याचे किंवा मखमालीचे मोठे गाशे असत, आणि त्या गाशांच्या चोहोंबाजूंस निरनिराळ्या तऱ्हेच्या रेशमी साटिन कापडाचे पटके झुलत असत, व पुष्कळांच्या खोगिरांच्या दोहोंबाजूंस वनगाईच्या केसांची मोरचेलें लटकत असत. घोड्याच्या मानेवर, व सर्व जिनांवर, सोन्यारुप्याच्या सांखळ्या, व घांटा व दुसरे शृंगार, यांचें ओझें असे. प्रत्येक शिपाई सामर्थ्यानुरूप आपल्या सरदाराप्रमाणें डौल घालीत असे; तेणेंकरून ही मोगलांची स्वारी म्हटली म्हणजे वरातीच्या कामाला चालण्यास उत्कृष्ट उपयोगी असे; हे लोक, समयास एका ठिकाणीं रणभूमीवर उभे राहून लढाई करण्याच्या अगदीं निरुपयोगी असत असें नाहीं, परंतु त्यांमध्यें दीर्घ प्रयत्न करण्याचें सामर्थ्य नसे, आणि कष्ट घेऊन, व हाल भोगून टिकाव धरण्यास ते त्याहूनही असमर्थ असत.

याप्रमाणें ते लोक प्रत्येकीं ऐषआरामी होऊन गेले असून, त्यांची कैद तर अगदीं ढिली पडून गेली होती. औरंगझेब आपल्या दक्षतेविषयीं अभिमान राखीत असे; तथापि त्याच्या अभिमानाचें नाक चिरडून त्याच्या लष्करी खात्यांत अतिशय खोडसाळ वहिवाटी शिरकल्या होत्या. पुष्कळ सरदार आपल्या नेमणुकींपैकीं निम्मे लोक मात्र ठेवीत असत, आणि दुसरे कित्येक आपले चाकर व गुलाम लोक आपल्या पतकांत दाखल करीत असत. या प्रकारच्या हलकट सोबत्यांचा कित्ता पाहून दुसरे शिपाई लोक बिघडले, आणि शिपाईपणाचा मान न राहिल्यामुळें लष्करी बाणा नाहींसा झाला. याप्रमाणें त्या सरदारांची आपल्या दोषांविषयीं खातरी असे, त्यामुळें त्यांस दुसऱ्यांच्या अपराधांकडे ढिली नजर देऊन कानाडोळा करावा लागत असे; त्यामुळें त्यांच्या लोकांची पुरी माती झाली. पाहरा करणें किंवा चौकीवर हुषारीनें राहणें हेंही त्यांच्या हातून होईनासें झालें, आणि ते इतके सुस्त होऊन गेले कीं जरूरीचा प्रसंग पडला असतां त्यांच्यानें उभें राहणें घडलें नसतें. तशांत त्यांचे औजड चारजामे ठाकठीक घालण्यास, व भारी चिलखती चढविण्यास जो वेळ लागे, तेणेंकरून असें काम यांच्यानें व्हावयाचेंच नाहीं, हें निर्विवाद होतें.

पादशाहाच्या छावणीची तयारी जशी स्वस्थतेच्या वेळीं असावयाची, तशी असे; आणि प्रत्येक उमराव त्याप्रमाणें आपली बडेजाव करूं पाहत असे. अगदीं शेवटच्या प्रतीचे शिपाईही आपल्या डेऱ्यांतून शरीरसुखाची तजवीज पाहत असत, त्यामुळें जेव्हां पादशाहाचें लष्कर कूच करूं लागे, तेव्हां हत्ती, उंट, गाडे, बैल यांचा लांबचलांब तांडाच लागे, आणि त्यांत सर्व प्रतीच्या बायका, व्यापारी,

दुकानदार, चाकर, बवरची व दुसरे सर्व प्रकारचे ऐषआराम उत्पन्न करणारे (गवय्ये आदि करून) लोक, याप्रमाणें छावणीबरोबर इतर बाजारबुणग्यांचा जमाव त्यांत मिसळून गेला असे, आणि त्यांची संख्या शिपायांपेक्षां दसपट असे. हें औजड सैन्य ज्या देशांतून जाई तो देश खाऊन टाकी, आणि त्यांतही शिपाई लोकांच्या उद्धटपणापासून व बेकैदेपासून रयतेचें विशेष नुकसान होई.

मराठे लोकांचा बांधा लहान, व हे चपल असून मेहनतीच्या कामाची व जाड्या भरड्या अन्नाची यांस संवय असे, असें पूर्वीच वर्णन करण्यांत आलें आहे. बाजरीचा रोट व त्याबरोबर, मिळाल्यास, एक कांदा, हें त्यांचें नेहमींचें खाणें असे; एक लहान शिपाईपगडी, तंग मांडचोळणा, व कमरेस भिडविलेला कांचा, येवढा त्यांचा पोषाख असे; त्यांचें बाकीचें शरीर उघडें असे अथवा एक हलका रुवाचा डगला अंगांत घातलेला असे; एक तलवार व बंदूक, हीं त्यांचीं हत्यारें असत; परंतु तेरा किंवा चौदा फुटी बांबूच्या काठीचा भाला हा ते विशेषेंकरून बाळगीत. भाला हें मराठे लोकांचें साधारण शस्त्र असे. ते विलक्षण कौशल्यानें त्याचा उपयोग करीत असत. त्यांचे घोडे स्वदेशांतील असून अंगानें लहान परंतु मजबूद, व चपळ, व कंटक असत, आणि स्वारानें किंचित् मांडी दाबली, कीं भरधांव चालत असतां एकदम पुढें उडी टाकणें, किंवा थांबणें, किंवा बाजूवर उलटणें, हें त्यास शिकविलेलें असे. त्यांचा खोगीर कपड्याचा केलेला असून त्यावर गादीची घडी करून गाशा टाकलेला असे. जेव्हां ते तळ देऊन राहत तेव्हां सरदार लोकांशिवाय थोड्यांसच तंबू असत, आणि जेव्हां ते लुटावयाच्या स्वाऱ्या करावयास जात; तेव्हां प्रत्येक मनुष्य जमीनीवर निजे; आणि जवळ आपला भाला टोंचून ठेवून घोड्याची लगाम आपल्या हातास बांधून ठेवी, आणि शत्रु जवळ आल्याची जरा धामधूम झाली, कीं घोड्यावर उडी मारण्यास तयार असे. या प्रकारचें त्यांचें लष्कर असे. ते लोक कधींही मोगलांचा भारी हल्ला हटविण्यास पुढें उभे राहत नसत, परंतु तसा प्रसंग आल्यास एकदम चोहींकडे पसरून एकेकटे जवळच्या पहाडांतून अथवा दुसऱ्या अडचणीच्या जाग्यांमध्यें घोडे टाकून जात. जर शत्रूचे लोक आपली फळी सोडून त्यांच्या पाठीस लागले, तर ते एकट्यादुकट्या घोडेस्वारास कापून टाकीत, अथवा एखाद्या दरीच्या मार्गे, किंवा जेथें लहान टोळीच्यानें आपणावर निर्धास्त चालून येववणार नाहीं अशा दुसऱ्या अडचणीच्या ठिकाणीं ते जमत, आणि जेव्हां त्यांचा पाठलाग करणाऱ्या शत्रूंचे घोडे थकून, व तेही नाडमेद होऊन परत जात, तेव्हां मराठे लोक क्षणांत त्यांच्या पाठीस लागत, आणि जर संधि सांपडली, अथवा कांहीं गोंधळ झाला, तर ते लागलेच त्यांजवर तुटून पडत; परंतु बहुधा मोगलांच्या लष्कराच्या

बाजूनें व पिछाडीस तें सुटे सुटे पडून राहिलेले असत, आणि केव्हां केव्हां एकेकटे स्वार आपल्या बंदुका शत्रूंच्या कटांत सोडण्याकरितां अथवा आपल्या लांब भाल्यांनीं एखाद्या मागसावलेल्या शिपायाचा प्राण घेण्याकरितांही तडकून पुढें येत. कांहीं सामग्री घेऊन शत्रूंची टोळी जात असल्यास, ती लुटण्याविषयीं त्यांचें फार कौशल्य असे; व त्यामध्यें त्यांस आनंदही फार होई. ते जात त्या त्या देशांतील लोक त्यांजवर कृपा करीत, त्यामुळें त्यांस बातमी पुरी मिळे, आणि मोगललोक बातमीविषयीं अगदीं अंधारांत असत, यामुळें ते, कूच करून जात असतां, त्यांजवर मराठे एकदम येऊन पडत आणि त्यांच्या बरोबरचीं धान्याचीं व सामानाचीं उंटें व बैल त्यांच्या देखत एकदम पार करून टाकीत. नंतर ते लोक आपल्या खजीन्याच्या लोकांचें संरक्षण करण्याकरितां त्यांच्या सभोंवती बळकट व्यूह रचीत; परंतु येवढ्या लाभाचा लोभ पुढें असल्यामुळें ते मराठे अनिवार्य होऊन जात; तेव्हां त्या मोगलांच्या टोळीस बहुधा ठाणें धरून राहावें लागे. मग मराठे त्यांच्या वाटा बंद करीत, व पाणीही बंद करीत; तेव्हां एक दोन दिवसानंतर मोगलांस शरण यावें लागे. नंतर त्यांच्या शिपाई लोकांपासून त्यांचे घोडे व मोलवान चीजवस्त नागवून घेऊन कांहीं निष्क्रय द्रव्य घेण्याकरितां सरदारलोकांस अडकवून ठेवीत.

औरंगझेबाच्या पलटणच्या भरतीचे लोक व त्याचा खजीना हीं तो उत्तर हिंदुस्थानांतून आणित असे, म्हणून संताजी व धनाजी हे त्याच्या फौजेच्या व उत्तर हिंदुस्थानाच्यामध्यें आड आले: त्यांनीं पुष्कळ वेळा खजीने वगैरे मारले, पुष्कळ टोळ्यांचे पराजय केले, आणि इतकें वर्चस्व संपादन केलें कीं जे मोगल त्यांस पूर्वी तुच्छवत् मानीत असत, ते त्यांस भिऊन त्यांची धास्ती बाळगूं लागले. इ० स० १६९३.

याप्रमाणें नाउमेदीची वेळ आली तेव्हां लढाईचा शेवट न होईल तर न होवो, परंतु आपल्या लष्कराची गेलेली अब्रू परत मिळविण्यास कांहीं तरी बंदोबस्त योजावा असें औरंगझेबास जरूर वाटलें. तेव्हां त्यानें जिंजीवर झपाट्यानें लढाई चालविण्याचा निश्चय केला. पूर्वी त्यानें कामबक्ष यास वांकिनखेड्याहून परत बोलावून नेलें होतें; हल्लीं वरील किल्लयाच्या वेढ्याचें काम चालविण्यास त्याच शाहजाद्यास नेमून त्यास दुसरी फौज देऊन पाठविलें; परंतु औरंगझेबानें आपल्या नेहमींच्या वहिवाटीप्रमाणें त्याजबरोबर चाकरी बजावण्याकरितां झुल्फिकार खानाचा बाप असद खान याची नेमणूक केली, आणि असद खानाकडेसच लढाईची सर्व इ० स० १६९४. पादशाहानें जिंजी घेण्याचें काम शाहजादा कामबक्ष यास सांगितलें.

वास्तविक हुकमत सोंपिली. याप्रमाणें बंदोबस्त केल्यानें त्या दोघांजणांसही त्रास उत्पन्न झाला. आपणास वास्तविक अधिकार थोडा दिला म्हणून कामबक्ष नाखुश झाला, आणि झुल्फिकार खान याजकडील सेनापतीचें काम काढून त्याचें महत्व कमी केलें, आणि जय झाला असतां यास त्याबद्दल शाबासकी मिळूं नये अशीही तजवीज केली, हें पुष्कळांस वाईट वाटलें.

झुल्फिकार खान त्रासून गेला.

वरील कृत्यांनीं झुल्फिकारास संताप येऊन त्याची साफ बुद्धि फिरली; आणि मराठे ब्राह्मण हे तर अशा तंट्यांपासून आपला फायदा करून घेण्यास हमेशा टपलेलेच असत, त्यांनीं झुल्फिकाराजवळ जें बोलणें लाविलें तें त्यानें ऐकिलें, आणि आपलें काम ढिलाईनें चालवून शत्रूंस बातमी देऊं लागला; तेणेंकरून त्यांस तीन वर्षेपर्यंत टिकाव धरून वेढ्याचें काम लांबणीवर जाई असें करण्यास सामर्थ्य आलें.

आणि त्यानें वेढ्याच्या कामांत हरकत आणिली.

त्यानंतर संताजी घोरपडा यानें आपल्या राजास सोडविण्याचा धिटाईनें यत्न केला. त्यानें आपली कांहीं फौज औरंगझेबावरोबर युद्ध करण्याकरितां ठेविली, आणि धनाजी जाधव यास बोलावून तो आपल्या उत्कृष्ट २०,००० हजार घोडेस्वारांनिशीं जिंजी येथें जाण्यास निघाला. तो मधील मुलुखांतून त्वरेनें गेला, आणि वेढा देणाऱ्या फौजेवर इतक्या झपाट्यानें आला कीं मागच्या पुढच्यांचें परस्परांस सहाय्य मिळण्याजोगें त्याचें तें औजड सैन्य तयार होई तों याच्या आघाडीच्या लोकांनीं मोगलांच्या लष्कराच्या एका भागावर छापा घालून त्यांचे डेरे लुटले, आणि त्या भागाच्या सरदारास कैद केलें. नंतर त्यास हटविण्याकरितां मोगलांचें पुष्कळ लष्कर घाईघाईनें आलें, त्याचा यानें लागलाच पराजय केला, आणि पुढें त्यांच्या बाहेरील चौक्यांच्या लोकांस आंत हाकून देऊन घांसदाणा आणणारे मारून टाकिले, आणि मोगलांच्या छावणीमध्यें बाहेरून सामग्री व बातमी येण्याचें बंद पाडिलें. नंतर त्यानें औरंगझेब मेल्याची कंडी उठविली; आणि अशा आपत्तीच्या समयीं तिजवर लोकांचा सहजच विश्वास बसला. त्या बातमीची संधि पाहून तुला गादी मिळविण्याकरितां आम्ही मदत करूं असे धनाजीनें कामबक्षाशीं बोलणें लाविलें. कामबक्षास असद खान व झुल्फिकार खान यांविषयीं संशय होता, असें दिसतें, म्हणून त्यानें वरील बोलण्यास कानें

संताजी घोरपडा वेढा उठविण्याकरितांनिघून गेला. इ० स० १६९७.

दिला. या प्रमाणें शत्रूशीं व्यवहार चालल्यानें असद व झुल्फिकार खान यांसही भीति पडली. पुढें एके रात्रीस कामबक्षानें खुद्द आपल्या हाताखालच्या फौजेस तयार होण्याचा हुकूम केला, तेव्हां त्या दोघां सरदारांस असें वाटलें कीं, हा मराठे लोकांकडे निघून जाण्याचा प्रत्यक्ष यत्न आहे: हा त्यांचा तर्क वाजवी असो, किंवा गैरवाजवी असो; परंतु त्यांनीं लागलीच कामबक्षास अटक केली; त्या योगानें त्या मोगलांच्या सैन्यामध्यें भीति आणि तंटे इतके वाढून निकरास गेले कीं त्यांस आपल्या तोफा उडवून मोरचे सोडून देऊन एका ठिकाणीं जमून राहणें भाग आलें. मग तेथें ते खंदक पाडून राहिले असतां, उलटा त्यांस मराठे लोकांनीं वेढा दिला; शेवटीं उभय पक्षांचा तह झाला: त्यांत असें ठरलें कीं मोगलांच्या लष्करानें तेथून सुमारें १० कोशांवर बंदिवाश नामें गांवीं निघून जावें, आणि पादशाहाचा दुसरा हुकूम येईपर्यंत तेथें राहावें.

कामबक्षास झुल्फिकारानें कैद केलें.

मोगललोक परत गेले.

जेव्हां कामबक्ष व असद खान हे प्रथम दक्षिणेंत निघून गेले, तेव्हां औरंगझेब दक्षिणेंत जाऊन कृष्णाकांठीं गलगला येथें छावणी देऊन राहिला होता. दुसऱ्या वर्षीं तो पंढरपुराजवळ भीमाकांठीं ब्रह्मपुरीस गेला, आणि तेथें कायम छावणी देऊन पुष्कळ वर्षेपर्यंत राहिला. वरील वर्तमान होत असतां, औरंगझेब विजापुराकडे गेला, आणि तुम्ही केलेली वहिवाट मला अगदीं नापसंत आहे असे हुकूम त्याच वेळीं आपल्या सरदारांस पाठविता झाला. त्यानें कामबक्षास दरबारांत पाठवून देण्याची आज्ञा केली, आणि तो आला तेव्हां त्याचा ममतेनें स्वीकार केला. त्याच वेळीं असद खानास पादशाहानें परत बोलाविलें, आणि दक्षिणेंतील फौजेचें संपूर्ण आधिपत्य झुल्फिकाराकडे ठेविलें. अशी विलग वर्तणूक औरंगझेबानें कशासाठीं केली, हें समजत नाहीं; कारण झुल्फिकार हा त्याचा उत्कृष्ट सरदार होता खरा, परंतु तो सांप्रत फार चांगलें मन लावून आपली कामगिरी बजावील अशी पादशाहानें अपेक्षा राखणें अशक्य होतें. नंतर पुढें लढाई सुरू झाली, तेव्हां ती उडवत उडवत चालली. झुल्फिकारानें तंजोरप्रांतांत खंडण्या जमा केल्या; तेव्हां संताजीनें म्हैसूरप्रांतांत चितलदुर्गानजीक एका मोठ्या पदवीच्या व नामांकित सरदाराच्या हाताखालील टोळीचा नाश

औरंगझेब भीमेवर छावणी देऊन राहिला.

त्यानें कामबक्षास बंदींतून मुक्त केलें.

झुल्फिकार अधिक बेदिल झाला.

केला. दुसऱ्या लढाया निरनिराळ्या ठिकाणीं झाल्या, त्यांत कधीं मोगल व कधीं मराठे असे जय पावत असत; परंतु, त्यापासून साधारण परिणाम मोगलांस अनुकूल झाला असावा, असें दिसतें; कांकीं त्यांस शेवटीं जिंजीच्या किल्ल्याचा वेढा सुरू करण्याची ताकद आली.

इ० स० १६९७.

हें लढाईचें काम चालत असतां झुल्फिकारानें आपली कामगीरी मोठ्या तत्परतेनें व बुद्धिमत्तेनें बजाविली; परंतु वेढ्याचें काम पुनः सुरू केल्यावर त्यानें मराठे लोकांशीं पुनः बोलणें लाविलें, आणि ती जागा मोगलांच्या हातांत लवकर पडूं नये असा विचार उघड मनांत आणिला असें दिसलें.

त्यानें वेढ्याचें काम सुरू केलें, परंतु लांबणीवर घातलें.

परंतु औरंगझेबासारख्या बारीक नजरेच्या पादशाहाच्या हाताखालीं असे ढोंग चालविणें कठीण होतें. दुसऱ्या वर्षी झुल्फिकाराच्या अनुभवास आलें कीं आपणास जिंजी घेतली पाहिजे, अथवा पादशाह बेअब्रू करून परत बोलावील तिकडे गेलें पाहिजे. याप्रमाणें झाल्यावर त्यानें राजारामास पळून जाण्याविषयीं उपदेश केला, आणि हें शेवटचें लेहाचें कृत्य करून, मागून आपलें वेढ्याचें काम तडाक्यानें व मन लावून चालवून तो किल्ला हस्तगत करून घेतला.

पादशाहास क्रोध आला.

मोगलांनीं जिंजी किल्ला घेतला. इ० स० १६९८.

LIBR... OF THE BOMB... BRAN... OF T... ROYAL ASIA...

भाग आठवा.

प्रकरण चवथें.

इ० स० १६९८ पासून औरंगझेब मरण पावला तेथपर्यंत वर्तमान.

वर सांगितल्याप्रमाणें झुल्फिकार खान हा एकाएकी बलाढ्य होऊन, त्यास जिंजीचा वेढा पुनः चालू करण्याचें सामर्थ्य आलें, त्याचें कारण बहुधा मराठे लोकांमध्यें तंटे होऊं लागले होते, हें असेल. ते तंटे सांप्रत उघड रीतीनें होऊं लागले. तो प्रकारः—धनाजी जाधव हा संताजीजवळ भांडला होता, आणि संताजीच्या कीर्तीचा द्वेष राजाच्या मनांत उत्पन्न होऊन तो धनाजीचें सहाय्य करूं लागला. तशांत संताजी लष्करांत कैद ठेवण्याविषयीं यत्न करीत असे, त्यामुळें त्याच्या छावणींतील लोकही त्यावर नाखुश असत; यामुळें त्याच्या छावणींत धनाजीच्या पक्षाची एक फळी झाली, आणि संताजीस पळून जावें लागलें; व शेवटीं त्यास पकडून जागच्या जागयावर शत्रूंनीं मारून टाकिलें. हा घात होण्यापूर्वी राजाराम सातारा येथें येऊन राहिला होता; तो सांप्रत आपल्या सर्व राज्याचा कारभार स्वतः पाहूं लागला; व पूर्वी मराठे लोकांचें कधींही जमलें नव्हतें येवढें मोठें सैन्य घेऊन लढाईस निघाला, आणि गोदावरीच्या उत्तरेस जाऊन, ज्या ठिकाणीं लोकांनीं त्याचा हुकूम मान्य केला, तेथें चौथाई व दुसरे हक्क वसूल करून, बाकीचा, बऱ्हाड प्रांतांतील जालना शहरापर्यंत, देश लुटून फस्त करिता झाला. इतक्यांत मोगलांची शिस्त बदलल्यामुळें त्याची पुढें गति कुंठित झाली. पूर्वी औरंगझेब बहुधा ब्रह्मपुरी येथें राहून, तेथून केव्हां केव्हां आपला मुलगा अझीम याजबराबर थोडे लोक देऊन पहाडी किल्ले घेण्याकरितां, अथवा लुटारू लोकांचे हले परतविण्याकरितां पाठवीत असे; परंतु साधारण मुलुखांचें जें संरक्षण करावयाचें, तें करण्याकरितां निरनिराळ्या ठिकाणीं टोळ्या ठेवून त्यांवर भरंवसा ठेवून राहत असे. सांप्रत त्यानें असा विचार केला कीं आपण आपल्या लष्कराचा एक भाग घेऊन मराठे लोकांच्या किल्ल्यांवर जावें; आणि दुसरा भाग, जो झुल्फिकार खानाच्या हाता-

मराठे लोकांमध्यें कलह माजले.

संताजी घोरपडयाचा खून झाला.

औरंगझेबाची नवी शिस्त.

खालीं असून त्यावर आपला एक नातू नामधारी अधिपति आहे, त्या भागाच्या लष्करानें मराठे लोकांच्या फौजा जिकडे जातील तिकडे त्यांचा पाठलाग करावा, आणि आपली सगळी फौज कामास लागू होई असें करावें. हा बेत जर पूर्वीच झाला असता, तर त्यापासून कदाचित् जय प्राप्त झाला असता; परंतु यावेळीं बखेड्यांची तार फार चढली होती, तिची खुंटी केवळ लष्करांच्या बेतबातानें सैल होईल, असें नव्हतें. झुल्फिकार खान यानें आरंभीं राजाराम हांकून लाविलें, असें पूर्वीच वर्णन आलें आहे; त्यापुढील वर्षांत त्यानें वारंवार मराठे लोकांचे पराजय केले, आणि कांहीं अंशीं मुसलमानलोकांस पुनः हिम्मत आणिली; तथापि शेवटीं पाहतो तों आरंभापेक्षां आपली स्थिति फार खराब झाली आहे, असें त्याच्या अनुभवास आलें. जसा पाण्यावर आघात केला असतां तें प्रतिबंध करीत नाहीं, व त्या आघातापासून त्यावर ठसाही कांहीं राहात नाहीं, त्याप्रमाणें मराठे लोकांचा पराजय झाला म्हणजे होत असे; त्या वेळेपूर्ती त्यांची फौज चोहींकडे निघून जात असे, आणि ती बहुधा त्या दिवशीं किंवा दुसऱ्या दिवशीं जमे; असें असून मोगललोकांचा पराजय झाला असतां, त्यांचें नुकसान व अप्रतिष्ठा होई, आणि जरी त्यांचा थोडाबहुत जय झाला, तरीही त्यांच्या शक्तीचा क्षय उणा होत नसे, व पैक्याची तंगीही कमी पडत नसे. या दोन्हीं कारणांनीं त्यांच्या अडचणी प्रत्यहीं वाढत चालल्या, आणि त्यांचें सामर्थ्य नाहींसें होत चाललें.

मोगललोक थकून गेले.

इकडे औरंगझेबानें जें युद्ध स्वतः चालविलें होतें, त्यापासून विशेष फायदा होईल असें दिसून आलें. तो आपली छावणी सोडून निघाला, आणि कांहीं किल्ले घेऊन सातान्यासमोर जाऊन ठेपला. त्याच्या सरदारांनीं छावणीमध्यें चांगलीं सुखकारक घरें बांधिलीं होतीं, आणि तें एक शहरच वसविलें होतें; यास्तव तो तेथून निघाल्यामुळें त्यांस फार दुःख झालें. औरंगझेब शत्रूस कुशलतेनें फसवून एकाएकीं सातान्यावर जाऊन पडला; तथापिही तेथील लोकांनीं जिवावर उदार होऊन आपलें रक्षण केलें; त्यामुळें पुष्कळ महिनेपर्यंत वेढा दिल्याशिवाय तो किला औरंगझेबाच्या हस्तगत झाला नाहीं.

पादशाहानें स्वतः चालविलेले वेढे.

त्यानें सातारा घेतला; इ० स० १७००, एप्रिल.

सातारा मोगलांच्या हातीं येण्यापूर्वी राजाराम मरण पावला होता. त्याच्या मागून त्याचा मुलगा शिवाजी गादीवर बसून, त्याची आई ताराबाई ही कारभार करूं लागली. ही गोष्ट झाल्यामुळें लढाईच्या कामांत कांहीं फेरफार झाला नाहीं. औरंगझेब

राजाराम मरण पावला.

आपल्या योजनेप्रमाणें चाललाच होता, आणि त्यानें पुढें चार पांच वर्षांत मराठे लोकांचे बहुतेक मुख्य किल्ले घेतले होते. पुष्कळ किल्ल्यांस फार दिवसपर्यंत वेढे द्यावे लागले, आणि माणसांचाही संहार झाला. वेढ्यांच्या कामामध्यें उभय पक्षींच्या लोकांनीं युक्तिप्रयुक्ति चालविल्या होत्या; परंतु त्या बहुधा अगदीं एकसारख्याच होत्या; यामुळें त्यांचें वर्णन करण्याचें कारण नाहीं. त्यांपासून झालेल्या परिणामांचें वर्णन वर आलेंच आहे. औरंगझेब किल्ले घेतं चालला.

या सर्व भारी मेहनतीच्या कामांचा विचार करीत असतां, त्याच्या उतारवयामध्यें ज्या संकटांचें व दुःखांचें त्यावर आच्छादन पडलें होतें त्यांतून त्यानें मोठ्या धैर्यानें आपलें डोकें कसें वर काढलें, याविषयीं त्याची स्तुति न करणें हें अशक्य आहे. ही पुष्कळ वर्षें चाललेली लढाई आरंभण्याकरितां जेव्हां तो प्रथम नर्मदा उतरला, तेव्हां त्याची उमर ६५ जवळ होती, आणि जेव्हां तो ब्रह्मपुरीच्या छावणींतून निघाला, तेव्हां त्यास ८१ वें वर्ष होतें. अशा उमरीस कूच करणें व वेढे देणें हें अगदीं योग्य नव्हतें; असें असून त्याच्या छावणीच्या सरंजामांत जरी ऐषआरामाचा थाट असे, तरी यास ज्या आपत्ति भोगाव्या लागल्या त्यांहीं करून, जरी याहून तरुण पुरुष असता, तरी थकून गेला असता. एका समयीं तो ब्रह्मपुरी येथें असतां, अंधाऱ्या रात्रीस उष्णकटिबंधामध्यें मात्र जे पावसाचे टोंप दृष्टीस पडतात, त्यांतील एकाचा तडाका सुटून, अकस्मात् भिमेस पूर येऊन याच्या छावणीवर कोसळला; छावणीचा पुष्कळ भाग धुपून गेला; आणि बाकीच्यांत पाणी तुंबलें; त्यावेळीं लोकांस भीति सुटल्यामुळें, व तेथें गोंधळ झाल्यामुळें उलटा अधिक अपाय झाला; या वेळीं १२,००० मनुष्यें मरण पावलीं, आणि घोडे, उंट, व गुरें, किती मेलीं त्यांची गणतीच नाहीं, असें म्हणतात. पादशाह एका उंचवट्यावर राहिला होता, त्यावर जेव्हां पाणी चढलें, तेव्हां त्याच्याही जिवास धोका होता. नंतर त्यानें ईश्वराची प्रार्थना केल्यामुळें पुढें पाण्याची गति खुंटली, असें त्याचे दरबारी लोक म्हणत. याचप्रमाणें सातारचा किल्ला घेतल्यानंतर जेव्हां यानें परळीचा किल्ला घेतला, तेव्हां त्याच्या वेढ्याचें काम चालत असतां अकस्मात् पूर येऊन तसाच अपाय झाला; आणि त्या कंटक (मावळ) देशामध्यें यानें पुष्कळ पावसाळे काढले, तेव्हां तेथील वादळांनीं यास पुष्कळ दुःख दिलें असावें. तसाच जेव्हां जेव्हां तो फौज घेऊन जात असे, तेव्हां, उतार नाहीं असे ओढे, पूर आलेली औरंगझेबाची बुद्धि व मनोनिग्रह.

त्यास ज्या सोसाव्या लागल्या त्या अडचणी व संकटें.

खोरीं, चिखलट तळ, आणि अरुंद वाटा, यामुळें त्यास याहून अधिक अडचणी प्राप्त होत. केव्हां केव्हां जेथें कांहीं सामग्री मिळावयाची नाहीं, तेथें त्यास मुक्काम करावा लागे, आणि तेणेंकरून त्याच्या बैलबांड्यांचा इतका नाश होई कीं केव्हां केव्हां त्याची फौज अगदीं लंगडी पडत असे. दुसऱ्या (उन्हाळ्याच्या) दिवसांमध्यें तंबूंत व कूच करतांना अतिशय गरमी इजा करी, आणि तशांत पाण्याचा तोटा पडला, म्हणजे मग तर ती अनिवार होत असे. त्याच्या छावणींत वारंवार अन्नाचा तोटा व दुखणीं येत, त्यांतही भरीस मोठे दुष्काळ व पटकीच्या साथी येत असत; आणि या घाडीच्या पल्ल्याबाहेरच्या मुलुखांत शत्रूंनीं संहार केल्याच्या ज्या हकीकती येत, तींहीं करून आणखी खराबी होई; परंतु इतकेंही सर्व आशाभंग होत असतां, औरंगझेबानें आपलें धैर्य सोडिलें नाहीं; तो आपल्या प्रत्येक खात्याचा अगदीं किरकोळीपर्यंत कारभार एकटा चालवी; तो लढायांचे प्रथम बेत घालून देई, आणि त्या चालत असतां अमुक अमुक रीतीनें वर्तावें असें लिहून पाठवीत असे; त्याजकडे किल्ल्यांचे नकाशे पाठवीत, त्यांवरून तो कोणच्या ठिकाणीं हल्ला करावयाचा तें नेमून देई; अफगाणांच्या मुलुखांतील रस्ते खुले कसे ठेवावे; मुलतान व आग्रा येथील बखेडे कसे मोडावे, यांविषयीं, तसेंच कंदाहारशहर कसें परत घ्यावें याविषयींही त्याच्या पत्रांत बेत लिहून ठेविलेले आहेत; इतकेंही असून औरंगझेबाच्या स्वदस्तूरच्या कांहीं तरी हुकुमाशिवाय दक्षिणेंत एखादी टोळी कूच करून गेली, अथवा कांहीं सामानसरंजाम घेऊन लोक आले, असें बहुधा झालेंच नाहीं.

त्याचा अव्याहत उद्योग.

परगण्यांतील अति हलक्या महसूली अम्मलदारांची नेमणूक करणें, अथवा एकाद्या कचेरींत कारकुनाची निवड करणें, हें काम स्वतः करण्यास हलकें असें तो मानीत नसे; आणि हे अम्मलदार लोक कशी वर्तणूक करितात याचा, हेर ठेवून, व जे दुसरे सर्व लोक तिकडून येतील त्यांजवळ खांचीखोंचीच्या चवकशा करून तपास ठेवीत असे; आणि अशा प्रकारचें वर्तमान समजल्यावरून त्यांस हमेशा त्या प्रकरणीं उपदेशपर पत्रें लिहून सावध ठेवीत असे. इतक्या कच्या कामावर लक्ष दिल्यानें वास्तविक रीतीनें कामाचा निकाल होत नाहीं, आणि असें लक्ष ठेवणें हें प्रगल्भ बुद्धीचें चिन्ह आहे असेंही त्यावरून होत नाहीं; परंतु औरंगझेबाचें असें लक्ष असून, राज्यसंबंधीं जीं सर्व मोठीं कामें त्यांविषयींही याची एकसारखी दक्षता असे; त्यावरून जें याच्या बुद्धीचें चापल्य प्रकट होतें, तें कोणत्याही काळांत आश्चर्य करावयास योग्य आहे.

त्याचें लक्ष कच्या कामावर असे.

हे जे सर्व कष्ट त्यास सोसावे लागले, ते त्यानें पूर्वी आपल्या बापाचे जे सर्व अपराध केले, त्यांचें प्रायश्चित्त होत. जी शाहजहानाची दशा झाली, तिचे विचार क्षणभरही याच्या मनांतून नाहींसे झाले, असें दिसत नाहीं; आणि तशी आपली गति होऊं नये, ह्मणून त्यानें सर्व अधिकार, व जागा, व देणग्या देणें वगैरे आपल्या हातांत ठेविलें होतें; तसेंच आपल्याशिवाय दुसऱ्या कोणाशीं त्यांचें नेहमीचें संघट्टण पडूं नये, ह्मणून तो आपल्या सरदारांच्या एका जाग्यावरून दुसऱ्या जाग्यावर बदल्या करीत असे. त्याची आपल्या मुलांवर सार्वकाळ नजर असे, आणि तो नेहमीं त्यांचा बंदोबस्त राखीत असे; त्यांच्या सभोवते हेर असत; लष्करच्या कामांत त्यांस तो बरोबर साथी देत असे त्यांच्या परिवारांत हलक्या जाग्यावर विश्वासू लोक ठेवीत असे; आणि त्यांच्या सर्व कृत्याविषयीं उघड दरखोरी राखीत असे. इतकेंहि करून तो त्यांस सलगीचीं व ओढा दाखवून पत्रें लिही, आणि हमेशा नजराणे पाठवून व उजूतवाजू ठेवून त्यांचीं आपणावर मनें वळविण्याचा, आणि त्यांस आपल्या स्थितीविषयीं त्रास उत्पन्न न होऊं देण्याचा प्रयत्न करी. कांहीं साहजिक स्वभावामुळें, व कांहीं वरच्याच सारख्या हेतूंनीं, तो आपल्या सरदारलोकांबरोबर विचारयुक्त रीतीनें वागत असे, आणि तो त्या सर्वांच्या भजनीं लागल्यासारखा दिसत असे: त्यांचे कोणी सगे मेले असतां, तो त्यांचें सांत्वन करी; त्यांच्या दुखण्याविषयीं चौकशी ठेवी; सरदारांस मोठी प्रतिष्ठा वाटावी, अशा रीतीनें त्यांस मानप्रतिष्ठा देई; तसेंच ज्या देणग्या द्यावयाच्या त्या मोठ्या गौरवानें देऊन अधिक प्रिय करी; आणि कधींही दोष देणें झाला, तर कांहीं तरी मनांत खुशी उत्पन्न होई अशा रीतीनें शब्दांची योजना करून त्याचें तीक्ष्णत्व नरम पाडी. स्वतःस शत्रु उत्पन्न करण्याच्या नाखुशीमुळें, व तसेंच वास्तविक घळमळीत स्वभावामुळेंही, त्याच्या अधिकाराशीं व धर्मसंबंधी दुराग्रहाशीं ज्यांच्या अपराधांचा संबंध नसे, त्यांवर तो अतिशय दयार्द्र दृष्टि करीत असे. इतकेंही यानें केलें तथापि यास लोकप्रीति संपादणें साधलेंसें दिसत नाहीं, आणि स्वतःच्या मुलांविषयीं तर, मनापासून प्रीतीपेक्षां भीतीवर त्याचा विशेष भरंवसा होता. यानें मोअझिमास सात वर्षे कैदेंत ठेविल्यानंतर मुक्त केलें; परंतु त्याविषयीं यास सार्वकाळ अनावड व भीति असे. यानें त्यास काबूल येथील दूरच्या सुभ्यावर पाठविलें, आणि कांहीं वेळपर्यंत तरी मला परत येऊं द्यावें अशी त्यानें इच्छा प्रकट केली असतांही, हा नेहमीं त्याचे आड येत असे, आणि जेणेंकरून तो आपल्या सुभ्यांतील अति

जवळच्या सर्व लोकांविषयीं त्याचा बेभरंवसा.

त्यानें आपल्या मुलांचा केलेला बंदोबस्त.

व दरबारी लोकांचा बंदोबस्त.

दूरच्या प्रांतांत गुंतला जाऊन त्याच्या सर्व शक्ति त्यांत योजिल्या जातील, अशा स्वारींत त्यास गुंतविण्याचा प्रयत्न हा करीत असे. याच्या सरदारांनी कामबक्षास पकडून अटक केली, ती गोष्ट यानें प्रथम पसंत केली, तथापि पुढें तो निर्दोषी आहे अशी याची खातरी झाली. तसेंच एके समयीं याचा आवडता मुलगा अझीम याशीं जी यानें वर्तणूक केली, तिजवरूनही आपल्या मुलांशीं ज्या पद्धतीनें हा वागत असे, ती, व कपट आणि ढोंग हीं करण्याची जी याची स्वभावजन्य प्रीति असे ती, हीं एकदम दृष्टीस पडतात. तो प्रकार असाः— अझीम हा स्वतंत्र होण्याविषयीं घाट घालीत आहे, असा यास वहमा येऊन, यानें त्यास दरबारांत बोलाविलें; त्या शाहजाद्यानें कांहीं निमित्तें सांगितलीं आणि भ्याल्यासारखें दाखविलें; म्हणून मी तुला थोड्या लोकांनिशीं शिकारीस जाण्याच्या वेळीं भेटेन असें यानें त्यास सांगितलें; तेव्हां अझीम निघाला; इकडे औरंगझेबानें त्या भेटण्याच्या ठिकाणासभोंवतीं निवडक स्वारांचा वेढा दिला. मग जसजसा तो शाहजादा याच्या पगड्यांत अधिक अधिक येत चालला, तसतशीं या म्हाताऱ्या पादशाहानें एकामागून एक खुसपटें काढून त्याजकडून हळूहळू आपल्या परिवाराची संख्या कमी करविली; ती इतकी कीं जेव्हां अझीम हा, बाप होता त्या ठिकाणीं पोंचला, तेव्हां त्याजवळ सगळे तीन लोक राहिले. तेथें घोडे धरायास कोणी पुढें सरसावेना, म्हणून त्यास आपल्या सोबत्यांपैकीं दोघे जण त्या कामास ठेवावे लागले; आणि मग तो बाकी राहिलेल्या एका असामीनिशीं पादशाहाकडे प्रविष्ट होईपर्यंत त्या दोघांचीं हत्यारें तेथील लोकांनीं छिनावून घेतलीं. असें होतांच आपण बुडालों असें त्यास वाटलें आणि आतां पुष्कळ वर्षेपर्यंत किंवा जन्मभर, कैद भोगण्याचें दैवीं आलें आहे, असें त्यास निःसंशय वाटलें. परंतु जेव्हां बापाकडे त्यास प्रविष्ट केलें, तेव्हां बापानें त्यास मोठ्या प्रीतीनें आलिंगन दिलें. त्यावेळीं औरंगझेब शिकारीस जाण्याच्या तयारींत होता; तेव्हां त्यानें आपली भरलेली बंदूक अझीमास हातांत धरावयास दिली, आणि नंतर एकीकडच्या डेऱ्यांत नेऊन त्यास आपल्या कुटुंबांतील एक चमत्कारिक तरवार दाखविली, आणि ती त्यास पाहतां यावी म्हणून नागवीच त्याच्या हातांत दिली. नंतर उष्णतेच्या निमित्तानें, परंतु वास्तविक पाहतां आपल्या अंगांत लपवून घातलेली चिलखत नाहीं हें दाखविण्याकरितां, त्यानें आपल्या अंगरख्याचे कसे सोडून झगा एकीकडे केला. याप्रमाणें आपला भरंवसा आहे असें दाखवून, त्यानें अझीमास भरपूर नजराणे दिले, आणि आतां तुम्ही परत जावें, नाहीं तर तुम्हास येथें अटकाव झाला म्हणून तुमचे लोक घाबरतील, असें त्यास सांगितलें. हें सांगणें बेतावरच पडलें; कारण अझीम परत येई तों त्याची छावणी मोडण्याच्या

बेतांत येऊन, त्याची काय गति झाली म्हणून त्याच्या बायका रडून शोक करीत होत्या, असें त्याच्या दृष्टीस पडलें. याप्रमाणें इजा न देतां आपणांस परत जाऊं दिलें, म्हणून त्याच्या मनांत कृतज्ञता उत्पन्न झाली, असें दिसून येत नाहीं; परंतु यानंतर जेव्हां जेव्हां त्याच्या बापाकडून त्यास पत्र येई, तेव्हां तेव्हां तो निस्तेज होई, आणि त्यांतील मजकूर पाहून मनाची खातरी होईपर्यंत त्यास स्वस्थता वाटत नसे, असा लेख आहे.

औरंगझेबास राज्यांत बखेडे माजले.

असें होतें तथापि पुढें दिवसेंदिवस राज्यांत अधिक बखेडे होऊन चोहींकडून घेरूं लागले, ते हटविण्यास, त्याचीं सर्व कपटें व त्याचा सर्व उद्योग, हीं पुरीं पडलीं नाहींत; रजपूत लोक अद्यापि उघड लढायास तयारच होते, आणि त्यांचें पाहून आग्र्याजवळील जाट लोकही पुष्कळ दिवसांपासून तसेंच करूं लागले होते. त्या जाटांवर व पुढें कांहीं दिवसांनीं मुलतान येथील बंडखोरांवर* एका शाहजाद्याबरोबर फौज देऊन पाठविणें जरूर आलें. झुल्फिकाराची फौज थकत चालली, आणि त्यानें पूर्वी केलेल्या यत्नांचा अपुरेपणा अधिकाधिक स्पष्ट होत चालला. जसजशा मोगलांच्या फौजा नाहींशा होत चालल्या, तसतसे मराठे लोक जास्तसे दिसत चालले; त्यांनीं सर्व दक्षिणेचें वाटोळें करून ते माळवाभर पसरले, आणि गुजराथेंतही जबरदस्त लुटीची स्वारी करिते झाले. ते जिकडे जात, तिकडे लुटलेले गांव, नाश केलेलीं शेतभातें, आणि जळालेलीं खेडींपाडीं मागें ठेवून येत.

मराठे लोकांची बढती.

औरंगझेबाची प्रचंड सेना अद्यापि किल्ले घेत चाललीच होती; परंतु तिचा जो शेवटचा जय झाला, तो किंबहुना पराजयासारखाच अपकीर्तिकारक होता. तो असा कीं:—वाकीनखेड म्हणून एक फक्त तटबंदी गांवढें होतें; तें एका पुंडपाळेगाराचें होतें; असें असून तें घेण्यास स्वतः पादशाहास जावें लागून पुष्कळ महिनेपर्यंत वेढा द्यावा लागला. हे जे किल्ले वैगेरे यानें घेतले, त्यांबद्दल या सुमारास याचें नुकसानही होत चाललें. मराठे लोकांस आपले किल्ले परत घेण्याची शक्ति आली, आणि इतके कष्ट करून औरंगझेबानें जे किल्ले मिळविले, ते एकामागून एक त्यांच्या कबूजांत जात चालले. जसजशी त्या मोठ्या फौजेच्या चाकरीची जरूर

मराठे लोक किल्ले परत घेऊं लागले.

* हे बहुधा गुरुगोविंद याच्या हाताखालचे सीखलोक असावे.

वाढत चालली, तसतशी तिची शक्ति कमी होत चालली. लष्करचे लोक भित्रे होत चालले; असे कधींही पूर्वी नव्हते; बैल थकून गेले, आणि देश निर्धूत झाल्यामुळें दुसरेही मिळतनासे झाले; त्याच कारणामुळें धान्यादिकांचा तोटा पडला, आणि खजीना रिता पडल्यामुळें तीं दुरून आणण्याचींही साधनें नाहींशीं झालीं.

पादशाही फौज थकून गेली.

त्यावेळीं उत्तर हिंदुस्थानांतून पुष्कळ पैका येत असे, तथापि याच्या खजिन्याचा पुष्कळ दिवसांपासून गोंधळ झाला होता, आणि जसजशी खजिन्याची स्थिति दुःखकारक होत चालली, तसतसें त्याचें तिकडे दुर्लक्ष होत गेलें. शिपाई लोक आपला चढलेला पगार मागूं लागले म्हणजे यास संताप होई, आणि हा कपाळाला आंठ्या घालून त्यांस उत्तर देई कीं मला लष्कराची गरज नाहीं, याजकरितां जर तुमची खुशी चाकरी करण्याची नसेल, तर तुह्मी तीं सोडून जावें;* आणि पैक्याची तंगी कांहीं कमी व्हावी ह्मणून कांहीं घोडेस्वारांचीं पतकेंही त्यानें कमी केलीं; परंतु त्याच्या फौजेसारख्या फौजेस नियमित पगार आवश्यक होता, आणि जेव्हां तो पुष्कळ दिवस बंद झाला, तेव्हां ते उघड रीतीनें बंड करूं लागले; मग कांहीं तोडजोडींनीं थोडा वेळपर्यंत त्यांची यानें थावटाथावट केली.

खजिन्यामध्यें धांदल झाली.

पुढें जसजसे मराठे त्याच्या फौजेजवळ भिडत चालले, तसतशा त्याच्या अडचणी वाढत चालल्या. ते केव्हां केव्हां अगदीं त्याच्या छावणीच्या हद्दीपर्यंत मुलुख लुटीत, त्याचें धान्य वगैरे सामग्री येत असे ती पकडीत, गुरें वळवीत, दाणावैरण आणणाऱ्या लोकांस साफ कापून टाकीत, पाहरेकरी लोकांस चिडवीत, आणि मजबूत टोळीशिवाय लष्कराच्या हद्दींमधून कोणाच्यानें आपलें डोकें बाहेर काढणें अशक्य, असें करून टाकीत. जर एखादी साधारण टोळी त्यांजवर पाठविली, तर ते तिला हटवीत, किंवा मारून टाकीत; जर

पादशाहाच्या फौजेवर मराठ्यांनीं फार लगट केली.

* पुष्कळ दिवसपर्यंत याच्या लष्करास फार नियमानें पगार पोंचत असे. इ० स० १६९५ त गेमेली कोरी हा असें वर्णन करितो कीं लष्करच्या लोकांस नियमानें दर दोन दोन महिन्यांनीं पगार मिळत असे, आणि त्यांत गडबड झाल्यास ते अगदीं सोशींत नसत.

† एका वेळीं झुल्फिकार खानास यानें असें लिहिलें होतें, कीं "या चांडाळ पायदळाच्या लोकांच्या" गोंगाटानें माझे कान किटून गेले; कावळ्याच्या घरट्यांत कोणी शत्रु आला असतां, जसे ते काव काव करूं लागतात, त्याप्रमाणें हे ओरडत आहेत. दुसऱ्या पत्रांत, हल्लीं पैक्याचा तोटा पडला आहे असें त्यास सुचवून, जर कोणी द्रव्य लपवून ठेविलें असेल तर त्याचा शोध करावा; आणि जर कोणाच्या हातांत सांपडलें असलें, तर तें पाडाव करावें असें भारी आग्रहानें यानें त्यास लिहिलें आहे.

मोठा एलगार झाला, तर ते नाहींसे होत, ते कोठें पळण्यावर जाऊन एखादें शहर लुटीत, तेथें पुनः उपटत; आणि भलत्याच वाटेनें लांबीचा पल्ला करून त्यांचा पाठलाग करणार असे जे मोगललोक त्यांस थकवीत. ते सांप्रत औरंगझेबास तुच्छवत् मानूं लागले; जे त्याच्या चाकरींत होते, तेही शत्रूच्या लोकांत जाऊन मिसळून त्यांबरोबर मेजवान्या खाऊं लागले; आणि अशा प्रसंगीं मुसलमानलोकांस वेडावून त्यांसारिखे डामडौलाचे हावभाव आणि भक्तिपुरःसर नमाज पढणें हीं करून आपला उत्कृष्ट पोशिंदा जो औरंगझेब, त्यास पुष्कळ आयुष्य असो, असें वेषधारी गांभीर्य आणून प्रार्थना करूं लागले. यां वेळीं पादशाहाची इतकी निकृष्ट दशा झाली होती कीं त्यानें कामबक्षाच्या सांगीवरून मराठे लोकांजवळ तहाचें बोलणें लावण्याचा हुकूम दिला. त्या वेळीं जर मराठ्यांची अचाट मागणीं व औद्धत्य, हीं आड येऊन, तें बोलणें बिघडलें नसतें, तर शाहू राजास सोडून देऊन आपल्या अब्रूचा बचाव होई अशा रीतीनें दक्षिणेंतील जमाबंदीवर मराठे लोकांस कांहीं टक्के शेंकडा वार्षिकी हक्क तो बसवून देता, असें संभवतें.

औरंगझेब अहमदनगरास परत गेला.

शेवटीं औरंगझेब निघून परत अहमदनगरास गेला. हें त्याचें शेवटचें युद्धसंबंधीं कृत्य. त्या वेळीं त्याचे (बारबरदारीचे) बैल वगैरे थकून गेले होते, आणि लष्करचे लोक हतवीर्य झाले होते; त्यामुळें हें लटंबर परत कसें गेलें असेल याचा वाचणारांच्यानें सहजच विचार करवेल. सर्व लोक अस्ताव्यस्त व नाउमेद होऊन घाईघाईनें चालले, त्यांत शत्रूंचे बर्कंदाज लोक एकसारखे वार घालीत असत, त्यांच्या आवाजानें यांचे कान किटले; भालेवाले लोकांच्या आरोळ्यांची व हल्ल्यांची त्यांस दहशत बसली, आणि सर्वांस क्षणोक्षणीं असें वाटूं लागलें कीं आतां आपणा सर्वांवर मराठे लोक हल्ला करून आपली पुरी वाताहत करून फडशा करतील. याप्रमाणें फौजेच्या एका भागाची वास्तविकच गति झाली, आणि ज्या शत्रूंस एके वेळीं पादशाह अगदीं तुच्छवत् मानीत होता त्यांच्या हातांत न सांपडावें ह्मणून तो निसटून गेला. या पादशाहाची धर्मभक्तीविषयीं प्रख्याति असे, ह्मणून ही याची शत्रूंपासून सुटका ईश्वरकृपेनें झाली, असें देवभोळे मुसलमान इतिहासकार मानितात.

याप्रमाणें ज्या अहमदनगरांतून पूर्वी वीस वर्षांवर देश जिंकण्याकरितां इतक्या मोठ्या फौजेनिशीं व डामडौलानिशीं तो कूच करून गेला होता, त्याच ठिकाणीं त्याचें महत्व छिन्नभिन्न होऊन तो परत आला, आणि तेथेंच त्याचें ऐहिक चरित्र लवकरच समाप्त व्हावें, असा ईश्वरी संकेत होता.

या सुमारास औरंगझेबाची प्रकृति हळूहळू क्षीण होत चालली होती. एके वेळीं यास आजार झाला, तेणेंकरून हा मरेल अशी भीति पडली; परंतु त्यांतून तो मोठ्या कष्टानें वांचला. त्यानंतर तो पूर्ववत् दरबारांत येत असे, आणि कामाकडेसही लक्ष देई; तथापि काळजी व रोग यांचा भार विशेष जमून त्याखालीं हा शेवटीं दबत चालला. जेव्हां तो अहमदनगरास पोंचला, तेव्हां तो म्हणाला कीं मी आतां आपल्या अखेरीच्या मजलेस आलों. त्यानें जीं पत्रें शेवटीं लिहिलीं आहेत, त्यांवरून त्याच्या शरीरास क्लेश किती होत होते, त्याची इहलोकीं कशी निराशा झाली होती, आणि परलोकाची त्यास कशी भीति पडली होती, हें एकदांच आपल्या दृष्टीस पडतें. शाहजहानाचें चरित्र याच्या ध्यानींमनीं वागत होतेंसें दिसतें, आणि त्या पादशाहाची जी दशा झाली, त्याप्रकरणीं जें कृत्य यानें केलें, त्याबद्दल यास पश्चात्ताप झाला होता असें जरी कोठें यानें दर्शविलें नाहीं, तरी कदाचित् आपलीही तशीच दशा होईल अशी यास किती भीति होती, हें त्याच्या सर्व कृतींवरूनच स्पष्ट होतें.

पादशाहाची शक्ति क्षीण होत चालली.

शाहजहानासारखी आपली गति होईल अशी त्यास भीति पडली.

अशा शेवटच्या कठीण प्रसंगीं साधारण विचाराप्रमाणें जो कांहीं बंदोबस्त असावा तो करण्याविषयीं मोअज्झिमानें सुचविल्यावरून, मी अद्यापि जिवंत असतांच याच्या मनांत राज्य बळकावण्याचें आहे असा त्यानें त्याचा अर्थ केला. पुढें गुजराथच्या हवेनें माझी प्रकृति बिघडून जाते झणून मला अहमदनगरास येण्यास परवानगी द्यावी, असें अझीमाचें पत्र आलें, तें जेव्हां यास वाचून दाखविलें तेव्हां हा मध्येंच बोलिला कीं "शाहजहान आजारी असतां जें निमित्त मी योजिलें होतें, तें हेंच." आणखी म्हणाला कीं "महत्त्वाकांक्षीपणाच्या धुरापेक्षां दुसरी कोणचीही हवा इतकी रोगकारक नाहीं." पुढें अझीमानें माळवा येथील आपल्या नवीन सुभ्यावर जात असतां त्याच्या अतिशय आग्रहामुळें त्यास यानें आपणास भेटावयास येण्याची प्रथम परवानगी दिली, परंतु पुनः त्यास कांहीं निमित्त मिळूं नये असें केलें. त्यापूर्वी नुकतेंच त्यानें कामबक्षास बिजापुरास पाठविलें होतें, परंतु हा जो पाठविला तो अझीमास संतुष्ट करण्याकरितां पाठविला असावा, स्वतःच्या भीतीमुळें नसावा असें दिसतें.

त्याच्या मुलांविषयीं त्यास वहमे आले.

मृत्यु जवळ आला असें पाहून त्यास भीति उत्पन्न झाली.

हे बंदोबस्त होऊन फार वेळ गेला नाहीं, इतक्यांत आपला अंतकाळ जवळ येत आहे असें त्यास समजलें. त्या भयंकर प्रसंगीं त्यानें शाहजादा अझीम यास स्वतः पत्र लिहिलें, किंवा सांगून दुसऱ्याच्या हातून लिहविलें आहे; त्यांत ऐहिक उपदेश व निर्वाणाचीं भाषणें असून मधून मधून कांहीं तुटक तुटक वाक्यें आहेत; त्यांत पश्चात्तापाचे उद्गार आणि परलोकाची भीति यांहींकरून त्याचें अंतःकरण गलबललें होतें, तें बाहेर पडलें आहे. त्या पत्राच्या शेवटीं त्यानें निराश होऊन सर्वत्याग केला असें दिसतें. तो असें लिहितो कीं,—"काय होणें असेल तें होवो, मी माझें जहाज समुद्रांत लोटलें आहे"....."ईश्वर तुझें कल्याण करो ! ईश्वर तुझें कल्याण करो ! ईश्वर तुझें कल्याण करो !" शेवटीं शेवटीं त्याची मर्जी धाकटा मुलगा कामबक्ष यावर बसली होती, यासही त्यानें पत्र लिहिलें. तो उमरीनें लहान होता, यामुळें अझीमाच्या पत्रापेक्षां त्याच्या पत्रांत उपदेश व शिक्षा हीं विशेष सांगितलेलीं आहेत. या पत्रावरून याची स्थिति आमरणान्त पूर्वीप्रमाणेंच होती असें दिसतें. तो असें म्हणतो कीं "आपले उमराव कितीही लषाड असले, तरी त्यांशीं निष्ठुरतेनें वर्तणूक करूं नये. नम्रतेनें व कपटानें आपले हेतु तडीस नेणें हें आवश्यक आहे. इत्यादि." या पत्रामध्येंही वेळोवेळीं याच्या स्वतःच्या स्थितीविषयीं उद्गार निघतात. तो असें म्हणतो कीं "जिकडे मी पाहतों, तिकडे मला ईश्वराशिवाय कांहींच दिसत नाहीं."....."मी पुष्कळ अपराध केले आहेत, त्यांबद्दल मला शासन काय होईल तें समजत नाहीं."....."मृत्यूचे क्लेश मला फार वेगानें गांजित आहेत."....."मी आतां निघालों आहें. जें मी बरें किंवा वाईट केलें, तें तुझ्याकरितां केलें." तो मेल्यानंतर त्याच्या उशीखालीं एका प्रकारचें मृत्युपत्र सांपडलें, तें याच सुमारास झालें असावें. त्यांत त्यानें अशी शिफारस केली होती कीं मोअझिमास सर्वांनीं पादशाह कबूल करावा, आणि त्यानें व अझीमानें राज्याचे हिस्से पाडून घ्यावे. त्यांत एकानें उत्तरेकडील व पूर्वेकडील प्रांत घेऊन आपली राजधानी दिल्ली येथें करावी, आणि दुसऱ्यानें आग्र्याच्या दक्षिणेकडील व नैऋत्येकडील विजापूर व गोवळकोंडें हीं राज्यें खेरीज करून दक्षिणेंतील मुलुखासुद्धां देश घेऊन आग्रा येथें राज्य करावें; आणि विजापूर व गोवळकोंडें या दोन राज्यांचा मुलूख कामबक्षास द्यावा.*

* यानें दुसरें एक मृत्युपत्र केलें होतें; तें इतका घाबरला नसतांना केलेलें असें दिसून येतें. त्यांत राज्याच्या रीतीविषयीं कांहीं साधारण वचनें असून आपलें उत्तरकार्य कसें करावें हें लिहिलें आहे; तें असें कीं यानें स्वतः टोप्या करून विकल्या होत्या, त्या उत्पन्नांतून ४½ रुपये शिलक राहिले होते, तेवढ्यानें उत्तरकार्याचा खर्च करावा. कुराणाच्या प्रती करून जे ८०५ रुपये मिळविले होते, ते गरीबगुरीबांस धर्म करावे.

तो मरण पावला.

याप्रमाणें राज्य करून, आपल्या वयाच्या ८९ व्या वर्षी आणि आपल्या कारकीर्दीच्या पन्नासाव्या वर्षी इ० स० १७०७, फेब्रुआरी तारीख २१ रोजीं औरंगझेब मरण पावला.

त्याचा स्वभाव.

औरंगझेबाचें शूरत्व, शहाणपण, आणि हुशारी, हीं पाहून, त्याच्या कारकीर्दीत त्यास जय कसा मिळाला नाहीं, याविषयीं एक एतद्देशीय इतिहासकार अचंब्यांत पडला आहे; परंतु या पादशाहामध्यें जें वास्तविक व्यंग होतें, तें त्याच्या अंतःकरणांतच होतें. जर यामध्यें कांहीं उदार व मोकळ्या मनाची बुद्धि असती, तर हा थोर पादशाह झाला असता; आणि याच्या धर्मसंबंधीं कोत्या बुद्धीनें याच्या रयतेचें मन यावरून उठलें नसतें; तसेंच याच्या सार्वकाळ अंदेशेखोर व बेभरंवशाच्या स्वभावामुळें याच्या सरदारांचे पाय मोडून त्यांचा उत्साह थंडा पडला नसता.* धर्मसंबंधीं जे याचे अगदीं अल्प समज होते, त्याविषयींचें आतां शेवटचें बोलणें बोलतों; या हलक्या विचारांनीं याच्या राज्याचा पुष्कळ नाश झाला; त्याविषयीं विचार करूं पाहतां, जो वाईट परिणाम झाला, तो होण्यास प्रत्यक्ष जुलूम थोडाच झाला होता; हें ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे. याच्या क्रूरतेच्या किंवा जुलूमाच्या कृत्यांनीं हिंदुलोक संतापले असें नाहीं; परंतु एकसारखी त्यांजवर शिस्त बसवून त्यांस नाउमेदी उत्पन्न केल्यामुळें, ते चिडून गेले; औरंगझेबानें त्यांस सरकारी कामांतून काढून टाकिलें; त्यांजवर मुद्दाम कर बसवून त्यांची अप्रतिष्ठा केली; त्यांच्या यात्रा व सणांचे समारंभ बंद केलें; त्यांच्या देवस्थानांचे केव्हां केव्हां विटे करून, केव्हां केव्हां नाशही केला; आणि दरबारसंबंधीं आगतस्वागताच्या व्यवहारानें किंवा इतर वहिवाटींनीं त्यांच्या देवभोळेपणास डत्तेजन पोचतें असें दिसण्यापुर्ते निमित्त सांपडलें कीं ते व्यवहार व वहिवाटी बंद करण्यास त्यानें कमी केलें नाहीं;

* खाफी खान नामें मुसलमान इतिहासकार यांचें असें वर्णन करितो कीं "तैमूरलंगाच्या वंशांतील अथवा सर्व दिल्लीच्या पादशाहांमध्येंही सिकंदर, लोदी या पादशाहानंतर ईश्वरभक्ति, वैराग्य आणि न्याय यांहीं करून यासारखा प्रख्यात दुसरा कोणी नव्हता; तसेंच शौर्य, सहनशीलता व बुद्धीची स्थिरता हींही याच्यासारखीं कोणाचीं नव्हतीं; परंतु ईश्वराच्या कार्यास मान देऊन तो कोणास शिक्षा करीत नसे, आणि शिक्षा केल्याशिवाय कोणच्याही देशाचा बंदोबस्त राहूं शकत नाहीं, यामुळें आणि याचे उमराव परस्परांची स्पर्धा करीत, त्यापासून जे तंटे उत्पन्न होत त्यांमुळें; जो प्रत्येक बेत तो करी व जी मसलत बांधी, तिजपासून कांहीं चांगला परिणाम होत नसे; आणि जें काम तो हातांत घेई तें दिवसगतीवर जाऊन कधींही शेवटास पोंचत नसे. तो ९० वर्षें वांचला होता, तथापि त्याच्या पंचेंद्रियांतून कोणचीही बिघडलीं नव्हतीं; फक्त त्यास कांहीं ऐकावयास कमी येत असे; परंतु तें दुसऱ्यांच्या नजरेस येण्याजोगें नसे."

असें असून धर्माच्या सबबीनें यानें कोणा हिंदूचा प्राण घेतला, अथवा त्यास कैदेंत टाकिलें, अथवा त्याची जिंदगी हिरावून घेतली, असें झालें नाहीं, अथवा कोणीही आपल्या पूर्वजांप्रमाणें प्रसिद्धपणें कोणताही धर्म आचरीत आल्यावरून, त्यास कोणी विचारिलें असेंही झाल्याचें दिसत नाहीं; तथापि धर्माच्या बाबतींमध्यें परस्पर संशय व वैरभाव असल्यामुळें जसा परिणाम होत असतो, तसा औरंगझेबाच्या पक्षपाती व दुराग्रही स्वभावामुळें झाला, आणि लोकांत जी हटाग्रहाची विरोधवृत्ति उत्पन्न झाली, तशी अतिशय जुलुमाच्या कृत्यांपासूनही थोड्याच वेळीं होत असते.

औरंगझेबाचीं पांचसातशें पत्रें बाळगून ठेविलेलीं आहेत, त्यावरून त्याच्या स्वभावाविषयीं आपणास थोडें थोडें ज्ञान होतें. शिवाय त्याच्या कृत्यांनीं त्याच्या स्वभावांतील मुख्य मुख्य गोष्टी नजरेस पडतात. त्याचा धर्मसंबंधीं इतका दुराग्रह होता, परंतु तो देवभोळा नव्हता. त्यास मनापासून हिंदूंचा त्रास असे, आणि शिया लोकांवरही त्यांहून विशेष भक्ति नसे; परंतु त्यानें मशीदी अथवा इतर धर्मादाय यांत आपला पैका खरचला नाहीं. तो मुलेलोकांच्या कबजाखालीं होता असें दिसत नाहीं, आणि फकीर व दरवेशी यांच्या ओढून ताणून आणलेल्या पवित्रतेस तो वारंवार तुच्छ करीत असे.

त्याच्या राज्यामध्यें जिकडे तिकडे सतत बेभरंवशाची शिस्त असे; प्रत्येक मनुष्याच्या चालीविषयीं तो गुप्तपणें शोध ठेवीत असे, आणि एकमेकांचा परस्परांवर दाब बसावा असे साथी तो निवडून काढीत असे. इतकेंही असून औरंगझेबासारिखा कोणच्याच राजास लोकांनीं अधिक ठकविला नाहीं, आणि कोणाचीही इतकी वाईट चाकरी केली नाहीं.

जेव्हां जेव्हां त्याचे अति जुने, आणि फार लग्याचे मित्र मरण पावले हें वर्तमान त्यास लागे, तेव्हां तो जी वर्तणूक करी, तिजवरून त्याचें अंतःकरण निर्दय असे, हें उघड होतें. हा पुष्कळ वर्षेपर्यंत वांचला होता, तितक्या मुदतींत असे प्रसंग वारंवार आले; त्यावेळीं त्यानें कांहीं धर्मसंबंधीं गोष्टी, अथवा तत्वविचार पुढें आणून, मागून मयताची जिंदगी ताब्यांत घ्यावी, कोणी कांहीं अफरातफर न करील असा बंदोबस्त करावा, त्याच्या ठेवी उकरून काढाव्या, आणि त्याचें लोकांकडील कर्ज तजविजीनें वसूल करावें, असे तो सक्त हुकूम देत असे.

त्याच्या पत्रांत बहुधा कांहीं काव्यांतील वेंचे, अथवा कुराणांतील वाक्यें नाहींतशीं नाहींतच. त्याचीं पत्रें केव्हां केव्हां सलगीचीं असून केव्हां केव्हां त्यांत धट्टाही आहे, त्यांतूनही जीं पत्रें त्याच्या मुलांस गेलेलीं आहेत, त्यांत विशेषेंकरून आहे. ऐंशी वर्षांचा झाल्यावर त्यानें एक पत्र लिहिलें आहे, त्याच्या शेवटीं दोन किंवा तीन शब्दांचे असे कांहीं हसण्याजोगे श्लोक (बैत) आहेत; त्यांतून प्रत्येकांत त्याच्या दरबारांतील मुख्य उमरावांतून कोणेकाच्या तरी प्रस्तुतच्या धंद्याविषयीं विनोदकारक वर्णन केलें आहे.

त्याच्या पत्रांविषयीं.

गेमेली क्यारेरी यानें औरंगझेबास अठ्याहत्तराव्या वर्षीं पाहिलें; तो असें वर्णन करितो कीं हा ठेंगणा व सुदमुदीत असे, आणि वयातीत झाल्यामुळें यास पोंक आलें होतें; याचें नाक लांब, व दाढी वाटोळी असून तिची शुभ्रता त्याच्या पिंवळट कातडीवर विशेष स्पष्ट रीतीनें दिसत असे. तो साध्या पांढऱ्या मलमलीचा पोषाख घाली, आणि त्याच्या पागोट्यांत एक मोठा पाचेचा खडा असे. तो आपल्या उमरावलोकांमध्यें काठीवर टेंकून उभा राही; अर्ज्या घेई; उपनेत्रांशिवाय वाची; त्यांवर स्वहस्तें शेरे लिही; आणि " त्यावेळीं त्याचा चेहेरा हस्तमुख असे, त्यावरून त्यास तें काम आवडत असे, असें दिसे."

हिंदुस्थानांतील सर्व पादशाहामध्यें, औरंगझेबाची मुसलमानलोक विशेष तारीफ करितात. अकबराच्या स्वभावाचें तेज ज्यांच्या दृष्टीस पडलें नाहीं, असे अगदींच अंध असे थोडेच आहेत; परंतु अगदीं विचार करून त्यांत औरंगझेब श्रेष्ठ होता असें न मानणारे, असे त्यांहूनही थोडेच आहेत.

या कारकीर्दींत कांहीं गोष्टी घडून आल्या, त्या जरी विलग आहेत, तरी सर्व राज्याच्या हकीगतीमधून त्या अगदीं काढून टाकाव्या हें नीट नाहीं. त्या येणेप्रमाणें:-जाटलोकांनीं बंड केलें असें वर्णन वर आलेंच आहे; ते शूद्र जातीचे हिंदु असून आग्याजवळील एका प्रदेशांत राहतात; त्या प्रांतांतील मुख्य शहर भरतपूर नामें आहे. सपाट मुलुखांत, आणि आग्रा व मथुरा यांच्या जवळ असूनही, त्यांनीं दिल्ली सरकारास या कारकीर्दींतही पुष्कळ गोंधळांत घातलें, आणि पुढील कारकीर्दींत ते इतके महत्व पावले कीं एके वेळीं ते आग्राही बळकावून बसले होते. हिंदुस्थानांतील सपाट देशांतील लोकांनीं ब्रिटिश सरकाराशीं जी बरीच टक्कर दिली, ती यांनींच दिली, यानंतर कोणी दिली नाहीं.

किरकोळ वर्तमानें.

इ० स० १६९३ त औरंगझेबाच्या कारकीर्दीच्या अडतिसाव्या वर्षी एक तारूं सुरतेहून यात्रेकरू लोक घेऊन मक्केस जात होतें, त्यावर ८० तोफा* व ४०० बंदुका होत्या असें खाफी खान वर्णन करितो. त्यावर एका लहान इंग्लिश जहाजानें हल्ला केला. मोगलांच्या तारवावरील एक तोफ फुटली, आणि इंग्रेजांनीं त्यांच्या तारवावर चढून जाऊन "जरी ख्रिस्ती लोकांस तरवारीनें लढण्याचें सामर्थ्य नव्हतें, तरी, अव्यवस्थेमुळें, तें तारूं त्यांच्या हातीं लागलें," असें वर्णन आहे.

हें झाल्यानंतर औरंगझेबानें आपल्या बंदरांतील इंग्लिश वखारदारांस पकडण्याविषयीं हुकूम केला, आणि मुंबई घेण्याविषयीं हबशी यांस आज्ञा केली.

त्याचा सूड उगविण्याकरितां इंग्लिशांनीं पादशाहाच्या अम्मलदारास पकडलें; परंतु हबशीलोकांचा त्यांशीं सलोखा होता, तो तोडण्याविषयींची हबशांनीं इच्छा दाखविली नाहीं, असें खाफी खान लिहितो. शेवटीं गुजराथच्या सरसुभेदारानें खाफी खानास मुंबई येथें बोलणें करण्याकरितां पाठविलें. आपला स्वीकार मोठ्या डौलानें व चांगल्या व्यवस्थेनें झाला, व त्यावेळीं लष्कराच्या शोभेचाही इंग्लिशांनीं बराच भपका दाखविला, असें तो वर्णन करितो. उंच पोषाख घातलेल्या वयस्क गृहस्थांशीं याचें बोलणें झालें; अशा मोठ्या प्रसंगीं जरी केव्हां केव्हां ते मर्यादेबाहेर मोठ्यानें हंसत तरी त्यांच्या दक्षतेविषयीं व बुद्धीविषयीं यास चांगला ग्रह झाला, असें दिसतें. इंग्लिश लोक म्हणूं लागले कीं पादशाहाचें जहाज चांचे लोकांनीं घेतलें, त्याबद्दल कांहीं आम्ही जबाबदार नाहीं. दुसरी त्यांवर अशी फिर्याद होती कीं ते आपल्या पादशाहाच्या नांवानें पैका पाडतात. त्याविषयीं त्यांनीं असें सांगितलें कीं जेथें मोगलांचा पैका चालत नाहीं तेथेंही आम्हास माल खरीद करावयाचा असतो, म्हणून आम्हास असें करावें लागतें.

या वेळीं कांहींच ठराव झाल्याचें लिहिलेलें नाहीं; परंतु इंग्लिशांनीं कांहीं पैका देऊन त्यांची समजूत काढिली, असें, दुसऱ्या ठिकाणीं कांहीं लेख आहेत त्यावरून, समजतें.

हा कारभार लहानसा असून त्यांत हा स्वतः होता त्याचें यानें वर्णन केलें आहे, आणि हिंदुस्थानच्या दोहीं बाजूंस औरंगझेबाशीं जी लढाई

* या संख्येंत बहुधा अतिशयोक्ति नसावी; परंतु त्या तोफा लहान असाव्या. त्या वेळीं ईस्ट इंडिया कंपनी सरकारच्या ६०० टन म्हणजे सुमारें २१०० खंडींच्या कांहीं जहाजांवर ७० तोफा असत.

इंग्लिशांनीं केली, व पुढें जिजपासून ईस्ट इंडिया कंपनीच्या इतिहासांत मोठा परिणाम झाला, तिजविषयीं हा कांहीं सांगत नाहीं, हें चमत्कारिक आहे. ते अनाडी लढाऊ लोक पुढें केवढ्या महत्वास चढतील हें भविष्य त्यास समजलें नव्हतें.

भाग नववा.

प्रकरण पहिलें.

औरंगझेबानंतर झालेल्या पादशाहांचीं वर्तमानें.

(महम्मदशाह गादीवर येईपर्यंत झालेल्या पादशाहांची हकीगत.)

बहादुरशाह.

शाहजादा अझीम व त्याचा वडील भाऊ मोअझिम यांचा तंटा.

जेव्हां अझीमानें बाप मेल्याचें वर्तमान ऐकिलें, तेव्हां तो लागलाच छावणींत परत आला, आणि मयत पादशाहाच्या मृत्युपत्राविरुद्ध आपणास सर्व हिंदुस्थानाचा पादशाह ह्मणविता झाला.

त्यावेळीं शाहजादा मोअझिम हा काबूल येथें होता, त्यानें तेथें मुकुट धारण करून बहादुरशाह असा किताब घेतला. यास गादी घेण्यास अझीमापेक्षां सबळ सबब होती. नंतर ते दोघे भाऊ आपआपले पक्ष लढून सिद्ध करण्याकरितां तयार झाले. त्यावेळीं राज्यांतील सर्व मुलुख हैराण झाला होता; तथापि त्यांनीं मोठमोठ्या फौजा जमविल्या, आणि आग्र्यापासून थोड्या पल्ल्यावर दक्षिणच्या अंगास त्यांचा प्रसंग झाला. त्यानंतर पुढें मोठी निकराची लढाई झाली, तींत अझीम व त्याचे दोन मोठे प्रौढ मुलगे हे मारले गेले, आणि त्याच्या तिसऱ्या अगदीं लहान अंगावरच्या मुलास शत्रूंनीं कैद केलें. अझीमाच्या दराऱ्यामुळें त्याच्या मुख्य सरदारांतून पुष्कळ त्रासले होते. त्यांत असद खान व त्याचा मुलगा झुल्फिकार खान हे त्याचा तळ सोडून लढाई पाहत राहिले होते. लढाईचा शेवट समजल्यावर ते बहादुरशाह यास शरण गेले; त्यानें कृपेनें त्यांचा स्वीकार करून राज्यांतील मोठे मोठे अधिकार त्यांस दिले.

मोअझीम ऊर्फ बहादुरशाह याचा जय झाला. इ० स० १७०७, जून; हि० स० १११९, रबीअलअवल.

त्यानें अझीमशाहाच्या दुसऱ्या आश्रितांवरही तशीच मेहर नजर केली; परंतु मोनीम खान ह्मणून जो त्याचा काबुलांतील मुख्य सरदार होता, त्यावर त्याचा विशेषेंकरून भरंवसा होता; त्यास त्यानें वजीर नेमिलें. मोनीम हा चांगल्या बुद्धीचा, व तसाच हुशार कारभारी होता; आणि पादशाहाच्या स्वभावांत अतिशय ढिलेपणा येवढाच दोष होता, यामुळें मोनीम कारभारावर आल्यानें बहुतेक प्रजेस संतोष झाला. कारण औरंगझेबाचा धर्मसंबंधीं विरक्तपणा व

हटाग्रही लढाया यांपासून जें त्यांचें नुकसान होई त्यांतून सुटका होईल अशी लोकांस आशा होती.

शाहजादा कामबक्ष यानें दक्षिणेंत बंड केलें.

शाहजादा कामबक्ष हा गर्विष्ठ व त्राट्य पुरुष होता, तथापि त्यानें अझीमचा अधिकार कबूल केल्यावरून अझीमानें त्याच्या जाहगिरीस मंजूरी दिली होती; परंतु तो बहादुरशाहाचा अधिकार कबूल करीना, तेव्हां प्रथम त्या पादशाहानें त्याचें मन आपणाकडे समजुतीनें वळवून घेण्याविषयीं यत्न केला; परंतु तो व्यर्थ गेल्यावर त्यानें त्याजवर दक्षिणेंत स्वारी केली, आणि हैदराबादेजवळ एका लढाईंत त्याचा पराजय केला; तींत कामबक्ष घायाळ होऊन त्याच दिवशीं मरण पावला.

त्याचा पराजय होऊन तो मरण पावला. इ० स० १७०८, फेब्रुआरी; हि. स. १११९, झिकाद.

पादशाह दक्षिणेंत आल्यामुळें मराठे लोकांशीं कोणच्या रीतीनें वागावें याचा विचार करणें जरूर पडलें. जेव्हां औरंगझेब मरण पावला तेव्हां जी मोगलांची स्थिति होती त्या वेळेपेक्षां सांप्रत मराठ्यांशीं चांगला बंदोबस्त स्वल्प रीतीनें होण्याजोगी होती. त्यावेळीं मराठ्यांचा जो वास्तविक राजा शाहू, तो मोगलांच्या हातीं कैदेंत होता, आणि त्याचा चुलता राजाराम याची विधवा ताराबाई ही आपल्या लहान मुलाच्या नांवानें राज्यकारभार चालवीत असे. परंतु मोगलांनीं रायगड घेतल्यावर कोणी तरी मुख्य कर्त्ता पाहिजे अशी जरूर लागल्यामुळें मराठे लोकांनीं राजाराम गादीवर बसविलें होतें, तथापि त्याचा पुतण्या शाहू याचा वंशपरंपरेचा हक्क ते विसरले नव्हते, आणि त्यामुळें पूर्वीसारखें कारण नसतां (राजाराम मेल्यावर हल्लीं) पुनः त्यास राज्यपदापासून दूर ठेविलें हें पाहून त्यांस बरें वाटलें नाहीं. या दोन्ही पक्षांच्या भांडणांपासून आपला फायदा करून घेण्याच्या हेतूनें शाहजादा अझीम यानें बहादुरशाहावर चढाई करण्याच्या वेळीं शाहूस कैदेंतून मुक्त केलें. त्यावेळीं तो प्रौढ वयाचा झाला होता, आणि अझीमानें त्यास वचन दिलें होतें कीं जर तुझा हक्क तुझ्यानें स्थापवला, तर मी तुझ्याबरोबर तुझा फायदा होईल अशा रीतीनें तह करीन. ही मसलत झुल्फिकाराच्या सूचनेवरून अझीमानें मान्य केली; ती पुरी लागू पडली. कारण मराठे सरदारांनीं निरनिराळे पक्ष स्वीकारले; त्यामुळें असें

बहादुरानें दक्षिणेंत केलेलीं कृत्यें.

मराठे लोकांची स्थिति.

रामास गादीवर

राजा शाहू व ताराबाई यांच्या फळ्या.

झालें कीं त्यावेळीं याचे शत्रु मोगल हे जरी पुढें आपलें संरक्षण करण्यास असमर्थ होते तरी त्यांजवर मराठे लोकांनीं कहर न करितां, ते आपसांतच लढाया करूं लागले; त्यामुळें मोगललोकांची अगदीं नातवानींची दशा आली असतां, यांनीं त्यांस कांहीं इजा दिली नाहीं. नंतर जेव्हां बहादुरानें मराठ्यांकडे लक्ष लाविलें, त्यावेळीं त्यांच्या आपसांतील तंट्यांत शाहू जितेल असें धोरण दिसत होतें. त्या वेळीं झुल्फिकारावर पादशाहाची फार मर्जी असे. त्याची अशी इच्छा होती कीं पूर्वी औरंगझेबानें जें मराठ्यांस देण्याचें कबूल केलें होतें, तितकें देऊन त्यांशीं तह करावा; परंतु वजीर मोनीम खान हा त्या तहाच्या ठरावांस जरी कबूल होता, तरी तो ठराव ताराबाईशीं करावा अशी त्याची मर्जी होती, त्यामुळें तें सर्व बोलणें पडून राहिलें.

दाऊद खान पन्नी यास झुल्फिकार खान याच्या वतीनें दक्षिणेंत ठेविलें.

जेव्हां बहादुरशाह दिल्लीस परत गेला, त्यावेळीं त्यानें दक्षिणच्या सरसुभ्याचें काम झुल्फिकार खान यास दिलें; परंतु त्या सरदारास दरबारांतून पाठविण्यास सवड नव्हती, यामुळें औरंगझेबाच्या लढायामध्यें पूर्वीच प्रख्यात झालेला असा दाऊद खान पन्नी नामें एक पठाण सरदार होता, त्यास त्यानें झुल्फिकाराचा दुय्यम ठरवून तिकडील कारभार त्याच्या हवालीं करून ठेविला.

त्यानें मराठ्यांशीं तह केला.

दाऊदानें आपल्या मुख्याच्या अभिप्रायाप्रमाणें वर्तून शाहूशीं स्वतः ठराव केला, आणि मी कामावर आहें तोंपर्यंत चौथाई देईन, असें कबूल केलें; परंतु ती चौथाई माझे लोक वसूल करितील, त्यांत मराठ्यांनीं हात घालूं नये असा करार केला.

रजपूत लोकांशीं बंदोबस्त.

या बंदोबस्तामुळें, या कारकीर्दीच्या अखेरीपर्यंत दक्षिणेंतील मुलुख स्वस्थ होता; तेणेंकरून बहादुरास दुसऱ्या कारभारांकडे लक्ष पोंचविण्यास फुरसूद झालीः तिकडेही त्यास बंदोबस्त करण्याचीही, किंबहुना यासारखीच जरूर होती. तो कामबक्षावर जात असतां त्यानें रजपूतलोकांवरोबर जे आपले तंटे होते, ते मिटविण्याचा यत्न केलाः त्यानें उदेपूरच्या राण्याशीं तह केला; त्यांत त्याचा सर्व घेतलेला मुलुख परत दिला; धर्मसंबंधी गोष्टी ज्या रीतीनें अकबराच्या वेळीं होत्या, त्या रीतीनें पुनः चालू केल्या; आणि राण्यास दक्षिणेंत मोगलांच्या तैनातीस जें एक पतक ठेवावें लागत असे, तें त्यास माफ दिलें: सारांश, स्वतंत्र येवढें एक नांवमात्र खेरीज करून बाकी सर्व प्रकारें त्याची स्वतंत्रता यानें कबूल केली. बहुधा याच ठरावाप्रमाणें त्यानें मारवाडचा राजा

अजीतसिंग याशीं तह केला होता, परंतु त्याचें जें पतक याच्या तैनातीस असे, तें मात्र राखलें होतें. जयपूरचा राजा जयसिंग हा कधीं आपणास स्वतंत्र म्हणवूं लागला नव्हता, परंतु वरील लढाईत अझीमाच्या पक्षास मिळाला होता; म्हणून त्याजवर यानें फार सक्तीचे ठराव बसविले. त्याच्या राजधानींत यानें आपलें लष्कर पाहऱ्याकरितां ठेविलें; आणि जरी त्यास पादशाही लष्करांतील जयपूरच्या पतकाचें आधिपत्य घेऊं दिलें होतें, तरी त्याच्या स्वतःच्या राज्यांतील त्याचा सर्व अधिकार यानें घेतला होता, असें दिसतें. पुढें पादशाहाचें लष्कर दिल्लीकडे जात असतां, जेव्हां नर्मदेस जाऊन पोंचलें, तेव्हां अजीतसिंगासही राग येण्यास कांहीं कारण झालें; मग ते दोन्ही राजे आपल्या लष्करांसुद्धां निघून गेले, आणि मोगलांशीं लढाई करण्याकरितां त्यांनीं कट केला. कामबक्ष मरण पावल्यावर दक्षिणेंतील तंटा संपला; तेव्हां बहादुरशाहाचें लक्ष वरील कट मोडण्याकडे लागलें; परंतु हा रजपूतांच्या मुलुखांत जाऊन पोंचण्यापूर्वी सीकलोकांनीं सरहिंदशहर घेतलें, हें वैगरे दुसरें पंजाबांतील कारभाराच्या स्थितीचें असें वर्तमान आलें कीं यास आपले केलेले वरील बेत सिद्धीस नेण्यास संधि सांपडली नाहीं.

अशी स्थिति झाल्यामुळें रजपूतलोकांशीं तह करण्याविषयीं हा उत्सुक झाला; परंतु हा विश्वासघात करील, या भीतीनें तो बंदोबस्त होण्यास मोठी अडचण पडली, म्हणून यानें आपला मुलगा शाहजादा अझी मुश्शान यास त्यांजबरोबर भेटावयाच्या ठिकाणीं येण्याकरितां त्यांजकडे पाठवून दिलें. मग पादशाह कूच करून ज्या रस्त्यानें जात होता तेथेंच एका ठिकाणीं त्या उभयतांची भेट झाली, त्यावेळीं ते राजे आपल्या फौजा घेऊन आले होते. पादशाहानें त्यांचीं सर्व मागणीं कबूल केलीं; मग तेही उदेपूरच्या राण्याच्याच पायरीप्रमाणें होऊन राहिले असें संभवतें.

त्यांशीं यानें तह केला.

इ०स० १७०९; हि० स० ११२१.

वर सांगितल्याप्रमाणें यावेळीं पादशाहास सीकलोकांवर चालून जावें लागलें; त्यांचा मुळीं एक निराळा धर्मसंबंधी पंथ होता; ते त्या वेळीं नुकतेच नांवास येत होते, आणि सांप्रत हिंदुस्थानांतील राज्यांमध्यें त्यांचें वजन पुष्कळ पडून गेलें आहे.

सीकलोकांची उत्पत्ति.

त्यांच्या धर्माचा स्थापक नानक; हा पंधराव्या शतकाच्या अखेरीच्या सुमारास होता; तो कबीराचा शिष्य म्हणून एका प्रकारचा एकेश्वरमती हिंदु होता; परंतु धर्माच्या कामांत अगदीं निराग्रह असावा, हें याचें स्वतःचें विलक्षण मत असे. ईश्वराची भक्ति

त्यांचा पंथ गरीब होता.

करावी हें अवश्य आहे, परंतु ती कोणत्याही प्रकारें केली असतां चिंता नाहीं, आणि ईश्वराच्या दृष्टीनें हिंदूंची व मुसलमानांची सेवा एकसारखीच आहे; याप्रमाणें त्याचा अभिप्राय असे. हा धर्म आचरण करणारांनीं सर्व मनुष्य-जातीशीं मैत्रीनें वागावें, असा त्या धर्माचा कटाक्ष होता, परंतु अशीं सर्वात्मक स्नेहभावाचीं मतें मुसलमानांतील दुराग्रही लोकांस विशेषेंकरून त्रासकारक झालीं; यामुळें या पंथाची हळू हळू वृद्धि १०० वर्षांहून जास्त झाल्यानंतर मुसलमानी सरकार त्यांचा द्वेष करूं लागलें, आणि अकबर मरण पावल्यापासून एक वर्षाच्या आंत इ० स० १६०६ त त्यांच्या गुरूचा त्यांनीं प्राण घेतला. यापूर्वी सीक हे कांहीं उपद्रव न देतां स्वस्थपणें राहिलेले होते; परंतु हें जुलूमाचें कृत्य झाल्यानंतर, त्यांचें स्वरूप बदलून त्यांस लढाईचा त्वेष भरला. त्यांच्या मयत गुरूचा मुलगा हरगोविंद याच्या हाताखालीं एकत्र होऊन त्यांनीं शस्त्र धरिलें. हरगोविंदास सूड घेण्याची बुद्धि झाली असून आपणावर जुलूम करणारे जे मुसलमान त्याविषयीं संताप उत्पन्न झाला होता; त्याचप्रमाणें तो त्या सीकांचीं मनें वळविता झाला. मग ते उघडपणें मोगल सरकारचे द्वेष्टे झाल्यामुळें ते अजूनपावेतों लाहोरपासून जवळ राहत असत तेथून त्यांस हांकून लाविलें; तेव्हां त्यांस उत्तरेकडील पहाडांत आश्रयाकरितां जाऊन राहणें पडलें. त्यांमध्यें आपसांत कलह उत्पन्न होत, तथापि त्यांनीं मुसलमानांशीं तसाच द्वेष चालविला, आणि तेणेंकरून त्यांचा लढाऊपणाही दृढतर झाला. पुढें इ०स० १६७५त हरगोविंदाचा नातू, व नानकापासून दहावा पुरुष गुरु-गोविंद हा गादीवर बसला. या नानकाच्या मनांत सीक-लोकांस एकत्र करून त्यांचें धर्मसंबंधीं व देशरक्षणसंबंधीं एक लोकसत्ताक राज्य करावें, अशी कल्पना आली; आणि ती त्यानें यूनानी कायदे करण्याच्या शिस्तवार पद्धतीप्रमाणें तडीस नेली.

मुसलमानलोक त्यांचा छल करूं लागले.

त्यांनीं बंड केलें.

गुरुगोविंदा-विषयीं.

यानें सीक-लोकांचें धर्मसंबंधीं व देशरक्षण-संबंधीं एक लोक-सत्ताक राज्य केलें.

आपल्या मंडळीचा जमाव जास्त व्हावा म्हणून तींतील लोकांमधील जाति-भेद नाहींसा केला, आणि जे आपल्या पंथांत येतील ते मुस-लमान असोत, अथवा हिंदु असोत, ब्राह्मण असोत किंवा चांडाळ असोत, तथापि त्या सर्वांस अगदीं बरोबरीच्या नात्यानें तो घेऊं लागला, आणि आपल्या पंथाचें वेगळेपण राहावें, व आपले पंथी इतर लोकांपासून ओळखतां यावे म्हणून त्यानें एक विलक्षण पोषाख व रीतिभाती

त्यांचीं मतें व रीतिभाती.

सुरू केल्या; प्रत्येक पुरुष जन्मला, म्हणजे तेव्हांपासून अथवा त्यास उपदेश होऊन तो या धर्मांत आल्यापासून, त्यानें शिपाईगिरीची शपथ घेतली असे; आणि त्यानें सर्वकाळ कांहीं तरी रूपानें आपल्याबरोबर तिखें बाळगावें, निळे कपडे घालावे, शेंडी व दाढी वाढवावी, आणि शरीरावरील दुसऱ्या कोणत्याही ठिकाणचे केंस कातरूं नये अथवा काढूं नये, असे त्याचे नियम असत.

हिंदूंच्या देवांस मान द्यावा, व ब्राह्मणांची प्रतिष्ठा ठेवावी, हे नियम राखले होते; आणि गोवधाची अगदीं साफ मनाई केली होती; परंतु बाकी खाण्या-पिण्याविषयीं दुसरे अडथळे काढून टाकिले; देवपूजेचे साधारण प्रकार सोडून दिले; रामराम करण्याची नवीन तऱ्हा चालू केली, व जन्मापासून ज्या संसारांतील मुख्य गोष्टी घडून येतात त्या करावयाच्या वेळीं जे संस्कार होतात, ते जुने टाकून नवीन सुरू केले; याप्रमाणें झाल्यामुळें लोकांच्या स्थितींत इतका साफ बदल झाला कीं सांप्रत जरी सीकलोकांच्या पुष्कळ विलक्षण चाली सुटल्या आहेत, तरी हिंदुस्थानांतील दुसऱ्या कोणत्याही मूळच्या जातींच्या लोकांप्रमाणें यांचें स्वरूप निराळें होऊन राहिलें आहे. सीकलोक हे उंच, व शरीरानें कृश आहेत, आणि इतके उत्तरेकडील असून त्याप्रमाणें पाहिलें असतां काळे आहेत; ते घोड्यावर बसण्यामध्यें चपल व बर्केदाजींत हुशार आहेत; ते अद्यापि सर्व शिपाईच आहेत, परंतु पूर्वीप्रमाणें आतां वेडगळ नाहींत; त्यांस शिक्षेची जिल्हई मिळालेली नाहीं, तथापि ते मनाचे मोकळे, मंडळींत राहण्यास लायक, व सर्व प्रकारची आणि पाहिजे तितकी ख्यालीखुशाली त्यांस प्रिय आहे.

प्रथम ते अगदीं दबून गेले.

गुरुगोविंदाच्या कारकीर्दीत त्यांचा स्वभाव अगदीं भिन्न होता. त्या-वेळीं धर्माविषयीं श्रद्धा व शत्रूंविषयीं द्वेष या विकारांनीं त्यांचीं मनें अगदीं भरून गेलीं होतीं, आणि आपल्या पक्षाची चांगली अखेरी करण्याकरितां पडेल तें करायास व सोसायास ते तयार असत; परंतु याप्रमाणें मोगलांशीं लढून त्यांचा सूड उगविण्याची मसलत पार पाडण्याजोगा त्यांचा जमाव नव्हता; त्यामुळें पुष्कळ दिवस लढल्यानंतर मोगलांनीं गुरुगोविंदाची सर्व ठाणीं घेतलीं, त्याची आई व मुलें यांची कत्तल केली, आणि त्याच्या परिवारांतून कोणास मारिलें, कोणाचे हातपाय तोडले, व बाकीच्यांची वाताहत करून सोडली. याप्रमाणें अनर्थ झाल्यामुळें, गुरुगोविंदाची अक्कल गेली अथवा निदान त्याचें तेज तरी नाहींसें झालें, असें दिसतें; कारण पुढें त्याची भीति इतकी कमी झाली कीं तो मोगलांच्या राज्यांत आला तरी त्यास कोणी हरकत

केली नाहीं; नंतर तो दक्षिणेंत नांदेड येथें असतां एका शत्रूनें त्याचा खून केला. एखाद्या धर्माच्या वृक्षास पाळें फुटल्यावरही केव्हां केव्हां तो उपटून टाकितां येतो, परंतु तसें करावयास पुष्कळ दिवसपर्यंत एकसारखा त्या धर्मवायाचा छल केला पाहिजे. असें असून मोगलांच्या राज्यांतील दुसऱ्या बखेड्यांमुळें तसा छल त्यांस सांप्रत करतां आला नाहीं.

त्यांनीं कांहीं जुलूम केल्यामुळें, उलट त्या सीकांचें धर्मांपिसें जास्त वाढलें, आणि त्यांच्या मनांत मुसलमानांचा सूड उगविण्याची दुष्ट बुद्धि उत्पन्न होऊन, ती लवकरच चौताळली. पुढें बंधु नामें कोणी गुरु झाला; तो मूळपासून वैरागी होता, आणि त्याचा स्वभाव अति क्रूर असून मसलतीविषयीं तो धीट व साहसी असे. त्याच्या हाताखालीं सीकलोक आपल्या दडालेल्या ठिकाणांतून पुनः बाहेर आले; आणि पंजाबच्या पूर्वेकडील भाग लुटते झाले. त्यावेळीं ते जिकडे जिकडे गेले, तिकडे कधीं कोणी ऐकिलीं नाहींत अशीं क्रूर कर्मे त्यांनीं केलीं; मशीदी मोडून टाकिल्या, ही तर ओघासच गोष्ट आली होती; तसेच मुसलेलोकांचीही त्यांनीं कत्तल केली; परंतु त्या सीकांच्या क्रोधास धर्माविषयीं कांहीं विचार, अथवा वय किंवा स्त्रीपुरुषादि जाति पाहून कांहीं दया, या दोहींचें आवरण नव्हतें; म्हणून त्यांनीं मनस्वी क्रौर्य करून शहरांच्या शहरांची कत्तल करून टाकिली, आणि मेलेल्यांचीं प्रेतेंही उकरून हिंस्र पक्षी व पशु यांस खावयास टाकून दिलीं. हीं घोर कर्मे मुख्यत्वेंकरून सरहिंद येथें झालीं. सीकांनीं तेथील अधिकाऱ्यास रणभूमीवर लढाई करून पराजित केलें, आणि तें शहर घेतलें; मग तेथें वर सांगितल्याप्रमाणें झालें. आतां त्यांनीं असा प्रकार सरहिंदेस मात्र केला असें नाहीं, तर सतलज व यमुना यांच्या पूर्वेकडील देशांत, सारणपुरापर्यंत त्यांनीं चाल केली होती, तेथपर्यंत वाटोवाट ते अशींच क्रूर कर्मे करीत आले. शेवटीं प्रांतांतील अम्मलदारांनीं त्यांची गति बंद केल्यावर, लुधियाना व पहाड, यांच्यामध्यें सतलजनदीच्या वरील फांट्याच्या किनाऱ्यावरील प्रदेशांत ते निघून गेले. त्या वेळीं त्या देशांत त्यांचें मुख्य ठाणें होतें असें दिसतें, आणि जेव्हां त्यांस सपाट मुलुखांतून पळून जावें लागे तेव्हां त्यांस तेथून जवळ व सोपा मार्ग होता, त्यामुळें त्यांच्या स्थितीस ती जागा योग्य होती.

त्यांचें धर्मपिसें.

बंधूच्या हाताखालीं त्यांनीं जय मिळविला, लूट केली, व क्रूर कर्मे आचरलीं.

यावेळीं ते तेथें फार दिवस लपून राहिले नाहींत. नंतर जेव्हां त्यांनीं पुनः हल्ला केला, तेव्हां एकीकडे लाहोरच्या जवळजवळपर्यंत, व दुसरीकडे खुद्द दिल्लीपर्यंत मुलुख त्यांनीं फस्त केला.

बहादुरानें त्यांजवर स्वारी केली आणि त्यांस पहाडांत पळविलें.

पुढें त्यांचें मोठमोठे हल्ले येऊं लागल्यामुळें बहादुरशाहास त्यांजवर स्वतः चालून जाणें जरूर आलें. त्यानें त्यांस लवकरच त्यांच्या हद्दींतून हांकून देऊन पहाडाचा आश्रय करण्यास लाविलें; परंतु त्यांस पुरे जेर करण्यास पुष्कळ प्रयत्न पाहिजे होता. शेवटीं त्यांचा नायक बंधु यास एका किल्ल्याचा आश्रय धरून राहणें भाग आलें; तेव्हां त्यांस अन्नाचा तोटा पाडला तरच ती जागा हातीं येते, याशिवाय दुसरी आशा नाहीं असें झालें; म्हणून पुष्कळ दिवसपर्यंत पादशाहानें वेढा सक्तीनें चालविला, तेव्हां सीकलोकांस अतिशय क्षुधेची पीडा सोसावी लागली, आणि त्यांतून पुष्कळ लोक मरूनही गेले, तथापि त्यांनीं त्या जाग्याचें रक्षण करण्याचें सोडिलें नाहीं. जेव्हां पुढें टक्कर मारण्याची आशा राहिली नाहीं, तेव्हां आंतील लोक जिवावर उदार होऊन बाहेर निघाले; या साहसामध्यें पुष्कळ लोक मरून गेले, आणि पुढें मुसलमानलोकांस कोणी आड न येतां त्यांनीं तो किल्ला घेतला. त्यामध्यें एक पुरुष होता; तो त्यांचा मुख्यसा दिसे, आणि त्यानेंही आपण पुढें दिसावें म्हणून होते तितके उपाय योजिले होते. त्यास त्यांनीं कैद करून मोठ्या जयजयकाराने नेलें. जेव्हां तो त्यांच्या छावणींत पोंचला, तेव्हां पाहतात तों, तो कोणी हिंदु असून सीक झालेला आहे, व तो गुरूचें संरक्षण करण्याकरितां आपल्या जिवावर उदार होऊन राहिला आहे, आणि

बंधू पळून गेला.

बंधू हा त्या हल्ल्याच्या गर्दींत पळून गेला आहे असें त्यांच्या दृष्टीस पडलें. त्या बंदीवानाची गुरुभक्ति पाहून पादशाह थक्क झाला, व त्यानें त्याचा जीव घेतला नाहीं, परंतु बुद्धि कृपण करून त्यास लोखंडी पिंजऱ्यांत अडकवून दिल्लीस पाठविलें.

बहादुरशाह मरण पावला. इ० स०१७१२, फेब्रुआरि; हि० स० ११२४, मोहरम.

नंतर आपल्यामागें सीकलोकांची देखरेख करण्याकरितां, आणि त्यांचे हल्ले बंद करण्याकरितां एक टोळी ठेवून, पादशाह लाहोरास परत आला. याप्रमाणें हा हेतु पुरा तडीस गेला नाहीं, आणि सीकलोकांची सत्ता पुनः वाढत चालली; इतक्यांत बहादुरशाह लाहोर येथें मरण पावला, त्या वेळीं त्याच्या वयास चान्द्रमानानें ७१ वें वर्ष लागलें होतें, आणि त्याच्या कारकीर्दीचें पांचवें वर्ष चाललें होतें.

बहादुरशाह मरण पावल्यावर त्याच्या मुलांमध्यें चालीप्रमाणें कलह लागला. त्याचा वडील मुलगा जो पुढें जहांदरशाह या नांवानें गादीवर बसला, तो मंदबुद्धि होता, त्यामुळें त्याचा दुसरा मुलगा अझीमुश्शान याचा पगडा विशेष झाला होता; उमरावलोक व फौज या सर्वांचा त्यास आश्रय होता, त्यामुळें दुसऱ्या प्रतिस्पध्यांवर त्याचें अनिवार वर्चस्व होतें असें दिसत होतें. परंतु त्याचे दुसरे तीन भाऊ एकत्र मिळाले होते, आणि झुल्फिकार खानाच्या शिकवण्यांनीं व खोट्या वचनांनीं एकत्र राहिले होते: झुल्फिकार खानास मसलती व कपट यांची पूर्वीसारखीच प्रीति असे. असें होतें तथापि तो त्या तिघां भावांचा एक विचार थोडे दिवस, अझीमुश्शान मरेपर्यंत, चालला; नंतर बाकी राहिल्या भावांपैकीं दोघांजणांचें लवकरच उघड फाटलें, आणि त्यांच्या लढाईत ज्याचा जय झाला होता, त्याजवर दुसऱ्या दिवशीं तिसऱ्या भावानें स्वारी केली; परंतु त्याचा पराजय होऊन तो मारला गेला, तेव्हां जहांदरशाह हा गादीचा निर्विवाद मालक झाला.

त्याच्या मुलांचें भांडण.

झुल्फिकार खानाच्या मसलती.

त्यानें जहांदरशाहाचा जय करून दिला. इ० स० १७१२, मे किंवा जून; हि० स० ११२४, जमादि अल् अवल

जहांदरशाह.

जहांदरशाह सिंहासनावर बसतांच, त्यानें झुल्फिकार खान यास वजीर नेमिलें. या कपटी व बद्धिमान् सरदारानें वरील सर्व तंत्रांत जहांदराच्या पक्षास पाठबळ दिलें होतें. त्याचें कारण असें होतें, कीं या शाहजाद्याचा स्वभाव हलकट व आळशी होता, म्हणून मोठ्या अधिकारप्राप्तीची इच्छा करणाऱ्या प्रधानास हातांत खेळवायास हें बाहुलें योग्य, असा त्यानें विचार केला होता.

जहांदरशाह गादीवर बसला.

त्याचा नाकर्तेपणा.

त्याप्रमाणें पहिल्यापासून त्यानें सर्व राज्यांतील अम्मल बळकाविला, आणि पादशहाशीं अतिशय गर्वानें वर्तून, त्यास अगदीं तुच्छ मानूं लागला. आपल्या दुर्व्यसनांनीं व दुसऱ्या मूर्खपणांनीं पादशाहानें आपली अब्रू कमी करून घेतली होती; परंतु त्याशिवाय आपल्या प्रीतींतील राक्षेच्या सग्यांविषयीं तो पक्षपात करीत असे, यामुळें सगळे उमरावलोक खफा झाले होते. असें त्याचें आचरण नसतें, तर झुल्फिकारास अशी वर्तणूक करण्याचा धीर झाला नसता. वर सांगितलेली राख ही एक कलावंतीण होती, आणि तिचें कुटुंबही त्याच बेअब्रूदार वर्गांतील

झुल्फिकार खानाचा दरारा.

होतें. असें असतांहीं, उमरावलोकांस सोडून तिच्या सल्ल्यांस पादशाहानें मोठ्या हुद्यांवर चढविलें आणि त्यांनीं पुष्कळ प्रसंगीं मानकरी लोकांचा उपमर्द केला, तथापि पादशाहानें त्यांस कांहीं शिक्षा केली नाहीं. या प्रकारच्या कृत्यांमुळें उमरावलोक त्रासून पादशाहाच्या पक्षास मिळतनासे झाले; तथापि झुल्फिकार खानाचा गर्व व जुलूम, हे लवकरच सर्व प्रतींच्या लोकांच्या नजरेस पडूं लागले, त्यामुळें त्याशींही त्यांचीं मनें संतुष्ट झालीं नाहींत. याप्रमाणें त्यांमध्यें नाखुशी उत्पन्न झाली, तिजमुळें पुढें उघड रीतीनेंही त्यांनीं कंबर बांधिली असती असें नाहीं संभवतसें नाहीं; परंतु इतक्यांत बाहेरून एक संकट प्राप्त झाल्यामुळें तिकडे सर्वांचें लक्ष लागून गेलें. तो प्रकार:—

सर्व लोकांत बेदिली उत्पन्न झाली.

जेव्हां जहांदर प्रथम गादीवर आला, तेव्हां जेवढे शाहजादे त्याच्या हातांत सांपडले, त्यांस त्यानें ठार मारून टाकिलें, हा प्रथमच्यांतला एक पराक्रम केला. जे याच्या हतांत सांपडले नाहींत, त्यांमध्यें अझीमुश्शानाचा मुलगा फरुख्शीर हा होता. तो बहादुरशाहाच्या मरण समयीं बंगाल्यांत होता. बहादुर मरण पावल्यावर, आणि अझीमुश्शानाचा नाश झाल्यावर त्यानें बहारचा सुभेदार सय्यद हुसेन अली याच्या दयेचा व विश्वासुपणाचा आश्रय केला. हुसेन अली हा त्याच्या बापाचा जुनाट आश्रित होता. त्यानें मोठ्या उत्सुकतेनें त्याचा पक्ष धरिला, आणि अलाहबादेचा सुभेदार आपला भाऊ सय्यद अब्दुल्ला याजकडूनही आग्रहानें तो पक्ष धरविला.

शाहजादा फरुख्शीर यानें बंगाल्यांत बंड केलें.

त्यास बहार व अलाहबाद येथील सुभेदार अब्दुल्ला व हुसेन अली यांनीं मदत केली.

या उमरावलोकांच्या सहाय्यानें फरुख्शीरानें प्रयागास फौज जमविली; त्यास वाटेनें अटकाव करण्याकरितां जी फौज आली होती ती हटवून लाविली, आणि आग्र्याजवळ कूच करून गेला, इतक्यांत जहांदरशाह व झुल्फिकार खान हे ७०,००० लोकांनिशीं त्यास आडवे आले. पुढें युद्ध मोठ्या निकराचें झालें, त्यांत फरुख्शीराच्या पक्षाचें नाक हुसेन अली हा रणभूमीवर प्रेताप्रमाणें होऊन पडला; परंतु शेवटीं बंडवाले लोकांचा जय झाला. पादशाह स्वतः सोंग घेऊन दिल्लीस पळाला, आणि झुल्फिकार खान हाही बाकी राहिलेल्या लष्करानिशीं परत दिल्लीस गेला. जहांदरशाह दिल्लीस पोंचल्यावर झुल्फिकार खानाचा बाप असद खान याच्या घरीं गेला. या कसलेल्या विश्वासघातक्यानें त्यास लागलेंच कैदेत

फरुख्शीरानें पादशाही फौजेचा पराजय केला. इ० स० १७१३, जानुआरी ता० १; हि०स०११२४, झिलहाज, चं० १९.

टाकलें आणि झुल्फिकार आल्यावर, त्याची महत्वाकांक्षा पुरी करण्याविषयीं जरी त्याची प्रथम नाखुशी होती, तरी नव्या पादशाहाच्या क्रोधाग्नीस जहांदर-रूप प्रतिस्पर्ध्याचा बळी देऊन शमविण्याचा यत्न करण्याविषयीं तो झुल्फिकाराचें मन वळविता झाला.

झुल्फिकारानें विश्वासघात करून जहांदरास शत्रूच्या स्वाधीन केलें; परंतु फरुख्शीरानें जहांदरा बरोबर त्यासह मारून टाकिलें. इ० स० १७१३, फेब्रुआरी ता०४; हि० स० ११२५ मोहरम, चं०१७.

त्याप्रमाणें जेव्हां फरुख्शीर राजधानीजवळ आला, तेव्हां ते दोघे बापबेटे त्यास सामोरे गेले; आणि आपल्या पूर्वीच्या दुर्दैवी धन्यास त्याच्या हवालीं करिते झाले. असद खानास फरुख्शीरानें जीवदान दिलें, परंतु झुल्फिकार खान पादशाहाच्या डेऱ्यांतून बाहेर निघाला नाहीं तों त्यास गळफांस घालून मारविलें. याप्रमाणें त्याच्या आपलपोटी व विश्वासघातकी वर्तणुकेचें त्यास प्रायश्चित्त मिळालें. त्याच वेळीं जहांदरासही मारून टाकिलें, आणि या घोर कर्मानंतर दुसऱ्याही पुष्कळ लोकांस फांशीं दिलें.

फरुख्शीर.

फरुख्शीर गादीवर आल्यावर, त्याच्या आश्रयदात्यांची सहजच बढती झाली. त्या दोघां भावांपैकीं बडील अब्दुल्ला खान यास त्यानें वजीर केलें, आणि हुसेन यास सेनापतिनामक दरबारांतील दुसरी पदवी दिली. हे दोघे भाऊ, पैगंबराच्या वंशजांतील एक मोठें व कीर्तिमान घराणें बारा म्हणून शहरांत राहिलेलें होतें, त्यामधील होते. आणि या त्यांच्या उत्पत्तीमुळें हिंदुस्थानामध्यें सय्यद या नांवानें त्यांची चांगली प्रसिद्धि आहे.

सय्यद अब्दुल्ला व हुसेन अली यांचा मोठा अधिकार.

फरुख्शीराच्या हलकट स्वभावावरून, तशीच तो त्यांची मदत मागत असतां त्यांची वर्तणूक नम्रतेची होती त्यावरून, व तशीच यांनीं त्यांची चाकरीही चांगली बजाविली होती त्यावरून, पादशाहास पोकळ डामडौल ठेविला आणि त्याच्या प्रीतीतील लोकांचें मनोगत पुरविण्याजोगें त्यास सामर्थ्य राही इतकी दौलत व मानप्रतिष्ठा देण्याचें त्याच्या हातीं ठेविलें, म्हणजे राज्यांतील वास्तविक अधिकार आपणास चालवावयास सांपडेल अशी त्या सय्यदांस आशा होती; परंतु फरुख्शीर व त्याच्या प्रीतीतील लोक हे इतक्या स्वल्प रीतीनें संतुष्ट राहिले नाहींत. बंगाल्यांत धाका ह्मणून एक शहर आहे, तेथें एक काजी होता; त्यावर त्याचा मुख्य इतबार असे. त्यास यानें मीर जुमला हा मोठा किताब दिला. या

पादशाह त्यांचा द्वेष करूं लागला.

मनुष्याची बुद्धि विशाल नव्हती, तथापि आपल्या कोत्या समजाविषयीं तो हट्टाग्रह धरून बसत असे; त्यामुळें फरुखशीराच्या बुद्धीवर आपला पगडा बसविण्यास तो योग्य होता; कारण पादशाहास स्वतः मोठा बेत समजण्याची शक्ति नसून, मदतीशिवाय लहानही पार पाडण्याजोगी निश्चयात्मक बुद्धि नव्हती.

पादशाहास स्वतः अधिकार चालविण्यास अगदीं अवसान नव्हतें, यामुळें तो अधिकार चालविणारांविषयीं याच्या मनांत द्वेष आणून देण्यास कांहीं कठीण पडलें नाहीं; तशांत त्या सभ्यदांची वर्तणूक दराऱ्याची असे, त्यामुळें त्यांस मोडून काढण्यास वास्तविक विचारास येण्याजोगें कारण त्यास सांपडलें.

त्याच्या मसलती.

मग त्या दोघां भावांच्या लष्करांची फूट पाडून त्यांस दुर्बल करावें, अशी पादशाहाच्या गुप्त दरबारांत प्रथमची मसलत झाली. त्या कारणास्तव पादशाहानें मारवाडचा राजा अजीतसिंग याजवर हुसेन अल्ली यास पाठविलें, आणि इकडे त्या रजपूत राजास आंतून सांगून पाठविलें कीं माझ्या सरदाराबरोबर खूप हटयुद्ध केल्यानें जितकी मला खुशी होईल, तशी दुसरी कशानें होणार नाहीं. परंतु आपण पुष्कळ दिवस बाहेर राहिल्यानें विघ्नें प्राप्त होतील, असें हुसेन अल्लीस चांगलें माहित होतें; झणून त्यानें लढाई लांबविण्याजोगें शत्रूजवळ मागणेंच केलें नाहीं, आणि जेव्हां अजीतसिंगाचें स्वतःचें हित झालें, तेव्हां त्यास पादशाहाच्या हितकारितां घस सोसण्याचें कांहीं कारण राहिलें नाहीं. याप्रमाणें त्या दोघांचा तह झाला, त्यांतील ठराव दिसण्यांत फरुखशीराच्या अब्रूस लायक होते; त्यांत अजीतसिंगानें आपला मुलगा दिल्लीस पाठवावा, व आपली मुलगी पादशाहास द्यावी असा करार केला होता.

त्यानें मारवाडचा राजा अजीतसिंग याजवर हुसेन अल्लीस पाठविलें.

त्याजबरोबर त्यानें अब्रूस बचावून तह केला.

हुसेन अल्ली दरबारांत परत आल्यावर, त्या दोघांचा एकमेकांविषयीं विशेष बेभरंवसा झाला. फरुखशीरामध्यें जसें शहाणपण आणि निश्चय हे गुण नव्हते, तसेंच त्यामध्यें विश्वास व सत्व हींही नव्हतीं; त्यामुळें त्याजवळ राहणारांस अगदीं निर्धास्त असें वाटण्याचा अति थोडा संभव असे, असा तो मनुष्य होता.

त्यांचा एकमेकांविषयीं विशेष बेभरंवसा झाला.

त्यावेळीं सभ्यदांस असें वाटलें कीं, याचें लक्ष आपले प्राण घेण्यावर आहे. (तसें त्यांस वाटण्यास बरेंच कारण होतें, असेंही संभवतें.) मग त्यांनीं आपल्या महालासभोंवतें आपलें लष्कर जमा केलें, आणि दरबारांत येत नाहीं

म्हणून सांगितलें. नंतर आपण भ्यालों असें पादशाह दाखवूं लागला, आणि त्या उभय पक्षांच्या लढायांच्या तयाऱ्यांमुळें राजधानींत अतिशय गोंधळ होऊन, लोकांस इजा झाली. त्यावेळीं त्या दोन्हीं पक्षांच्या लोकांची एक लढाई व्हावी, किंवा त्यांतून ज्याचा आग्रह कमी असेल त्यानें दुसऱ्या पक्षास शरण जावें, हे, तो तंटा मिटण्याचे दोन रस्ते राहिले होते. तेव्हां पादशाहास लोकांनीं आग्रह केल्यामुळें त्यानें (जेथें त्याचा खासमहाल होता, त्या) बालेकिल्ल्याचे दरवाजे उघडवून त्यांत सय्यदांचे पाहरेकरी येऊं दिले, आणि इकडे सय्यद समजुतीचे ठराव करण्याकरितां त्याच्या हुजुरांत हजर झाले. नंतर तेथें असा ठराव झाला कीं, मीर जुमला यास बहारचा सुभेदार करून दरबारांतून काढून टाकावें; अबदुल्ला खान यानें पूर्वी चालत आल्याप्रमाणें वजीरपणाचें काम करावें; आणि हुसेन यानें दक्षिणेंतील सुभ्याचें काम घेऊन त्या दूरच्या प्रांतांत लागलेंच निघून जावें.

पादशाह सय्यदांस शरण गेला.

याप्रमाणें एकोपा झाल्यावर पादशाह्याचें अजीतसिंगाच्या मुलीशीं लग्न अपूर्व समारंभानें झालें. अजीतसिंगास बाळपणीं औरंगझेबाच्या जुलूमांतून काढण्याकरितां दिल्लीहून मोठ्या मुष्कीलीनें नेलें होतें, तेथेंच त्याचें येवढें महत्व कबूल झालें, असें त्यानें आपल्या स्वतःच्या राज्यांत राहून पाहिलें, तेणेंकरून त्यास संतोष झाला.

हा समारंभ झाल्यानंतर हुसेन अल्ली दक्षिणेंत निघून गेला. त्यास पक्कें माहीत होतें कीं मी फार दिवस बाहेर राहिलों म्हणजे पादशाह पुनः मीर जुमला यास परत बोलावील. याजकरितां निघून जातेवेळीं त्यानें पादशाहास सांगितलें कीं माझ्या भावाच्या अधिकाराची घालमेल करण्याचा यत्न चालला आहे असें जर माझ्या कानीं आलें, तर तें वर्तमान समजल्यापासून तीन आठवड्यांच्या आंत मी आपल्या फौजेनिशीं दिल्लीस येईन.

हुसेन अल्ली दक्षिणेंत निघून गेला. इ० स० १७१५ डिसेंबर; हि० स० ११२७, शिहाज.

याप्रमाणें हुसेन अल्ली यास दक्षिणेंत पाठविलें; तिकडे ज्या लढाया आपोआप होतील त्यांत त्यानें गुंतून राहावें येवढ्यावरच फरुखशीर भरंवसा ठेवून राहिला नाहीं. तिकडे दाऊद खान पन्नी म्हणून एक सरदार होता; त्याच्या अविचारी धाडसाविषयीं सर्व हिंदुस्थानभर कीर्ति होती, आणि दक्षिणेंतील कहाण्यांमध्यें व म्हणींमध्यें अद्यापि त्याचें नांव लोक गातात. त्यास पादशाहानें आपला हेतु सिद्धीस नेण्याकरितां हाताशीं धरिलें. जेव्हां फरुखशीर गादीवर आला, तेव्हां दाऊद खान याची

हुसेन अल्ली यास हरकत करण्याविषयीं फरुखशीरानें दाऊद खान पन्नी याजबरोबर मसलत केली.

गुजराथेंतील सरसुभ्यावर नेमणूक झाली होती; त्या प्रांतास सांप्रत खानदेश आणखी भिडविला. दाऊद हा झुल्फिकाराचा जुना सोबती शिपाई होता; यामुळें ज्या हुसेनानें झुल्फिकाराचा नाश केला, त्याशीं तो मोठ्या उत्सुकतेनें शत्रुत्व करील अशी पादशाहास खातरी होती; म्हणून पादशाहानें त्यास गुप्त रीतीनें असा हुकूम पाठविला कीं तुम्ही एकदम खानदेशांत जावें; जेवढें लष्कर जमववेल तेवढें बरोबर घ्यावें; मराठे लोक व दक्षिणेंतील दुसरे सरदार लोक यांजवळ चालेल तितकें वजन चालवावें; आणि हुसेन अल्लीस कुमक करण्याचें मिष दाखवून प्रथम साधेल त्या संधीस त्याचा नाश करून टाकावा. दाऊदानें आपल्या प्रकृत्यात स्वभावाप्रमाणें हे हुकूम बजाविले. तो एकदम हुसेन अल्लीस मोजीनासा झाला, आणि उघड शत्रूप्रमाणें त्याशीं लढावयास जाऊन आपणा दोघांतून बळकट कोण याचा रणभूमीवर निर्णय करण्याचा लवकरच समय आणिता झाला. यावेळीं जो त्यानें हल्ला केला, त्याच्या तडाक्यानें प्रथम हुसेन अल्लीची फौज अगदीं गोंधळून गेली, आणि त्याचे लोक चोहींकडे पळूं लागले. इकडे दाऊद खान हा आपल्या जातीचे निवडक तीनशें फरशीबरदार लोक घेऊन समोर आपल्या शत्रूवर धांवून गेला. या घाताच्या प्रसंगीं दाऊद खानाच्या मस्तकांत गोळी लागली, तेणेंकरून तो पडला; तेव्हां लागलीच त्या दिवसाची बाणी फिरली. त्याची बायको, ही एक हिंदु राजाची कन्या होती; ती त्याजबरोबर खानदेशांत आली होती; तिनें तो मेल्याचें वर्तमान ऐकतांच कट्यार खोंचून आपला प्राण दिला.

दाऊद खान याचा पराजय व मृत्यु. इ० स० १७१६; हि० स० ११२९.

याप्रमाणें जय झाल्यावर, जो आपणास अडथळा आला त्यांत पादशाहाचें अंग आहे असा त्याविषयीं त्यास दोष न लावितां, हुसेन अल्लीनें मराठे लोकांशीं युद्ध पुढें चालविलें.

इकडे मुसलमानलोकांमध्यें पुष्कळ दिवसपर्यंत आंतल्या आंत भांडणें लागल्यामुळें सीकलोकांस आपलें गेलेलें बळ मिळविण्यास संधि सांपडली. त्यांचा गुरु, बंधु, जेथें लपून राहिला होता, तेथून निघाला, आणि पादशाही फौजेस पराजित करून पूर्वापेक्षां अधिक त्वेषानें सपाट देशाचा विध्वंस करिता झाला. शेवटीं

सीकलोक पुनः विध्वंस करूं लागले.

अब्दु समीद नामें हुशार सरदाराच्या हाताखालीं फौज देऊन, पादशाहानें त्याजवर पाठविली. त्या सरदारानें सीकलोकांस पुनः पुनः पराजित केलें, आणि शेवटीं बंधूस त्याच्या कांहीं लोकांनिशीं व कांहीं त्याच्या पंथांतील मुख्य सरदारांनिशीं, कैद केलें, त्यांतील बहुतेक लोकांचा त्यानें जागच्या जागींच शिरच्छेद केला; परंतु ७४० लोकांस निवडून त्यांस बंधूसुद्धां दिल्लीस पाठविलें. तेथें ते ढोंगानें केंस राखून आपला घामटपणा दाखवीत असत म्हणून त्यांची निर्भर्त्सना करण्याकरितां मेंढरांच्या काळ्या पोस्तीनी (ऊर्फ डगले,) ज्यांची लोंकर बाहेरच्या अंगास केलेली होती, त्या त्यांच्या अंगांत घालून उंटावर बसवून त्यांस रस्त्यांतून मिरविलें, आणि त्यांस लोक शिव्यागाळी चांगल्या देतील अशा ठिकाणीं आणून दाखविलें. ही शिक्षा त्यांस योग्य होती असें कबूल केलें पाहिजे; परंतु त्यांस जें पुढें शासन झालें, तें त्यांच्याही अपराधाच्या मानाबाहेरच झालें. तें असें कीं त्यांस लागोपाठ सात दिवस फांशीं दिलें व त्यांनींही आपला धर्म सोडून जीवाचा बचाव करण्याचीं जितकीं बोलणीं शत्रूंनीं त्यांजवळ लाविलीं त्या सर्वांचा तिरस्कार करून, मोठ्या धैर्यानें आपले प्राण दिले.

सीकलोकांस पराजित करून त्यांचें बहुतेक वाटोळें केलें.

बंधूस त्यांच्या मागें ठेवून विशेष हाल केले. त्याला सोनेरी कपड्याचा झगा व लाल पागोटें घालून लोखंडाच्या पिंजऱ्यांत घालून चवाठ्यावर ठेविलें होतें; त्याचा शिरच्छेद करण्यास नागवी तरवार घेऊन एक मारणारा त्याच्या मागें उभा ठाकला होता, त्याच्या सभोंवतीं त्याच्या अनुयायांचीं शिरें भाल्यावर टोंचलीं होतीं आणि त्याच्या सर्व वस्तूंचा निःपात झाला असें दाखविण्याकरितां एक मेलेलें मांजरही भाल्यास टोंचून ठेविलें होतें. नंतर त्याच्या हातीं कटार देऊन त्याच्या आंगावरच्या मुलास भोंसकण्यास शत्रूंनीं आज्ञा केली. तें त्यानें नाकबूल केल्यावर त्याच्या डोळ्यांदेखत त्या मुलाची कत्तल करून त्याचें काळीज काढून त्याच्या तोंडावर मारिलें. शेवटीं तापलेल्या चिमट्यांनीं त्यास विदारून त्याचा प्राण घेतला. तो मरेपर्यंत त्याचें धैर्य ढळलें नाहीं, आणि अशा रीतीनें मेल्यानें मी ईश्वराजवळ जाऊन, त्या काळची अनीति व जुलूम यांचा अंतक होईन, असा तो आनंद मानीत असे. पुढें जसा जनावराच्या मागें पारधी लागतो त्याप्रमाणें त्यावेळीं जे दुसरे सीकलोक जिकडे तिकडे मोकळे पसरलेले होते त्यांच्या पाठीस पादशाह लागला, त्यामुळें पुष्कळ वर्षें लोटतपर्यंत, त्यांचें बळ पुनः वाढलें नाहीं; नंतर ते पुनः जमाव करून लुटालूट करूं लागले.

बंधूस फार क्रूरतेनें मारिलें.

पाहूं गेलें असतां जेव्हां सीकलोकांचा अतिशय चांगला काळ होता, तेव्हांही त्यांची संख्या पुष्कळ नव्हती; त्यांची एका प्रदेशाच्या बाहेर कधींही भीति नव्हती; व तो प्रदेशही फार विस्तीर्ण होता असें नाहीं. परंतु मोगलांस ज्या शत्रूशीं दक्षिणेंत झुंजावयाचें होतें तो यांहून निराळ्याच प्रतीचा होता. इ० स० १७१३ मध्यें दाऊद खान पन्नी नाहींसा झाल्यावर त्यानें मराठ्यांबरोबर केलेले जे ठराव होते, ते पाण्यांत गेले. त्याच्या मागून दक्षिणेंत चीनकिलिच खान (जो पुढें निजाम ऊल्मुल्क व असोफजा या नांवांनीं इतका प्रसिद्धीस आला तो) दक्षिणेंतील कारभार पाहूं लागला. हा सरदार फार हुशार असून दाऊदाहून अधिक कावेबाज होता. त्यावेळेस मराठे लोकांमध्यें आपसांत अतिशय कलह माजला होता, म्हणून यानें दुर्बल पक्षास मदत करून, त्यांचे आपसांतील कज्जे पेटविले, व त्यांचे पुष्कळ सरदार मोगलांचा पक्ष स्वीकारण्यास उद्युक्त केले.

मराठे लोकांची बढती.

चीनकिलिच खान ऊर्फ असोफजा याविषयीं.

या बंदोबस्तानें मराठ्यांच्या जोराची वाढ बंद झाली, परंतु देशांत पुनः स्वस्थता होण्याविषयीं यापासून विशेष कार्य झालें नाहीं. पुढें हुसेन अल्ली यास ती जागा देण्याकरितां पादशाहानें चीनकिलिच खान यास काढिलें; यामुळें त्याच्या बंदोबस्तापासून जो कांहीं थोडासा चांगला परिणाम झाला होता त्याचा नाश झाला; पूर्वीप्रमाणें मराठे लोकांच्या टोळ्या मोगलांचा देश लुटूं लागल्या; त्यांतील कांहीं लोकांनीं त्यांच्या हद्दींतील गांव बळकावून तेथें किल्ले केले; आणि तेथून ते आसमंतातचा देश लुटूं लागले.

ज्यावेळीं हुसेन अल्ली दक्षिणेंत आला, त्यावेळीं या लुटारू लोकांमध्यें दाभाडे या आडनांवाच्या एका सरदाराचा सर्वांत अतिशय उपद्रव होता. त्याच्या ताब्यांत खानदेशामध्यें एका हारीनें तटबंदी गांव होते. त्यांतून त्यानें लमाणलोक व दुसरे फिरस्ते लोक यांवर हल्ले करून उत्तर हिंदुस्थानांतून व दक्षिणेंतून सुरतेस जाण्याचा मोठा रस्ता बंद करून टाकिला होता.

दाऊद खान याचा पराजय झाल्यावर लवकरच, हें मोठें विघ्न दूर करण्याकरितां मोगलांनीं एक फार मजबूद फौज पाठविली; त्यावेळीं त्यांचे शत्रु चालीप्रमाणें मराठी मसलतींनीं आड आले. जसजसे मोगल पुढें येत, तसतसे मराठे लोक गांव ओस टाकीत; आणि ते निघून गेले म्हणजे पुनः वसाहत करीत; इकडे दाभाडा हा आपली मसलत साधण्याजोग्या चांगल्या स्थळास पोंचेपर्यंत पळण्याचें ढोंग करून, तेथें शत्रूस आपणास पकडूं देता झाला. त्यावेळीं त्याचे

लोक लहान लहान टोळ्यांनीं फुटून त्या ठिकाणासभोंवतील डोंगरांतून व दुसऱ्या तुटलेल्या जाग्यांतून पसरून गेले. इकडे मोगललोकांस जय मिळाल्यामुळें ते चढून त्या पळणारांचा पाठलाग करण्याकरितां फुटून त्यांच्या मागें लागले. त्यांचा पुनः एका ठिकाणीं जमाव न होईं असें त्यांस मराठे लोकांनीं त्या खिंडींतून गुंतवूं दिलें, आणि नंतर त्यांजवर एकदम परतून त्या लष्करचा मुख्य सरदार व टोळींतील बहुतेक लोक, यांची कत्तल केली, आणि घोडे, हत्यारें व कपडेही नागवून घेतल्याशिवाय त्यांनीं एकासही निसटून जाऊं दिलें नाहीं. याप्रमाणें या लढाईचा आरंभ अशुभ झाला; त्याप्रमाणेंच पुढेंही तिची गति होत चालली. एक तर मराठ्यांचें शत्रु कच्चे असून त्यांस आंतून फरुखशीराची फूस असे, तेणेंकरून त्यांस अधिक उत्तेजन येई. शेवटीं आतां आपणास दिल्लीस जाण्यास विलंब करितां कामास नये असें पाहून हुसेनानें शाहूराजाबरोबर तह केला. त्यांत शिवाजीच्या हुकुमांत जो मुलुख होता तो सर्व, व त्यानंतर जो मराठ्यांनीं मुलुख घेतलेला तो, या सर्वांवर शाहूचा हक्क आहे असें कबूल केलें, व वरील देशांतील सर्व किल्ले मराठे लोकांस द्यावे व सर्व दक्षिणभर त्यांस चौथाई घेऊं द्यावी, आणि बाकी राहिलेल्या महसुलापैकींही एक दशांश सरदेशमुखी या नांवानें त्यांस द्यावा असें हुसेन अल्ली यानें कबूल केलें. (पूर्वी औरंगझेबाबरोबर जेव्हां शेवटील बोलणें चाललें होतें, त्यावेळीं वरील देशाचा कांहीं भाग, व हा दशांश म्हणजे सरदेशमुखी येवढें मात्र कायतें मराठे मागत होते.) वरील ठरावांत दुसरें असें ठरलें कीं शाहूनें १०,००,००० दहा लक्ष रुपयांची खंडणी द्यावी, १५,००० घोडेस्वारांचें पतक दिल्लीस ठेवावें, सर्व देशाचा बंदोबस्त राखावा, आणि कोणीकडूनही दंगा होऊन नुकसान झालें असतां, त्याचा जबाब द्यावा.

हुसेनानें शाहूराजाबरोबर तह करून चौथाई देण्याचें कबूल केलें. इ० स० १७१७.

यावेळीं मराठ्यांची आपसांत लढाई चालली होती, तींत शाहूचें पारडें वर होतें; तथापि त्याचा असा म्हणविलेला जो मुलुख होता, त्यांतील पुष्कळ त्याच्या ताब्यांत नव्हता, आणि जरी स्वतःच्या आश्रितांच्या लुटींचा त्याच्यानें कदाचित् बंदोबस्त करवता, तरी शत्रूचे लोक ज्या लुटी करीत त्यांचा बंदोबस्त करण्यास तो अगदीं असमर्थ होता. वरील बंदोबस्तामुळें हुसेन अल्लीस आपलें लष्कर दक्षिणेंतून

नेतां आलें, आणि शिवाय दिल्लीस कूच करिते वेळीं त्यास मराठ्यांकडून दहा हजार लोकांची मदत मिळाली, तेणेंकरून त्याचा हेतु सिद्धीस गेला. हा बेअब्रूचा तह फरुखशीर कायम करीना. त्याचा आणि सय्यदांचा पूर्वीपासून तंटा होताच, तो या नाकबूलपणामुळें, लवकर निकरास आला; परंतु अखेरीस अशी गोष्ट खचित होईल असें पुष्कळ दिवसांपासून दिसून आलेलें होतें.

वरील तह कायम करण्यास फरुखशीर नाकबूल झाला.

त्या दोघां सय्यदांपैकीं वडील भाऊ अब्दुला खान हा बुद्धिमान् होता, परंतु आळशी व ऐषआरामी होता. त्यामुळें त्याचें वजीरीचें काम त्याचा दुय्यम रतनचंद नामें एक हिंदु होता त्याजकडे असे. रतनचंदाची शिस्त सक्त होती, व त्याचा स्वभाव स्वेच्छाचारी असे; यामुळें त्याचा कारभार लोकांस फार आवडेनासा झाला. या गोष्टींनीं उत्तेजन येऊन, व अब्दुला खान याचीही दक्षता नाहींशी पाहून, फरुखशीर आपली स्वतंत्रता परत मिळविण्याविषयीं मसलती करूं लागला. नंतर त्याच्या मनांत वजीरास पकडावयाचा आहे अशा बातम्या उठल्या. त्या वेळीं लष्करच्या कांहीं लोकांस पादशाहाच्या चाकरींतून एकदम रुकसत मिळाली, त्यांच्या कृतींवरून व मीर जुमला हा त्वरेनें व गुप्तपणें बहारप्रांतांतून दिल्लीस अकस्मात् आला त्यामुळें, वरील बातम्यांस अधिक आधार झाला. मीर जुमला यानें पादशाहास असें कळविलें कीं माझ्या प्रांतांतील फौजेंत फसाद झाल्यामुळें कांहीं अपाय होईल या भीतीनें मला पळावें लागलें. पादशाहानें त्याचा फार पाणउतारा केला, तेव्हां आतां आपण सरकारी चाकरीचे सर्व विचार सोडून दिले असें दाखवून तो वजीराचा आश्रय करावयास गेला. परंतु या सोंगानें वजीराच्या मनांतील किंतू गेला नाहीं. त्यानें आपल्या पक्षाचे लोक जमवून अगदीं अखेरीची तयारी केली. ज्या वरील मसलतींचा पादशाहावर आरोप आला, ती जर कदाचित् त्याच्या मनांत होती असें असेल, तर ती पार पाडण्यास त्यामध्यें शौर्य नव्हतें. त्यानें वजीराच्या तयारीस भिऊन त्याचा क्रोध शांत करण्याची घाई केली, राज्याचा बंदोबस्त हल्लींप्रमाणेंच राखावा अशी माझी मनापासून इच्छा आहे असें दर्शविलें, आणि मीर जुमला यास त्याची जन्मभूमि मुलतान् येथें लादून दिलें.

दिल्लीच्या दरबाराची स्थिति.

सय्यद अब्दुला खान याविषयीं.

फरुखशीराच्या मसलती.

परंतु ही समजूत फक्त वरवरची होती. यामध्यें पादशाहाचें कपट आहे अशी त्या वजीराची सप्रमाण खातरी झाली होती आणि पादशाहानेंही वरील वर्तमान झाल्यावर लागलींच पुनः मसलती सुरू केल्या. हा जसे पाऊलबुद्धीपणानें बेत करावयास जाई, तसे नामर्दीनें ते सोडूनही देई. जे मुख्य मुख्य मानकरी लोक वजीरास नाखूश झाले होते, त्यांचा कट करावा असा यानें सांप्रत बेत केला. त्यांमध्यें जयपूरचा राजा जयसिंग हा होता; त्यास पुष्कळ वर्षांपूर्वी जाटलोकांशीं लढावें लागलें असून, त्यानें पुष्कळ दिवसपर्यंत लढाई करून त्यांची पांचांवर धारण बसवून दिली होती. इतक्यांत त्या लोकांनीं दिल्ली येथें आपला एक वकील पाठविला होता, त्याशींच वजीरानें बोलणें सुरू करून तह केला. या तहानें जयसिंगाच्या नांवास फार बट्टा लागला. तसाच चीनकिलिच खान यास दक्षिणच्या सरसुभ्यावरून काढून मुरादाबाद येथील हलक्या कामावर पाठविलें होतें, तोही आपल्या दुःखाचा सूड उगविण्यास तयार होता. त्यास पादशाहानें दिल्लीस बोलाविलें; तेव्हां त्याच्या सोबतीस बहारचा सुभेदार सरबुलंद खान हा मिळाला. पादशाहाचा सासरा राजा अजीतसिंग यासही त्यानें बोलाविलें; परंतु अशा दिल्या हाताच्या नावाड्याच्या स्वाधीन जें हें तारूं, त्यांत बसण्याविषयीं त्यानें आपली इच्छा दर्शविली नाहीं, आणि पुढें लवकरच ज्या पक्षाचा हात चालता होता त्यास जाऊन तो मिळाला. परंतु दुसरे साथी लोक हे पादशाहाच्या कामास चांगले झटत होते. त्यांनीं असा ठराव केला कीं एका मौठ्या दिवशीं सणाचा समारंभ होत असतो, तेव्हां अब्दुल्लाच्या पाहेरेकरी लोकांपेक्षां पादशाहाच्या पक्षाचे लोक विशेष जमतील, याकरितां त्या वेळीं मारेकरी घालून त्या वजीरास मारून टाकावें. त्यावेळीं हलक्या कुळांतील व खराब चालीच्या एका काश्मीरी मनुष्यावर फरुखशीराची मेहरबानी बसली होती, व त्यास त्यानें रुकुद्दवला असा किताब दिला होता. या मनुष्याची शिकवणी त्याच्या साहजिक भित्रेपणास मिळून, ठरविलेलें बंड पार पाडण्यास त्यानें दिवसगत लाविली; आणि पुढें या नव्या प्याद्यास मुख्य वजीरातीची जागा देण्याचें कबूल करून, ज्या प्रांताचा चीनकिलिच खान सुभेदार होता, तोच प्रांत त्यास खानगी जाहगिरीबद्दल दिला.

त्यानें आपल्या मदतीस मोठ्या मानकरी लोकांचा कट केला.

फरुखशीराचा पाऊलबुद्धीपणा.

याप्रमाणें पादशाहानें या मनुष्यास आपणाहून पसंत केलें हें पाहून त्याच्या साथ्यांची उमेद खचून ते त्रासून गेले, आणि फरुखशीराची बुद्धि निश्चित नाहीं यामुळें जें काम हा हातांत घेईल, तें तडीस जावयाचें नाहीं, अशी त्यांची खातरी झाली. यास्तव जयसिंगाखेरीज बाकीच्या सर्वांनीं पुनः वजीराशीं तावडतोब दोस्ती केली. वजीरास पूर्वीच्या चिन्हांनीं भीति उत्पन्न झाल्यामुळें, त्यानें पूर्वीच आपला भाऊ हुसेन अल्ली यास दक्षिणेंतून मदतीस बोलाविलें होतें. हुसेन हा दरबारांतून नेमलेल्या लोकांस आपल्या फौजेंतील हुकुमतींच्या जाग्यांपासून दूर ठेवीत असे; त्यामुळें त्याची फौज त्याच्या अर्ध्या वचनांत असे. ती घेऊन तो सांप्रत राजधानीवर भर कूच करून येत होता. तो येऊन दिल्लीस दाखल होण्यापूर्वी, जी मध्यें फुरसूद सांपडली होती त्या वेळांत कांहीं तरी तडाका मारावा असा पादशाहास उत्तेजित करण्याकरितां जयसिंग प्रयत्न करीत होता; परंतु कांहीं कामांत निराशा झाली असतां जें शेवटचें धैर्य उत्पन्न होतें, तसेंही त्या दुर्बल पादशाहाच्या मनांत याच्यानें उत्पन्न करवलें नाहीं. हुसेन अल्ली आल्यावर, राजा जयसिंगास त्याच्या स्वदेशास घालवून द्यावें असें त्यानें प्रथम मागणें केलें. तसें झाल्यावर तो सहजच शत्रूंच्या हातीं सांपडला; नंतर त्यानें अति नीच गरीबीचा आश्रय केला. हुसेन अल्ली शहराबाहेर तंबू देऊन राहिला, परंतु वजीर अब्दुल्ला याचे पाहेरेकरी राजवाड्यांत येऊन, त्यांतील राहणाराचा निर्णय काय करणें हें त्या दोघां सभ्यदांकडे राहिलें; असा प्रकार असतां कितीएक मानकरी लोक इमानानें पादशाहाच्या पक्षास राहिले होते, ते आपल्या तैनातींतील लोक घेऊन त्याच्या मदतीस आले. त्यावेळीं मराठे लोकांची कत्तल करण्याकरितांही शहरांतील लोकांत उठावा झाला; त्यामुळें जो गोंधळ झाला त्यांत हुसेन अल्ली हा शहरांत चालून आला, आणि कांहीं लोक आडवे आले त्यांस मारून शहर आपल्या ताब्यांत घेता झाला. नंतर फरुखशीरास आणखी जिवंत राहूं दिल्यानें आपणास अपाय आहे असें त्या सभ्यदांस दिसून आलें, म्हणून त्यांनीं त्या पादशाहरूप दुर्दैवी बाहुल्यास जनानखान्यांतील लपण्याच्या जाग्यांतून ओढून आणून गुप्तपणें मारून टाकिलें.

त्याचे साथी त्यास त्रासले.

हुसेन अल्ली १०,००० मराठे लोकांनिशीं परत आला. इ० स० १७१८, डिसेंबर; हि० स० ११३१ मोहरम.

फरुखशीरास पदच्यूत करून मारून टाकिलें. इ० स० १७१९, फेब्रुआरि; हि० स० ११३१, रबीउसानी.

औरंगझेबाच्या धर्मसंबंधी शिस्तीचीं कांहीं फळें या पादशाहाच्या कारकीर्दीत दृष्टीस आलीं. तीं अशीं कीं इनायतुल्लानामक त्या पादशाहाचा चिटण-

वीस होता. त्यास महसूलाच्या कामावर मुख्य नेमल्यावर त्यानें आपल्या मागल्या धन्यासारखी सक्ती करून हिंदुलोकांपासून शिरगणतीचा कर पुनः घेण्याचा यत्न केला; परंतु लोकांचा गोंगाट झाल्यामुळें, त्यास तो लवकरच बंद करावा लागला. आणि दुसऱ्या कारकीर्दीत तो कर पादशाहाच्या हुकुमानें शिस्तवार बंद झाला.

दुसरें, या कारकीर्दीत शिया व सुनी या पंथांच्या लोकांमध्यें जबरदस्त तंटा झाला; व त्याहूनही मोठा अहमदाबादेस हिंदु व मुसलमान यांमध्यें झाला, त्यांत पुष्कळ लोक मेले गेले; त्यावेळीं तेथील सुभेदार दाऊद खान पन्नी नामें मुसलमान होता, असें असून त्यानें हिंदूंचा पक्ष धरिला होता.

फरुखशीरास पदच्युत केल्यानंतर त्या सय्यदांनीं एका लहान शाहजाद्यास **रफीउद्दिरजात** असा किताब देऊन गादीवर बसविलें; तो तीन महिने आणि कांहीं थोडे दिवसांत क्षय होऊन मरण पावला. नंतर त्यांनीं त्याच प्रकारच्या दुसऱ्या शाहजाद्यास **रफीउद्दौला** असा किताब देऊन गादीवर बसविलें. तोही त्याहून थोड्या मुदतींत तसाच समाप्तीस गेला.

सय्यदांनीं बसविलेले नामधारी पादशाह रफीउद्दिरजात. इ० स० १७१९ फेब्रुआरि; हि० स० ११३१, रबीउसानी.

रफीउद्दौला इ०स० १७१९, मे; हि० स० ११३१, रजब.

हे शाहजादे जन्मापासून जनानखान्यामध्यें एकांतवासांत वाढलेले होते, व त्यांस कांहीं राजपद मिळण्याची आशा नसून त्यांच्या मूळच्या पोरकट विचारांत बायकी विचारांची आणखी भर पडली होती. ते मरण पावल्यानें त्या सय्यदांची गैरसोय झाली असावी, म्हणून त्यांनीं त्यांच्या मागून एक चांगला कट्टा जवान निवडून काढिला. त्याचें नांव **रोशनअख्तर**; त्याची तरी दुसऱ्यापेक्षां पूर्वीची स्थिति चांगली नव्हती, परंतु त्याची आई मोठी हुशार होती, तेव्हां तिनें कदाचित् याचा स्वभाव चांगल्या रीतीचा वळवून ठेविला असावा, व पुढें तो गादीवर आल्यावर त्याच्या वर्तणुकेचीही लगाम तिच्या हातांमध्यें होती; या शाहजाद्यास **महम्मदशाह** हा किताब देऊन त्या सय्यदांनीं गादीवर बसविलें.*

* महम्मदशाह गादीवर आला तेव्हां त्याच्या पूर्वीच्या दोघां पादशाहांचीं नांवें राजावलींतून काढून टाकाविं. आणि याची कारकीर्द फरुखशीर मेल्यापासून मोजावी असा ठराव झाला.

भाग नववा.

प्रकरण दुसरें.

महम्मदशाह गादीवर बसल्यापासून नादिरशाह हिंदुस्थानांत येऊन परत जाईपर्यंत झालेलें वर्तमान.

जरी फरुखशीर स्वभावानें खराब होता, व एशियाखंडांत राजास मारून टाकण्याची लोकांस संवय आहे, तरी यास मारून टाकिल्यामुळें सर्व लोकांत हाहाकार झाला, आणि त्याच्या मागून बसविलेले पादशाह हे असत्या आयुष्यांत मेले, त्यामुळें लोकांस त्यांच्या मरणाविषयीं संशय येऊं लागले. त्या सय्यदांनीं आपल्या अधिकारास झांकण घालण्याकरितां हे नामधारी राजे उभे केले होते; त्या बाहुल्यांचा वारंवार बदल झाल्यामुळें त्यांस खेळविणाऱ्या सूत्राकडे लोकांचें लक्ष लागलें.

इ० स० १७१९; सेपटेंबर; हि० स० ११३१, झिकाद.

सय्यदांविषयीं लोकांत संताप उत्पन्न झाला.

याप्रमाणें या सय्यदांच्या अधिकाराचें वजन लोकांमध्यें कमी झालें; आणि त्यांचा स्वतःचा आपसांत वैषनाव झाल्यामुळें, व त्यांच्या पक्षांतील मुख्य सरदारांमधून कांहीं लोक बेदिल होऊन गेल्यामुळें त्यांच्या सत्तेस आणखीही धक्का पोंचला; व पुढें लवकरच राज्याची आंतील व्यवस्था ढिली पडूं लागून यांचा अम्मल किती निर्जीव होऊन गेला तें दिसून येऊं लागलें.

त्यांच्या पक्षांतील लोकांत भांडणें चाललीं.

प्रथम प्रयाग येथें एक हिंदु सुभेदार होता, त्यानें बंड केलें; त्याजवर स्वतः हुसेन अली स्वारी करून गेला, तथापि आपणास प्रयाग प्रांतावद्दल अयोध्या प्रांत द्यावा अशी कबुलायत करून घेऊन, मग त्यानें आपला प्रांत सोडिला. बुंदी या संस्थानांतून दिल्लीच्या पादशाहांस खंडणी मिळत असे; तेथें कांहीं बखेडे उत्पन्न झाल्यामुळें बंदोबस्तास मजबूद फौज पाठवावी लागली. इकडे पंजाबच्या दक्षिणेकडील प्रदेशांत कोसूर येथील एका अफगाण सरदारानें बंड करून पादशाही फौजेस पराजित केलें; त्यास प्रयत्न करून जिंकावें लागलें. शिवाय, काश्मीर देशांत मुसलमान व हिंदु

बंडावे झाले.

लोक यांमध्यें जबरदस्त तंटा झाला; त्याचा बंदोबस्त करण्याविषयीं सरकारानें जे प्रयत्न केले, ते व्यर्थ गेले. त्या कज्जांत दोन्ही पक्षांकडील कित्येक हजार लोक मेले गेले, व मालमत्तेचेंही पुष्कळ नुकसान झालें, तेव्हां पुढें तो तंटा मिटला.

असोफजा याचीं कृत्यें.

त्यावेळीं पादशाहास चीनकिलीच खान याच्या कृत्यांपासून अतिशय भीति होती. (या सरदारास पुढें असोफजा असा किताब मिळून त्याचे वंशज दक्षिणेंतील निजाम या किताबानें युरोपियन लोकांमध्यें प्रसिद्ध आहेत. तो प्रकार पुढें येईल; परंतु त्यापूर्वीच एव्हांपासून त्याचें असोफजा या नांवानें वर्णन करितों.) असोफजा हा एका संभावित तुर्की वंशांतील होता. त्याचा बाप ग्यासुद्दीन याजवर औरंगझेबाची प्यारी असे. त्याच पादशाहाच्या कारकीर्दीत यानेंही आपलें नांव बाहेर काढलें होतें. जहांदरशाह पादशाहाच्या कारकीर्दीत त्याची राख व तिचे सगे यांनीं उमरावांचा पाणउतारा करून टाकिला होता त्यावेळीं यानें आपला मान मोठ्या हुशारीनें राखिला,* आणि पुढें, पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें, दक्षिणेंतील सरसुभ्याच्या कामावर असतां हा मोठें महत्व पावला. आपणास मुख्य वजीराची जागा मिळावयाची नाहीं असें पाहून, त्यानें फरुखशीराचा पक्ष सोडला होता; तथापि जेव्हां त्याच्या नव्या दोस्तांचा (ह्मणजे सय्यदांचा) जय झाला, तेव्हां यास त्यांनीं पूर्वी सरसुभ्यावरही न पाठविता, माळवा, या एका प्रांतांचा मात्र त्यास सुभेदार केला.

त्या प्रांतांत गडबड चालली होती त्यामुळें यास लष्कर जमा करण्यास निमित्त मिळालें. पुढें त्यापासून सय्यदांस इतकी भीति उत्पन्न झाली कीं त्यास दुसऱ्या चार सुभ्यांतून कोणतेंही काम देऊं करून तेथून काढून टाकण्याविषयीं त्यांनीं सरासरी प्रयत्न केला; तेव्हां आतां सोंग धरून राहण्याचा वेळ निघून गेला, सबब आपलें वास्तविक स्वरूप प्रगट केलें पाहिजे असें असोफजास समजलें. त्यावेळीं आपल्याच्यानें राजधानीमध्यें नेहमीं चाले असा अम्मल बसविणें मुष्कील आहे असें पाहून, त्यानें आपल्या सत्तेचा

* एके दिवशीं एका अरुंद वाटेनें जात असतां एका स्त्रीस वाट देण्याकरितां तिच्या परिवारानें यास धक्काबुक्की केली, त्या स्त्रीचें पादशाहाच्या राजेशीं व तिच्या अंगत्वें पादशाहाशीं अनिवार वजन असे. वरील हरकत झाली, तेव्हां त्या स्त्रीच्या लोकांस जबरदस्तीनें हटवावें, असा यानें आपल्या परिवारास हुकूम केला, आणि तिच्या लोकांस हांकून लाविलें; तेव्हां तिला हत्तीवरून उतरून आपला बचाव करण्याकरितां पादशाहाच्या महालांत पायीं पळून जावें लागलें.

अधिक मजबूद पाया घालण्याचा निश्चय केला, आणि प्रथम दक्षिणेंतील मुलुख जिंकण्यामध्यें मन घातलें; कारण तिकडे मुसलमानांमध्यें व मराठ्यांमध्यें त्याचे पूर्वीचे पुष्कळ लगेबांधे होते.

इ०स०१७२०, एप्रिल; हि० स० ११३२, जमादि-उस्सानी.

याप्रमाणें बंड केल्यावर तो लागलाच नर्मदेपर्यंत कूच करून गेला. नंतर त्यानें, मसलतीनें व लांच देऊन, असीरगड किल्ला मिळविला, आणि त्या प्रांतांतील पुष्कळ सरदार आपल्या पक्षास मिळवून घेतले. त्याच्या पाठलागास बारा येथील सय्यद दिलावर खान हा फौज घेऊन हिंदुस्थानांतून आला, आणि त्या आगंतुक सय्यदांचा पुतण्या आलमली खान हा दुसरी फौज घेऊन औरंगाबादेस त्याची वाट पाहत होता. दिलावर हा स्वभावानें उतावळा होता; तें संधान पाहून, त्याचा साथी त्याच्या मदतीस येण्याच्या पूर्वी, त्यास यानें आपल्या बरोबर लढण्यास उद्युक्त केलें. आणि बऱ्हाणपुराजवळ एका लढाईत त्याचा अगदीं पराजय करून टाकिला; त्यावेळीं दिलावर खान मारला गेला; नंतर यानें आलमली खानावर चाल केली, आणि त्याचे कित्येक सरदार वश करून घेतले. ते फितूर होऊन गेल्यानें आलमलीची फौज कमकूवत झाली होती, तथापि अद्यापि पुष्कळ मजबूद होती. नंतर बऱ्हाड प्रांतांत बाळापूर येथें त्यांची लढाई झाली, तींत दोही पक्षांकडे पुष्कळ मराठे लोक होते. त्या युद्धांत आलमली पराजित होऊन मृत्यु पावला.

त्यानें आपली सत्ता दक्षिणेंत स्थापली.

त्यानें सय्यदांच्या फौजा पराजित केल्या.

इ०स० १७२० जून.

इ० स० १७२० जुलै.

या गोष्टींनीं सय्यद घाबरून गेले; परंतु पादशाहास व पुष्कळ उमरावलोकांस आंतून या गोष्टीची खुषी होती; असें असतां या बिनांच्या योगानें कांहीं विचारशील लोकांच्या मनांत पुढें राज्याचा नाश होण्याचीं दुश्चिन्हें येऊं लागलीं. याप्रमाणें त्यावेळीं लोकांचीं मनें खट्टू झालीं होतीं; तशांतही त्या सुमारास एक मोठा झपाट्याचा धरणीकंप झाला, तो राजधानीचाच नाश करून टाकतों अशी भीति पडली; तेणेंकरून तर त्या भोळसर लोकांत अतिशय उदासीनता उत्पन्न झाली. मोठे उपाय होण्याच्या पूर्वी मनुष्याचा निश्चय सुटण्याचीं जशीं चिन्हें दिसूं लागतात, तशीं या पडत्या काळांत दोघां भावांचीं प्रगट होऊं लागलीं.

दिल्ली येथें धास्ती पडली.

महम्मदशाह हा आपल्या आईच्या शिकवणीवरून तजविजीनें सय्यदांस अगदीं वांकडा आला नव्हता; तो सांप्रत आपली सुटका कोणच्या रीतीनें होईल याविषयीं अति गुप्त रीतीनें विचार करूं लागला. या भयप्रद कामामध्यें महम्मद अमीन खान नामें एक उमराव याच्या मसलतीस होता. जेव्हां फरुखशीर आपला स्वतःचा पक्ष बुडविण्यास प्रवृत्त झाला, तेव्हां जे त्यास सोडून गेले त्यांतला हा एक होता. तो तेव्हांपासून सय्यदांच्या पक्षास मिळून होता परंतु त्यांची सत्ता व गर्विष्ठपणा हीं पाहून याच्या मनांत त्यांविषयीं भरपूर द्वेष व त्रास आला होता. तो महम्मदशाहाबरोबर तुर्की भाषेंत बोलत असे. ती भाषा हिंदुस्थानांतील सय्यदांस माहित नव्हती; यामुळें जरी त्या दोघां भावांचे संबंधी व त्यांच्या अन्नाचे लोक यांची पादशाहासभोंवती गरदी असे, तरी त्या भाषेच्या द्वारानें पादशाहाचे विचार कसे आहेत हें यानें उमगून काढिलें होतें. याप्रमाणें त्यांच्या कांहीं खाणाखुणा होऊन त्यांवरून आणखी कांहीं अंतस्थ बोलणीं झालीं, आणि हळूहळू पादशाहाच्या तर्फेची एक फळी जमली, तींत सादत खान हा दुय्यम होता. सादत खान हा पूर्वी खुरासान येथील व्यापारी असे; तो वाढून त्यास लष्करी हुद्दा मिळाला होता, आणि जे अयोध्येचे सांप्रतचे राजे यांचा तो मूळ पुरुष होता. हे जमाव जरी इतके गुप्त होते, तरी त्यांपासून त्या सय्यदांच्या मनांत धुंदरट भीति पडल्याशिवाय राहिली नाहीं; आणि सांप्रत असोफजाबरोबरील जो तंटा पुढें येऊन ठाकला होता; त्यामध्यें पादशाहाविषयींची कशी व्यवस्था करावी, याविषयीं त्यांस पुष्कळ घोंटाळा पडला. शेवटीं त्यांनीं असा ठराव केला कीं हुसेन अलीनें दक्षिणेंत जावें, आणि जातांना बरोबर पादशाह व कांहीं वहमेदार उमरावलोक यांस न्यावें, आणि इकडे अब्दुल्लानें दिल्ली येथें राहून आपल्या कुटुंबाच्या हिताचा बंदोबस्त करावा.

महम्मदशाहाची शहाणपणाची वर्तणूक.

उमरावलोक त्याच्या सय्यदाविरुद्ध मसलती.

महम्मद अमीन खान याविषयीं.

सादत खानाविषयीं.

हुसेन अली पादशाहास बरोबर घेऊन असोफजावर निघून गेला.

याप्रमाणें पुष्कळ कांकूं करून ते दोघे भाऊ आग्र्याहून निघाले, आणि आपल्या नेमलेल्या ठिकाणीं कूच करून जाते झाले. ते दोघे भाऊ वेगळे पडले, तेव्हां आपली मसलत पार पाडण्यास ही संधि चांगली आली आहे, असा त्या बंडवाले लोकांनीं निश्चय केला, आणि हुसेन अली यास मारेकरी घालून मारण्याचा ठराव करून मीर हैदर नामें एका क्रूर कालमुकास* तें काम करण्यास निवडून काढिलें, (मीर

* एक मुसलमानांची पहाडी जात आहे.—भा० क०.

हैदर हा आपल्या मुलुखांत बऱ्याच पदवीचा गृहस्थ होता, तथापि तो अतिशय धाडसाचें काम करण्यास तयार होता.) हुसेन अली हा पालखींतून बसून जात असतां तो त्याची वाट पहात बसला होता, आणि पालखी आली तेव्हां आपल्याकडे हुसेनाचें लक्ष लागावें, म्हणून हातांत एक अर्जी धरून उभा राहिला. त्यास जवळ येऊं देण्याकरितां हुसेन अलीनें आपल्या परिवारास खूण केली. मग यानें आपली अर्जी दिली, ती वाचावयाच्या बेतांत तो आहे इतक्यांत मीर हैदर यानें आपली कट्यार त्याच्या शरीरांत भोंसकली. तो घाय वर्मी लागला, आणि हुसेन अली प्राणास मुकून गडबडून पालखीच्या दुसऱ्या बाजूनें प्रेत होऊन, बाहेर पडला. त्याच्या जवळच्या लोकांनीं क्रोधाविष्ट होऊन मीर हैदर याचे क्षणांत तुकडे तुकडे केले. या बलाढ्य वजीराच्या मरणानें सर्व छावणीभर गवगवा झाला. त्याच्या पक्षाचे लोक ज्यांमध्यें त्यासारखेच सय्यद. पुष्कळ होते, त्यांचें व या बंडवाल्यांच्या पक्षाच्या लोकांचें दारुण युद्ध झालें; त्यांत बंडवाल्यांच्या पक्षास केवळ पादशाहाच्या संरक्षणाच्या उद्देशानें पुष्कळ लोक येऊन मिळाले. त्यावेळीं आपले स्वतःचे मित्र बरोबर घेऊन लष्कराच्या दृष्टीस पडण्याविषयीं बऱ्याच संकटानें महम्मद उद्युक्त झाला, आणि तो पुढें आल्यामुळें मुख्यत्वेंकरून त्या दिवसाचें वारें फिरलें; व सय्यदांच्या पक्षाच्या लोकांस बंडवाल्यांनीं रणभूमीवरून हांकून लाविलें. मग सय्यदांच्या पक्षांतून पुष्कळ लोक, व कोणत्याच पक्षास न मिळालेले असे जे होते ते सर्व लोक, पादशाहास शरण आले.

हुसेन अली मारला गेला.

इ० स० १७२० आकटोबर; हि० स० ११३२; झिहाज, चं० ७.

पादशाहानें राज्य धारण केलें.

अब्दुल्ला खान दिल्लींत दाखल होण्यापूर्वी हें वर्तमान त्यास पोंचलें. तें मुळीं दुःखकारक असून त्यापासून परिणामही भयंकर झाले. कारण त्यास कांहीं हक्क नसतां व लोकांस पसंत पडण्याजोगें कांहीं निमित्तही नसतां पादशाहाशीं दाली बांधण्याचा प्रसंग त्यास त्यावेळीं आला, आणि त्याच्या आसमंतात् भागच्या प्रदेशांत लागलेच बखेडे उत्पन्न झाले, तेणेंकरून त्यास त्याची स्थिति कळून आली. अशा संकटाच्या प्रसंगीं त्याचें धैर्यही वाढलें. मग दिल्ली येथें जे शाहजादे बंदींत ठेविलेले होते, त्यांतून त्यानें एकास पादशाह करून त्याच्या नांवानें द्वाही फिरविली, आणि त्याच्या नांवानें लोकांस हुदे व किताबी देऊन लष्करचे लोक

अब्दुल्ला खान याची कठीण अव्यवस्था.

त्यानें नवा पादशाह गादीवर बसविला.

व सरदार हे चाकरीस ठेवून आपल्या पक्षास मजबूदी आणण्याविषयीं तो सक्त मेहनत करूं लागला.

त्याच्या पक्षास फारसे अबूदार लोक मिळाले नाहींत, तथापि पुष्कळ पगार देऊन त्यानें एक मोठी फौज जमा केली, परंतु ती चांगली शिकविलेली नव्हती. ती घेऊन, आपला भाऊ मेल्यापासून सुमारें पंधरवड्यानंतर तो निघाला. तो जात असतां वाटेनें चूडामण नामें जाटलोकांचा राजा त्यास मिळाला, व तसेच त्याच्या भावाच्या लष्करांतील पुष्कळ लोक प्रथम पादशाहास शरण जाऊन मागाहून यास येऊन मिळाले. इकडे महम्मदशाहाच्या कुमकेस राजा जयसिंगानें जलदीनें ४,००० घोडेस्वार पाठविले, व कांहीं रोहिले अफगाणांचे सरदारही येऊन यास मिळाले. त्या दोन्ही फौजांचा प्रसंग आग्रा व दिल्ली यांमध्यें झाला; त्यांत अबदुल्ला पराजित होऊन कैदेंत सांपडला. त्यास पादशाहानें जीवदान दिलें, तें बहुधा त्याच्या पवित्र कुळीच्या सन्मानार्थ दिलें असेल, असें संभवतें. नंतर महम्मदशाह लागलाच दिल्लीस गेला, आणि मोठ्या समारंभानें शहरांत प्रवेश करिता झाला. त्यानें आपणास स्वतंत्रता प्राप्त झाली म्हणून पुष्कळ लोकांस चाकऱ्या देऊन व बक्षिसें देऊन मोठा समारंभ केला. महम्मद अमीन यास पादशाहानें वजीर केलें, परंतु तो आपल्या कामावर आला नाहीं, इतक्यांत त्यास आजार होऊन तो पांच चार घटकांत वारला.

त्यानें फौज जमा केली.

इ०स० १७२०, नोवेंबर; हि०स० ११३३, मोहरम.

त्याचा पराजय झाला.

इ०स०१७२० नोवेंबर किंवा डिसेंबर; हि०स० ११३३, सफर.

नवा वजीर, महम्मद अमीन, अकस्मात् वारला. इ० स० १७२१, जान्युआरी; हि० स० ११३३, रबी अल् अव्वल.

अकस्मात् मुख्य वजीर मरण पावला असतां तो विषप्रयोगानें मेला असें बहुधा लोक म्हणूं लागतात, तसें ते सांप्रत करिते; परंतु लोकांस चमत्कारांविषयींची साहजिकच प्रीति असते त्या प्रीतीस विशेष पसंत पडण्याजोगी अशी या गोष्टीची त्यांनीं उपपत्ति लाविली. ती अशीः—कांहीं वर्षांपासून दिल्ली येथें एक धुतारा येऊन राहिला होता; त्यानें इराणदेशामध्यें प्राचीन काळीं ज्या भाषा बोलत असत त्यांच्या आधारानें एक नवीन भाषा रचून तींत एक नवीन धर्मपुस्तक बनाविलें, आणि एक नवीन पंथ स्थापिला; त्यांतील गुरूस बेकूफ म्हणतात, आणि शिष्यांस फराबूद असें म्हणत असत. महम्मदशाह गादीवर आला, तेव्हां याचें इतकें मान वाढलें होतें कीं त्याचा नवा वजीर महम्मद अमीन यानें त्यास पकडण्याकरितां एक शिपायांची टोळी पाठविली. त्यास कैद करण्यापूर्वी वजीरास एकाएकीं

झपाट्याचा आजार झाला तेव्हां त्याच्या कुटुंबांतील मनुष्यांनीं, भिऊन, त्या बाबाचा राग न व्हावा म्हणून त्यास नजराणे देऊन त्याची पुष्कळ विनवणी केली. हा चमत्कार मीं केला, असें त्या बेकूकानें मोठ्या धीटाईनें कबूल केलें; परंतु माझा बाण एकदां सुटल्यावर मग अनिवार्य आहे, असें सांगितलें. इतकेंही झालें असतां पुढें त्याच्या वाटेस कोणी गेला नाहीं, आणि तो पुष्कळ वर्षेपर्यंत राहिला होता. महम्मद अमीन मेल्यावर पादशाहानें वजीरीच्या कामावर तूर्तदाखल एक बदली नेमला; कारण शेवटीं असोफजा यास तो हुद्दा द्यावयाचा त्याचा बेत होता.

पादशाहीचा त्वरेनें मोड होत चालला.

इकडे दिल्लीच्या पादशाहीचा पडता काळ आला असें प्रत्यहीं निरनिराळ्या गोष्टींवरून दिसून येत चाललें. पूर्वी राजा अजीतसिंगास मिळून राहावें ह्मणून, सय्यद लोकांनीं त्यास गुजराथचा सुभा दिला होता; पुढें जेव्हां त्यांचा व पादशाहाचा तंटा लागला, तेव्हां त्यांत अजीतसिंगानें आपणाशीं दोस्ती ठेवावी, अथवा उगीच राहावें, ह्मणून महम्मदशाहानें त्यास अजमीर प्रांत देण्याचें गुप्तपणीं कबूल केलें होतें; आणि दोन्ही सुभ्यांचें काम त्याजकडे जन्मभर सोंपल्याबद्दल पादशाही मोहरेनिशीं त्यास सनद मिळाली होती. असे ठराव असतांही सांप्रत अजीतसिंगास गुजराथेतून काढिलें; त्याचा मुतालिक एक रजपूत होता, त्यानें आपली जागा न सोडण्याकरितां लढून प्रयत्न केला, तथापि त्या प्रांतांतील मुसलमानलोकांनीं त्यास हांकून दिलें, तेव्हां त्यास आपल्या धन्याजवळ जोदपूर येथें पळून जावें लागलें. हें वर्तमान समजतांच अजीतसिंगानें अजमीरांत रजपूतांचें मोठें लष्कर जमविलें, नारनोळशहर घेऊन लुटलें, आणि दिल्लीपासून २५ कोशांवर रेवाडीपर्यंत आपलीं ठाणीं बसविलीं. त्याची गति कुंठित करण्याकरितां ज्या सरदारांस पादशाह त्यावर पाठवी त्यांचे आपसांत कलह लागत; त्यामुळें, व तें काम पतकरण्याविषयीं त्यांची आनाकानी असे त्यामुळें, त्याची गति कुंठित होण्याचे सर्व प्रयत्न फुकट गेले. शेवटीं जेव्हां राजधानीचें रक्षण करण्याकरितां पादशाहाचा सेनापति निघून गेला, तेव्हां पूर्वी अजीतसिंगानें जे ठराव केले होते, ते त्यानें मोठ्या आनंदानें कबूल केले; आणि मजकडे अजमीरचें राज्य कायम ठेविलें असतां मी गुजराथ सोडून देतों असें अजीतसिंगानें सांगितलें.

इ० स० १७२१; हि० स० ११३३.

यानंतर लवकरच असोफजा दिल्ली येथें आला, आणि वजीराचा कारभार आपल्या ताब्यांत घेता झाला. त्याची वजीरातीवर नेमणूक झाल्याचें वर्तमान त्यास पूर्वी कांहीं बेळ समजलें होतें, तथापि राजधानीमध्यें जो अधिकार मिळावयाचा तो घेण्यापेक्षां आपली दक्षिणेंतील स्वतंत्रता संपादावी हें त्यास विशेष अगत्याचें कृत्य वाटलें. त्यावेळीं मराठे लोक आपल्या राज्यास नियमित आकार खरेनें देत चालले होते, त्यांवरोबर याच्या पुष्कळ घालमेली होत होत्या; मग तिकडील कारभार आपल्या बेतांप्रमाणें केल्यानंतर तो दिल्लीस निघून गेला. तेथें पाहतो तों दरबारांत अतिशय दुर्बलता व अव्यवस्था त्याच्या दृष्टीस पडली. पादशाह ऐषआरामांत रत होऊन गेला होता; त्याच्या प्रीतींतील मसलतदार तेही तसेच व्यसनी तरुण लोक होते, आणि त्याच्या राखेचा त्यावर इतका पगडा असे कीं तो तिला आपली खासगी मोहर ठेवूं देत असे, व तिच्या इच्छेप्रमाणें तिला तिचा उपयोग करूं देत असे. असोफजा हा औरंगझेबाच्या कडक दरबारांत शिकलेला होता; त्यास ही स्थिति पाहून फार त्रास उत्पन्न झाला. जरी असोफजास मसलती करणें आवडत असे, तरी तो झपाट्यानें राज्यकारभार करण्यास शक्तिमान् असून खुषीही होता; परंतु बलात्कारानें राज्य बळकाविण्याजोगा त्यामध्यें धीटपणा अथवा सामर्थ्य हीं नव्हतीं, यामुळें पादशाहाचा भरंवसा आपल्यावर पटे असें त्याच्यानें करवलें नाहीं. इकडे पादशाह त्याच्या गंभीर रीति पाहून आशंकत असे, आणि सरकारी कामाकडे लक्ष लागावें झणून असोफजा वारंवार यत्न करून त्यास सांगे तेणेंकरून तो त्रासे. असोफजाचा जुना पोषाक व डामडौलाचे हावभाव यांची आपल्या व्यसनी सोबत्यांनीं केलेली बतावणी पाहून जसा त्यास आनंद होत असे, तसा दुसऱ्या कशानेंही होत नसे.

असोफजा याविषयीं इ० स० १७२२, जान्युआरि; हि० स० ११३४, रबीउसानी.

पादशाहाचा आळस.

त्याच्या प्रीतींतील लोक.

त्याची असोफजाविषयीं अनावड.

याप्रमाणें कांहीं महिनेपर्यंत उभयपक्षीं नाखुष झाल्यानंतर पादशाह व त्याचे दोस्त यांनीं आपल्या मतें त्या खाष्ट प्रधानाच्या हातून आपली सुटका होण्याची तजवीज शोधून काढिली. ती अशी:—त्यावेळीं गुजराथचा सुभेदार हैदर कूली झणून होता; तो पादशाहाचा अधिकार पुनः स्थापन करण्याच्या घालमेलींतील अग्रगण्यांपैकीं एक मुख्य होता; परंतु त्याचा स्वभाव

असोफजास गुजराथेच्या बयादखोर सुभेदारावर पाठविलें.

गर्विष्ठ असून साळढाळ नव्हता, यामुळें दरबारांतील चांडाळचौकडीस तो आवडत नसे. म्हणून त्यांनीं असा विचार केला कीं असोफजाची व त्याची लटापट लावून दिली, म्हणजे ते दोघेही अधिक दरबाराच्या तंत्रानें चालूं लागतील. असा विचार करून त्यांनीं हैदर कूलीस आपला सुभा असोफजाच्या हवालीं करण्याविषयीं आज्ञा केली; तेव्हां त्यांच्या आवांक्याप्रमाणें, हैदर हा आपल्या ठाण्यास निघून गेला, आणि तेथें आपलें ठिकाण बाहुबळानें राखण्याची तयारी करून राहिला. परंतु हा चांगला घाटलेला बेत अकस्मात् फसला, कारण त्यांचा लबाड शत्रु असोफजा यानें आपली बुद्धि खर्चून लावालावी करून व लांच देऊन आपल्या प्रतिस्पर्ध्यांची फौज बहुधा सगळीच्या सगळीच फितूर केली. याप्रमाणें आपल्या पूर्वीच्या अति मोठ्या सुभ्याच्या बळकटीस आणखी एक मातबर प्रांत मिळवून तो लवकरच दिल्लीस परत गेला.

असोफजानें तें बंड मोडून तो प्रांत आपल्या ताब्यांत ठेविला.

असोफजा परत आल्यावर आग्रा येथील सुभेदाराच्या मुतालिकास जाटलोकांनीं मारिलें, तेव्हां त्या लोकांचा जुना शत्रु राजा जयसिंग यास त्या दुष्टकर्माचा सूड घेण्याकरितां आग्रा येथील सुभेदार नेमिलें. त्या स्वारींत त्या जाटांचा चूडामण नामें वयस्क राजा मरण पावला, तेव्हां त्याच्या गादीवर बसणारा जो त्याचा मुलगा त्याच्या विरुद्ध पक्षास त्याचा पुतण्या होता, त्यास कौशल्यानें आश्रय देऊन यानें जाटलोकांमध्यें फूट पाडिली, आणि शेवटीं, त्याच्या पुतण्यानें दिल्लीच्या पादशाहास खंडणी देण्याचें कबूल केल्यावरून, त्यास गादीवर बसविलें.

भरतपूर येथील जाटांवर स्वारी.

असोफजा परत आल्यावरही पादशाहास व त्यास जो परस्परांचा कंटाळा आला होता, तो कमी झाला नाहीं. शेवटीं असोफजा हा कांहीं निमित्त करून राजधानींतून निघाला, आणि निर्भय ठिकाणीं जाऊन आपल्या कामाचा राजीनामा पाठवून दक्षिणेंत जाता झाला. त्यावेळीं महम्मदशाह यास स्वस्थपणा वाटला असावा असें संभवतें. वास्तविक पाहूं गेलें असतां असें करून असोफजानें आपली स्वतंत्रता प्रसिद्ध केली, आणि पादशाहानें याच दृष्टीनें ती गोष्ट पाहिली; आणि इकडे

असोफजा गेला. तो राजीनामा पाठवून दक्षिणेंत निघून गेला. इ० स० १७२३, अक्टोबर; हि० स० ११३६ मोहरम.

असोफजाचा राजीनामा मोठ्या कृपेनें स्वीकारून रयतेस ज्या अति उंच पदव्या मिळावयाच्या त्या जरी त्यास दिल्या, तथापि त्याचें शत्रुत्व करावयाचें तें त्यानें सोडिलें नाहीं. हैदराबाद येथील सुभेदार मुबारिझ खान यास त्यानें हुकूम पाठविला कीं, तूं सर्व दक्षिणेचें राज्य असोफजापासून हिरावून घेऊन स्वतः कर. मुबारिझ यानें आपल्यावर सोंपिलेलें काम मोठ्या उत्सुकतेनें उचलिलें. त्यास निमित्तास पादशाहाचें नांव सांपडलें असून, त्याचेंही वजन होतें त्यामुळें, व कितीएक लोकांचें त्याच्या प्रतिस्पर्ध्याशीं वांकडें होतें यामुळें, त्यानें मोठी फौज जमा केली. कल बळापेक्षां मसलतीवर हमेशा विशेष असे; त्यानें पुष्कळ महिनेपर्यंत बोलणीं लांबविलीं, आणि तितक्या मुदतींत मुबारिझाच्या पक्षाच्या लोकांत फितूर करण्याचा यत्न केला. या प्रकारच्या शत्रुत्वांत त्याचें विशेष साधलें नाहीं, ह्मणून त्यानें शेवटीं समोरासमोर लढाई देऊन लवकरच पूर्ण जय मिळविला; त्या लढाईंत मुबारिझ मरण पावला. पादशाहानें आंतून मुबारिझास चिथविलें होतें, तथापि आपलें बाहेरून आंग दाखविलें नव्हतें; तेव्हां त्याच्यासारखेंच असोफजानें ढोंग करून मुबारिझाचें शिर दरबारांत पाठविलें, आणि तें बंड नाशाप्रत पावल्याविषयीं पादशाहाचें अभिनंदन केलें. नंतर तो हैदराबादेस ठाणें धरून राहिला, तेथून तो नियमित वेळीं सन्मानार्थ पादशाहास नजराणे पाठवीत असे, तथापि दुसऱ्या गोष्टींमध्यें तो यापुढें स्वतंत्र राजाप्रमाणें वर्तूं लागला.

हैदराबाद येथील सुभेदार मुबारिझ खान यास असोफजास हांकून लावण्याकरितां उद्युक्त केलें.

असोफजाचा मुबारीझपराजित होऊन मरण पावला.

इ० स० १७१४, अकटोबर; हि० स० ११२७, मोहरम.

असोफजास त्याच्या पूर्वीच्या धन्याकडून हल्ला येण्याची भीति राहिली नव्हती; तथापि त्याचे शेजारी मराठे लोक यांपासून तो तसाच निर्भय होऊन राहिला नव्हता. सांप्रत त्यांची सत्ता एकवटून बुद्धिमान् पुरुषांच्या हातांत आली होती, तेणेंकरून तो जितकें बळ तिच्या आड आणी तितक्यासही ती भारी होऊन गेली होती; तेव्हां त्यानें कांहीं वेळपर्यंत आपल्या कापट्यविद्येची सफाई चालवून त्या मराठ्यांचा जोर आपल्यापासून एकीकडे जाऊन, दिल्ली येथील आपल्या शत्रूंवर पडावा अशी तजवीज चालविली.

असोफजाची मराठे लोकांशीं वर्तणूक.

मराठी राजाच्या स्थितींतील वर सांगितलेला फेरफार पुष्कळ दिवसपर्यंत होत आला होता; यास्तव आरंभापासून त्याचें वर्णन करणें अवश्य आहे. जरी मोगललोकांनीं शाहू राजास गादीवर बसविलें होतें, तरी (इ० स० १७१३ पासून इ० स० १७१६ पर्यंत) असोफजाच्या दक्षिणेंतील पहिल्या कारकीर्दीत त्यानें, आपल्या राज्यकारस्थानास्तव, शाहूचा प्रतिस्पर्धी संभाजी, जो त्यावेळीं कमकुवत होता, त्यास मदत केली होती. पुढें लवकरच कांहीं गोष्टी घडून आल्यामुळें शाहूच्या पक्षाचें पारडें बसलें, आणि त्यावेळीं त्याचा मुख्य प्रधान बाळाजी विश्वनाथ हा हुशार होता ह्मणूनच त्यास पुनः वर्चस्व मिळालें, नाहीं तर कधीं मिळालें नसतें.

मराठ्यांची सत्ता दृढ झाली.

बाळाजी विश्वनाथ हा (पेशवे नामें ब्राह्मणी वंशाचा मूळ पुरुष) कोंकणामध्यें एका गांवचा वतनदार कुळकर्णी होता. तो पुढें जाधव या आडनांवाच्या सरदाराच्या चाकरीस राहिला; तिकडून पुढें तो राजाच्या तैनातींत आला, त्यानें पुष्कळ कामगिऱ्या बजावून आपणास प्रख्यातींत आणिलें; त्यांत आंग्र्यानामक कोंकणांतील एक बलाढ्य सरदार व प्रसिद्ध चांचा यास संभाजीच्या पक्षांतून फितवून शाहूच्या पक्षांत आणिलें, ही अति मोठी कामगिरी केली होती.

बाळाजी विश्वनाथ पेशवा.

त्यावेळीं मराठ्यांच्या दरबारांत प्रतिनिधीची पायरी पहिली, व पेशव्याला हुद्दा दुसऱ्या पायरीचा असे. तो शेवटीं याच्या योग्यतेमुळें यास प्राप्त झाला. इ० स० १७१७ त बाळाजी विश्वनाथ याच्याच द्वारें हुसेन अल्ली खान याजपासून कांहीं मुलुख व चौथाई व सरदेशमुखी हे हक्क मराठ्यांस मिळाले, आणि हुसेन अल्लीबरोबर जी मराठ्यांची फौज दिल्लीस गेली, तिजवर जे दोन मुख्य सरदार होते त्यांतील हा एक होता. त्यावेळीं राजा शाहू हा मोगल दरबाराशीं व्यवहारांत (आपल्या पूर्वजांनीं घेतलेले किताब व मिळविलेली स्वतंत्रता हीं दुसऱ्या गोष्टीमध्यें न सोडितां,) आपणास दिल्ली सरकारचा मांडलिक ह्मणवीत असे; आणि उघडपणें याच दरजानें त्याचें पतक हुसेनाबरोबर दिल्लीस गेलें होतें. पुढें जरी हुसेन अल्ली मेला, तरी तेणेंकरून मराठे लोकांचा जो दिल्लीचा दरबाराशीं संबंध होता तो कांहीं खासूस बदलला नाहीं. असाच विचार मनांत

आणून फरुखशीर मरण पावल्यावर बाळाजी विश्वनाथ हा दिल्लिस राहिला होता, आणि त्यानें शेवटीं (इ० स० १७२० त) पूर्वीचा तह महम्मदशाहाकडून कायम करून घेतला. याप्रमाणें शाहूचा अधिकार मोगलांनीं कबूल केला, व तसेच त्यास दुसरे लाभ प्राप्त झाले, तेणेंकरून त्याच्या प्रतिस्पर्ध्यांवर त्याचा पगडा बसला. याप्रमाणें बाळाजी विश्वनाथानें मरण्यापूर्वी आंतील बाहेरील अशा कोणत्याही शत्रूंचें शाहूवर न चाले असा बंदोबस्त करून मग तो स्वस्थ झाला, आणि पुढें इ० स० १७२० च्या अक्टोबर महिन्यांत निवर्तला.

बाळाजी विश्वनाथ यानें शाहूचें वर्चस्व स्थापन केलें.

तो मरण पावला.

पूर्वी मराठे लोक जी चौथाई व सरदेशमुखी घेत असत ती केवळ चोरी होती, ती वरील तहांत जें पादशाहानें देणें दिलें तेणेंकरून कायदेशीर झाली; त्यामुळें पूर्वीची जी जमाबंदी वसूल करण्याची शिस्त होती, तींत कांहींशी व्यवस्था करण्यास बाळाजी विश्वनाथ शक्तिमान् झाला. आतां दुसऱ्या जमीनींवर चौथाई व सरदेशमुखी या हक्कांऐवजीं त्यानें मुलुखच तोडून घेतला नाहीं, व तसेंच ज्या देशांत त्यास दोन्ही हक्क होते, तेथें ते एकत्र केले नाहींत, व जेथें जमीनीचा साराही मराठे लोकांचाच होता, तेथें त्यांत हे हक्क भिडवून दिले नाहींत; हें सर्व पाहूं गेलें असतां प्रथम विलक्षण दिसतें; परंतु आपल्या सरकारचे हक्क सरळ करून ठेवण्याचा त्याचा उद्देशच नव्हता. उभय पक्षांच्या शक्तींच्या तारतम्यावरून त्यास माहित होतें कीं मराठे व मोगल यांमध्यें तंटा पडला असतां त्यांत आपल्या राजाचा फायदा होईल; यास्तव लहानशा मुलुखामध्यें स्पष्ट रीतीनें ठरवलेल्या हक्कांपेक्षां मोठ्या देशांत हात घालण्यास व तो हळू हळू ग्रासित जाण्यास निमित्त मिळण्याविषयीं तो विशेष उत्सुक होता. म्हणून तोडरमल्ल व मलिकंबर यांनीं जो कायम ठरविलेला महसूल त्यापैकीं चौथाईविषयीं तो आपला हक्क सांगूं लागला; परंतु त्या ठरविलेल्या महसूलापैकीं मुलुख गरीब होऊन गेल्यामुळें थोडाच वसूल होत असे. त्यानें हा ठराव भरपूर अमलांत आणिला नाहीं, तथापि तेणेंकरून त्याचा हक्क मोघम राहिला; याप्रमाणें मोगलांजवळील व्यवहारांत मात्र यानें गोंधळाची शिस्त घालून आपलें हित करून घेतलें असें नाहीं, तर निरनिराळ्या लोकांस चौथाई व सरदेशमुख्या देऊन, व दुसऱ्याही आंत आणखी खिस्ती पडत अशा नव्या बाबी शोधून काढून, त्यानें प्रत्येक परगण्याच्या जमाबंदीची मराठे सरदारांत अशीच वांटणी करून दिली.

बाळाजी विश्वनाथ यानें केलेलें महसूलाच्या बंदोबस्ताचें अवडंबर.

असें अवडंबर करण्याचा त्याचा उद्देश.

त्या योगानें एकंदर वसूल वाढविण्याचें सर्वांस अगत्य पडलें; परंतु सरकारचें तंत्र सोडून राहण्याजोगा कोणीही आटोपसर जिनगी बाळगून राहिला नाहीं. असे महसुलांचे असंख्य हिस्से झाल्यानें मराठे लोकांच्या कारभारांत गडबडगुंडा झाला; तेणेंकरून बाळाजी विश्वनाथाच्या, पूर्वीच्या सारखाच, मनामध्यें होता तसा एक दुसरा परिणाम झाला. तो असा कीं, तसें झाल्यानें मराठे सरदार आपल्या ब्राह्मण मुतालिकांच्या हातांत सांपडले गेले, त्यामुळें पेशव्याच्या जातीचें प्राबल्य वाढून त्यास बळकटी आली. ही हिस्सेदारीची शिस्त साधारण होती, अगदीं सर्वत्रच होती असें नाहीं. मराठ्यांच्या जुन्या मुलुखांत कित्येक सरदारांच्या पूर्वीच्या जमीनी होत्या, आणि तशाच लहानमोठ्या नेमणूका मेहरबानी खातर पुढेंही करून देत असत. प्रत्येक सरदारास मुख्य राहण्याच्या ठिकाणाकरितां एक दोन गांव लागत असत, आणि जे गांव ज्या सरदारांच्या जन्मभूमीचे असत, अथवा जेथील ते वतनदार असत, तेथील सरकारी हक्क संपादन करण्याची सर्वांस इच्छा असे.

बाजीराव पेशवा याविषयीं.

बाळाजी विश्वनाथ मरण पावल्यावर त्याचा मुलगा बाजीराव हा त्याच्या मागून गादवर बसला. त्याच्या येवढा सर्व पेशव्यांमध्यें कोणी कर्त्ता झाला नाहीं, व शिवाजीखेरीज मराठे लोकांमध्येंही झाला नाहीं. बाजीरावाच्या बापाकडे जो अधिकार होता, त्या सर्वाचा यास एकदम उपभोग प्राप्त झाला नाहीं. राजाचा प्रतिनिधी हा त्याचा मोठा प्रतिस्पर्धी होता, व त्या दोन्ही कारभाऱ्यांचे अभिप्राय अगदीं एकमेकांविरुद्ध असून, त्यांचा कार्यभागही विरुद्ध होता. मराठे लोकांची सत्ता आणखी प्रसृत झाली असतां वाईट परिणाम होईल अशी त्या प्रतिनिधीस मनापासून भीति होती, म्हणून शाहू राजाचें सांप्रतचें राज्य बंदोबस्तानें मजबूद करावें, आंतल्या आंत तंटे आहेत ते मोडावे, आणि उत्तर हिंदुस्थानांतील देश जिंकण्यापूर्वी दक्षिणेकडील मुलुखांत आपली सत्ता दृढतर बसवावी, असा तो सक्त भांडत असे. बाजीरावाचा विचार याहून शहाणपणाचा व धैर्याचा होता. त्यानें असें पाहिलें कीं आपलें जें लुटारू घोडेस्वारांचें लष्कर आहे हें शत्रूंच्या मुलुखांत फार उपयोगीं पडतें; परंतु तें घरीं ठेविलें असतां अगदीं बेकैद होईल; वास्तव एक लष्कर तयार करून सैन्याचा कोणी अधिकारी ठरविल्याशिवाय राज्याच्या आंतील बंदोबस्त बरोबर व्हावयाचा नाहीं. या हेतूनें उत्तरेकडील प्रांतांत एकदम स्वारी करावी असा त्यानें उपदेश केला, आणि मोगलांचें राज्य हें मध्यावर तर अगदींच खराब झालें असून एरव्हीही आंतून दुर्बल झालें आहे,

त्याची साहसी कृति.

असें त्यानें दाखविलें. तो म्हणाला कीं "हें पोखरलेलें खोड आपण तोडूं या, म्हणजे त्याच्या खांद्या आपोआप पडतील." त्यानें हा विचार मोठ्या वक्तृत्वानें व औत्सुक्यानें राजास समजाविला, तेणेंकरून त्याचे सर्व संशय दूर झाले, आणि आपला झेंडा नर्मदेच्या पलीकडे नेऊन लावण्यास मला परवानगी द्यावी असा जेव्हां बाजीरावानें आग्रह केला, तेव्हां शाहू राजास मोठें स्फुरण चढून तो म्हणाला कीं "तुम्ही तो हिमालयावर लावा."

शाहूचा स्वभाव.

या वादांचा परिणाम असा झाला कीं राजाच्या दरबारांत बाजीरावाचें वजन वाढलें, आणि प्रत्यहीं त्याच्या मदतीची अधिकाधिक जरूर पडत चालली; तेणेंकरून सहजच त्याचें मानही चढलें. शाहूस बुद्धि कमी होती असें नाहीं; परंतु तो मुसलमानी ज्ञानानखान्यांत लहानपणापासून वाढलेला होता, त्यामुळें त्यामध्यें शरीराची बळकटी व बुद्धीचें चांचल्य हीं कमी झालीं होतीं.

बाजीरावाचा स्वभाव.

असें असून बाजीरावाचा जन्म छावणींत, व तेव्हांपासून तो राजकीय कामांत व वकालतीच्या धंद्यांत चांगला तयार झाला होता, यामुळें त्याची चाल मराठे घोडेस्वारांप्रमाणें असून, त्यामध्यें विशाल बुद्धि व पुष्कळ ज्ञान, हीं होतीं. इतर ब्राह्मणांसारिखा तो थंडा नव्हता; त्याचा स्वभाव हौशी होता, व तो मोकळ्या मनाचा होता; मेहेनतीचें अथवा संकटाचें काम आलें असतां, तो कधींही डगमगत नसे; आणि तो, कूच करून घोड्यावरून जात असतां, हातच्या हातीं, कणसें चोळून दाणे काढून खाऊन गुजराण चालवीत असे.

उत्तरेकडील प्रांतांविषयीं त्याची मसलत होती तिला मोगललोकच स्वतः सहाय्य झाले. तो प्रकारः—असोफजा यांची मुबारिझ याजबरोबर पूर्वी सांगितलेली लढाई होण्यापूर्वी थोडा वेळ, पादशाहानें माळवा व गुजराथ या दोहीं सुभ्यांचीं कामें असोफजाकडून काढिलीं होतीं, त्यांतून माळव्याचें काम राजा गिरिधर याजकडे सांगितलें होतें. जेव्हां दक्षिणेमधील लढाईकडेस लष्कर गुंतलें होतें, तेव्हां तो प्रांत हातीं राखण्यास त्यास अडचण पडली नाहीं; परंतु जेव्हां बाजीराव स्वारी करून आला, तेव्हां राजा गिरिधरास आपल्या देशाचें रक्षण करणें कठीण पडलें. तिकडे गुजराथेंत असोफजाचा चुलता हमीद खान कारभार करीत होता; तो स्वतः फार लढला, आणि शिवाय त्यानें लागलेंच मराठे लोकांस आपल्या मदतीस बोलाविलें, आणि त्याबद्दल त्यांस आपल्या हातांतील मुलुखांत चौथाई व सरदेशमुखी हे हक्क दिले. पुढें सरबुलंद खान, ज्यास पादशाहानें तेथील सुभ्यावर नेमिलें

त्यानें गुजराथेच्या सुभेदारापासून चौथाई मिळविली. इ० स० १७२५, हि० स० ११३८.

होतें, त्यानें शेवटीं हमीदास हांकून लाविलें; तथापि पुष्कळ दिवस भांडण झाल्यावर त्यास वरील हक्कांबाबद केलेला करार कायम करावा लागला.

असोफजानें मराठे लोकांत कळ पेटविली.

ते दोन्ही सुभे गेले असतांही, यावेळीं असोफजाची सत्ता दक्षिणेंत चांगली बसली होती; तेव्हां आपले भयंकर शेजारी मराठे यांस जेरीस आणण्याचा यत्न करावा असें त्यास वाटलें. म्हणून त्यावेळीं त्यांचीं आंतल्याआंत भांडणें लागलीं होतीं, ती संधि यानें पुनः साधिली. त्यानें प्रथम प्रतिनिधीकडे बोलणें लाविलें, आणि त्याच्या द्वारानें तहाचा ठराव अगदीं जवळजवळ घाटीत आणिला होता. त्यामध्यें असें ठरविलें होतें कीं असोफजाच्या नव्या राजधानीच्या सभोंवतील देशावरील चौथाई व सरदेशमुखी, हीं मराठेलोकांनीं सोडून त्यांबद्दल कांहीं मुलुख तोडून द्यावा, आणि त्यानें मराठ्यांस वर्षाची अमुक रसद भरावी. परंतु आपल्या सरकारचे हक्क मोघम राखावे अशी बाजीराव याची शिस्त होती, ती तो सांप्रत विसरला नाहीं; आणि आपल्या जुन्या प्रतिस्पर्ध्यानें मध्यें हात घातल्यामुळें त्यास निःसंशय संताप येऊन तो ठराव अमलांत आणण्यास तो अगदीं प्रतिकूळ झाला. त्यामुळें वरील बोलण्यांनीं असोफजानें मराठे लोकांचा द्वेष मात्र वाढविला. त्याशिवाय दुसरा कांहीं त्यास लाभ झाला नाहीं.

त्यानें असोफजावर हल्ला करून त्यापासून करार करून घेतले. इ० स० १७२७; हि० स० ११४०.

पुढें त्यानें तसाच आणखी एक प्रयत्न केला, तो विशेष मोठा होता. त्याचा प्रकारः—शाहूचें दैव खुलल्यामुळें मराठ्यांच्या गादीचा दुसरा वारीस संभाजी हा झांकून गेला होता, तथापि त्यानें आपल्या राज्याची गादी कोल्हापूर येथें स्थापिली होती, आणि तो आपल्या वंशाचें दक्षिणेकडील राज्य हातांत राखून सगळ्या राज्याविषयीं वारसा सांगतच होता. असोफजानें, त्याचा पक्ष विधिपूर्वक उचलिला असें न दाखवितां, मराठ्यांस आपल्या देशासंबंधीं जी खंडणी द्यावयाची ती कोणास द्यावी, अशा संशयांत पडल्यासारखें ढोंग केलें; आणि उभय पक्षांच्या लोकांस आपल्या हक्कांची शाश्विती दाखविण्याविषयीं सांगितलें. या त्याच्या मागण्यानें शाहूस फार क्रोध आला. तो राग काढण्यास बाजीराव हें त्यांस तयारच साधन मिळालें. पुढें पावसाळा संपतांच पेशव्यानें असोफजाच्या मुलुखांवर स्वारी केली, आणि प्रथम बऱ्हाणपुरावर हल्ला केला; परंतु जेव्हां असोफजास संभाजी उघडपणें मिळून ते दोघे त्या

शहराच्या मदतीस आले, तेव्हां बाजीरावानें आपली चाल फिरवून त्वरेनें गुजराथेवर घाला घातला; आणि त्या मुलखांत जाळून मारून देश उध्वस्त करून, तो तसाच जलदीनें दक्षिणेंत परत आला. त्यावेळीं गुजराथेंतील चौथाई मोगलांनीं कायम केली नव्हती. दक्षिणेंत आल्यावर त्यानें असोफजाच्या लष्करासभोंवतील देश ओस पाडिला, आणि मराठे लोकांच्या नेहेमींच्या उपायांनीं त्यास सामग्रीचा इतका तोटा पडला कीं त्याला संभाजीचा संबंध सोडून आणखीही कांहीं मराठे सरकारास देण्याचें कबूल करावें लागलें. याप्रमाणें बंदोबस्त करून मालवा प्रांत लुटण्याकरितां, व गुजराथेंतील चौथाई जी पूर्वीच्या सुभेदारानें दिली होती, ती सांप्रतचा सुभेदार सरबुलंद खान यापासून सक्तीनें कायम करून घेण्याकरितां बाजीराव नर्मदा उतरला. बाजीराव उत्तरेस गेला असतां, पाठीमागें प्रतिनिधीनें संभाजीवर छापा घालून त्यास पराजित केलें, आणि शेवटीं कोल्हापुरासभोंवतील प्रदेश, ज्याची पश्चिमेकडील मर्यादा समुद्र, तो खेरीज करून बाकी सर्व मराठी देशावर शाहूचा हक्क आहे, असें त्याकडून कबूल करवून तहनामा लिहून घेतला. वर सांगितलेला कोल्हापूरच्या आसमंतात् भागचा प्रदेश हा मात्र त्यानें आपल्याकडेस ठेवावा, आणि राजा हा किताब घेऊन शाहूप्रमाणें वैभव भोगावें असा ठराव झाला. ही फत्ते केल्यामुळें प्रतिनिधीचें मान वाढलें; तथापि पेशव्याबरोबर त्याच्यानें टिकाव धरवला नाहीं, तेव्हां मराठ्यांच्या राज्यांत गोंधळ करण्यास असोफजास दुसरें कांहीं साधन शोधावें लागलें.

इ० स० १७२९ हिजरी सन ११४१।४२.

शाहू व संभाजी यांची समजूत झाली.

इ० स० १७३०, हि० स० ११४२.

तो या शोधांत असतां त्यास दाभाडानामक जो मराठ्यांचा वंशपरंपरेचा सेनापति तो सांपडला, त्यास त्यानें हाताशीं धरिलें. मराठे लोकांची सत्ता गुजराथेंत बसविण्यास दाभाडा हा मुख्य साधनीभूत होता; म्हणून आपल्या मेहनतीचें फळ दुसऱ्यानें (म्हणजे पेशव्यानें) नेलें असें पाहून, त्यास संताप आला. दुसरें त्या वेळीं पेशव्याचा पगडा विशेष झाला असून, तो सर्व राज्यकारभार करीत असे, आणि राजा मुळींच त्यांत हात घालीत नसे, तेणेंकरून त्याचा द्वेष अधिकच वाढला. या वृत्तींनीं

असोफजाच्या आणखी मसलती चालल्या. गुजराथेंतील दाभाडानामक एका मोठ्या मराठा सरदाराविषयीं.

तो पेशव्यास पदच्युत करण्याकरितां निघाला.

क्षुब्ध होऊन, आणि असोफजानें मजबूद कुमक करण्याचें वचन दिल्यावरून, दाभाड्यानें ३५,००० लोकांचें सैन्य जमविलें, आणि पेशव्याच्या गुलामगिरींतून राजास सोडविण्याचा हेतु बाहेरून दाखवून तो दक्षिणेंत यावयास निघाला.

बाजीरावानें त्याच्या पूर्वीचा डाव खेळून त्याचा पराजय करून त्यास मारून टाकलें.

त्यावेळीं बाजीरावाजवळ त्याच्या इतकी फौज नव्हती; परंतु जी होती, ती जुनी कसलेली होती; तेव्हां आपल्याविरुद्ध जो कट झाला आहे तो मोडण्याची तजवीज त्वरेनें केली असतां फायदा होईल, असें त्यानें पाहिलें. म्हणून असोफजा आपला अभिप्राय दाभाड्यास कळवी इतकी त्यास फुरसूद न देतां, तो नर्मदा उतरला, आणि गुजराथेंत शिरून दाभाड्यास बडोद्याजवळ गांठता झाला. त्याचे लोक कसलेले, आणि दाभाड्याचे तसे अनुभविक नव्हते, यामुळें त्या लढाईत पेशव्याचा जय झाला; परंतु पुढें बाजीराव विचारानें व अल्पसंतोषीपणानें वर्तला. घरील लढाईत दाभाडा मरण पावला, तेव्हां त्यानें त्याच्या मुलास राजाच्या नांवानें त्याचें काम दिलें, आणि गुजराथेंतील मराठे लोकांचे सर्व हक्क त्याच्या स्वाधीन ठेविले, परंतु उत्पन्नाचा निमे हिस्सा त्यानें पेशव्यांच्या मार्फत सरकारास द्यावा, असा ठराव केला. तो मुलगा अगदीं लहान होता, म्हणून त्याच्या आईस त्याची पालनकर्ती नेमली; आणि त्याच्या बापाचा जुना आश्रित पिलाजी गाइकवाड यानें त्याच्या वतीनें गुजराथेचा कारभार करावा असें ठरविलें. सांप्रत ज्या गाइकवाडाच्या वंशाचें राज्य गुजराथेंत चालत आहे, त्याचा हा मूळ पुरुष होय.

इ०स० १७३१, एप्रिल; हि० स० ११४३, शवाल.

बाजीरावानें गुजराथेचा बंदोबस्त अल्पसंतोषीपणानें केला.

पवार, होळकर व शिंदे, यांच्या वंशाची उत्पत्ति.

मराठ्यांमध्यें जीं दुसरीं मोठीं कुळें झालीं त्यांचीही उत्पत्ति या सुमारास थोडा वेळ पूर्वी झाली. ती अशीः—जेव्हां बाजीराव माळव्यांत लुटीच्या स्वाऱ्या करूं लागला, तेव्हां उदाजी पवार, मल्हारराव होळकर, व राणोजी शिंदा, या तिघांस त्यानें फौजेंत सरदाऱ्या दिल्या. उदाजीचा पेशव्यांशीं संबंध होण्यापूर्वी तो सरदार होता. त्यानें पुढें लवकरच गुजराथ व माळवा यांच्या सरहद्दीवर धारचा प्रांत संपादन केला; परंतु त्याचे दुसरे साथी किंवा त्यांचे वंशज यांच्या इतकी त्यास कधींही सत्ता प्राप्त झाली नाहीं. होळकर हा पुण्याच्या दक्षिणेस निरेवर एका गांवीं धनगर होता; आणि शिंदा हा मूळचा साताऱ्या-

जवळील संभावित कुळांतील होता, परंतु त्याची इतकी गरीबी आली होती कीं तो बाजीरावाजवळ हुजुऱ्या होऊन राहिला होता. हे व यावेळचे दुसरे सरदार, हे, पूर्वीच्याप्रमाणें, आपल्या तैनातीचे लोक घेऊन पुंडपाळेगारांसारखे लढत नसत; परंतु ते पेशव्याच्या पदरचे सरदार असून पेशव्याच्या लष्कराच्या टोळ्या त्यांच्या हाताखालीं लढत, व ते पेशव्याच्या हुकमतीचे असत.

बाजीराव व असोफजा यांचा आपसांत बंदोबस्त झाला.

त्यावेळीं असोफजाच्या मसलतींवद्दल त्याचें पारिपत्य करण्याचें सामर्थ्य बाजीरावास होतें; परंतु आपल्या आपसांमध्यें नीट बनाव असला असतां उभय पक्षांचा फायदा आहे असें दोघांसही समजूं लागलें. बाजीरावानें पाहिलें कीं आपण इतक्या लांबीच्या पल्ल्यावर स्वाऱ्या करितों, तेव्हां जर असोफजासारिखा शक्तिमान् व कपटी द्वेषी मागें शेजारास असला, तर आपल्या मूळ ठिकाणच्या महत्वास धक्का पोंचेल; आणि असोफजा यास भीतीचीं दुसरीं कारणें असून त्यास असेंही वाटे कीं आपण पादशाहाचा अम्मल मानीत नाहीं, म्हणून सूड उगविण्याकरितां तो दक्षिणेंतील सरसुभ्याचें काम पेशव्यास देईल, आणि तो अधिकार पेशव्याच्या हातांत आला असतां, तो उगाच वसणार नाहीं. यास्तव बाजीराव उत्तर हिंदुस्थानांतून परत आल्यावर लवकरच त्या दोघां भागंतुकांनीं गुप्त रीतीनें तह केला; त्यांत असा ठराव केला, कीं बाजीरावानें माळव्यांत स्वारी करून जावें, पादशाहाचा बाकी राहिलेला मुलुख जिंकून घ्यावा, आणि त्यास असोफजानें मदत करावी.

मेवाडचा राजा अभयसिंग गुजराथचा सरसुभेदार झाला.

यावेळीं नर्मदेपलीकडील मुलुखावर नजर करण्यास बाजीरावास दुसरीं सबळ कारणें होतीं. तीं अशीं:—गुजराथेंतून गेल्यानंतर दिल्लीच्या दरबारानें चौथाई देण्याचा करार मंजूर करण्याचें लागलेंच नाकबूल केलें; सरबुलंद खानास तेथील सुभ्यावरून काढून टाकिलें; आणि तें काम जोदपूरचा राजा अभयसिंग यास सांगितलें. अशा स्वतंत्र राजास असें काम कोणत्याही वेळीं सांगणें वाजवी नव्हतें. तशांत अभयसिंग हा आपला बाप अजीतसिंग यास मारून आपण अधिकार पावला होता, व तो फार खराब चालीचा होता, यामुळें तो विशेष विश्वासानें काम करील असें, धोरण दिसत नव्हतें. परंतु त्यास जें सामर्थ्य होतें, तें मोगल सरकारास नव्हतें, त्यामुळें तो बळानें सरबुलंद खान यास हांकून लावून, मराठे लोकांबरोबर लढून त्या प्रांतांचें रक्षण करण्याजोगा दिसत होता.

या दोहोंतून प्रथमचें (सरबुलंदास हांकून लावण्याचें) काम त्यानें एका लढाईत पार पाडिलें. दुसरें तसें साधण्याजोगें सोपें नव्हतें. कारण जरी त्यानें पिलाजी गाइकवाडास बडोद्यांतून हांकून लाविलें तरी अद्यापि त्यास त्याची विशेष घास्ती होती. तेव्हां दुसरा कांहीं इलाज नाहीं असें पाहून त्या अविचारी अभयसिंगानें मारेकरी घालून त्याचा प्राण घेतला. या घोर कर्मानें मराठ्यांचें बळ कमी न होतां, उलटा त्यांचा संताप मात्र अधिक झाला. पिलाजीचा भाऊ व मुलगा हे पूर्वीपेक्षां पुष्कळ सैन्य घेऊन आले, आणि स्वतः गुजराथप्रांत उध्वस्त करून, व सभोंवारच्या पहाडांतील भिल्ल व कोळी लोकांस उठवून, सर्व प्रांतांत बंडावा व धुमाळी उडवून देते झाले. तो रजपूत राजा या बखेड्यांत अगदीं गुंतून गेला असतां, त्या गाइकवाडांनीं त्याच्या वतनी मुलुखावर हल्ला केला, आणि जोदपूरच्या जवळजवळ चाल केली. हा हल्ला आल्यावरून, व मराठे लोकांच्या माळव्यांतील लष्कराचें भयप्रद रूप पाहून, अभयसिंगास आपल्या स्वतःच्या मुलुखास जावें लागलें आणि त्यानें जो मुतालिक आपल्या मागें गुजरायेंत ठेविला होता त्याच्यानें मराठे लोकांपुढें टिकाव धरवला नाहीं.

इ०स० १७३०.

त्यानें पिलाजी गाइकवाड यास मारेकरी घालून मारिलें. इ० स० १७३२.

त्याचा मराठ्यांनीं सूड उगविला.

माळव्यामध्येंही मराठ्यांचा तसाच भरभराट झाला होता. त्या प्रांताचा सुभेदार गिरिधरसिंग हा इ० स० १७२९ त बाजीरावाच्या सरदारांशीं लढाई झाली तींत पडला. त्याचा पुतण्या दयाराम गादीवर बसला, आणि हा वेळपर्यंत त्यानें भली टक्कर दिली होती; परंतु पेशव्याचा भाऊ चिमणाजी यानें त्याचा पराजय केला, व त्या लढाईत तो मारला गेला.

अभयसिंग मेवाडास परत गेला.

इ० स०१७३२.

जेव्हां (इ० स० १७३२ त) बाजीराव माळव्यांत शिरला, तेव्हां तेथील कारभार महम्मद खान बंगश नामें एका अफगाण सरदाराच्या हातांत होता. त्या सरदाराकडे अलाहाबादेचाही सुभा होता. त्याच्या दोन प्रांतांच्या मध्यें बुंदेलखंडांतील एका राजाचा मुलुख होता, त्याजबरोबर तो लढाई करीत होता. तो राजा अगदीं पेंचला, तेव्हां त्यानें मराठे लोकांस मदतीस बोलाविलें. बाजीरावानें त्याचें आमंत्रण लागलेंच कबूल केलें, आणि अकस्मात् महम्मद खानावर पडून थोड्याच वेळांत त्यास किल्ल्याचा आश्रय धरणें प्राप्त केलें. त्यास मदत करण्यास दिल्लीचें सरकार असमर्थ होतें. तेव्हां जर त्याच्या कुटुंबाचे

बाजीरावाची माळव्यांत फत्ते झाली.

लोक प्रयत्न न करिते, तर त्यास अगदीं करार न करितां बाजीरावास शरण जावें लागलें असतें. त्याच्या बायकोनें आपल्या रोहिलखंडांतील स्वदेशीय लोकांस आपल्या तोंडावरचा पदर पाठवून दिला (आणि सुचविलें कीं, ही माझी लाज राखण्याची वेळ आहे.) अफगाणलोकांचें सत्व जागृत करण्यास याहून विशेष उत्तेजन दुसरें कांहीं नाहीं. या बोलावण्यानें जे लोक जमा झाले त्यांचा पुढारी याचा मुलगा होऊन गेला, आणि आपल्या बापास संकटांतून मुक्त करून अलाहबादेस पोंचविता झाला.

त्यानें रोहिलखंडांत मुलुख मिळविला.

याप्रमाणें त्याच्या शरीराची सुटका झाली, परंतु तेणेंकरून त्याच्या प्रांताचें कांहीं हित झालें नाहीं. बाजीरावानें आपणास मदत केली, त्याबद्दल बुंदेलखंडच्या राजानें त्यास यमुनेवरील झांशी हा परगणा दिला, आणि आपल्या मरणानंतर मागें मराठ्यांस बुंदेलखंडांत हक्क देऊन ठेविले; त्यामुळें काळेंकरून तो सर्व देश मराठ्यांनीं घशाखालीं उतरला. महम्मद खानाचा पराजय झाल्यामुळें बादशाहानें त्यास माळव्याच्या सुभ्यावरून काढलें, आणि अंबरचा राजा जयसिंग यास तो प्रांत दिला.

माळव्याचा सरसुभेदार दुसरा राजा जयसिंग.

या राजास विद्येची प्रीति असे, त्यामुळें रजपूतलोकांमध्यें जे अति विख्यात लोक होऊन गेले त्यांमध्यें याची गणना होते; परंतु यामध्यें निश्चय नव्हता. मराठे लोकांशीं त्याचा वंशपरंपरचा संबंध होता, तथापि त्यानें मोगललोकांचा विश्वासघात केला नाहीं. परंतु शेवटीं त्यांस लढून हटविणें हें दुस्तर पाहून, त्यानें आपल्या पूर्वीच्या लगतीनें लवकरच आपसांत बंदोबस्त केला. त्यापासून दुसऱ्या वर्षी असा परिणाम झाला कीं त्यानें पादशाहाचा आंतून सल्ला घेऊन तो प्रांत पेशव्यांच्या हवालीं केला, आणि त्यांनीं पादशाहाच्या वतीनें तेथें कारभार करावा, असें ठरविलें. बाजीरावास देणग्या दिल्या असतां, तो निरंतर स्वस्थ राहील, अशी जर त्या मोगलांच्या मनांत कल्पना आली असली, तर त्यावरून असें समजलें पाहिजे कीं बाजीरावाविषयीं व त्याचे जातभाई मराठे लोक यांविषयीं त्यांस विशेष माहिती नव्हती. कारण वरील देणग्या मिळाल्यानंतर बाजीरावानें कांहीं वेळ आपलें लक्ष दक्षिणेच्या आंतील व्यवस्थेकडे लाविलें; तथापि माळवा व गुजराथ या प्रांतांची चौथाई व सरदेशमुखी लेखी करून द्यावी हें बोलणें त्यानें पुढें चालविलेंच होतें, आणि आपल्या मागें जे सरदार ठेविले होते, त्यांस आज्ञापर्यंत हल्ले कर-

इ०स० १७३४, त्यानें तो प्रांत मराठ्यांच्या हवालीं केला.

ण्याविषयीं त्यानें आज्ञा केली होती. इकडे मोगललोकही तयारी दाखवीत; मोठे हावभाव करीत; आणि अवजड व विसंगत अशा फौजा पाठवीत, त्यांच्या कृतींनीं उलटे ते शत्रूंच्या उपहासास्पद होत असत.

बाजीराव यानें आपलीं मागणीं वाढविलीं, इ० स० १७३६.

कांहीं वेळानंतर बाजीरावानें पुनः स्वतः बोलणें सुरू केलें, आणि तें चालत असतां जसजसें त्याच्या शत्रूंचें दौर्बल्य अधिक उघडें पडत चाललें तसतशीं त्याचीं मागणीं वाढत चालली; आणि शेवटीं आपणास माळवा प्रांत व चंबळानदीच्या दक्षिणेकडील सर्व प्रांत व मथुरा, प्रयाग व काशी हीं पवित्र शहरें; येवढी जाहगीर द्यावी असा तो आग्रह धरून बसला. त्यास उघड रीतीनें प्रतिबंध करण्याचे पादशाहाचे सर्व प्रयत्न फुकट गेले,

पादशाहानें मराठे लोकांस आणखी देणग्या दिल्या.

तथापि वरील बोलणें कबूल करण्याजोगी त्याची केवळ नातवानी आली नव्हती. त्यानें मराठे लोकांस लहानसान भक्ष्य देऊन त्यांची क्षुधा तृप्त करण्याचा यत्न चालविला, आणि त्यांनींही आपला मोठा उद्देश मागें न टाकितां त्या देणग्या कबूल केल्या. वरील देणग्यांत रजपूतलोकांपासून कर घेण्याचा हक्क व असोफजाच्या मुलुखांवरील खंडणी वाढविण्याचा

असोफजा भयाभीत झाला.

हक्क हे दोन देशांस दिले. हे देण्याचें कारण त्या दोन्ही राज्यांशीं मराठे लोकांचें वैमनस्य पाडावें, हा निःसंशय हेतु असेल; आणि तोही केवळ तडीस गेला नाहींसा नाहीं. कारण, इकडे असोफजास असें वाटूं लागलें कीं आपली सांप्रतची शिस्त हद्दीच्या बाहेर गेली. याजमुळें जसें पूर्वी पादशाहाच्या शत्रुत्वापासून भय असे, तशीच सांप्रत त्याच्या दौर्बल्यापासून भीति उत्पन्न होऊं लागली. त्याच वेळीं दिल्लीच्या दरबारानेंही त्यांशीं मोठ्या तत्परतेनें बोलणें लाविलें, आणि पूर्वी जें त्यास बंडखोर असें समजत तशी दृष्टि न ठेवून, जें विघ्न आपणावर येऊन बेतलें आहे, त्यापासून आपणास सोडविण्यास शक्तिमान् असा हा आपला स्वभाविक मित्र होय, अशी त्याजवर तें दरबार दृष्टि करूं लागलें.

त्याची व पादशाहाची एकी झाली.

वरील गोष्टीपासून असा परिणाम झाला कीं त्यानंतर पादशाहानें असोफजास आश्रय देण्याचा निश्चय केला; परंतु तो या विचारांत गुंतला असतां इकडे बाजीराव राजधानीवर चाल करीत होता. तो आग्र्यापासून वीस कोशांवर आला, तेव्हां त्याचें कांहीं लष्कर घेऊन मल्हारराव होळकर यमुनेपलीकडील प्रांतांत लूट करीत होता. त्यावेळचे सुभेदार लोक हे बहुधा

आपआपले प्रांत धरून वसत असत; परंतु सादत खान नामें अयोध्या प्रांताचा सरसुभेदार होता, तो ती वृत्ति सोडून जवळील प्रांताचें संरक्षण करण्याकरितां आपल्या प्रांतांतून निघाला, आणि मल्हारराव होळकर, वरील लुटीच्या कामांत पडला असतां, त्यास हटवून बाजीरावाच्या मुख्य फौजेकडेस घालविता झाला. ही लहानशी माघार आली, तिचा मुसलमानांनीं फुगवून मोठा जय मानिला, आणि त्याबरोबर सर्व मराठ्यांचें लष्कर दक्षिणेंत परत गेलें अशा गप्पा उठविल्या. तेणेंकरून ती काळिमा पुसून टाकण्यास, आणि "आपण अद्यापि हिंदुस्थानांत आहों" असें पादशाहास दाखविण्यास बाजीरावास आवेश मात्र आला. त्याशीं युद्ध करण्याकरितां वजीर कमरुद्दीन खानावरोबर पादशाहानें एक लष्कर पाठविलें होतें तें स्वस्थपणें मथुरेजवळ पडून राहिलें असतां बाजीराव अकस्मात् यमुना सोडून निघाला, आणि मोगलांच्या लष्कराच्या उजव्या बाजूपासून सुमारें १४ कोश जाऊन, तेथून अकटोविकट मोठ्या मजला करून एकदम दिल्लीच्या दरवाजाजवळ उभा राहिला.

बाजीराव दिल्लीसमोर आला. इ० स० १७३७, हि० स० ११४९.

बाजीराव आल्यामुळें जो कल्होळ झाला, त्याची सहज कल्पना करवेल, परंतु त्याचा उद्देश पादशाहास भिवविण्याचा होता, चिडविण्याचा नव्हता; म्हणून त्यानें जास्ती हात टाकिला नाहीं, आणि शहराच्या वेशीबाहेरील वसाहतीचा नाश आपल्या लष्कराच्या हातून न व्हावा असें करण्याचा प्रयत्न केला; परंतु त्याच्या अनुयायी लोकांनीं जो धुमाकूळ केला, तो याच्यानें पुरा बंद करवला नाहीं; म्हणून तें निमित्त करून तो शहरापासून कांहीं अंतरावर जाऊन राहिला. मराठ्यांनी ही माघार घेतल्यामुळें त्यांजवर हल्ला करण्यास मोगल उद्युक्त झाले; परंतु त्यांचें भारी नुकसान करून मराठ्यांनी त्यांस परत शहरांत हांकून लाविलें. या सुमारास वजीर कमरुद्दीन खान यास सादत खान येऊन मिळाला होता, आणि ते पादशाहाच्या कुमकेस राजधानीकडे चालले होते. तेव्हां आपण आतां परत दक्षिणेंत जावें हें शहाणपण आहे असा बाजीरावानें विचार केला, कारण असें केल्यानें, मराठे लोकांच्या लढाईविषयीं नियमांप्रमाणें, त्यांत कांहीं बेअब्रू होत नाहीं अशी त्यानें मनांत कल्पना आणिली. त्यावेळीं कांहीं खालच्या उतरणावर यमुना उतरून तिच्या व गंगेच्या मधील (अंतरवेदी) प्रांतांत लूट करावी असें त्याच्या मनांत होतें; परंतु पावसाळा

तो परत गेला.

जवळ आला, आणि असोफजा चढून आला, त्यामुळें, व दक्षिणेंत दुसऱ्या कांहीं कारणामुळें यास जाण्याचें जरूर असल्यावरून, त्यानें एकदम तिकडे जाण्याचा निश्चय केला. बाजीराव परत निघून गेल्यावर असोफजा दिल्ली येथें आला; त्यास सर्व राज्यांतील फौज जमविण्याविषयीं पादशाहानें भरपूर अधिकार दिला, आणि त्याचा वडील मुलगा ग्यासुद्दीन यास माळवा व गुजराथ या प्रांतांचीं कामें दिलीं; परंतु त्यावेळीं दिल्लीच्या राज्याची शक्ति इतकी खरजांत आली होती कीं असोफजास पादशाहानें जितकीं साधनें दिलीं, तितक्यांचाही उपयोग करून त्यास आपल्या खुद्द पतकास चौतीस हजारांहून अधिक फौज जमा करतां आली नाहीं.

इ०स०१७३७, हि० स० ११५०.

असोफजा दिल्ली येथें आला.

जरी त्याजवळ विशेष फौज नव्हती, तथापि त्यास एक उत्तम तोफखान्याचा सरंजाम पादशाहानें दिला होता, आणि अयोध्येचा सुभेदार सादत खान याचा पुतण्या सफदरजंग याच्या हाताखालीं कांहीं शिलकी फौज त्याच्या मदतीकरितां दिलेली होती. या फौजेनिशीं तो शिरोंज येथें निघून गेला, तों इकडे बाजीराव एका फौजेनिशीं नर्मदानदी उतरला. तींत ८०,००० लोक होते, असें त्यानें वर्णन केलें आहे, व ती फौज असोफजाच्या फौजेहून बहुधा मोठी असावी असें संभवतें.* इतकी उभय पक्षांच्या फौजांत तफावत होती, म्हणून मोगलांच्या सरदारानें आपला पाय मागें काढावयाचा नव्हता; कारण समोर रणभूमीवर उभें राहून मराठे लोकांनीं कधींही भ्यावयाजोगी अशी लढाई मारली नव्हती. तसेंच युद्धप्रसंगाच्या आरंभीं वर्चस्वाचा आव घालणें हें दुसरा कोणीही शत्रु असता तरी आवश्यकच होतें: त्यांतही मराठेलोकांजवळ त्याविषयींची अधिकच आवश्यकता होती. तसें न करितां असोफजा यानें बहुधा आपल्या तोफखान्यावर भरंवसा ठेवून, व आपल्या स्वभावाप्रमाणें आणि वयोवृद्धपणामुळें सावधगिरी राखून भोपाळच्या किल्ल्यानजीक चांगल्या जाग्यावर ठाणें धरून तेथें शत्रूंच्या हल्ल्याची वाट पहात राहण्याचा निश्चय केला. परंतु अशा शत्रूशीं वरील जाग्याच्या मजबुदीचा कांहींच उपयोग झाला नाहीं. कारण मराठे लोकांनीं त्यासभोंवतील देश उध्वस्त केला, त्यास दाणावैरणीचा तोटा पाडला. त्याच्या छावणीच्या बाहेर जी टोळी जाई तिजवर ते हल्ले करूं लागले, आणि त्याच्या व त्याच्या शिलकी फौजेमधील रस्ता बंद पाडिते झाले.

तो बाजीरावावर चालून गेला.

इ०स०१७३८, जाग्युआरि; त्यावर बाजीरावानें भोपाळानजीक हला केला.

* 'लाख फौज' म्हणजे १,००,००० फौज असा अर्थ व्हावा; परंतु मराठे लोकांच्या बोलण्याच्या रूढीप्रमाणें दहा किंवा पंधरा हजार लढाऊ लोक असा बहुधा या शब्दांचा अर्थ होतो.

बाजीरावाच्या अशा कृत्यांनीं जें परिणाम झाले तीहींकरून असोफजा इतका तिडून गेला कीं त्यास महिनादीडमहिन्यानें उत्तरेस परत हटून जावें लागलें. त्याचा वैलवांडा पुष्कळ नाहींसा झाला होता, आणि त्यानें भोपाळ येथें आपलें बारबरदारीचें सामान जरी ठेविलें होतें, तथापि त्याजबरोबर भारी तोफखाना न्यावयाचा राहिला होता. या कारणामुळें त्याची गति मंद झाली, त्यांतही मराठे लोकांकडून त्यास आणखी हरकत झाली. त्याच्या तोफखान्यामुळें ते सर्व फौजेवर हल्ला करण्यास धजत नसत, तथापि ते बाण मारून त्यास उपद्रव देत; आणि आपल्या घोडेस्वारांनिशीं त्याच्या पिछाडीस मागें टपून राहत. याप्रमाणें दररोज दीड दोन कोश अशीं कांहीं दिवस कूच करून त्यास आपल्या नशीबानें आणलेली हार कबूल करून पेशव्याबरोबर तह करावा लागला. या ठरावांत त्यानें माळव्यासुद्धां नर्मदेपासून चंबळेपर्यंत सर्व देश पेशव्यास द्यावा, आणि या देण्यास पादशाहाची मंजूरी मिळविण्याकरितां व पन्नास लाख रुपये मिळविण्याकरितां चालेल तितका प्रयत्न करावा, असें त्यानें (म्हणजे असोफजानें) कबूल केलें.

आणि पादशाहाच्या तर्फेनें पुष्कळ देणग्या करवून घेतल्या. इ० स० १७३८, फेब्रुआरि; हि० स०११५० रमझान.

नंतर असोफजास बाजीरावानें परत दिल्लीस जाऊं दिलें, आणि त्यानें जिंकिलेला मुलुख हस्तगत करून घेतला; परंतु असोफजानें कबूल केलेली मंजूरी पादशाहाकडून येण्यापूर्वी केव्हां केव्हां सध्दीवर जे मोठे भयंकर उत्पात होत असतात, व जे झाले असतां, कांहीं वेळपर्यंत, दुसऱ्या सर्व गोष्टींविषयीं लोकांस बेसावध करून टाकतात; तसा एक उत्पात होऊन वरील वरावर्द तितकीच बंद राहिली. त्या उत्पाताचा प्रकार:—

पूर्वी दिल्लीच्या राज्याची जशी दुर्बल स्थिति होऊन तैमूरलंग व बाबर हे लोभाविष्ट होऊन हिंदुस्थानांत आले होते, तसेंच तें राज्य सांप्रत मोडकळीस आलें होतें, आणि इराणदेशांत कांहीं बिना घडून आल्यामुळें त्या देशांतून वरील हल्ल्यांप्रमाणें एक हल्ला आला; त्याची हकीकत:—

नादिरशाहाची स्वारी.

एशियाखंडांतील राजांच्या वंशाची कारकीर्द बहुधा दोनशें वर्षेपर्यंत चालते; तितकी मुदत सफवी वंशाच्या पादशाहांनीं राज्य केलें. नंतर त्यामध्यें बिघाड होऊन त्या वंशाचा क्षय होत चालला होता; शेवटीं त्या राजांस कंदाहारच्या अफगाण लोकांनीं पदच्युत केलें.

इराणदेशांतील पूर्वीचें वर्तमान.

पश्चिमेकडील अफगाणलोकांविषयीं.

पूर्वी* काबुलाच्या ईशान्येकडील अफगाणलोकांविषयीं वर्णन करण्यांत आलें आहे. सांप्रत सफवी वंशाच्या घालमेलींत जे अफगाणलोक पुढारी होते, ते पश्चिमेकडील प्रदेशांतले असून पुष्कळ गोष्टींनीं ईशान्येकडील लोकांपासून भिन्न आहेत.

त्यांचा देश उंच† सपाट जमीनीवर आहे. त्याच्या पूर्वेस सुलेमानचे पर्वत आहेत, व त्यांपलीकडे सिंधुनदाचें तळवट आहे. उत्तरेस तशीच पहाडांची ओळ आहे, तिला प्राचीन काळीं काकेशस असें म्हणत असत. वक्षूनदी व क्यास्पियन समुद्र यांमधील जो सपाट प्रदेश आहे तो या पर्वतांहून नीच आहे. या देशांमधील हिरातच्या पश्चिमेकडील प्रदेश इराणी लोकांकडेस आहे, आणि पूर्वेकडील अफगाणलोकांकडे आहे.

या प्रांतांत पिकाऊ मैदानें आहेत, व त्यांतून अतिशय विस्तृत जीं आहेत त्यांवर काबूल, गझनी, कंदाहार, आणि हिरात हीं शहरें आहेत; परंतु बहुतेक भाग शेतकीस निरुपयोगी असून, तंबूंत राहणाऱ्या मेंढेराव्यांनीं भरलेल्या अशा उंच ओळींचा आहे. त्या लोकांची राज्यरीति व स्वभाव ईशान्येकडील अफगाणांप्रमाणेंच असून, हे दंगेखोरी व कजेदलालपणा, यांत मात्र त्यांहून बरेच कमी आहेत. या मेंढेराव्यांच्या प्रांतांतील अफगाणलोकांत मिसळ नाहीं; तथापि शहरांसुद्धां, सपाटीवरील लोकांचा मोठा भरणा ताजिक लोकांचा आहे. हे फारसी बोलतात, व इराण आणि मावरुल्नहर या देशांत अशा जागीं राहणारे जे लोक आहेत, ते व हे लोक एकच आहेत.

खिल्जी ऊर्फ घिल्जी लोकांविषयीं.

पूर्वी सपाट मुलुख मात्र हिंदुस्थान व इराण येथील राजांनीं जिंकिला होता; परंतु अफगाणलोक स्वतंत्र राहिले होते. तथापि जे लोक वरील दोन मोठ्या राज्यांच्या नजीक होते, त्यांवर त्यांचा कांहीं शह निःसंशय होता.‡ पश्चिमेकडील जातींत खिल्जी व अब्दाली§ हे सर्वांत मोठे होते; त्यांत खिल्जी कंदाहारा-

* भाग १ पृष्ठ ४७७ (आवृत्ति १ ली) पहा.

† काबूल शहर हें समुद्राच्या सपाटीपासून ६,००० फूट उंच आहे.

‡ सध्याच्या शतकाच्या आरंभाच्या सुमारें, उझबेगांपासून आपलें रक्षण करावें म्हणून, अब्दाली लोकांनीं इराणच्या पादशाहास कर देणें कबूल केलें होतें.

§ यांस सांप्रत दुराणी म्हणतात.

सभोंवतालच्या प्रांतांत राहत असत, आणि अब्दाली लोकांची मूळची जागा घोरच्या पर्वतांत होती, परंतु मुख्यत्वेंकरून ज्या काळचा इतिहास चालला आहे, त्यावेळीं ते हिरातासभोंवतील देशांत राहत होते. हे हमेशा वादीप्रतिवादी असत व त्यांच्या परस्परांशीं वारंवार लढाया होत.

अब्दाली ऊर्फ दुराणी लोकांविषयीं.

सफवी वंशाच्या शाहहुसेननामक शेवटच्या पादशाहाच्या कारकीर्दींत खिल्जी लोकांनीं इराणदेशांतील राजास फार त्रास दिला; तेणेंकरून त्यांजवर मोठी स्वारी करण्यास तो पादशाह उद्युक्त झाला, आणि गुर्गीन खान नामें जार्जिया प्रांताचा मांडलिक राजा, जो ख्रिस्तीधर्म सोडून मुसलमान झाला होता, त्यास वीस हजारांवर फौज देऊन कंदाहारावर पाठविता झाला. त्या लष्करासमोर त्याच्या शत्रूस उभें राहण्यास सामर्थ्य नव्हतें. परंतु इराणी लोकांचें दास्यत्व त्या खिल्जी लोकांस इतकें जाचीत असे, कीं, त्यांनीं अल्प काळांतच तें सोडून टाकण्याबद्दल होईल तें जोखम सोसण्याचा निश्चय केला. त्यांचा वंशपरंपरेचा मुख्य सरदार मीर वैस नामें होता. तो शहाणा व साहसी होता, आणि त्यास इराणच्या राज्याची दुबळी स्थिति चांगली माहीत होती. त्यानें त्यांचा पुढारी होऊन, सावधगिरीनें व त्याचप्रमाणें धीटपणानें लढाई चालविली; कंदाहारावर छापा घालून तें घेतलें; आसमंतात् भागांतील इराणी लोकांस हांकून लाविलें; आणि अब्दाली लोकांचा मूळदेश व हे नवीन मिळविलेले प्रांत मिळून एक स्वतंत्र राज्य केलें. हा पराक्रम त्यानें इ० स० १७०८ त केला; तेव्हांपासून इराणी लोकांनीं कंदाहार परत घेण्यास लागोपाठ प्रयत्न केले, त्यांतून एका समयीं त्यांस अब्दाली लोकही सहाय होते. इ० स० १७१६ त ते अब्दाली लोक खिल्जी लोकांस मिळून इराणी लोकांच्या सन्मुख झाले, आणि हिरात घेऊन खुरासान प्रांताचा इराणदेशाकडील भाग सर्व लुटून टाकिते झाले. हें झालें, तथापि त्या दोन्ही जातींच्या लोकांचे परस्परांशीं कलह चाललेच होते; त्यांच्या फुटीमुळें इराणी लोकांचा फायदा होऊन इ० स० १७२० पर्यंत ते दोघांवरही शस्त्र चालवीत होते. मग इराणदेशांत लढाई चालवून ज्या सरकारानें आपणांस व आपल्या रयतेस छळिलें त्याचें बीज एकदम नाहींसें करावें असा खिल्जी लोकांच्या सरदारानें मोठा धिटाईचा निश्चय केला.

खिल्जी लोकांचें बंड.

पूर्वी सांगितलेला खिल्जी लोकांचा मीर वैस नामें सरदार इ० स० १७१५ त मरण पावला. त्यामागून प्रथम त्याचा भाऊ गादीवर बसला, परंतु फार दिवस गेले नाहींत इतक्यांत त्याचा मुलगा महमूद यानें राज्य बळकाविलें, आणि त्यानेंच इराणदेशावर स्वारी करण्याचा बेत घातला. यापूर्वीच अब्दाली लोकांनीं एका मोठ्या लढाईत इराणी लोकांचा पराजय केला होता. सांप्रत अब्दाली लोकांनीं मेशहद शहरावर येण्याचा आव घातला, आणि त्यावेळीं वक्षुनदीकडून उझबेग हल्ले करूं लागल्यामुळें त्या अब्दाली लोकांची गति अधिक झाली.

इराणदेश खिल्जी लोकांनीं घेतला.

इराणदेशाच्या वायव्येकडील भागावर काकेशसपर्वतामधून लेसगीसलोकांनीं येऊन स्वारी केली होती; परंतु इराणच्या सरकाराच्या वाईट वर्तणुकेमुळें जितकें तें राज्य दुर्बळ झालें, तितकें परराज्याच्या हल्ल्यांनीं झालें नाहीं.

वर सांगितलेल्या बेतानें महमूद २५,००० लोकांनिशीं कंदाहाराहून निघाला. तो प्रथम किर्मान येथें जाऊन तेथून येझूद येथें गेला, आणि तेथून थेट इस्फहानावर चाल करिता झाला.* त्या राजधानीच्या नजीक गुलनाबाद येथें एक फार मोठी फौज त्यास आड आली; तिची सामानसुरंजामाची तयारी उत्कृष्ट असून तिच्या बरोबर २४ तोफा होत्या;† परंतु पूर्वापेक्षां इराणी लोकांची हिम्मत कमी झाली होती, आणि त्यांत बारांच्या बारा मसलती झाल्या होत्या, त्यामुळें अफगाणलोकांस पुरा जय मिळून त्यांनीं लवकरच त्या शहरावर शस्त्र धरिलें. यावेळीं इस्फहानशहराच्या शोभेची व तेथील वस्तीची शिकस्त झाली होती.‡ आतां पुष्कळ वस्ती होती, ही गोष्ट हितकारक होती, परंतु सांप्रतच्या प्रसंगीं तिजपासून अपाय झाला. तो असा कीं तटांवर आपला

* यापूर्वी कांहीं वेळपर्यंत अब्दाली लोकांबरोबर लढण्याकरितां याची इराणच्या पादशाहाशीं तूर्तांतूर्त दोस्ती झाली होती, व किर्मानमांत याच्या ताब्यांत आला होता.

† ते इराणी शिपाई टवटवीत व देखणे दिसत होते, आणि त्यांच्या निजावयाच्या तंबूपासून तों त्यांच्या बसावयाच्या लहान घोड्याच्या सोनेरी व मिनेदार सामानापर्यंत सर्व उमदें व छानदार होतें. असें असून त्यांचे शत्रु अफगाण यांस आच्छादनास एक तंबूही नव्हता; त्यांचे घोडे श्रमांनीं रोडलेले होते; त्यांचे शिपाई चिंध्या पांघरलेले होते, व त्यांची कातडीं सूर्यकिरणांनीं रांपून गेलीं होतीं; आणि त्यांच्या सर्व छावणीमध्यें तरवारी व भाले यांशिवाय कांहींच लकाकत नव्हतें, असें मोठ्या रोखानें झणत असत.

‡ या शहराची वस्ती ६,००,००० होती असें कार्डिन या ग्रंथकारास अनुसरून हानवे हा सांगतो; परंतु फिरस्त्या लोकांनीं हें शहर व हिंदुस्थानांतील शहरें यांची जी तुलना केली आहे, तिजवरून येवढी वस्ती होती ही गोष्ट अविश्वसनीय आहे; तथापि तिचा एक तृतीयांश झणजे २,००,००० लोक होते हें झणणें तेवढें अप्रयोजक दिसत नाहीं.

हात चालत नाहीं असें पाहून त्या अफगाणलोकांनीं शहरांत दाणावैरण जाण्याची बंद पाडली. त्यावेळीं अफगाणांच्या लष्करांत २०,००० लोक राहिले होते; येवढ्या लहान फौजेनिशीं येवढ्या मोठ्या शहरास वेढा देणें हा अविचारी बेत दिसत होता; परंतु महमुदाजवळ लोकांची जी उणीव होती ती त्यानें आपल्या दक्षतेनें व चांचल्यानें इतकी चांगल्या रीतीनें पुरी पाडिली कीं थोड्क्याच दिवसांत दुष्काळापासून जे सर्व हाल होतात ते तेथील लोकांच्या अनुभवास येऊं लागले. हा अनर्थ जेवढा मोठा झाला आणि या प्रसंगीं वेढलेल्या शहरांतील लोकांनीं जीं दुःखें भोगिलीं, अशीं अशा प्रसंगीं कधींही कोणी भोगिलीं नसतील, असें बहुतेक ग्रंथकार वर्णन करितात.* हें शेळ्यावाघाचें युद्ध सहा महिनेपर्यंत चाललें होतें; यावरून त्यावेळीं इराणी लोकांचें धैर्य अगदीं नाहींसें झालें नव्हतें हें सिद्ध होतें, व तशीच त्या लोकांमध्यें सोसक शक्ति किती होती हेंही समजतें. शेवटीं आंतील लोकांचे सर्व हल्ले खिल्जी लोकांनीं हटविल्यावर आणि शहरांत दाणावैरण वगैरे जिनसांचीं लमाणें बाहेरून पोंचविण्याविषयीं प्रांतांतील लष्करच्या लोकांचे प्रयत्न फुकट गेल्यावर, शहरांतील लोकांस शत्रूंस शरण जाण्याची आवश्यकता उघड दिसून आली. मग पादशाह आपल्या सर्व मुख्य दरबारी लोकांनिशीं मोठा दुःखित होत्साता शहरांतून बाहेर निघाला आणि महमुदास शरण जाऊन स्वहस्तानें त्या विजयी पुरुषाच्या शिरावर मुकुट ठेविता झाला. (आकटोबर १७२२).

त्यांची जुलमी कारकीर्द.

महमुदानें प्रथम अनपेक्षित दयेनें आपली सत्ता चालविली: परंतु कझ्वीन येथील किल्ल्यावरील जे त्याचें लष्कर होतें, त्यावर त्या शहरांतील लोकांनीं छापा घालून त्यास मारून टाकिलें, तेव्हां यास आपल्या स्वतःच्या जिवाची भीति पडून त्यानें पुष्कळ इराणी सरदारांचे प्राण घेतले, आणि शहरांतून न गेल्यास तशीच तुमची अवस्था होईल, अशी तेथील सर्व हत्यारबंद लोकांस भीति घालून, त्यांस शहरांतून हांकून लाविलें. खिल्जी लोकांनीं जीं यावेळीं क्रूर कर्में केलीं त्याविषयीं ग्रंथकारांनीं अतिशयोक्ति केली आहे;† तथापि हे पूर्वी मेंढेराख्ये लोक अमून

* कवि महमद अली हझीम हा त्या वेढ्याच्या वेळीं इस्पहानांत होता, तो हें बोलणें तोडून पाडतो; आणि अन्न नाहीं म्हणून कोणी मेला अशी गोष्ट झाली असेल याचा संशयच आहे.

† या बिनेविषयीं ज्या निरनिराळ्या लोकांनीं हकीगती लिहिल्या आहेत त्यांवरून एक अतिशयोक्तीचें उदाहरण सांपडतें. हानवे, हा अगदीं अतिशयोक्तिवक्ता नाहीं, परंतु त्यानें केव्हां केव्हां लोकांतल्या गप्पांवरून, व केव्हां याहूनही वाईट ठिकाणांत मिळविलेल्या वर्तमानांवरून आपला ग्रंथ लिहिला आहे. तो असें लिहितो कीं महमूदानें सर्व डमरावांचा निःपात केला, आणि शिकारीप्रमाणें त्यांचीं मुलें बाहेर काढून तीं एका मागून एक

त्यांस अकस्मात् त्यांच्या पूर्वीच्या छलकांवर बेहद्द सत्ता प्राप्त झाली होती; आणि त्यांची संख्या थोडी होती त्यामुळें आपल्या हाताखालच्या लोकांवर भीतीचा दाब ठेवणें यांतच काय तो आपल्या बचावाचा मार्ग आहे, अशा समजूतीवरून त्यांचे कान दयेकडेसही वाहत नसत. अशा प्रकारच्या धनगरांचा उद्धटपणा व क्रूरता हीं किती असतील त्यांची आपणास सहजच कल्पना करितां येईल.

महमुदानें दोन वर्षें राज्य केलें नाहीं, इतक्यांत वरील उलटापालट व काळजी यांनीं त्याला ग्रासून टाकलें, व त्यानें भोळेपणानें जीं धर्मसंबंधीं विरक्ती व प्रायश्चित्तें आपल्या अंगीं लावून घेतलीं होतीं, त्यांनीं त्याची बुद्धि ठायचूक झाली. मग तो वेडा होऊन बरळूं लागला, आणि नंतर आपसुखें मेला, किंवा त्यास कोणी मारलें; तेव्हां त्याच्या मागून त्याचा पुतण्या **अशरेफ़** तक्ताधिपति झाला. (एप्रिल १७२४.)

तुर्क व रूस या लोकांबरोबर त्यांच्या लढाया.

हा नवीन पादशाह बुद्धिमान् व सामर्थ्यवान् होता. तो इराणदेश पुरा सर करी तों त्याचें राज्य विगलित करण्याकरितां रूस व तुर्क या दोन्ही लोकांनीं कट करून त्यावर एकदम हल्ला केला. त्यांत पश्चिमेकडील प्रांत तुर्कलोकांनीं घ्यावे, आणि उत्तरेकडील अरक्षीनदीपर्यंत रूसलोकांनीं घ्यावे, असा ठराव झाला होता. त्यावेळीं अशरेफानें प्रथम तुर्कलोकांकडे आपलें लक्ष वळविलें, आणि एकामागून एक अशा लढाया मारून त्यांस पराजित करून त्यांकडून आपला या राज्यावर हक्क आहे असें कबूल करविलें; परंतु त्यांनीं जे देश जिंकिले होते त्यांतून

मारून टाकिलीं; आणि पुढें माजी पादशाहाच्या ३,००० पाहरेकऱ्यांचे प्राण घेऊन कत्तलीस आरंभ केला, आणि तींत माजी सरकारांतून ज्यांस (कितीही अल्प) पगार मिळाला असेल, अशा सर्व दिवाणी व लष्करी लोकांस मारून टाकावें, असा हुकूम केला. असें असून नादिरनामा-काराची हकीगत सरकारीसारखी धरल्यास चिंता नाहीं, व महमूदाच्या दुष्ट कृत्यांवर झांकण घालण्याची त्याची इच्छा नव्हती हेंही खचित आहे; तो ग्रंथकार लिहितो कीं "इराणी लोकांची कत्तल करावी असें त्यानें (महमुदानें) मनांत आणिलें, आणि कझ्वीन येथून ज्या दिवशीं अफगाण आले त्या दिवशीं एकशेचौदा लोक मारून टाकिले, त्यांत वाईटांबरोबर चांगले, व थोरांबरोबर लहान मेले गेले." तोच ग्रंथकार आणखी लिहितो कीं, पुढें लवकरच सर्व शाहजादे मारावे अशी त्यास दुष्ट बुद्धि सुचून त्यानें २९ चे प्राण घेतले, आतां हजारों मारून टाकलेल्या गोष्टीसीं हे वरील लेख मिळत नाहींत. शिवाय त्यावेळीं पूर्वीचा पादशाह शाहहुसेन यास जिवंत राहूं दिलें होतें, आणि त्याशीं महमूद क्रूरतेनें वर्तला नाहीं; कारण आपल्यास राहण्यास लहान वाडा, व सगळे पांच चाकर व पांच दासी दिल्या, म्हणून त्यानें गाऱ्हाणें गाइलें आहे.

त्यांस याच्यानें हांकून लावलें नाहीं. रूसलोकांचा पुढारी खुद्द पीटर पादशाह होता, परंतु त्या लोकांस विकट देशांतून येऊन हल्ला करावयाचा होता यामुळें त्यांपासून भीति कमी होती; तथापि त्यांनीं क्यास्पियन् समुद्राच्या दक्षिणेस रेश्त शहरापर्यंत चाल केली होती, इतक्यांत त्यांचा पादशाह मरण पावला, त्यामुळें त्यांच्या गतीस अडथळा होऊन त्यांनीं पुढें तें रान सोडिलें.

नादिरशाहाची उत्पत्ति.

इकडे हें वर्तमान होत असतां अशरेफ् याचा अति मोठा भयंकर शत्रु घराजवळच वाढत होता. तो प्रकारः— इराणचा माजी पादशाह हुसेन याचा मुलगा तहमस्प हा इस्फहानाहून पळून जाऊन क्यास्पियन् समुद्राच्या किनाऱ्यावर कजर नामें लोकांच्या आश्रयानें राहिला होता. त्यावेळीं त्याजवळ राजकीय वैभवापैकीं नुस्त्या नांवाशिवाय कांहीं राहिलें नव्हतें. पुढें त्यास नादिर कूली म्हणून येऊन मिळाला, तीच त्याची सद्दी फिरून, दैव उदयास आल्याची प्रथमची निशाणी. नादिर हा इराणदेशांतील अति मोठा योद्धा होय; यासारखा त्या देशांत कधींही उत्पन्न झाला नाहीं. या सरदारानें पूर्वी लुटारूपणा करण्याकरितां लष्कर जमविलें होतें. तोच सांप्रत आपल्या देशास परलोकांच्या सत्तेपासून सोडविण्याकरितां उभा राहिला. त्यानें आपल्या शूरत्वानें व जयानें इराणी लोकांस विशेष शूरत्व आणिलें; त्यांमध्यें धर्मसंबंधीं श्रद्धा उत्पन्न केली, आणि त्यांचा स्वलोकाभिमान जागृत केला; शेवटीं ते ज्या नीच दशेप्रत येऊन मिळाले होते तींतून त्यानें त्यांस हळुहळु काढून पूर्वी ऊर्जित काळांत त्यांची जेवढी कीर्ति होती तेवढ्या युद्धकीर्तीच्या शिखरांस त्यांस पोचविलें.

त्यानें खिलजी लोकांस घालवून अब्दाली लोकांपासून खुरासान घेतलें.

त्यानें मेशीदशहर घेतलें आणि अब्दाली लोकांपासून व सिस्तानांमधील सरदार महम्मद खान (ज्यानें कांहीं भाग घेतला होता,) या दोघांपासूनही त्यानें खुरासानप्रांत परत घेतला. हे त्यानें प्रथम पराक्रम केले. नंतर खिलजी लोकांचा सरदार अशरेफ् हा त्यावर हल्ला करण्याकरितां उत्तरेच्या सरहद्दीवर आला होता, त्यांशीं प्रसंग करून लागोपाठ लढाया मारून त्या लोकांस यानें पराजित केलें, आणि त्या राज्याच्या दक्षिण हद्दीवर त्यांस हांकून लाविलें. शेवटीं त्यांचें लष्कर. इतकें जर्जर झालें कीं ते लोक दाही दिशांस पळून गेले, आणि घेतलेला मुलुख सोडून देते झाले; त्यांनीं एकंदर सात वर्षेपर्यंत अम्मल चालविला होता. त्यांतून बहुतेक लोक लढाईत मारले गेले, अथवा घरीं परत जातांना

जान्युआरि इ० स० १७२९, यानंतर.

ओसाड रानांतन मेले गेले. अशरेफास एका बलूची सरदारानें किरमान व कंदाहार या शहरांमध्यें ठार मारिलें.

त्यानंतर तुर्की लोकांनीं अशरेफाबरोबर तह केल्यामुळें इराणदेशाचा कांहीं भाग त्यांस साध्य झाला होता, म्हणून त्या लोकांवर नादिरानें स्वारी केली, आणि तब्रीझ शहर काबीज केलें; इतक्यांत अब्दाली लोक उठल्याचें वर्तमान लागल्यावरून त्यास खुरासानांत परत यावें लागलें. जेव्हां त्यानें या लोकांवर पूर्वीची स्वारी करून जय मिळविला, तेव्हां त्यानें मागाहून सामोपचाराचा बंदोबस्त केला होता. त्या योगानें व शिवाय जसें नादिराचें खिल्जी लोकांशीं वैमनस्य होतें तसेंच अब्दाली लोकांचेंही होतें; या दोहीं कारणांमुळें यास अब्दाली लोकांची एक मोठी फळी वश झाली; तिच्या सरदारास यानें हिरात येथील काम सांगितलें. त्यांच्या विरुद्ध पक्षाची सांप्रत चलती होती. त्यांतील लोकांनीं खुरासानप्रांत लुटून, नादिराचा भाऊ इब्राहीम हा मेशहद येथील अधिकारी होता, त्यास लढाईंत पराजित करून त्या शहरास वेढा दिला. त्यांनीं खिल्जी लोकांशींही संबंध केला होता, परंतु हे दोन्ही नवे दोस्त एकत्र झाले नाहींत तों त्यांचें जुनें वैर बाहेर पडलें, आणि त्यांचा नभूतोनभविष्यति असा बेबनाव होऊन, ते वेगळे पडले. पूर्वीच्या लढाईपेक्षांही ही फार त्रासदायक झाली; फक्त हिरात शहराच्या वेढ्यास दहा महिने लागले; तथापि या लढाईच्या अखेरीस अब्दाली लोक पुरे रकमेस आले. ही फत्ते झाल्यावर त्या लोकांचीं मनें आपल्याकडे वळविण्याविषयीं त्यानें पुनः उपाय केले, आणि पुढें थोडक्याच मुदतींत त्यानें सुन्नी धर्म स्वीकारिला, त्यामुळें त्या लोकांची त्यावर जशी भक्ति बसली तशी त्याच्या दुसऱ्या कोणत्याही लोकांची बसली नव्हती.

अब्दाली लोकांनीं पुनः हल्ला केला.

नादिरानें हिरात घेतलें.

आणि अब्दाली लोकांची प्रीति संपादन केली.

या कामांस जो भारी वेळ लागला, तेवढ्यांत इराणच्या कारभारांत एक मोठी घालमेल झाली; तो प्रकारः—पूर्वी राज्य करणें,—म्हणजे लष्करें कामास लावणें—म्हणजे लढाया करणें येवढाच उद्योग असे; तेव्हां पादशाह हा केवळ त्या लष्करच्या सेनाधिपतीच्या हातांत बाहुलें असे. परंतु जेव्हां पुढें त्याची राजधानींत पुनः स्थापना झाली, आणि त्याची सत्ता राज्यांत सर्वत्र कबूल झाली, तेव्हां पादशाहाचें महत्व वाढलें; आणि जेव्हां नादिर बाहेर लढायांत गुंतलेला होता, तेव्हां त्यानें स्वतः राज्यसंबंधी सर्व हक्क चालविण्याचें आरंभिलें.

याप्रमाणें आपला अधिकार देण्यास नादिर अगदीं नाखुष होता, म्हणून खुरासानप्रांतांतील कामाचा बंदोबस्त झाला तेव्हां तो इस्फहान येथें आला, आणि शाह तहमस्पानें इराण देशाच्या अहिताचा तुर्की लोकांशीं कांहीं तह केला होता तेणेंकरून लोकांस त्याचा वीट आला होता ती संधि साधून, यानं तहमस्पास पदच्युत केलें, आणि त्याच्या अगदीं लहान मुलास नामधारी राज्यपदावर बसविलें. नादिरशाहाची जाहीर कारकीर्द येथून सुरु झाली; परंतु पुढें त्यानें तुर्की लोकांशीं लढाया करून पुष्कळ जय मिळविले; त्यांनीं व रूसलोकांनीं घेतलेला सर्व देश परत घेतला; आणि त्या दोहीं राज्यांशीं तह केले. हीं कृत्यें केल्यानंतर त्यानें इराणचा पादशाह अशी पदवी यथाविधि घेतली. हा किताब त्यास मिळण्यापूर्वी तो आपल्या फौजेनिशीं मोघानच्या मैदानावर गेला, आणि तेथें राज्यांतील दिवाणी व लष्करी अम्मलदार, परगण्यांचे सुभेदार, फौजदारी अम्मलदार व राज्यांतील सर्व नामांकित लोक मिळून एकंदर १,००,००० लोक इतके बोलाविता झाला. या मंडळीनें एकमतानें राज्याधिकार तुम्ही घ्यावा अशी त्यास विनंति केली, तीं, प्रथम वरवर नाखुषी दाखवून, यानें कबूल केली; परंतु असा करार करून घेतला कीं शिया धर्म बंद करून सुन्नी धर्म इराणांत सर्वत्र स्थापावा* (१७३६).

त्यानें शाह तहमस्पास पदच्युत केलें.

त्यास लोकांनीं पादशाह निवडून काढिलें.

सफवी वंशाचे पादशाह हे शिया पंथाचे प्रतिपादक असत, यावरूनच काय तो त्यांचा राज्यावर हक्क होता. झणून वर सांगितल्याप्रमाणें धर्म पालटला असतां लोकांची त्या पादशाहावरून प्रीति मुळीं नाहींशी होईल अशी नादिरशाहास आशा होती; परंतु जरी यानें पालट केला, तरी इराणी लोक हे पूर्वीप्रमाणेंच त्या धर्मावर मनापासून भक्ति ठेवित असत, यामुळें त्याच्या नवीन बंदोबस्तानें त्यामध्यें व त्याच्या रयतेमध्यें बेबनाव होऊन, उभयतांसही सारखेच भयावह असे त्यापासून परिणाम झाले. हा परिणाम होईल असें त्यावेळीं नादिरास अगदीं कळलें नव्हतें; तथापि एकामागून एक इतक्या लढाया मारून ज्या गादीचा पाया घातलेला आहे, ती गादी कायम राखण्यास तसेच पराक्रम केले पाहिजेत असें त्यास वाटलें. म्हणून ज्या खिल्जी लोकांनीं पूर्वी इराणच्या लोकांस जिंकिलें होतें, त्यांस जिंकून, त्यांचा मूड घेऊन व कंदाहार शहर पुनः इराणच्या राज्यांत मिळवून आपल्या देशबांधवांचा गर्व तृप्त करावा, असा त्यानें निश्चय केला.

त्यानें शिया धर्म बंद केला.

* सुन्नी मताचा छल करूं नये असा प्रथम करार करून घेऊन मागाहून शिया धर्म नादिरानें काढून टाकिला असें झानवे यानें लिहिलें आहे.

या स्वारीची त्यानें मोठी तयारी केली, आणि तो मोठ्या लष्करानिशीं निघाला त्यांत ८०,००० लोक होते, असें कांहीं ग्रंथकार म्हणतात.* या प्रसंगीं त्यास अब्दाली लोकांचें मनःपुरःसर सहाय्य होतें, आणि खिल्जी लोक हे नाउमेद होऊन, त्यांचा आपसांतही वेबनाव झाला होता. परंतु त्यांचा रणधीरपणा अगदींच नाहींसा झाला नव्हता, ह्मणून तरवार मारल्याशिवाय ते जेरीस आले नाहींत. नादिरानें स्वारी करून कंदाहार शहरास वेढा दिला; तें काम सक्तीनें बारा महिने चालल्यावर तो कंदाहारावर हल्ला करण्यास घजला, तेव्हांही त्यास त्यांनीं पुष्कळ वेळां हटाविलें; शेवटीं (इ० स० १७३८ च्या मार्चमध्यें) तें शहर त्याच्या हस्तगत झालें. त्या वेढ्याचें काम चालत असतां, आसमंतात् भागच्या प्रदेशाचा त्यानें बंदोबस्त केला; त्याच वेळीं त्याचा मुलगा रेझ कूली मिर्झा, जो उझबेग लोकांवर स्वारी करून गेला होता, त्यानें बल्क प्रांत घेऊन बुखारा प्रांताचा राजा स्वतः लढाईस आला होता त्याजबरोबर वक्षूनदीवर युद्ध करून जय मिळविला.

त्यानें खिल्जी लोकांवर स्वारी केली.

व कंदाहार घेतलें.

नादिर हा खिल्जी लोकांशीं साळढाळ रीतीनें व राजकारणीपणानें वर्तला. पूर्वी त्यांनीं इराणदेशावर स्वारी केली होती ह्मणून त्यानें सूड उगविण्याकरितां कांहीं उपाय योजिले नाहींत; त्यानें त्या लोकांस आपल्या दुसऱ्या रयतेप्रमाणें वागविलें, आणि त्यांतून पुष्कळांस लष्करांत चाकरीस ठेविलें; परंतु त्यानें त्या लोकांतून कांहींकांस त्यांच्या कंदाहाराच्या आजूबाजूच्या जाग्यांतून काढून, त्या जमीनी अब्दाली लोकांस दिल्या, आणि त्यांतूनही जे लोक खुरासानप्रांताच्या पश्चिमेस निशापुरानजीक वसाहत करून राहिले होते, त्यांस मुख्यत्वेंकरून दिल्या.

त्याची साळढाळ शिस्त.

खिल्जी लोकांचा मुलुख मिळाल्यामुळें नादिरशाह मोगलांच्या सरहद्दीवर येऊन ठेपला. त्यावेळीं मोगलांचें राज्य अति दुर्बळ झालें होतें; तें त्याच्या लक्षांत आल्यावांचून राहिलें नाहीं. तशांत हिंदुस्थानासारख्या पैक्याच्या खाणींतून इराणदेशाचें रितें पोतें भरण्याची ही संधि होती; तशीच जे लढाऊ लोक सांप्रत

दिल्लीच्या सरकाराशीं त्याचे वांधे.

* मालकमसाहेबाच्या इतिहासांत वर लिहिल्याप्रमाणें आहे, व या ८०,००० च्या फौजेमागून लागलीच दुसरी ३०,००० ची फौज होती. परंतु या मोठ्या संख्या असंभाव्य दिसतात, कारण अशा मोठ्या फौजा हिंदुस्थानांत पुष्कळ असत, परंतु सिंधूच्या पश्चिमेस विशेष पाहण्यांत येत नाहींत.

त्याच्या सत्तेखालीं आले होते, त्यांस कांहीं तरी काम लाऊन देऊन, हिंदुस्थानांत स्वारी करणें हें काम त्या सर्वांसच इष्ट, यास्तव त्यामध्यें त्या सर्वांच्या परस्परविरुद्ध शक्ति एकत्र करून टाकण्याचीहि ही वेळ होती. यामुळें त्यास त्या कामास हात घालण्यास हीं दोन्हीं कारणें बहुधा सारखींच प्रवर्तक होतीं.

पूर्वी जेव्हां नादिरशाह कंदाहारास वेढा देत होता तेव्हां कांहीं अफगाणलोक गझनीच्या जवळील मुलुखांत पळून आले होते; त्यांस पकडावें किंवा देशपार करावें अशी त्यानें दिल्लीच्या दरबारास विनंति केली. हें मागणें कबूल करण्याचें दिल्लीच्या दरबारास बहुधा सामर्थ्य नव्हतें; आणि हें मागणें करण्याजोगा नादिरशाहाचा अधिकारही कबूल करण्यास त्यांनीं कांहीं कानमान केला, असें दिसतें; या कारणांस्तव त्यांनीं उत्तर दिल्याशिवायच पुष्कळ दिवस घालविले. आपल्या लिहिण्याची अशी हयगय केली म्हणून नादिरशाहानें फार कठीण शब्दांनीं निषेध केला, आणि मग अगदीं विलंब न लावितां गझनी व काबूल यांवर चाल केली. नंतर त्यानें दुसरा एक जासूद दिल्लीस पाठविला, त्यास पहाडांमध्यें अफगाण लोकांनीं तोडून टाकिलें. तेव्हां आतां आपणास हिंदुस्थानावर स्वारी करण्यास हें अगदीं योग्य कारण आहे, असें नादिरशाहास वाटलें. मग त्यानें स्वारी केल्यावर काबूल प्रांत हा विशेष आयासावांचून त्याच्या हातीं लागला, तथापि त्या मुलुखाचा बंदोबस्त करण्याकरितां, त्या लगत्यास तो कांहीं महिने राहिला; आणि हिंवाळा जवळ येईपर्यंत हिंदुस्थानावर कूच करण्यास त्यानें आरंभ केला नाहीं. त्यावेळीं दिल्लीच्या दरबारास मराठ्यांची भीति होती, आणि शिवाय आंतल्याआंतही फळ्या पडल्या होत्या, त्यामुळें तें अगदीं गुंग होऊन नादिरशाहाच्या कृतींकडे त्या दरबारानें फारसें लक्ष दिलें नाहीं. जेथपर्यंत तो इराणच्या राज्याच्या जुन्या मुलुखांत भांडत होता, तेथपर्यंत मोगल सरकार अगदीं बेफिकीरीनें पाहत राहिलें होतें, आणि जेव्हां खुद्द मोगलांच्याच राज्यावर त्यानें स्वारी करून काबूल घेतलें, तेव्हां त्या शहराच्या व पेशावराच्या मधील पहाडी

इ०स०१७३८, मे, हि.स.११५१, सफर.

इ०स०१७३८, आकटोबर; हि० स० ११५१, शाबान. दिल्लीच्या दरबाराची ढिलाई.

लोक हे त्याची पुढील गति कुंठित करतील अशी त्यांस आशा होती; परंतु पूर्वी त्या लोकांत आपलें वजन ठेवण्याकरितां त्या लोकांस नेहेमीं पैसा पोंचवीत असत, तो कांहीं वर्षे बंद झाला होता; त्यामुळें जरी त्यांस शक्ति असती, तरी मोगलांच्या वतीनें भांडण्याची त्यांची इच्छा नव्हती, त्यामुळें नादिरशाह पहाडांतून उतरला; आणि एक मोगल सरदार लहानशा फौजेनिशीं होता त्यास पराजित करून सिंधुनदावर नावांचा पूल बांधून पंजाबावर चाल करूं लागला. हें वर्तमान मोगलांस समजतांच पूर्वी जितकी त्यांची ढिलाई होती, तितकी सांप्रत त्यांस भीति पडली.

नादिरशाहानें हिंदुस्थानावर स्वारी केली. इ० स०१७३८, नोवेंबरः हि० स० ११५१. रमझान.

लाहोरच्या सुभेदारानें त्यास आड येण्याचें जरासें अंग दाखविलें, परंतु नादिरशाह दिल्लीपासून ५२ कोशांच्या आंत यमुनेनजीक आला तेथें त्यास मोगलांचें लष्कर नजीक आलेलें दृष्टीस पडलें, तेथपर्यंत त्यास कोठेंही वास्तविक हरकत झाली नाहीं.

शेवटीं महम्मदशाहानें आपलें लष्कर मिळविण्याचा प्रयत्न केला; त्यास असोफजा हा मिळून, तो कर्नाळ येथें जाऊन तेथें तटबंदीनिशीं छावणींत राहिला. अयोध्येचा सरसुभेदार सादत खान हा नादिरशाह येण्याच्या सुमारासच त्या छावणीनजीक आला. त्यास मध्येंच तोडून पाडण्याविषयीं इराणी लोकांनीं प्रयत्न केल्यामुळें युद्धास थोडा आरंभ झाला; तें चालतां चालतां शेवटीं दोन्ही लष्करांचें मोठेंच युद्ध झालें. कसेंही झालें असतें तथापि नादिरशाहाच्या टणक व अनुभविक शिपायांपुढें मोगलांच्या फौजेच्यानें टिकाव धरवला नसता; तशांत असोफजानें वास्तविक अथवा ढोंगी नासमजपणामुळें लढाईत न शिरल्यामुळें सांप्रत प्रसंगीं मोगलांची फोज गोंधळून व अस्ताव्यस्तपणानें रणभूमीवर आली.* त्यामुळें,

त्यानें महम्मदशाहाचा पराजय केला.

* फ्रेझर हा इंग्रज ग्रंथकार सांगतो कीं बाजारबुणग्यांसुद्धां नादिरशाहाची फौज १,६०,००० होती, व त्याचे सर्व अनुयायी लोक हत्यारबंद होते. असें असून नादिराच्या छावणींत एक अखबरनवीस होता, तो सांगतो कीं नादिराचा पेशावरास मुक्काम होता तेव्हां त्याच्या फौजेंत ६४,५०० लढाऊ लोक व ४००० बाजारबुणगे लोक इतके होते.

मोगलांच्या लष्कराचा पराजय झाला, हा परिणाम झाला; त्यांचा सेनापति खानदौरान मारला गेला, व सादत खान कैदेत सांपडला. त्यावेळीं आपण शरण आलों असें बोलणें लावण्यास असोफजास पाठवून मागाहून थोड्या लोकांनिशीं महम्मदशाहास नादिरशाहाच्या छावणींत स्वतः जावें लागलें; त्याशिवाय दुसरा कांहीं उपाय राहिला नाहीं. नादिरशाहानें त्याचा मोठा सत्कार केला, आणि त्याच दिवशीं त्यास त्याच्या छावणींत परत जाऊं दिलें. असें केलें तथापि आपलें गाडें साधेल तसें लोटण्यास त्यानें कसर केली नाहीं. पुढें लवकरच त्यानें महम्मदशाहास आपल्या लष्करांत जोरानें आणिलें, आणि मग ते दोघे पादशाह दिल्लीकडे निघून आले. दरम्यान जीं बोलणीं चालली होतीं, त्यांत सादत खान व असोफजा यांच्या स्पर्धेमुळें विशेष गोंधळ झाला, त्या बोलण्याप्रकरणीं निरनिराळ्या हकीगती सांगितलेल्या आहेत. आतां या मसलतींपासून कांहीं झालें नसतें; कारण सर्व सत्ता नादिराकडे आली होती; तिचा उपयोग कसा करावा हें त्यास सुचवावयास मंत्र्यांची जरूर नव्हती.

इ० स० १७१९, फेब्रुआरी ता० १३; हि० स० ११५१, झिकाद चंद्र १५.

नादिरशाहाचें लष्कर मार्च महिन्याच्या अवेलीसच पोंचलें, तेव्हां दोन्ही पादशाह खासमहालांत जाऊन उतरले. नादिरानें आपल्या लष्करापैकीं कांहीं लोक देऊन सर्व शहरभर चौक्या बसविल्या; सर्वांनीं सक्त कैदेनें वागावें असा हुकूम केला; आणि लोकांस धोका न पोंचावा म्हणून ठिकठिकाणीं त्यानें पाहरे बसविले.

तो दिल्लीस गेला. इ० स० १७३९, मार्च; हि० स० ११५१, झिहाज.

त्यानें इतकी सावधगिरी ठेविली, तथापि दिल्लीच्या लोकांचीं मनें वळलीं नाहींत. त्यांस या परस्थ लोकांचें क्रौर्य पाहून भीति वाटे, आणि आगंतुकी पाहून त्रास येई. नादिरशाह दिल्लीस येऊन राहिल्यावर दुसऱ्या दिवशीं तो मेला अशी कंडी पिकली. तेव्हां हिंदुस्थानी लोकांचा द्वेष अनिवार सुटला; जे इराणी लोक त्यांस सांपडण्याजोगे होते त्यांवर ते पडले, आणि नादिराचे लोक सर्व शहरभर ठिकठिकाणीं पसरलेले होते यामुळें दिल्लीच्या लोकांच्या क्रोधाग्नींत त्यांतून पुष्कळांच्या आहुती पडल्या. दिल्लीच्या उमरावांनीं इराणी लोकांस वांचविण्याचा यत्न केला नाहीं; इतकेंच नाहीं, परंतु ज्या मानकरी लोकांच्या हवेल्यांच्या संरक्षणार्थ नादिरशाहानें आपले लोक दिले होते त्यांनीं त्या लोकांसही मारेकऱ्यांच्या स्वाधीन केलें.* नादिरशाहानें आपलें सर्व लक्ष प्रथम तो दंगा बंद

शहरच्या लोकांनीं उठावा केला.

*हसीन म्हणतो कीं ७०० लोक मारले गेले व स्कोटच्या लेखाप्रमाणें १००० मारले गेले.

करण्याकडेस लाविलें; तथापि तो सारी रात्र चालला, आणि कमी न होतां उलटा जास्त होत गेला. हें पाहून तो संतापला, आणि आपण स्वतः हजर असल्यानें जिकडेतिकडे स्वस्थता होईल अशा आशेनें सूर्योदयीं घोड्यावर स्वार झाला. रस्त्यांत जातांना प्रथमतः त्याच्या देशबांधवांचीं प्रेतें त्याच्या दृष्टीस पडलीं, आणि पुढें लवकरच दगड, तीर, व अस्त्रें यांचा घरांवरून त्यावर वर्षाव झाला. शेवटीं एकानें त्यावर गोळी टाकली, ती त्याजवळच्या एका उमरावास लागून तो मारला गेला; तेव्हां त्यास क्रोध येऊन सर्व हिंदुस्थानी लोकांची कत्तल करावी, असा त्यानें हुकूम केला. ती सूर्योदयापासून अपरान्ह होईपर्यंत चालली होती; आणि लूट, विषयवासना, व सूड उगविण्याची इच्छा यांहीं करून जे घोर अनर्थ करण्यास मनुष्य प्रवर्ततो, ते सर्व त्या कत्तलींत झाले. शहरांत पुष्कळ ठिकाणीं आग लाविली तेव्हां सर्व संहार होत चालला; रक्ताचे ूर गेले; व लोकांचे हालहाल झाले; असा एकच कल्होळ झाला.

इराणी लोकांनीं हिंदीच्या लोकांची कत्तल केली.

शेवटीं तो रक्तस्राव पाहून नादिरशाह तृप्त झाला, आणि महम्मदशाह अथवा त्याचा मुख्य वजीर यांच्या रदबदलीवरून कबूल करून ती कत्तल बंद करण्याविषयीं हुकूम देता झाला. तो हुकूम त्याच्या लोकांनीं लागलाच मान्य केला; येवढी त्याची कैद उत्तम होती, अशी तिची तारीफ केली पाहिजे.*

* या गोष्टीविषयीं जे साधारण वृत्तांत आहेत, त्यांत तफावती आहेत. एक हकीगत अशी सांगतात कीं ही कत्तल चालत असतां नादिरशाह मोठ्या बाजारांतील रुक्कुहोल्याच्या मशीदींत बसला होता, तेथें शेवटीं महम्मदशाह व त्याचे उमराव धीर करून गेले; ते खालीं मान करून उभे राहिले होते. मग नादिरानें त्यांस बोलण्याची आज्ञा केल्यावर, महम्मदशाहास अश्रु आले, व तो म्हणाला कीं आतां माझ्या रयतेस जीवदान दे. ही गोष्ट असंभाव्य दिसत नाहीं, परंतु हिला डौ साहेबाच्या इतिहासाचा मात्र आधार आहे, जर दुसरा त्याहून चांगला असता तर बरें होतें. हझीन म्हणून एक पुरुष त्यावेळीं तेथें होता, त्यानें लिहिलेली हकीकत "सैरमुताखरीन" हा ग्रंथ लिहिणारानें उतरून घेतली आहे, ती, व सरबुलंद खानाजवळ एक हिंदुस्थानी चिटणीस होता त्यानें लिहिलेली हकीगत आहे ती, हे दोन या कत्तलीचे चांगले वृत्तांत आहेत. त्या चिटणिसाच्या हकीकतींत पुढील बिना तफसीलवार दाखल केल्या आहेत. ती कत्तल अर्धा दिवस चालली होती, व असंख्य लोक मारले गेले असें हझीन म्हणतो. १,२०,००० पासून १,५०,००० मरण पावले असें फ्रेझर साहेब सांगतो; परंतु 'नादिरनामा'-कार ३०,००० धारातीर्थास भेटले असें सांगतो; ही शेवटची हकीगत खऱ्याजवळजवळ अथवा खऱ्या संख्येहून कमीही असावी. ८,००० लोक मेले असें मिस्टर स्काट सांगतो, परंतु कोणत्या आधारावरून हें कांहीं नाहीं. आतां त्या कत्तलीच्या कामास २०,००० लष्कर लागलें होतें, व त्यास कोणी आडही आला नव्हता, असें असून इतक्या वेळांत इतके थोडे लोक मात्र मेले असतील हें अविश्वसनीय आहे.

हा संहार होऊन दिल्लीच्या लोकांचीं दुःखें संपलीं, असें झालें नाहीं. हिंदुस्थान लुटून द्रव्य मिळवावें येवढाच नादिराचा हिंदुस्थानांत स्वारी करण्याचा उद्देश होता; म्हणून महम्मदशाहास पराजित करून फत्ते मिळविल्या क्षणापासून दिल्लींतून द्रव्य कसें वसूल करावें याचा घाट तो घालीत होता; या कामांत त्याचा प्रथमचा मसलतदार सादत खान हा होता; तो दिल्लीस पोंचल्यावर लवकरच मरण पावला; तेव्हां सरबुलंद खान व तमहस्प खान नामें एक इराणी, या दोघांवर तें जुलुमानें द्रव्य वसूल करण्याचें काम नादिरानें सोंपविलें. त्यांची स्वतःचीच शिस्त मुळीं सक्त होती, त्यांत नादिराच्या त्रात्यपणामुळें व उतावळीमुळें ती विशेष कडक झाली. नादिराचा जुलूम.

त्यांनीं प्रथम पादशाही खजीना, व पूर्वी सांगितलेल्या प्रख्यात मयूरासनासुद्धां जवाहीर, हीं हस्तगत करून घेतलीं. नंतर कांहीं मोठ्या उमरावांची सर्व जीचवस्त बळकावून, बाकीच्यांपासून त्यांची थोडी मालमत्ता ठेवण्याबद्दल बाकी सर्व ठळक जिंदगी निष्क्रयादाखल घेतली. नंतर ते हलक्या प्रतीच्या अम्मलदारांवर व साधारण लोकांवर तुटून पडले. लोकांस शहरांतून बाहेर न जाऊं देण्याकरितां त्यांनीं पाहरे ठेविले, आणि आपलें द्रव्य किती तें कबूल करण्यास प्रत्येक मनुष्यावर जुलूम करून त्यापासून कबुलातीप्रमाणें ते घेऊं लागले. हें द्रव्य वसूल करण्यास सर्व प्रकारचे जुलुम त्यांनीं केले. मोठमोठ्या लोकांसही कबूल करण्याबद्दल त्यांनीं मार दिले; पुष्कळ लोक अशा जुलुमानें मेले; व ती अप्रतिष्ठा व तो छळ हीं न व्हावीं म्हणून पुष्कळांनीं आत्महत्या केली. एक ग्रंथकार वर्णन करितो कीं "निद्रा व विश्रांति हीं शहरांतून पळून गेलीं. प्रत्येक खोलींत व घरांत दुःखाचे उसासे ऐकूं येऊं लागले. पूर्वी मोठी कत्तल झाली होती, परंतु सांप्रत निरनिराळ्या लोकांचे खून होऊं लागले." त्याचा लोभ व त्रात्यपणा.

त्यानें प्रांतांच्या सुभेदारांपासूनही खंडण्या घेतल्या. शेवटीं ज्या सर्व मार्गांनीं द्रव्य प्राप्त व्हावयाचें ते आटले, अशी नादिराची खातरी झाल्यावर त्यानें आपल्या राज्यांत परत जाण्याची तयारी केली. त्यावेळीं त्यानें महम्मदशाहाबरोबर तह केला; त्यांत सिंधूनदाच्या पश्चिमेकडील सर्व मुलुख त्यास मिळाला. त्यानें मोगल वंशांतील एका शाहजादीशीं आपल्या मुलाचें लग्न लाविलें. शेवटीं त्यानें महम्मदशाहास सिंहासनावर बस- त्यानें परत जाण्याची तयारी केली. महम्मदशाहानें त्यास सिंधूनदाच्या पश्चिमेकडील सर्व मुलुख दिला.

विलें; त्याच्या मुकुटाचे सर्व अलंकार आपल्या हातानें लेववितले; सर्व उमरावांस त्याची आज्ञा मुकाट्यानें मानण्याविषयीं आज्ञा केली, आणि न मानिल्यास तुम्हांवर माझा क्रोध होऊन मी तुमचा सूड घेईन अशी त्यांस भीति घातली.

महम्मदशाहास पुनः सिंहासनावर बसविलें.

याप्रमाणें ५८ दिवस मुक्काम करून शेवटीं तो दिल्लीहून गेला; त्यावेळीं त्यानें, थोड्यांत थोडे आठ नऊ कोटि रुपये, शिवाय कोट्यावधि रुपयांचें सोनें व रुपें, आणि नाना प्रकारचें मोलवान् सामान व उंच कपडे, इतकें नेलें. याखेरीज त्यानें जें जवाहीर नेलें त्याच्या किंमतीस तर पारच नाहीं. तसेंच त्यानें पुष्कळ हत्ती, घोडे व उंटें नेलीं, आणि शेंकडों उत्कृष्ट हुशार मजूर व कारीगर तो आपल्या देशास घेऊन गेला.*

नादिरशाहानें नेलेल्या संपत्तीची गणती.

---

* स्काट याच्या ग्रंथांत ज्या रकमा लिहिल्या आहेत त्यांचें एकंदर ८,००,००,००० व ९,००,००,००० रुपये यांच्यामध्यें होईल. नादिरनाम्यांत २५ कोटि असें लिहिलें आहे; फ्रेझर हा इतिहासकर्ता ३० कोटि म्हणतो; व हानवे ३० कोटि रुपये म्हणजे ३,७५,००,००० पौंड इतकी गणती करितो. आतां या ज्या सर्व रकमा सांगितल्या त्या फक्त पैक्याच्या मात्र आहेत. शाहजहानाच्या कारकीर्दीपासून पादशाही खजीना पुष्कळ रिता पडला असेल. टावरनीयरानें पूर्वी सांगितलेल्या मयूरासनाची ६,००,००,००० रुपये किम्मत केली होती; असें असून नादिरनाम्यांत त्याची किम्मत फक्त २,००,००,००० रुपये केली आहे, व स्काट यानें सारी १,००,००,००० धरिली आहे. ही स्वारी होण्याच्या कारणांविषयीं त्यावेळीं ज्या पुष्कळ गोष्टी बोलत असत, त्यांचा ऊहापोह हिंदुस्थानाचा वृत्तांत यांत संग्रह केला आहे. या गोष्टींप्रमाणें झटलें असतां, नादिरशाहास असोफजा व सादत खान यांनीं बोलाविलें, व कर्नाळच्या लढाईत जी माघार आली, ती त्यांच्या मसलतीमुळें आली. याप्रमाणें त्यांनीं आपल्या धन्याचा विश्वासघात केला म्हणून नादिरशाह त्यांच्या दाढ्यांवर थुंकला, व त्यांस आपल्या दरबारांतून हांकून लावण्याचा हुकूम करिता झाला. हें त्यांस विश्वासघात केल्याचें इनाम मिळालें. याप्रमाणें त्या मानकऱ्यांची अप्रतिष्ठा झाल्यामुळें त्यांनीं मरून जाण्याचा निश्चय केला; परंतु ते दोघे परस्परांविषयीं स्पर्धा करीत असत, म्हणून त्यांस परस्परांच्या मनाचा विश्वास येत नसे; यास्तव आपल्या ठरावाप्रमाणें वर्तणूक झाल्याची चौकशी करण्यास त्यांनीं एकमेकांकडे हेर पाठविले. त्या दोघांतून असोफजा हा अधिक कपटी होता. त्यानें कांहीं साधें प्यावयाचें औषध घेऊन, मग लवकरच मृतवत पडल्याचें सोंग केलें; तेव्हां सादत खान त्या कपटानें ठकला जाऊन खरेखुरें विष खाऊन लागलाच मरण पावला. गडबडीच्या वेळीं या व दुसऱ्या अशाच कादंबऱ्यांच्या लोकांस खऱ्या वाटतात, परंतु त्या वेळच्या हकीगतींची सफाई झाली म्हणजे त्या नाहींशा होतात.

भाग नववा.

प्रकरण तिसरें.

महम्मदशाहाच्या मरणापर्यंत झालेलीं वर्तमानें.

नादिरशाह निघून गेल्यानंतर दिल्लीचे लोक जसे कांहींसे बेशुद्ध होऊन राहिले. पूर्वीच्या झालेल्या कृत्यापासून उत्पन्न झालेली त्यांची भीति उडाली नव्हती, व त्यांचा सर्वस्वापहार झाला तो सोसून ते सावध झाले नव्हते; पुष्कळांचीं घरें मोडून गेलीं होतीं; शहराचा पुष्कळ भाग सगळा ओसाड पडला होता, आणि पुंरल्याशिवाय रस्त्यांत पडलेल्या प्रेतांची दुर्गंधि सर्व शहरभर पसरली होती. नादिरशाह गेल्यानंतर पुष्कळ दिवस लोटल्यावर दिल्लींचें दरबार जसें कांहीं स्वप्नावस्थेंतून जागृत झालें. जसा राजधानींत सर्व वस्तूंचा नाश व विध्वंस झाला होता; तसेंच सर्व राज्यांतही लष्कराचें वाटोळें झालें; खजीना रिता पडला, आणि महसूल बहुधा अगदीं नाहींसा झाला; अद्यापि दक्षिणेंत मराठ्यांची भीति होतीच, आणि जे प्रांत त्यांच्या पुंडाईनें ओसाड पडले नव्हते, ते सांप्रत नादिराच्या फौजेच्या हातून नाश पावले.

दिल्लीची दुःखकारक स्थिति.

व तशींच सर्व राज्याची अवस्था

हे अपाय ईश्वरेच्छेनें घडून आले; त्याशिवाय दिल्लीच्या दरबारानें आंतल्याआंत कळ लावून दिली, तिची वरच्यांत भर पडली. त्यावेळीं दोन फळ्या पडल्या होत्या, त्यांतून ज्या फळीचा पगडा त्यावेळीं चालू होता, तींत कांहीं थोडीं तुर्की जातीचीं कुटुंबें मात्र होतीं, म्हणून त्यांस दुराणी उमराव लोक असें म्हणत असत; त्यांतून मुख्य, वजीर कमरुद्दीन खान व असोफजा, हे होते. ते एका पक्षाचेच असून त्यांचा शरीरसंबंधही होता. त्यांस कामावरून काढण्याविषयीं ज्या सर्वांची इच्छा होती, व ज्यांस त्यांच्या वर्चस्वाचा द्वेष वाटत असे, ते त्यांच्या विरुद्ध होते; आणि या विरुद्ध मंडळींत पादशाहाही होता, असें वाटत होतें.

आंतल्या आंत कज्जे.

असें फुटलेलें राज्य विशेष आयासाशिवाय मराठ्यांच्या तोंडांत पडलें असतें; परंतु कांहीं गोष्टी घडून आल्यामुळें त्या आगंतुकांच्या पींडेतून त्यांस कांहीं वेळपावेतों विश्रांति सांपडली. तो प्रकार:— मोगललोकांनीं नादिरशाहाच्या सत्तेचें मान कमी धरिलें

मराठ्यांचें वर्तमान.

असावें; व बाजीरावास तर तिजविषयीं बहुधा कांहींच माहिती नव्हती असें संभवतें. त्यामुळें ज्या प्रदेशांतून जाऊन येतांना आपणास कोणी आड येणार नाहीं अशी यास अपेक्षा होती, तेथें या भयंकर शत्रूचें दर्शन झाल्यानें तो चकित झाला असें दिसतें; नंतर आपल्या बदतीचे सर्व बेत तहकूब ठेवून हिंदुस्थानच्या संरक्षणार्थ सर्वांचा कट करावा असा प्रथम त्यास विचार सुचला. त्यानें असें लिहिलें आहे कीं "आमचे घरगुती कज्जे आतां यःकश्चित् आहेत. सांप्रत हिंदुस्थानांत एकच शत्रु आहे, म्हणून दक्षिणेंतील हिंदु व मुसलमान या सर्वांनीं एकत्र झालें पाहिजे." जेव्हां तो नादिरशाहाच्या भीतींतून मोकळा झाला, तेव्हां तो आपले जुने बेत घालूं लागला. पूर्वी असोफजानें जो ठराव केला तो पादशाहानें शिस्तवार मंजूर केला नव्हता; म्हणून मोगलांशीं कज्जा करण्यास त्यास सबब होती. आतां त्यानें आपला हक्क दिल्ली येथें अमलांत आणावा हा उघड रस्ता होता; परंतु त्यावेळीं बऱ्हाडचे भोंसले व गुजरायेंतील गाइकवाड, हे दोघे साताऱकर राजांस पेशव्यांच्या कैदेंतून सोडविण्याच्या निमित्तानें मसलती करीत होते; त्यांच्या कृतींवर नजर ठेवण्यास आपण जवळ असावें, म्हणून त्यानें दक्षिणेंत लढाईत प्रसंग मांडला. त्यानें भोंसल्यास करनाटकामध्यें दूरच्या स्वारीस पाठवून त्याची वाट लाविली. नंतर त्यानें असोफजाचा दुसरा मुलगा नासिरजंग, जो आपल्या बापाचा कारभार पाहत होता व बऱ्हाणपूर येथें दहा हजार लोकांनिशीं छावणी देऊन राहिला होता, त्यावर हल्ला केला. त्या स्वारींत बाजीरावानें प्रथम त्यास वेढिलें, आणि असोफजाच्या बरोबरील मागील लढाईंत जसा आपणास जय मिळाला, तसाच सांप्रतही मिळेल अशी त्यास अपेक्षा होती असें संभवतें; परंतु त्या वेळच्या मोगलांमध्यें जसें सहज धैर्य नसे, तसें त्या तरुण सुभेदारानें प्रकट केलें. शिवाय त्यास कुमक मिळाल्यावर त्यानें मराठे लोकांवर हल्ला केला, आणि त्यांच्या फौजेचा मोडकरून पुण्यावर येण्याकरितां तो अहमदनगरास आला; तेव्हां बाजीरावानें शहाणपण करून त्याशीं बंदोबस्त केला. सांप्रत बाजीरावानें आपल्या कृतींनींच आपणास गोंधळांत पाडिलें; आणि त्या नानाप्रकारच्या गोंधळांनीं त्यास काय

बाजीरावानें लढाईस आरंभ केला.

असोफजाच्या मुलखावर हल्ला केला. इ० स० १७४०; हि० स० ११५३.

असोफजाचा मुलगा नासिरजंग यानें त्यास हटवून लाविलें.

बाजीरावाच्या कारभारांत गोंधळ झाला.

बाजीराव मरण पावला. इ० स० १७४०, एप्रिल तारीख २८; हि० स० ११५३, सफर.

करावें तें सुचेनासें झालें होतें, असें दिसतें.* नंतर तो हिंदुस्थानांत परत जावयास निघाला, (तो कशाकरितां तें समजत नाहीं;) इतक्यांत त्यास नर्मदेच्या कांठीं मृत्यु प्राप्त होऊन त्याचे सर्व बेत बंद राहिले.

बाजीराव यास तीन मुलगे होते; पहिला **बाळाजीराव**, हा त्याच्या मागून पेशवाईच्या गादीवर बसला; दुसरा **रघुनाथराव** ऊर्फ **राघोबा**, याचा एके वेळीं इंग्लिशांशीं पुष्कळ संबंध असून, शेवटचा पेशवा **बाजीराव** हा याचा मुलगा होता; आणि तिसरा **समशेर बहादुर** म्हणून एका मुसलमानी राखेपासून झालेला मुसलमानी धर्मांत वागणारा अनौरस पुत्र होता. त्यास त्यानें बुंदेलखंडांतील आपला सर्व मुलुख, व आपले सर्व हक्क दिले. त्याचे मुलगे.

बाजीरावाच्या कारकीर्दीच्या अखेरीस तो कोंकणांतील लढायांमध्यें गुंतला होता. त्या लढाया मुख्यत्वेंकरून त्याचा भाऊ **चिमणाजी** यानें चालविल्या होत्या. त्यांत त्याचे शत्रु किल्ल्यांतून व बेटांतून राहत असत, तेथें त्यांस एके बाजूनें समुद्राचा व दुसरे बाजूनें डोंगर व रानें यांचा आश्रय असे; यामुळें चिमणाजीस विलक्षण श्रम करावे लागले, आणि तेही करून पुरी कार्यसिद्धि झाली नाहीं. बाजीरावाच्या मरणापूर्वीच्या कोंकणांतील लढाया.

त्याचे ते शत्रु तीन होते; एक कुलाबचे आंग्रे; दुसरे जंजीरकर हबशी, व तिसरे पोर्टुगीज म्हणजे फिरंगी लोक. आंग्र्या यानें शाहूराजाचें अधिपत्य कबूल केल्यावर, तो नांवास मात्र मराठ्यांच्या तंत्रानें होता. परंतु तो आपलें बळ आपल्याच सत्तेनें खर्चीत असे. त्यावर बहुधा पेशव्यांचा अम्मल नसे. तो चांचेपणा करून समुद्रांत चोऱ्या करी; त्या चोऱ्यांस तो "समुद्रावरील चौथाई घेणें" असें म्हणत असे; व तेणेंकरून जवळच्या राज्यांस त्याची दहशत असे. त्याजवर पुष्कळ आरमारांनिशीं इंग्लिशांनीं वारंवार हल्ले केले होते; त्यांत एके प्रसंगीं त्यांस (इ० स० १७१९ त) पोर्टुगीज लोक सहाय्य होते; तथापि त्यांचे सर्व यत्न व्यर्थ गेले. डच लोकांनींही पुढें (इ० स० १७२४ त,) आंग्र्याबरोबर.

* त्यानें आपल्या गुरूस याप्रमाणें लिहिलें आहे. "मी अडचणी, कर्ज व निराशा यांत गुंतून गेलों आहें, आणि विष पिण्यास तयार असणारा मनुष्य जसा असतो तसा आहें. राजाजवळ माझे शत्रु आहेत, आणि यावेळींच मी साताऱ्यास गेलों, तर ते माझ्या डरावर पाय ठेवितील; जर मला मरण येईल तर मी ईश्वराचा आभारी होईन."

त्यांवर मजबूद फौज पाठविली; परंतु तीही फुकट गेली. पुढें (इ० स० १७३४ च्या सुमारें) पेशव्यानें आंग्र्याच्या वंशांतील दोघां भावांचा तंटा चालला होता त्यांत मध्यस्थी केली, तिजमध्यें एका भावाचे घाटामध्यें दोन किले होते ते त्यापासून यास मिळाले. तथापि तें भांडण चाललेंच होतें, आणि पुढें पुढें जरी पेशव्याच्या मदतीस एक इंग्रेजांचें आरमार होतें, तरी बाजीराव मरेपर्यंत तो तंटा संपविण्याची त्याची शक्ति झाली नाहीं.

जंजीरकर हबशी याजबरोबर लढाई.

जंजीरकर हबशी यांजबरोबरील लढाईचा याहूनही वाईट परिणाम झाला. त्या मुसलमानांचेंही आंग्र्यासारखेंच बलाढ्य आरमार होतें; शिवाय ते मराठ्यांच्या प्रांतांत लूट करीत असत, आणि त्यांनीं कांहीं मराठ्यांचे किल्लेही बळकाविले होते. पेशव्याच्या लढायांमुळें त्यानें वरील हले करण्याचें मवकूफ केलें. येवढा काय तो शिकस्त परिणाम झाला.

पोर्टुगीज लोकांशीं लढाई.

पेशव्याची आंग्र्याबरोबर लढाई चालत असतां, तींतून फिरंगी लोकांबरोबरील लढाई उद्भवली (इ० स० १७३७). तीमध्यें साष्टी, वसई व त्यांनजीकचा फिरंगी लोकांचा दुसरा कोंकणांतील मुलुख इतका सर्व पेशव्यांनीं घेतला (इ० स० १७३९). त्यांतून वसईच्या वेढ्याच्या कामांत मराठ्यांचे ५००० लोक घायाळ झाले व मारले गेले, असें ते स्वतःच कबूल करितात. त्यावरून वरील मुलुख घेतांना त्यांस किती प्रयास पडले असतील त्याचें अनुमान करितां येईल.

बाळाजीराव-विषयीं.

बाजीराव मरण पावला, त्यावेळीं त्याच्या राज्यांत ज्या संकटांच्या वावटळी सुटल्या होत्या तींहींकरून त्याच्या मागून गादीवर बसणारा, त्याचा मुलगा, हा, गुदमरून जावा असें कदाचित् आपल्या मनांत येईल; परंतु बाळाजीराव हा जरी दुसऱ्या गोष्टींनीं आपल्या बापापेक्षां कसाही कमी होता, तरी व्यवहारचातुर्यामध्यें निदानपक्ष त्याच्या बरोबरीचा तरी होता; आणि त्यावेळीं कांहीं हितावह गोष्टी घडून आल्या त्यांचा त्यानें मोठ्या कौशल्यानें उपयोग केला; तेणेंकरून ज्या संकटांनीं त्यास वेढिलें होतें, त्यांतून त्याची सुटका झाली.

बाजीरावाचे गृहशत्रु.

बाजीराव हा नासिरजंगापासून पराभव पावला, व शिवाय ज्या दुसऱ्या अडचणी त्यास प्राप्त झाल्या, त्यांचें कारण त्यास पैक्याची तंगी पडली होती, हें एक, व दुसरें, त्यास त्याच्याच घरामध्यें कांहीं शत्रुही उत्पन्न झाले होते; त्यांमध्यें प्रतिनिधि, रघोजी भोंसला,

व दमाजी गाइकवाड, हे मुख्य होते. त्यांतून पहिला प्रतिनिधि, हा याच्या वंशाचा जुनाच प्रतिस्पर्धी होता, आणि जरी तो मोडला होता, तरी त्यापासून अद्यापिही भीति होती. भोंसले हे पुढें वऱ्हाड प्रांताचे राजे झाले. त्यांच्या वंशाचा मूळपुरुष परसोजी हा साताऱ्याजवळून आलेला घोडेस्वार होता. त्याचें आडनांव शिवाजीसारखेंच होतें, परंतु तो त्याच कुळांतला असें म्हणण्यास कांहीं प्रमाण नाहीं. असें असतां तो नांवास चढला, आणि जेव्हां राजा शाहू दिल्लीहून परत आला, तेव्हां जे लोक प्रथम त्यास जाऊन मिळाले, त्यांत हा होता. म्हणून त्यास त्या राजानें आणखी रूपास चढवून, वऱ्हाड प्रांत व त्याच्या पूर्वेकडील जंगली प्रदेश यांतील मराठ्यांचे हक्क वसूल करण्याचा अधिकार दिला. तो मरण पावला तेव्हां त्याच्या मुलास त्याचा अधिकार मिळावा; परंतु त्याचा पुतण्या रघोजी हा शाहू राजाचा प्यारा असून त्याची मेहुणी यास दिलेली होती. त्यासच राजानें परसोजीचें काम दिलें. नर्मदेच्या उत्तरेकडील जो मुलुख पेशव्यास तोडून दिला होता त्यांत तो रघोजी खंडण्या घेत असे, तेणेंकरून त्याचा पेशव्यास राग आला होता; तसाच रघोजीस दत्तक घेऊन भोंसल्यांचें नांव कायम राखावें, असें स्वतः रघोजीच शाहू राजाकडून आग्रहानें कबूल करवील अशा भीतीमुळेंही पेशवा रघोजीचा द्वेष करीत असे. गुजराथचा संस्थानी दाभाडा हा पेशव्याचा दुसरा प्रतिस्पर्धी होता. त्याचा पालनकर्त्ता गाइकवाड हा होता. तो दाभाडा अगदीं मूर्ख व बाहेरख्याली असल्यामुळें कामाच्या अगदीं निरुपयोगी होता, म्हणून गाइकवाड हा त्याचा सांप्रत कुलभखत्यारीच झाला होता.

प्रतिनिधि.

रघोजी भोंसला.

दमाजी गाइकवाड.

याशिवाय बाजीरावास त्याच्या लष्करी स्वाऱ्यांपासून अतिशय कर्ज झालें, आणि त्यावेळीं देश गरीब झालेला असल्यामुळें आणि लढाईची रीतिही फिरल्यामुळें लढायांपासून त्यांचा खर्च निघेनासा झाला; हें बाजीरावास शेवटचें संकट प्राप्त झालें होतें. त्याचा मुख्य धनको बारामतीकर हा होता. तो कांहीं पदवीनेंही मोठा असून, त्याची संपत्ति अपार होती. त्याच्या मागण्याप्रमाणें पेशव्यांकडून त्यास द्रव्य न प्राप्त झाल्यामुळें त्याचे व बाजीरावाचे तंटे झाले; आणि तुझ्या हक्कांस मी पाठपुरावा करीन, आणि बाजीरावाच्या मार्गे पेशवाईच्या बंदीवस्तांत मी तुझें नुकसानही भरून देईन असें वचन देऊन त्यास रघोजीनें आपल्या कुमकेस घेतलें.

पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें रघोजी करनाटकांत स्वारीस गेला होता, आणि तो त्रिचिनापल्लीस वेढा देत होता, तेव्हां त्यास पेशवा मरण पावला हें वर्तमान समजलें. नंतर तो तत्क्षणींच बाळाजीच्या आड येण्याकरितां त्वरेनें स्वाताऱ्यास आला, तथापि त्यास आपली बहुतेक फौज मागें ठेवावी लागली; शिवाय त्याचा अभिप्राय जसा पेशव्याच्या अभिप्रायापासून वेगळा होता तसाच प्रतिनिधीच्याशींही मिळता नव्हता, म्हणून प्रतिनिधीचा व याचा एक विचार नव्हता. तसाच दमाजी गाइकवाड हा त्यावेळीं लढावयास सिद्ध नव्हता; आणि नासिरजंगानें बाजीरावाच्या मरणानंतर लवकरच आपल्या बापावर बंड केलें होतें, म्हणून मराठ्यांच्या या भांडणांपासून आपलें हित करून घेण्यास त्यास अवकाश नव्हता. असें असतां, इकडे बाळाजी पूर्वीच राजधानीजवळ होता; त्याचा चुलता चिमणाजी आप्पा हा त्याच्या बापाची कांहीं फौज घेऊन त्यास मिळाला होता, आणि दुसरे लोकही पाहिजे त्या कामास लावावयास जवळच होते; तसेच राजाच्या सभोंवते याच्याच अन्नाचे लोक होते, आणि त्यांतही बाळाजी हा सर्व ब्राह्मणफळींतील प्रमुख होता ही सर्वांहून मोठी गोष्ट होती, कारण सर्व कारभार, त्याच्या शत्रूंचा सुद्धांही, त्याच जातीच्या लोकांच्या हातीं होता, यामुळें प्रत्येक भांडणांत यांचें अतिशय हित होत असे. या सर्व कारणांस्तव सर्व विरुद्ध लोकांच्या नाकावर पाय ठेवून बाळाजीराव हा पेशवाईच्या कामावर नेमला गेला; मग रघोजी त्रिचिनापल्ली येथें परत जाऊन आपल्या फौजेंत मिळाला आणि अशी बाणी फिरल्यामुळें त्याजबरोबर बारामतीकर हाही आनंदानें निघून गेला. असा बाळाजीचा उत्कर्ष झाला, तथापि आपलें कर्ज वारण्याच्या कामांत त्यानें उद्योग करावयाचा कमी केला नाहीं, आणि त्याच्या स्वभावामुळें तो या कामास बापापेक्षां अधिक योग्य होता.

बाळाजीस पेशवाईचें काम न मिळावें याविषयीं त्यांच्या मसलती

इ०स०१७४० आगस्ट.

बाळाजीची कार्यसिद्धि झाली.

राज्याची आंतील व्यवस्था करण्यामध्यें एका वर्षाहून कांहीं जास्त मुदत गुजरल्यानंतर, हिंदुस्थानांतील पेशव्यांच्या हक्कांवर रघोजी भोंसला यानें कांहीं हात टाकिला होता, तिकडे बाळाजीनें आपलें लक्ष लाविलें. या कारणास्तव नर्मदेच्या उत्तरेकडील मुलुखांत मराठ्यांचे जे सर्व हक्क व खंडण्या त्यांची, गुजराथ प्रांत खेरीज करून, होईल ती जमाबंदी यानें राजाकडून आपल्याकडे स्पष्ट रीतीनें लावून घेतली. हें राजाचें देणें पक्कें करण्याकरितां, रघोजी भोंसल्याची हालचाल जेयून सोप्या रीतीनें बंद करितां येईल अशा ठिकाणीं जाण्याकरितां बाळाजीराव

बाळाजी माळव्यामध्यें कूच करून गेला.

निघून गेला. तो नर्मदानदी उतरून गरा व मंडल हीं दोन ठिकाणें घेऊन प्रयागावर चाल करणार, इतक्यांत गुजरायेंतून दमाजी गाइकवाडानें माळव्यावर हल्ला केला, तेणेंकरून यास परत यावें लागलें. रघोजी भोंसला याच्या वतीनें कांहीं मरदुमी करावी येवढाच बहुधा दमाजीचा उद्देश होता; तो बाळाजीराव येतांच माघारा गेला. पूर्वी असोफजापासून बाजीरावानें माळवाप्रांताची जाहगिरी जुलुमानें करून घेतली होती; त्या देणगीस पादशाहाची मंजुरी मिळावयाची ती इराणांतून नादिरशाहाची स्वारी आल्यामुळें तहकूब राहिली होती; सांप्रत माळवाप्रांतांत असतां मंजुरीविषयीं दिल्लीच्या दरबारास आग्रह करण्याची बाळाजीनें संधि साधली. जे रघोजीचे हल्ले बंद करण्याची याची इच्छा होती, त्या हल्ल्यांनींच त्याचे दिल्ली येथील वरील कार्योद्देश सोप्या रीतीनें तडीस गेले.

रघोजी भोंसला यानें करनाटकांतून परत आल्यावर आपल्या भास्कर पंडित नामें प्रधानाबरोबर बंगाल्यांत फौज पाठविली होती; तिनें तो प्रांत उध्वस्त केला. तेथील सरसुभेदार अलिवर्दि खान हा होता. * त्याचें लष्कर जेव्हां जमलेलें असे तेव्हां रघोजीचे लोक दक्षिणेकडील व पश्चिमेकडील डोंगरांत लपून राहत, आणि जेव्हां त्याचें लष्कर चोहोंकडे पसरे, तेव्हां ते खुद्द त्यासही भेवडावूं लागत. तथापि अलिवर्दि खानानें भास्करपंतास चांगलें तोंड दिलें; परंतु जेव्हां स्वतः रघोजी चालून आला, तेव्हां त्यास भीति पडली; आणि हा प्रांत गमवायाचा नसेल, तर मला या क्षणीं मदत पाठवावी म्हणून त्यानें पादशाहास विनंति केली. पादशाहास आपण स्वतः दुर्बल आहों हें समजलेंच होतें, म्हणून सादत खानाच्या मागून त्याचा मुलगा सफ्दरजंग अयोध्येचा सरसुभेदार झाला होता त्यास तें काम पतकरण्यास पादशाहानें हुकूम केला, आणि त्याहून चांगल्या रीतीनें रघोजीचा बंदोबस्त करण्याकरितां बाळाजीरावास माळवाप्रांताच्या जाहगीरीची मंजुरी* देऊन त्यास मदतीस बोलाविलें. या आमंत्रणापेक्षां अधिक

रघोजी भोंसला यानें बंगाल्यावर स्वारी केली.

पादशाहानें बाळाजीरावास माळवाप्रांत शिस्तवार देऊन रघोजी भोंसल्यास मारण्याकरितां त्यानें सहाय्य संपादिलें.

* कप्तान ग्रांट डफ्फ सांगतो कीं इ० स० १७४१ त पेशव्यानें रघोजीस काढून लाविलें, तेथपर्यंत ही जाहगीर बहाल झाली नव्हती; आणि कदाचित् तेथपर्यंत तो प्रांत कायदेशीर पेशव्याच्या ताब्यांतही दिला नसेल; परंतु डफ्फ साहेबाच्याच इतिहासांत या देणगीच्या सनदेचा सारांश दिलेला आहे; त्यांत महम्मदशाहाच्या कारकीर्दीच्या चोविसाव्या वर्षी जमादिउल्अवल् या महिन्यांत ती लिहिली, असें लिहिलें आहे: तो बेत इ० स० १७४१ माहे मेच्या सुमारें होतो. बाळाजीनें पादशाहाच्या तैनातीस १२,००० स्वार ठेवावे, त्यांपैकीं ४,००० चा रोजमुरा बाळाजीनें द्यावा व ८,००० चा पादशाहाकडून पोंचावा असें होतें.

प्रियकर अशी बाळाजीरावास कोणतीही गोष्ट झाली नसती. तो लागलाच प्रयाग व बहार यांच्या वाटेनें बंगालची राजधानी मुर्शिदाबाद येथें पोंचला, तों रघोजी नैर्ऋत्येकडून चाल करून येत होता, त्यापासून त्या राजधानीचें संरक्षण करण्यास बाळाजी वेळेवर ठेपला. बंगालप्रांताच्या वसूलबाकीपैकीं दिल्लीच्या दरबारानें त्यास जी नेमणूक तोडून दिली होती, तिचा ऐवज मुर्शिदाबाद येथें अलिवर्दि खान यानें त्यास दिला. याप्रमाणें पादशाहाचा पक्ष स्वीकारल्याबद्दल त्यास चांगलें द्रव्य मिळालें; म्हणून त्या पक्षाविषयीं विशेष आर्त होऊन तो रघोजीवर चालून गेला. रघोजी त्याच्या पुढें हटत जात होता; परंतु बाळाजीनें त्यास गांठून त्याचा पराजय करून त्याचें सर्व बारबरदारीचें सामान हिरावून घेतलें, आणि त्यास त्या प्रांतांतून मुळींच हांकून लाविलें. ही फत्ते केल्यानंतर बाळाजी परत माळव्यांत आला, आणि तेथून कांहीं वेळेनंतर सातान्यास परत येण्याकरितां निघाला.

बाळाजीनें रघोजीचा पराजय करून त्यास हाकून लाविलें. इ० स० १७४३; हि० स० ११५६.

त्यावेळीं पेशव्यास सातारा येथें स्वतः असण्याची जितकी जरूर होती तितकी कधींच नव्हती. कारण रघोजी बंगाल्याहून परत आल्यावर बाळाजीराव नाहीं अशा संधींत आपलें हित करून घेण्याचा निश्चय करून सातान्यावर भर कूच करून चालला होता; दमाजी गाइकवाड हाही गुजराथेंतून येत होता; आणि प्रतिनिधि हा जरी स्वतः आजारानें शक्तिक्षीण झाला होता, तरी त्याचा मुतालिक रघोजीस मदत करण्याच्या भर तयारींत होता. हा जो बाळाजीवर कट झाला त्याच्या सामर्थ्याविषयीं त्याच्या मनांत मोठा आभाव उत्पन्न झाला असावा; कारण इतके पराक्रम करून भांडून नर्मदेच्या पलीकडील प्रदेशांत जे हक्क त्यानें आपणा स्वतःसाठींच मिळविले होते, ते देऊन त्यानें तो कट मोडिला; येवढी त्या कटाची त्यास योग्यता वाटली होती. त्यानें सर्व बंगाल व बहार या प्रांतांत खंडणी वसूल करण्याचा हक्क रघोजीस दिला, आणि प्रयाग व अयोध्या यांतीलही दिला असावा. या बंदोबस्तामुळें त्या कटांतील दुसऱ्या लोकांस आश्रय नाहींसा झाला; परंतु पेशव्यास आपले उद्देश तडीस नेण्याकरितां त्यांशीं थातुलमातुल करणें हें योग्य दिसलें. याप्रमाणें ज्या वादळापासून येवढा बखेडा होणार अशी भीति दिसत होती, तें गडबड न होतां शांत झालें. बाळाजीनें रघोजीस जी देणगी दिली, ती वास्तविक राज्यरीतीच्या विचारावरून दिली, असें दिसतें. कारण तेव्हांपासून त्याची दृष्टि

पेशव्यावर नवीन कट.

त्यानें पुष्कळ देणगी देऊन रघोजीस फितूर केलें. इ० स० १७४४; हि० स० ११५७.

पूर्वेकडील प्रांतावर लागली, आणि गादीवर बसण्याविषयीं जी त्याची मसलत होती, ती त्यानें एकीकडे ठेविली असें दिसतें.

पुढें पाहतां रघोजीस बंगाल्यामध्येंच खरोखर पुरेसें झालें. नंतर त्यानें त्या प्रांतांत भास्करपंडितास पुनः पाठविलें. त्यानें लढाईत जय मिळविला; परंतु अलिवर्दि खान यानें त्यास फसवून भेटीस आणिलें, आणि विश्वासघात करून मारून टाकिलें, व त्याच वेळीं त्याच्या फौजेवर हल्ला करून तिची वाताहात केली. याप्रमाणें कांहीं काळपर्यंत बंगालप्रांत मराठ्यांच्या हातून सुटला. यति, मुस्तफा खान नामें प्रख्यात सरदाराच्या हाताखालीं एक अफगाणांची टोळी होती, तिजवर, अलिवर्दि खानाचा मुख्यत्वेंकरून भरंवसा असे. असें असून सांप्रत त्या लोकांबरोबर त्यानें तंटा केला. त्यावेळीं एक मोठें बंड झालें. ती संधि रघोजीनें साधली पुढें शेवटीं तें बंड मोडलें गेलें, व भांडणाऱ्या पक्षांच्यां लोकांस दुसरे पुष्कळ प्रसंग प्राप्त झाले; तथापि शेवटीं रघोजीचा जय झाला, आणि इ० स० १७५१ त अलिवर्दि खान मरण्यापूर्वी थोड्याच दिवसांवर त्यांस, आंवड्या उर्फ उडीसा देशाचा दक्षिणभाग म्हणजे, कटकप्रांत हा मिळाला, व बंगालची चौथाई उर्फ खंडणीबद्दल १२,००,००० रुपये तेथील सुभेदारानें त्यास द्यावे असा ठराव झाला.

रघोजीनें पुनः बंगाल्यावर स्वारी केली.

वरील लढायति, मुस्तफा खान नामें प्रख्यात सरदाराच्या हाताखालीं एक अफगाणांची टोळी होती, तिजवर, अलिवर्दि खानाचा मुख्यत्वेंकरून भरंवसा असे. असें असून सांप्रत त्या लोकांबरोबर त्यानें तंटा केला. त्यावेळीं एक मोठें बंड झालें. ती संधि रघोजीनें साधली पुढें शेवटीं तें बंड मोडलें गेलें, व भांडणाऱ्या पक्षांच्यां लोकांस दुसरे पुष्कळ प्रसंग प्राप्त झाले; तथापि शेवटीं रघोजीचा जय झाला, आणि इ० स० १७५१ त अलिवर्दि खान मरण्यापूर्वी थोड्याच दिवसांवर त्यांस, आंवड्या उर्फ उडीसा देशाचा दक्षिणभाग म्हणजे, कटकप्रांत हा मिळाला, व बंगालची चौथाई उर्फ खंडणीबद्दल १२,००,००० रुपये तेथील सुभेदारानें त्यास द्यावे असा ठराव झाला.

त्याच्या सरदारास बंगालच्या सरसुभेदारानें ठार मारिलें. इ०स० १७४५; हि० स० ११५८.

शेवटीं त्याला बंगालची चौथाई व कटक प्रांताची जाहगीर, हीं मिळालीं.

या सर्व वेळांमध्यें दक्षिणेंत मोगलांच्या तर्फेनें मराठे लोकांस अगदीं बखेडे झाले नाहींत. पुढें इ० स० १७४१ त असोफजाचा दुसरा मुलगा नासिरजंग यानें बंड केल्यामुळें असोफजास दिल्लीहून दक्षिणेंत यावें लागलें. तें बंड संपलें, इतक्यांत अर्काटच्या मांडलिक संस्थानांत बखेडे उत्पन्न होऊन त्यांत हा गुंतला गेला, व त्या कामांतच पडलेला असतां तो मरण पावला; त्यावेळीं त्यांचें वय ७७ वर्षांचें होतें.

असोफजाचें वर्तमान.

नासिरजंगाचें बंड. असोफजा दक्षिणेंत परत आला. तो मरण पावला. इ. स. १७४८, जून; हि. स. ११६१, जमादि उसानी.

तो मेल्यामुळें त्याच्या मुलांत तंटे लागले; परंतु त्यांचा हिंदुस्थानच्या इतर भागांतील गोष्टींशीं संबंध नसून, त्यांत मुख्यत्वेंकरून फ्रेंच व इंग्लिश या लोकांनीं खेळ केले; वास्तव यांच्या हकीगती सांगण्याचा जेव्हां वेळ येईल, तेव्हां त्या गोष्टींची उत्तम रीतीनें समजूत होईल.

शाहू राजा मरण पावला. इ० स० १७४९ सुमारें माहे डिसेंबर.

असोफजा मेला त्यापुढील वर्ष संपण्याच्या अगोदरच शाहू राजा मरण पावला. ज्या प्रसंगाच्या तयारीविषयीं पेशव्याचा सार्वकाळ उद्योग होता, व ज्यापासून त्याच्या व त्याच्या वंशजांच्या दैवाची परीक्षा व्हावयाची होती, तो प्रसंग शाहू राजाच्या मरणानें निर्माण झाला.

गादीविषयीं मसलती व तंटे.

शाहूस संतती नव्हती, तेव्हां त्यानें दत्तक घ्यावा हें हिंदुचालीप्रमाणें अवश्य होतें, व तो घेणें तो आपल्या दायादांतूनच घ्यावा, हाही बंद त्या चालीनेंच केलेला होता. कोल्हापुरचा राजा हा शाहूचा अगदीं जवळचा नातलग होता; त्यामुळें त्याचा हक्क एकीकडे ठेवणें म्हणजे न पाहणें हें, मूळींच फार कठीण असून शाहूची स्त्री सावित्रीबाई इशीं त्याचें नातें जवळ होतें, त्या नात्याचा त्यास आश्रय होता, आणि सावित्रीबाई ही पेशव्याची प्रतिस्पर्धी व शत्रु होती.

जसा मराठ्यांच्या राज्याचा सर्व कारभार बाळाजीच्या स्वाधीन होता, तशीच खुद्द राजाची वर्तणूक त्याच्या बायकोच्या लगामेंत होती; कारण अलीकडे तो (वृद्ध झाल्यावर) बुद्धिहीन होऊन गेल्यामुळें, स्वतः सारासार विचार करण्याची त्यास शक्ति नव्हती, म्हणून कोल्हापुरच्या राजास दत्तक घेण्याविषयीं आग्रह करून ती शाहूस कबूल करवील अशी नेहमीं भीति होती; इकडे बाळाजीजवळ तसा वारीस कोणी नव्हता, आणि तूर्तच स्वतःच्या नांवानें राज्य बळकाविणें हें करणें कठीण होतें, यामुळें तिच्या पूर्वी आपण दुसरा बंदोबस्त करणें हेंही अशक्य झालें होतें. अशा अडचणीच्या वेळीं त्यानें एक युक्ति योजिली ती ब्राह्मणजातीच्या धूर्तपणास चांगली साजते. ती अशीः—राजा-

बाळाजीचें चातुर्य व धीटपणा.

रामाची विधवा ताराबाई ही, आपला मुलगा दुसरा शिवाजी याच्या हक्काविषयीं शाहूच्या विरुद्ध भांडत होती. ती सांप्रत वृद्ध झाली होती, परंतु अद्यापि जिवंत होती, आणि जरी तिचा पेशव्यावरील द्वेष कमी झाला नव्हता, तरी आपला पगडा पुनः चालूं लागेल या आशेनें लोभाविष्ट होऊन ती त्याच्या मसलतींत शिरली. हा बेत सिद्धीस नेण्याकरितां शाहूस गुप्त रीतीनें कांहीं द्वारानें अशी बातमी पाठविली कीं, दुसरा शिवाजी मरण पावल्यानंतर त्यास झालेला एक पुत्र ताराबाईनें लपवून ठेविलेला अद्यापि जिवंत आहे. हा कल्पनेनें काढिलेला नवा शोध शाहूनें पेशव्यास कळविला; तेव्हां याविषयीं ताराबाईला विचारावें, असा निश्चय ठरला. तिनें ती गोष्ट लागलीच कबूल केली, हें सहजच लक्षांत येईल; परंतु या सर्व गोष्टींस विरुद्ध पक्षाचे लोक हंसूं लागले, आणि त्या गोष्टीनें जी राजाच्या मनांत भूल

उत्पन्न झाली तिला अनुसरून त्यानें वर्तूं नये, म्हणून सावित्रीबाईनें आपली दक्षता दुप्पट वाढविली. दत्तविधान झाल्यास तें कांहीं तरी प्रसिद्ध रीतीनें होईल, असें समजून ती निर्धास्त होती; परंतु बाळाजीनें तिला मोठ्या लुचाईचा तडाका मारून फसविलें: ही लुचाई तिच्या मनांतही आली नसेल; ती अशी कीं, ताराबाईचा नातू गादीवर बसवून त्याच्या द्वारें शिवाजीच्या वंशांत राज्याजी कितावत व अबू हीं पेशव्यांनीं राखावीं, आणि राजानें आपला सर्व राज्याचा अधिकार पेशव्यांस द्यावा असा करारनामा राजानें सही करून दिला. हा मोठा अगत्याचा कागद बाळाजी व राजा यांच्या एका गुप्त भेटीच्या वेळीं झाला, असें म्हणतात; परंतु त्यावरील राजाची सही (खरी असल्यास) समजूतीनें मिळाली, किंवा ठकवून घेतली; हा कागद बाहेर केव्हां काढिला, व त्यावेळीं याचा खरेपणा कितपत कबूल झाला होता; या सर्व गोष्टींविषयीं अद्यापि गोंधळ आहे, आणि पुढें ज्या गोष्टी घडून आल्या, त्यांमध्यें बाळाजी व ताराबाई यांची जी वर्तणूक होती, तिजवरून तो गोंधळ अधिकच होतो; त्या गोष्टींविषयीं पुढें वर्णन येईल.*

शाहूनें बाळाजीच्या वतीनें राज्याचा राजीनामा दिला असें म्हणूं लागले.

शाहू मरण पावला, तेव्हां पेशव्यानें सातारा येथें दुसरें एक लष्कर बोलाविलें, आणि आपल्या विरुद्ध फळींतील मुख्यास पकडलें. नंतर त्यानें ताराबाईचा नातू यास रामराजा असा किताब देऊन त्याच्या नांवानें द्वाही फिरविली, आणि ताराबाईचें वजन आपल्या उपयोगीं पडावें, या बुद्धीनें तें वाढण्याचे उपाय केले. अशी तयारी करून मोठमोठ्या सरदारांच्या कबूलातीनें ही नवी व्यवस्था मुकरर व्हावी म्हणून त्यानें त्यांस दरबारांत बोलाविलें. दमाजी गाइकवाड आला नाहीं; परंतु रघोजी भोंसला, यानें दोस्ताप्रमाणें येऊन कांहीं वरवर चौकशी केली, आणि रामराजास गादीवर बसविलें, हें कबूल केलें. पूर्वी दिलेल्या देणग्या त्याजकडे कायम करून प्रतिनिधीचा सर्व मुलुख जप्त झाला होता त्यांतून कांहीं आणखी त्यास मिळाला. नवीन सरकाराशीं ओढा राहावा या हिशेबानें दुसऱ्या निरनिराळ्या सरदारांचें पेशव्यानें हित केलें; आणि इतर सर-

बाळाजी राज्य करूं लागला.

इ०स०१७५०

* ग्रांट डफ याच्या इतिहासांत ज्या झालेल्या गोष्टी सांगितल्या आहेत, त्यांतून दुसऱ्या मजजवळ नाहींत; परंतु रामराजाच्या मूलपिठिकेच्या खरेपणाविषयीं, व शाहूनें आपलें राज्य पेशव्यास दिलें तें वास्तविक खुषीनें किंवा काय, या दोन्ही गोष्टींविषयीं माझे सिद्धांत त्या ग्रंथकाराच्यापासून कांहींसे निराळे झाले आहेत.

दारांस दिलेला लहान तुकडा खेरीज करून माळव्याच्या वसूलाची नेमणूक शिंदे व होळकर यांस सर्व मिळाली.*

असोफजाचा मुलगा सलाबतजंग यावर तो चालून गेला.

पेशव्याच्या अधिकाराची पक्की संस्थापना होईपर्यंत आणखीही लोकांनीं बंडें केलीं; त्यांत त्याचा चुलत भाऊ सदाशिव भाऊ याचा व त्याचा थोडा वेळपर्यंत तंटा झाला होता, तेणेंकरून त्याच्या सत्तेस मोठा अपाय आला होता. शेवटीं बाळाजीरावाच्या राज्याची पुरी स्थापना होऊन त्यास परराज्यांच्या कारभारांत हात घालण्यास फावलें. त्यानंतर त्यानें असोफजाचा मुलगा ग्यासुद्दीन खान याचा पक्ष स्वीकारिला, आणि असोफजाच्या गादीकरितां पूर्वीचे दोघे भांडणारे आपसांत लढाई करून मरण पावल्यावर, त्याचा तिसरा मुलगा सलाबतजंग त्याच्या गादीवर बसला होता त्याजबरोबर हा लढावयास गेला. त्यापूर्वीच त्यानें आपली गादी पुणें येथें नेली होती;

ताराबाई व दमाजी गाइकवाड यांच्या बंडामुळें त्यास परत यावें लागलें.

आणि सांप्रत रामराजास सातारा येथें भरपूर मोकळा, परंतु ताराबाईच्या तंत्रानें, ठेवून हा निजामाच्या मुलुखांत जाऊन सलाबतजंगाच्या फौजेनजीक ठेपला होता; इतक्यांत त्यास कांहीं वर्तमान लागलें, तेणेंकरून हातांतील काम सोडून लांबलांब मजला करून त्यास स्वदेशास परत यावें लागलें. तो प्रकार असाः—ताराबाईचा लोभ व त्रात्यपणा, हीं, ती म्हातारी झाली तरी, नरम आलीं नव्हतीं; बाळाजीराव वरील लढाईस निघून गेला नाहीं इतक्यांत, तुझी आपली फौज घेऊन सातार्‍यावर यावें असें दमाजी गाइकवाडास तिनें बोलावणें पाठविलें, आणि त्याच वेळीं रामराजास आपला अधिकार बजाविण्याविषयीं तिनें सुचें केलें; परंतु आपल्या उद्देशास राजा प्रतिकूळ आहे असें पाहून तिनें, दमाजी जवळ आला त्या संधींत, राजास पकडून अंधारकोठडींत टाकिलें. तो बंदींत असतांही त्याचें नांव सांगणें हें तिच्या स्वाधीन होतें; परंतु तसें न करितां हा धुतारा आहे असें तिनें सर्वत्र प्रसिद्ध करून, ती स्वतःच्या जोरानें राज्यकारभार चालवूं लागली; त्याशिवाय पाहूं जातां तिला कांहीं अधिकार नव्हता.

पेशवा त्वरेनेंच परत आला होता तथापि त्यापूर्वीच त्याच्या सरदारांनीं गाइकवाडावरोबर पुष्कळ वेळां लढाया मारिल्या होत्या; त्यांत कितीएक वेळ

* ७५,००,००० रुपयांची नेमणूक होळकरास, ६५,००,००० रुपयांची नेमणूक शिंद्यास, व १०,००,००० पंवार व दुसरे सरदार लोक यांस; मिळून १,५०,००,००० रुपये सर्व महसूल होता.

यांचा जय होई, कित्येक वेळां गाइकवाडाचा होई; परंतु जेव्हां बाळाजीराव येऊन पोंचला, तेव्हां याचेंच पारडें वर होतें; असें असूनही त्या कपटी ब्राह्मणाचा तरवारीशिवाय दुसऱ्याच हत्यारांवर भरंवसा होता. त्यानें दमाजीची व आपली भेट व्हावी असा योग आणिला, आणि त्या भेटीच्या वेळीं विश्वासघातानें त्यास कैद केलें; नंतर याप्रमाणें मुख्य सरदार नाहींसा झाल्यावर त्याच्या फौजेवर हल्ला केला, आणि शेवटीं त्याच्या लष्कराचा पुरा मोड करून वाताहत करून टाकिली. ताराबाईचें लष्करी बळ नाहींसें झालें, आणि तिचा राज्याविषयींचा हक्क तरी राजाच्या हक्कावरून नव्हता; असें असतां, तिचें वजन बरेंच होतें, याचें कारण कांहीं सांगतां येत नाहीं. व तेणेंकरून पेशव्यास तिला चुरडतां आलें नाहीं. त्यावेळीं सलाबतजंग मराठ्यांवर चढ करून आल्यामुळें तिला मदत मिळाली; पूर्वी सलाबतजंगाच्या राज्यावर मराठ्यांनीं हल्ला केला होता, म्हणून त्यानें सांप्रत त्यांच्या राज्यावर केला. त्यावेळीं त्याजबरोबर ५०० युरोपियन व ५,००० शिपाई इतकें फ्रेंच लोकांचें लष्कर, त्या लोकांचा हिंदुस्थानांतील अति विख्यात सरदार मोशूर बूसी, हा घेऊन मदतीस आला होता. यामुळें औरंगझेबानंतर जे सर्व मराठ्यांवर स्वाऱ्या करून आले, त्यांपेक्षां याची तयारी भयंकर होती. मराठ्यांच्या ज्या लढाईसंबंधीं युक्ति होत्या त्या जरी याप्रसंगीं बाळाजीनें उपयोगांत आणिल्या, तरी या नवीन शत्रूवर त्या युक्ति चालत नाहींत, असें लवकरच त्याच्या अनुभवास आलें. बूसीनें त्याचे हल्ले हटविले, (आडव्या तिडव्या वाटांनीं येऊन) त्याच्या छावण्यांवर हल्ले केले, आणि थोडक्या मुदतींत आपल्या स्वतःच्या वर्चस्वाची छाप बसविली, त्या योगानें तें लष्कर पुण्यापासून दहा कोशांच्या आंत येऊन ठेपलें. या वेळीं आपल्या नवीन राजधानीविषयीं बाळाजीस विशेष धास्ती वाटली होती, असें संभवत नाहीं; परंतु ताराबाई व कोल्हापुराचा राजा यांशीं सलाबतजंगाचा पत्रव्यवहार आहे हें पाहून तो भयाभीत होऊन तहाचें बोलणें लाविता झाला. तें बोलणें चालू होतें, इतक्यांत कांहीं अनपेक्षित कारणें घडून येऊन तो आपल्या शत्रूंपासून सुटला. तो प्रकारः—बूसी हा लढण्याच्या कामांत सर्व लोकांहून कितीही वरचढ असो, तथापि ज्या राजाच्या जवळ तो चाकरीस होता, त्याच्या इतर कार-

बाळाजीनें दमाजीस विश्वासघातानें मारिलें.

सलाबतजंग चढाई करून पुण्यावर आला.

त्याचें वर्चस्व.

मोशूर बूसी या विषयीं.

इ०स०१७५१, नोवेंबर.

सलाबतजंगाच्या फौजेनें बंड केल्यामुळें बाळाजीचा बचाव झाला.

भाऱ्यांच्या तंत्रानें त्यास चालावें लागत असे; शिवाय सलाबतजंग व त्याचे प्रधान यांच्या अव्यवस्थेनें त्याच्या महसूलाचा गोंधळ झाला; त्याच्या लष्कराचा पगार चढला आणि लोकांत इतकी नाखुषी उत्पन्न झाली, कीं त्याची फौज बहुधा अगदीं हुकूम मानेनाशी झाली, त्यावेळीं रघोजी भोंसला यास नुकतीच, पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें, कटक प्रांताची जाहगिरी व बंगालची खंडणी, हीं मिळालीं होतीं. त्यानें निजामाकडील वऱ्हाड प्रांतावर हल्ला करून गाविलगड व नारनाळा हे किल्ले घेऊन आणखी लढाईची भीति पाडली. याकरितां सलाबतजंग लढाई मवकूफ करून आपल्या देशास परत जाण्याविषयीं खूष झाला. पुढें लवकरच दुसऱ्या हरकती पैदा झाल्या, त्यांत मराठे लोकही पुनः घालमेल करीत होते. हिंदुस्थानाचे विभाग होऊन पुष्कळ राज्यें झालीं होतीं; त्यांच्या निरनिराळ्या इतिहासाचा मार्ग लावण्याची अवश्यकता असल्यामुळें येथें काळाचा अनुक्रम राखणें अवघड पडतें, आणि यामुळें दिल्लीची हकीगत ज्या वेळपर्यंत सांगण्यांत आली होती, त्यापुढें पुष्कळ वर्षे मराठ्यांची लिहिण्यांत आली आहे. आतां या मुदतींत दिल्लीकडील हकीगत बराच वेळपर्यंत सांगण्यासारखी नव्हती. इ० स० १७४१ त दक्षिणेंत येण्याकरितां असोफजा दिल्लीहून निघाल्यावर त्याच दरबारांतील जाग्यावर त्याचा मुलगा ग्यासुद्दीन झाला. त्याचा आणि वजीर कमरुद्दीन खान याचा राज्यप्रकरणीं संबंध असून त्या प्रधानाच्या मुलीशीं त्याचें लग्न झालेलें असल्यामुळें पहिल्या राजकीय संबंधास मजबुती आली होती. त्याचा एक मिलाफ झाल्यामुळें पुष्कळ मसलती व कट यांच्या आड येण्यास ते समर्थ झाले. त्या मसलतींत व कटांमध्यें उभयपक्षीं विश्वासघात व खून हे दोष जितके घडून आले, तितके पूर्वीच्या इतिहासांत अति निकृष्ट काळांतही घडले नाहींत.

इ०स०१७५२.

लढाई मवकूफ झाली.

दिल्लीकडील हकीगत पुढें चालू.

वरील मुदतींत गंगेच्या पूर्वेकडील, अयोध्येपासून पहाडापर्यंत, देश हा एका रोहिले जातीच्या अफगाणांच्या टोळीनें येऊन घेतला. येवढीच काय ती ध्यानांत ठेववयासारखी गोष्ट झाली. या रोहिले लोकांनीं पुढील कालांत बरेंच नांव गाजविलें आहे,

रोहिले लोकांचा उदय.

त्यांचा मुख्य अली महम्मद हा होता, तो हिंदु असून पुढें धर्मांतर करून मुसलमान झाला होता, आणि त्यास एका अफगाण सरदारानें दत्तक घेतलें होतें. त्याखेरीज ते सर्व लोक बहुधा यूसफझै व दुसऱ्या ईशान्येकडील अफगाणांच्या जाति, यांमधील होते; त्यांचें राज्य होऊन पुष्कळ दिवस झाले नव्हते, तथापि त्यांचें इतक्यांतच बरेंच मान चढलें होतें; म्हणून त्यांचा तूर्त बंदोबस्त करण्यासही खुद्द पादशाहास स्वारी करून जावें लागलें.

त्यांवर पादशाह स्वारी करून गेला; इ० स० १७४५, हि० स० ११५६.

वर सांगितल्याहूनही एक फार मोठा भयंकर असा रोहिले लोकांचा कट स्वदेशांतच उत्पन्न होत होता, आणि पुढें हिंदुस्थानाचा अति भयानक शत्रु जो नादिरशाह तो मरण पावल्यामुळें तिकडून हिंदुस्थानांत नव्या स्वाऱ्या येण्याची तयारी झाली.

इराण देशाकडून नवे हल्ले.

एशिया खंडामध्यें राज्य मिळविण्यास जीं पापें करावीं लागतात; तीं सर्व प्रकारचीं केल्याशिवाय नादिरशाहास राज्य मिळालें होतें असें नाहीं; आणि कितीएक निरुपद्रवी शहरांच्या लोकांशीं केवळ अविचारी व क्रूरतेनें त्यानें वर्तणूक केली होती असेंही आहे; तथापि एशियाखंडांतील साधारण राजे जसे क्रूर असतात, व त्यांतून मुख्यत्वेंकरून इराणचे असतात, त्यांहून, दिल्ली घेईपर्यंत, हा बहुधा कमी निष्ठुर होता. परंतु दिल्ली येथें लूट व कत्तल यांच्या समारंभांची त्यास संवय झाली, आणि अव्याहत जयश्रीचा त्यास मद चढला, तेणेंकरून त्याच्या स्वभावांत फेरफार होण्यास आरंभ झाला, असें दिसतें. त्यापूर्वी तो सक्त धनीपणा करीत असे परंतु अन्यायी नसे; तें स्वरूप हळुहळु पालटून तो निर्दय व लहरी असा जुलुमी राजा झाला. त्याच्या या गुणांचा प्रकाश एकदम पडला नाहीं; कारण तो हिंदुस्थानांतून परत आल्यावर, बुखारा व खारिझम हीं राज्यें घेण्यांत व लेझगी नामें पहाडी लोकांस जेर करण्यांत व तुर्की लोकांशीं तीन युद्धप्रसंग करण्यांत त्याचीं प्रथमचीं वर्षें निघून गेलीं; त्यांतून बुखारा व खारिझम हीं राज्यें जिंकून पुनः हिंदुस्थानाप्रमाणेंच सोडून दिलीं. शेवटीं जेव्हां वरील तुर्की लोकांवरोवरील लढाई संपून तह झाला, तेव्हां नादिराच्या मनाचा स्वभाविक वेग बाहेर पडण्यास रस्ता नाहींसा झाला, झणून तें मन आपल्याच पाठीस लागलें, आणि दुष्ट संशय व अनावर क्रोधादि उद्गार यांचें विन्हाडच तें होऊन गेलें. त्यांत मुख्यत्वेंकरून त्याच्या स्वदेशीय लोकांच्या धर्मसंबंधीं दुराग्रहामुळें त्यास अस्वस्थता प्राप्त झाली होती, कारण त्या लोकांस सुन्नी मताचा धर्म अधिक

त्या देशांतील घालमेली.

नादिरशाहाचा जुलुम.

शिया लोकांपासून भीति.

आवडावा, आणि त्या धर्माचें कांहींसें तद्देशीयरूप व्हावें, म्हणून त्यानें त्या धर्मसंबंधी खातें इमाम जाफर म्हणून एक अलीचा वंशज व इराणांतील लोकप्रिय साधु होता त्याच्या आश्रयास लाविलें. तथापि लोकांची अद्यापि शिया मताकडे भक्ति आहे, आणि गादीवर आल्यावर आपण त्या मताच्या उपदेशकांच्या ज्या जमीनी व नेमणूका जप्त केल्या होत्या, त्या लोकांनीं त्यांच्या संप्रदायांचीं मनें आपल्याविरुद्ध वळविलीं आहेत, हें त्यास समजलें होतें. म्हणून तो प्रत्येक इराणी म्हणजे आपला शत्रु अशी दृष्टि ठेवीत असे. त्यांतही त्याचा वडील मुलगा रेझकूली याविषयीं त्याच्या मनांत विशेष द्वेष होता; कारण फसाद करणाऱ्या लोकांची कार्यसिद्धि होण्यास हा त्यांस अतिशय उपयोगी पडेल, असें त्यास वाटत असे. एकेवेळीं नादिरशाह लढाईस गेला असतां, रानांत गुप्त ठिकाणांतून, एकानें त्यावर गोळी टाकिली. तो मारेकरी शत्रूंतील नसेल, असें वाटण्याचें कांहीं कारण नव्हतें; तथापि त्यास शाहजादा रेझ यानें पाठविलें असेल अशी जी याच्या मनांत कल्पना आली ती जाईना. असे विचार मनांत घोळून आपला मुलगा रेझकूली याचे डोळे काढून टाकण्यास तो शेवटीं उद्युक्त झाला. त्या कर्माच्या पश्चात्तापानें त्याचें अंतःकरण मृदु व्हावें तें एकीकडे राहून त्याचा राग चेकळला. नंतर जे लोक त्यास दया करण्याविषयीं प्रार्थना करीत असत त्यांस तो हिणवूं लागला, कीं जेव्हां माझा पुत्रच संकटांत होता तेव्हांही तुमच्या रदबदलीचें कांहीं चाललें नाहीं. याप्रमाणें जसा कोणी मनुष्यजातीचाच उघड शत्रु असतो, तशी याची वर्तणूक झाली. जसें हा लोकांचे हाल करी, तसेंच हा त्यांपासून त्यांचें द्रव्य हिरावून घेई; आणि शिवाय आपल्या रयतेस भेवडावण्या दाखवी व त्रासदायक शब्द बोले. या जुलुमांनीं बंडें उद्भवलीं, त्यामुळें हा अधिक अनर्थ करूं लागला; शहरांचीं शहरें ओस पडलीं, आणि त्यांचा नाश झाला, त्यांची आठवण राहण्यास मनुष्यांच्या शिरांचे बुरूज उभारले; कित्येकांचे डोळे निघाले; कित्येकांच्या शरीरांस चाप वगैरे लागून त्यांचे हाल झाले; आणि याप्रमाणें हाल होऊन मरण आल्याशिवाय पुढील क्षण जाईल कीं नाहीं असा सर्व राज्यांतील लोकांचा भरंवसा सुटला. पुढें तो मरण्याच्या अगोदर दोन वर्षें त्याच्या शरीरांत रोग शिरून त्याचा राग वाढला. तो इतका कीं शेवटीं तो वेड लागल्यासारखा झाला; तेव्हां या दुष्ट राजाचा थारा आहे तों आपली स्थिति होत नाहींसें पाहून, त्यास मार्गस्थ करण्याच्या युक्ति योजणें त्याच्या रयतेस भाग पडलें. जेव्हां त्याच्या स्वदेशीय लोकांवर त्याचा बेभरंवसा

त्यानें आपल्या मुलाचे डोळे काढून टाकिले.

त्याचें दुःसह क्रौर्य.

झाला, तेव्हां त्यानें कांहीं पगारदार उझबेगलोक ठेविले होते; आणि त्यानें, मनांत अगदीं शंका न आणितां, आपणास अफगाणलोकांच्या स्वाधीन केलें होतें. त्या वेळीं आपल्या जुन्या शिपायांचे व आपले शत्रु जे हे अफगाणलोक त्यांस स्पष्ट रीतीनें आपल्या जुन्या शिपायांपेक्षां पसंत करून, त्या शिपायांस मरणप्राय दुःख देऊन त्यास आनंद होत असे. त्यास आपल्या देशांतील लोकांची सार्वकाल भीति असे, म्हणून त्यांशीं लढण्याकरितां हे नवीन लोक चाकरीस ठेवावे असा बेत तो आपल्या मनांत घोळवूं लागला. तो मरण पावला त्याच्या पूर्वदिवशीं आपणास पुढें कांहीं अपाय होईल अशी त्याच्या मनास भीति वाटून, तो आपल्या छावणीच्या मध्यभागीं घोड्यावर उडी मारून बसला, आणि आपल्या स्वतःच्याच फौजेंतून पळून एका किल्ल्याचा आश्रय घरण्याच्या बेतावर आला होता. पुढें हें बेडेपणाचें काम केल्यानंतर, जेव्हां त्याचें मन कांहींसें शांत झालें, तेव्हां त्यानें अफगाण सरदारांस बोलाविलें, माझ्या प्राणाचें रक्षण तुमच्या विश्वासूपणावर आहे असें त्यांस सांगितलें, आणि शेवटीं आपल्या इराणी पाहेरेकरी लोकांस चोहींकडे हांकून लावून आपल्या मुख्य उमरावांस पकडावें असा त्यांस हुकूम केला. हे हुकूम विशेष गुप्त रीतीनें दिलेले नव्हते, म्हणून ज्यांशीं त्यांचा विशेष संबंध होता त्यांच्या ते कानास आले, आणि त्यांचा नाश होण्यापूर्वी मध्यें एक रात्र जावयाची होती, त्यामुळें त्यांस आपला सर्वांचा जो शत्रु त्यासच पूर्वी मारून टाकण्यास संधि सांपडली. नंतर कांहीं लोकांनीं मसलत केली: तींत त्याच्या पाहऱ्यावरील मुख्य सरदार व अफ्शार म्हणून जी त्यांची जात तिचा मुखरी हे होते. ते सर्व कटाव करून मध्यरात्रीनंतर त्याच्या तंबूंत शिरले; तेथें नादिरशाहानें आपल्या खोल आवाजानें जेव्हां त्यांस विचारिलें, तेव्हां जो आवाज ऐकून ते बहुत वेळां कांपत असत तो ऐकतांच ते आपल्या इच्छेच्या विरुद्ध दचकून मागसावले; तथापि त्यांस लवकरच धैर्य येऊन त्यांतून एकानें पादशाहावर बर्चीचा घाय करून त्यास खालीं पाडिलें. तो उठण्याचा प्रयत्न करून, मला जीवदान द्यावें असें म्हणावयास करीत होता; परंतु त्या बंडखोरांनीं तें ऐकून पूर्वीपेक्षां दुप्पट घाय केले, तेणेंकरून शेवटीं तो मरण पावला. तो असा होता कीं "त्याविषयीं त्याचे लोक गर्व वाहतात; त्यांचें नांव घेतलें तर कांपतात; व त्यास शाप देतात;" असें त्याविषयीं वर्णन आहे.

तो अफगाणलोकांवर कृपा करूं लागला.

त्यास इराणीलोकांनीं मारेकरी घालून मारिलें.

इ० स० १७४७, जून; हि० स० ११६०. जमादि उसानी.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं नादिरशाहास सोडविण्यास आपण उपयोगी पडूं या आशेनें अहमद खान अब्दाली नामें सरदाराच्या हाताखालील अफगाणांनीं दुराणी लोकांवर हल्ला केला; त्यांस उझबेगलोकही येऊन मिळाले होते, परंतु अफगाणलोकांची संख्या थोडी होती, ही गोष्ट मनांत आणिली असतां, त्यांस स्वदेशास परत जातां आलें हेंच त्यांचें मोठें नशीब समजलें पाहिजे. नादिरशाहाचा काळ त्यांच्या देशाच्या सरहद्दीजवळच झाला.

अफगाणलोक परत गेले.

जेव्हां प्रथम अब्दालीलोकांनीं खुरासानप्रांत जिंकला तेव्हां झमान खान नामें लोकांच्या ज्या पिढीजाद्या सरदारानें त्यांचा पुढारीपणा केला, त्याचा वर सांगितलेला अहमद खान हा मुलगा होता. तो सदुझै कुटुंबांतील होता. त्या वंशास त्या सर्व जातीचे लोक जसा कोणास कांहीं धर्मसंबंधीं मान देतात, तसा देत असत. त्याची उमर फक्त तेवीस वर्षांची होती, तथापि त्यावर नादिरशाहाची नजर होती, तेणेंकरून तो प्रख्यातीस आला होता.*

अहमद खान अब्दाली याविषयीं.

---

* कोणी पुरुष सदुझै कुटुंबांतील असला, म्हणजे त्याच्या शरीरास कोणीच हात लावूं नये, व केवळ्याही पायरीचा सरदार असला, तरी कोणा तरी सदुझैच्या आज्ञेशिवाय कोणा अब्दाली लोकांस ठार मारण्याची त्याची जुरत नव्हती. अहमदशाह हा नादिरशाहाचा चोपदार होता, अशी साधारण कथा आहे; आतां हिंदुस्थानांत साधारण काठ्या घेऊन पुढें चालणाऱ्या लोकांस चोबदार म्हणतात, त्यावरून हें नांव पडलें असेल; परंतु सिंधुनदाच्या पश्चिमेकडील देशांत राज्यांतील थोड्या अति मोठ्या अम्मलदारांस मात्र ही पदवी असत्ये, (व त्यांच्या हातांत सोन्याच्या व रुप्याच्या काठ्या असतात.) अहमदाच्या पूर्वीचा इतिहास चांगला माहीत आहे. जेव्हां नादिरशाहानें कंदाहार घेतलें, तेव्हां तो खिलजी लोकांजवळ कैदेंत होता. मग नादिरशाहानें त्याचा कृपेनें स्वीकार केला. त्याचा चांगला इतमाम राही अशी त्यास नेमणूक करून दिली, व त्यास माशिंदरान येथें राहावयास पाठविलें. असें करण्याचें कारण बहुधा असें असावें कीं त्या देशाची स्वस्थता होईपर्यंत त्यास त्याच्या जातीच्या लोकांपासून निराळा ठेवावा असा त्याचा हेतु होता; कारण त्यावेळीं दुराणी लोकांच्या छावणीबरोबर एक ग्रंथकार होता, तो त्याविषयीं असें लिहितो कीं "नादिरशाहाचा त्यावर डोळा असे, परंतु सर्व प्रतीचे सरदार, खानगी व्यवहारांत, त्यास मोठा मान देत असत."

या कारणास्तव त्याच्या स्वतःच्या जातीच्या लोकांची नायकी त्याकडेस पूर्वीच होती, ती कायम करण्याविषयीं त्यानें त्वरा केली; जवळील निरनिराळ्या जातींच्या लोकांमध्यें व आसपासच्या देशांमध्यें आपलें वजन बसविलें; आणि तें वर्ष पुरें होण्यापूर्वीच हा यथाविधि कंदाहारचा राजा असें आपणास म्हणवूं लागला. कांहीं देवभोळेपणाच्या उद्देशानें त्यानें आपल्या जातीच्या लोकांचें अब्दाली हें नांव फिरवून दुराणी हें ठेविलें: त्याच नांवानें ते लोक तेव्हांपासून प्रसिद्ध आहेत.* त्यानें आपल्या दरबराची रचना नादिरशाहच्या कित्याप्रमाणें केली, आणि त्या पादशाहाप्रमाणेंच सर्व ढोंगें आणिलीं; परंतु तीं याच्या स्थितीप्रमाणें यानें नेमस्तपणानें चालविलीं होतीं. आपल्या देशांतील सपाट प्रांतामध्यें व शहरांमध्यें व तसेंच बल्क, सिंध, काश्मीर, व दुसऱ्या जिंकिलेल्या प्रांतांमध्यें त्याचा एकसत्ताक अम्मल असे. तो अफगाणलोकांस आपआपली आंतील व्यवस्था पाहूं देत असे, आणि त्यांजकडून जीं लष्करचीं पतकें अथवा खंडण्या यावयाच्या त्या घेण्यापुर्ती व त्यांमध्यें स्वस्थता राखण्यापुर्ती मात्र सत्ता आपल्या हातांत ठेवीत असे. बलुचिस्तान, सिस्तान व कांहीं दुसरीं ठिकाणें हीं त्या त्या देशच्या सरदारांच्या ताब्यांत होतीं; परंतु तीं त्याचीं मांडलिक असून लष्करी चाकरी बजावीत असत. दुराणदेशामध्यें तंटे लागल्यामुळें तिकडून त्यास कांहीं बखेडा झाला नाहीं, त्यामुळें त्यास बहुतेक खुरासान घेतां आलें; परंतु त्या मार्गानें पुढें गेलें असतां ज्या अडचणी प्राप्त होणार त्या त्याच्या दृष्टीस पडल्या, म्हणून नादिरशाहाचा मुलगा शाहरोख हा मेशहद येथें होता, त्यास आश्रय देण्याचें येवढें मात्र त्यानें करून बाकीचा तिकडील नाद सोडिला. जो त्याचा स्वतःचा मुलूख होता, तो मेशहद शहराच्या पूर्वेस मात्र होता. मुलूख जिंकण्याची व पैका मिळवून आपल्या लष्करास उद्योग लावून देण्याची अशी जागा हिंदुस्थान आहे असें त्याच्या नजरेस आलें होतें, म्हणून त्यानें प्रथम या देशांत येऊन पराक्रमाचीं कृत्यें केलीं, आणि मागून वर सांगितलेल्या देशांतून पुष्कळांचे यानें बंदोबस्त केले.

अहमदशाहास कंदाहार येथें राज्याभिषेक झाला. इ० स० १७४७, अक्टोबर.

त्यानें अब्दाली हें नांव फिरवून दुराणी ठेविलें.

त्यानें आपल्या बेकैद रयतेस अकलेनें आपल्या तंत्रानें चालविलें.

त्याचे हिंदुस्थानाविषयीं विचार.

* कांहीं विलक्षण गोंधळ करून हिंदुस्थानचे लोक दुराणी लोकांना खिल्जी म्हणतात; तसेंच उत्तरेकडील लोक यांस खुरासानी म्हणतात; परंतु दुराणी हें त्यांचें नेहमींचें नांव असून तेंच शुद्ध आहे.

त्यास राज्याभिषेक झाला होता नव्हता इतक्यांत, तो पूर्वेकडेस जाण्याकरितां निघाला, आणि सिंधुनदापर्यंत सर्व मुलुख आपल्या सत्तेखालीं लवकरच आणिता झाला. त्यावेळीं पंजाबाची स्थिति पाहून हा पुढें जाण्यास लुब्ध झाला. तेथील सरसुभेदार बंड करून होता;* म्हणून त्यास दिल्लीहून कुमक मिळालेली नव्हती, त्यामुळें तो विशेष आड आला नाहीं. नंतर अहमदानें लाहोर व दुसरीं रस्त्यावरील शहरें घेऊन सतलजनदीपर्यंत चाल केली. तो त्या नदीवर जाऊन पोंचला, आणि पाहतो तों त्यास तोंड देण्याकरितां पादशाहाच्या मागें गादीचा वारिस असा जो शाहजादा अहमद तो आणि वजीर कमरुद्दीन खान यांच्या हाताखालीं दिल्लीहून एक फौज आली आहे, आणि तिनें सर्व नदीवरील उतरणें अडविलीं आहेत. याजवळ १२,००० हून अधिक लोक नव्हते;* तथापि त्या फौजेचा तडाक्यानें उपयोग केला असतां आपली निभावणूक आहे, नाहीं तर नाहीं, असें त्याच्या नजरेस आलें; म्हणून जेथें उतार नव्हता तेथें ती उतरून मोगलांच्या फौजेस पिछाडीस ठेवून त्यानें सरहिंद शहर घेतलें; तेथें मोगलांचें बारबरदारींचें सामान व मोदिखाना ठेविलेला होता. त्यावेळीं त्यास जय मिळाला, व त्यांत कांहीं तोफा मिळाल्या, त्यापूर्वी त्याजवळ मुळींच नव्हत्या, म्हणून त्या जयापासून हा एक फायदा झाला. तो त्याचा धीटपणा पाहून त्याचे शत्रु भ्याले, आणि ते जेव्हां त्याजवळ आले, तेव्हां मुक्काम करून आपल्या छावणीभोंवती खंदक खणून राहिले. अशा प्रसंगीं अहमदशाहाजवळच्या लहानशा घोडेस्वारांच्या टोळीच्यानें थोडाच पराक्रम करवला असता. पुढें ऐके दिवशीं मोगलांचा वजीर कमरुद्दीन खान हा आपल्या तंबूंत नमाज पढत असतां, त्यास तोफेचा गोळा लागून तो मरण पावला, तथापि त्याची फौज दुराणी लोकांस हटवीत चालली होती; याप्रमाणें होतां होतां शेवटीं दहाव्या दिवशीं त्या सर्व लोकांनीं मिळून अहमदाच्या खंदकावर निकरानें हल्ला केला, त्यांत त्याची एक टोळी मोगलांच्या छावणीच्या मध्यभागापर्यंत

त्यानें पंजाबप्रांत घेतला.

पादशाहाच्या गादीचा वारिस शाहजादा अहमद यानें त्याचा पराजय केला. इ० स० १७४८, मार्च; हि० स० ११६१, रबीउल् अव्वल, अं० २६.

* इतक्या लोकांनिशीं तो कंदाहाराहून निघाला; आणि तो सिंधुनद उतरण्यापूर्वी जरी ती फौज वाढली असेल असें संभवतें, तरी त्यास पंजाबांत पाहण्याकरितां लोक ठेवावे लागल्यामुळें सहजच ती कमी झाली असेल; त्याजवळ "६७,००० हून जास्त घोडेस्वार नव्हते;" असें सैरमुताखरीन या ग्रंथांत वर्णन आहे. तेव्हां ही फौज तर नादिरशाहाचीहून मोठी होती परंतु हफीझ रेहमत यांच्या ग्रंथाचें मिस्तर इलियटनें भाषांतर केलें आहे, त्यांत १५,००० लोक होते असें सांगितलें आहे; ही संख्या बरोबर असावी असा विशेष संभव दिसतो.

घुसली, तथापि शेवटीं मोगलांच्या फौजेनें त्यांस अगदीं हटवून पराजित केलें. नंतर येत्या रात्रीस त्यास घराकडे पळून जावें लागलें.

पुढें त्या मोगल शाहाजाद्यानें लागलाच पंजाबांत एक सरसुभेदार नेमून पाठविला; परंतु पुढें त्याचा बाप आजारी पडल्यामुळें त्यासु लागलेंच दिल्लीस परत जावें लागलें. तों सिंधुनदापर्यंत पोंचण्याच्या अगोदरच अहमदशाह परत आला; आणि त्यानें नेमिलेला नवीन सरसुभेदार नेहमीं खंडणी देण्याचें कबूल करीपर्यंत पंजबांतून हालला नाहीं.

वरील सरहिंदची लढाई झाल्यापासून एक महिन्याच्या आंत महम्मदशाह मरण पावला. त्याच्या मागून त्याचा मुलगा गादीवर बसला. त्याचें नांव त्याचा शेजारी दुराणी पादशाह याच्याप्रमाणेंच (म्हणजे अहमदशाह असें) होतें.

महम्मदशाह मरण पावला. इ० स० १७४८, एप्रिल्; हि० स० ११६१, रबी उसानी, चं० २६.

भाग नववा.

प्रकरण चौथें.

मोगलांच्या राज्याची समाप्ति होईपर्यंत झालेलें वर्तमान.

अहमदशाह पादशाह.

पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें अफगाणांचा पादशाह पंजाबांत परत आला, त्यामुळें आणि त्याची सत्ता व चपलता हीं प्रसिद्ध होतीं त्यामुळें अहमदशाहास नेहमीं काळजी बाळगावी लागे, आणि याकरितांच पर शत्रूपासून आपणास इजा न होई असे दोस्त मिळण्याकरितां यास आपली कांहीं स्वतंत्रता टाकून द्यावी लागली. अशा हेतूनें यानें वजीरातीचें काम असोफजास देऊं केलें; परंतु तें त्यानें कबूल केलें नाहीं व पुढें तो लवकरच मरण पावला. त्याच्या मागून दक्षिणेंत नासिरजंग हा त्याच्या गादीवर बसला. त्यास जमवेल तितकी फौज घेऊन अहमदशाहानें आपल्या मदतीस बोलाविलें. पुढें थोड्याच दिवसांत यास असें वर्तमान लागलें कीं दुराणी लोकांचा पादशाह आपल्या राज्याचा पश्चिमप्रांतांत गुंतला आहे. या बातमीमुळें यानें नासिरजंगाजवळ जी मदत मागितली होती, तिच्यावांचून यास निर्वाह करतां आला. नंतर यानें आपल्या इच्छेस जसा उत्तम वाटला त्याप्रमाणें आपल्या राज्याचा आंतील बंदोबस्त केला. यानें सादत खानाचा मुलगा सफ्दरजंग यास वजीर नेमलें. सफ्दरजंगाकडे अयोध्येच्या सरसुभ्याचें काम कायमच होतें, म्हणून त्या प्रांताच्या उत्तरभागांत रोहिले लोकांपासून पुनः भीति उत्पन्न झाली होती ती मोडण्याकरितां त्यांस जेर करण्याचा पादशाही सरकारानें प्रथम यत्न मांडिला.

मवीन पादशाहानें केलेली राज्याच्या आंतील व्यवस्था. इ० स० १७४८; हि० स० ११६१.

सफ्दरजंगाची सद्दी बरी दिसत होती; त्यावेळीं रोहिले लोकांचा सरदार अली महम्मद हा मरून गेला होता, आणि कय्यम खान बंगश नामें फरकाबाद येथील एक अफगाण जाहगीरदार त्याच्या वतीनें आपल्या देशबांधवांवरोबर लढण्यास त्यास मिळाला होता. कय्यम खानाचा प्रथम जय झाला, परंतु तो शेवटीं लढाईंत मरण पावला; तेव्हां आपला मुख्य उद्देश तडीस गेला नाहीं म्हणून, आपला दोस्त जो कय्यम खान त्याच्याच

वजीर सफ्दरजंगानें रोहिले लोकांस जिंकण्याचा यत्न केला तो प्रकार.

विधवेपासून तिचा बहुतेक मुलुख त्यानें छिनावून घेतला. या त्याच्या कृपण वर्तणुकेमुळें त्याचें कांहीं हित झालें नाहीं, कारण कय्यम खानाच्या मुलुखांतील लोक त्याच्या मुतालिकावर उठले, आणि रोहिले लोकांस मदतीस बोलाविते झाले; तेव्हां त्यांजवर खुद्द वजीरासच स्वारी करून जाणें आलें. त्यावेळीं त्याजबरोबर लष्कर पुष्कळ होतें; परंतु तें इतकें बेकैद होतें कीं, त्यांतील लोकांनीं आपल्याच मुलुखांतील बारा म्हणून जें सय्यदांचें राहण्याचें प्रसिद्ध ठिकाण आहे तें लुटलें; त्यावेळीं त्या शहरचे पुष्कळ लोक यांस आड आले, त्यांची यांनीं कत्तल केली. पुढें वजीराची व लोकांची लढाई झाली, तींत याच्या फौजेचा पराजय झाला; (ती फौज कोणत्या प्रकारची होती हें वर सांगितलें आहे यावरून) ही गोष्ट आश्चर्य करावयाजोगी नाहीं. त्या लढाईंत वजीरासही वार लागले. नंतर पुढें ते रोहिले लोक उलटे याच्या देशांत चालून आले; त्यांस लखनौ व बेलग्राम येथें जरी मार बसला, तरी त्यांनीं अलाहाबादेपर्यंत चाल केली, आणि वजीर व पादशाहा या दोघांचीही ते एकसारखीच अवगणना करूं लागले.

इ० स० १७४८, डिसेंबर; हि० स० ११६१, झिहाज.

त्यांजवर खुद्द वजीर स्वारी करून गेला व त्यांपासून पराजय पावला. इ० स० १७५०; हि० स० ११६३.

नंतर सफ़्दरजंग पाहतो तों आपल्या अडचणी वाढूं लागल्या, व त्या दूर करण्याची शक्ति कमी झाली; तेव्हां त्यानें मराठे लोकांस मदतीस बोलाविण्याचा (बेअब्रूचा) रस्ता धरिला. त्यापूर्वी नुकतेच मल्हारराव होळकर व जयाप्पा शिंदे यांस पेशव्यानें माळव्यांत परत पाठविलें होतें; त्यांस त्यानें विनंति केली आणि पुष्कळ खंडणी देण्याचें वचन देऊन आपापल्या बहुतेक फौजांसुद्धां आपल्या मदतीस येण्यास उद्युक्त केलें. त्याच उपायानें जाटांचा राजा सुरजमल याचीही त्यानें पुनः मदत मिळविली; तो राजा पूर्वीच्यांही स्वारीमध्यें याचा सहाकारी होता. या लोकांच्या मदतीनें त्यानें रोहिल्यांस समोरासमोर रणभूमीवर पराजित केलें, आणि त्यांचा मुलुख लुटून, त्यांच्या ईशान्येकडील सीमेवर हिमालयाच्या ज्या सखल शाखा आहेत त्यांत त्यांस हांकून लाविलें. नंतर मराठे लोकांची भूक पुरी करण्याकरितां, जिंकलेल्या देशांतून (म्हणजे रोहिलखंडांतून त्यांनीं आपली खंडणी वसूल करून घ्यावी असा त्यानें त्यांस अधिकार दिला. नंतर त्यांच्या लुटींनीं तो देश ज्या दरिद्रावस्थेस येऊन मिळाला तींतून तो पुष्कळ वर्षेपर्यंत सुधारला नाहीं.

त्यानें मराठे लोकांस मदतीस बोलाविलें. इ० स० १७५१; हि० स० ११६४.

त्यांनीं रोहिले लोकांस जेरीस आणिलें.

त्या लुटारू मराठ्यांच्या चपळतेनें रोहिले लोकांस अन्न मिळण्याची इतकी पंचाईत पडली कीं ते सफ्दरजंगास शरण आले, आणि त्यांच्या सरदारांच्या निर्वाहार्थ थोडेसे गांव त्यांस मिळाल्यावर स्वस्थ राहिले.

पादशाही लष्कराचा मेवाडांत पराजय झाला.

हें काम चांगल्या रीतीनें तडीस गेल्यामुळें मोगल सरकारचा जो थोडासा फायदा झाला, त्याहून जोदपूरच्या संस्थानाविषयीं आंतल्याआंत दोघे वारीस भांडत असतां अजमीर येथील मोगलांच्या सुभेदारानें त्या तंट्यांत हात घातल्यामुळें त्याचा पराजय झाल्यापासून जें नुकसान झालें, तें विशेष झालें.

अहमदशाह दुराणी याची दुसरी स्वारी.

याप्रमाणें मोगलसरकारची दुबळी स्थिति प्रत्यहीं अधिकाअधिक दृष्टीस पडत चालली होती. इतक्यांत अमदशाह दुराणी यानें पुनः पंजाबावर स्वारी केली, अशी दरबारांत बातमी आली; मागाहून त्यानें तो सगळा प्रांत जिंकून घेतला असें लवकरच वर्तमान लागलें; आणि त्यामागून तो प्रांत आपणास लेखी तोडून द्यावा असें मागण्याकरितां एक वकील आला. त्यावेळीं नादिरशाह येऊन गेल्याची चांगली आठवण राहिली होती, त्यामुळें

त्यास पंजाब प्रांत तोडून दिला.

तें मागणें पादशाहानें त्वरेनें कबूल केलें. पुढें जेव्हां वजीर आपल्या मराठे दोस्तांनिशीं दिल्लीस आला, तेव्हां पाहतो तों वरील बंदोबस्त पुरा झाला होता. जर तो पूर्वी तेथें असता, तर तोही त्या बंदोबस्तास कबूल झाला असता, आणि जर मोडल्यानें आपणास कांहीं मिळेल असें त्यास वाटलें असतें, तर तो त्यानें मानिला नसता. याविषयीं अंदेशा घेण्यास कांहीं कारण नाहीं; परंतु सांप्रत दरबाराशीं त्याचा बेबनाव होण्यास दुसरींही कारणें होतीं, म्हणून हा प्रांत तोडून दिला ही हलकी गोष्ट केली असें म्हणून त्या निमित्तानें तो गाऱ्हाणीं सांगूं लागला.

वजीर सफ्दरजंग नाखुष झाला.

सफ्दरजंग रोहिलखंडांत गेला होता, तेव्हां मागें जवीद झणून एक खवास दरबारांत असे, त्यानें त्याचा पगडा खालीं पाडिला. पादशाह व त्याची आई या दोघांचीही जवीदावर कृपा असे, आपण समक्ष आल्यानेंही आपला अधिकार पूर्वस्थितीवर आला नाहीं असें पाहून, सफ्दरजंगानें दिल्लीमध्यें जी नेहमींची चाल होती, ती धरिली. ती अशी कीं त्यानें जवीदास मेजवानीस बोलाविलें, आणि खाणें होत असतां मारेकरी घालून त्याचा प्राण घेतला. या उपमर्दानें पादशाहास

त्यानें जवीद मारेकरी घालून मारिला.

सहजच संताप आला. पुढें त्याचा सूड उगविण्यास ग्यासुद्दीन हें एक योग्य साधन लवकरच मिळालें. ग्यासुद्दीन हा असोफजाचा वडील मुलगा होता; तो आपल्या दोघां धाकट्या भावांचें युद्ध चालत असतां पहिल्या बाणीस दिल्ली येथें राहिला होता. पुढें आपणास जाण्यास द्वार झालें असें पाहून तो पेशव्याबरोबर संबंध करून शिंदे व होळकर यांस बरोबर घेऊन दक्षिणेंत जावयास निघाला, तो औरंगाबाद येथें दाखल झाल्यावर लवकरच मरण पावला. त्याचा पुत्र केवळ अल्पवयस्क होता, त्यास त्यानें दिल्ली येथें ठेविलें होतें. त्यास वजीराच्या कृपेनें ग्यासुद्दीन हा किताब व सेनापति ही उंच पदवी प्राप्त झाली होती. सांप्रत पादशाहानें आपल्या वजीराच्या विरुद्ध जी खटपट चालविली होती, तींतील कारणी तोच एक होता, व तोच सांप्रत आपल्या उपकारकर्त्यास अपकार करीत होता. जे कांहीं मोगल उमराव केवळ आळसांत बुडून गेले नव्हते, त्यांतला हा एक नमूना होता. तो चलवळ्या व महत्त्वाकांक्षी होता; त्यास ढोंग करून आपल्या मनोवृत्ति खोट्या दाखवितां येत असत; तसेंच कोणे समयीं त्यास त्यांचा आवर करितां येत नसे, म्हणून विश्वासघात व खून हीं आपले उद्देश साधण्याचीं स्वाभाविक साधनें आहेत असें तो समजे, आणि जें काय करावयाचें त्याच्या परिणामाविषयीं तो बेफिकिर असून, तें करतांना (नीतीच्या) मूलतत्वांचा अगदीं विचार करीत नसे.

धाकटचा ग्यासुद्दीनाविषयीं.

या त्याच्या कृतींनीं आपसांत लढाई लागली; ती रीतीप्रमाणें रणभूमीवर प्रसंग होऊन शेवटास जावी, तशी गेली नाहीं; परंतु सहा महिनेपर्यंत नेहमीं दिल्ली शहरच्या रस्त्यांत लटापट चालत असे. त्या उभय पक्षांच्या फळ्या निरनिराळ्या होत्या, त्या योगानें त्यांचा द्वेष असून त्यांत धर्मसंबंधीं वैरभावाची भर पडत असे. वजीर सफ़्दरजंग, हा शिया मताचा होता, त्यामुळें त्याच्या मताच्या व सुनी मताच्या धर्माविषयींचीं जीं निशाणीचीं वाक्यें, तीं लढाईमध्यें उभय पक्षांचे लोक म्हणूं लागले. शेवटीं आपली स्थिति दुर्बळ झाली असें वजीर सफ़्दरजंगास समजलें, आणि मल्हारराव होळकरास ग्यासुद्दीनानें मदतीस बोलाविलें होतें, तो मराठे लोकांस घेऊन जवळ आला; असें पाहून तो तह करण्यास कबूल झाला. त्यांत त्याजकडे अयोध्या व प्रयाग हे प्रांत राहावे असें ठरलें. याप्रमाणें ग्यासुद्दीन मोकळा झाल्यावर आपले दोस्त मराठे लोक यांस कांहीं काम लावून देण्यास, व तितक्यांतच वजीराच्या एका पक्षपात्याचा

तो वजीराच्या आड येऊं लागला.

त्यानें मराठे लोकांस मदतीस बोलावून वजीरास हांकून लाविलें.

सूड घेण्यास उत्सुक होऊन, जाटांचा राजा सुरजमल्ल याजवर तो चालून गेला. दिग व भरतपूर हे त्याचे दोन किल्ले घेण्यास याच्या लष्करास बरेच दिवस लागले. इतक्या सुमारास ग्यासुद्दीनाच्या उद्धट व दराऱ्याच्या स्वभावास पादशाह फार त्रासला; इतका त्यास सफ्दरजंगाचाही कधीं कंटाळा आला नव्हता. नंतर तो जमवेल तितकी फौज घेऊन ग्यासुद्दीन अडचणींत गुंतला असें पाहून, आपलें हित करून घेण्याकरितां शिकारीच्या निमित्तानें स्वारीस गेला. हें विलग कृत्य अगदीं कमअकलेनें केलें, तें असें कीं त्यांत सफ्दरजंगाची कुमक घेण्यास कांहींच युक्ति योजिलेली नव्हती; त्यामुळें तो सर्व वेत आपल्या शत्रूच्या गळ्यांत पडे असें करावयास, ग्यासुद्दीनाच्या सर्व कुशाग्रतेची व चंचलतेची गरज लागली नाहीं. तो ज्या वेळ्याच्या कामांत गुंतलेला होता तें तहकूब न करितां, त्यानें आपल्या मराठे दोस्तांस अहमदशाहावर पाठविलें. पुढें लढाई होऊन अहमदशाह पादशाह कैदेंत सांपडला आहे असें वर्तमान जेव्हां त्यास लागलें; तेव्हां तो स्वतः छावणींत गेला, आणि कैदी पादशाहास पदच्यूत करून, त्याचे व त्याच्या आईचे डोळे काढून टाकिता झाला. नंतर त्यानें, पादशाहाच्या कुळांतील एका शाहजाद्यास गादीवर बसविण्याचें मुकरर करून, त्यास दुसरा अलमगीर असा किताब देऊन, त्याच्या नांवानें द्वाही फिरविली.

पादशाह ग्यासुद्दीनाविरुद्ध मसलती करूं लागला.

तो पराजित व पदच्यूत झाला.

इ०स०१७५४, जुलै; हि० स० ११६७, शाबान.

दुसरा अलमगीर पादशाह.

या घालमेलीनंतर लवकरच सफ्दरजंग मरण पावला; तेव्हां ग्यासुद्दीन हाच स्वतः वजीराचा कारभार करूं लागला. सफ्दरजंगाचा मुलगा शुजाउद्दौला याकडेस त्याच्या बापाचा मुलुख राहिलेला होता; तो त्यापासून यास बळजोरीनें घेतां येईना, म्हणून तो यानें त्याजकडेसच राहूं दिला. या नव्या वजीराच्या चळवळ्या लोभामुळें फार दिवस व्यवस्था राहील अशी अपेक्षा नव्हती; परंतु त्याच्या राज्याच्या आंतील बंदोबस्त जसा पूर्वी मनास वाटेल तसा होता, तसाच अद्यापिही होता. शेवटीं पुष्कळ शिपाई लोकांनीं त्याच्या कृतींस त्रासून बंड केलें, आणि पुढें

इ०स०१७५४, सेप्टेंबर; हि०स० ११६७, झिहाज, ग्यासुद्दीन वजीर झाला.

त्याची नीच राजरीति.

लोकांस त्याचा इतका त्रास येऊं लागला कीं बंडवाले लोकांनीं त्यास पकडून अनवाणी व बोडका असा रस्त्यांतून ओढीत नेला. त्यावेळीं त्यास मरणाची दहशत होती, तथापि ज्यांनीं त्यास पकडलें, त्यांस शिव्या देऊन तुमच्या उद्धटपणाबद्दल तुम्हांस आपलीं डोकीं द्यावीं लागतील असें तो म्हणत असे. शेवटीं सरदार लोकांनीं मध्यें पडून त्यास सोडविलें, तेव्हां त्यानें त्या सर्व टोळीची कत्तल करून टाकण्याचा लागलींच हुकूम केला, आणि त्या पलटणीची कांहीं खूणखाणही राहूं नये म्हणून तिचे डेरे, राहुट्या, व घोडीं, हींही लुटविलीं.

एका बंडापासून त्याच्या जिवास जोखम उत्पन्न झालें.

जेव्हां वरील बखेडा शिखरास पोंचला होता, तेव्हां ग्यासुद्दीनाचा जीव बचावण्याच्या निमित्तानें जर तुम्ही आपला बंदीवान् ग्यासुद्दीन माझ्या स्वाधीन कराल तर मी तुमच्या चढलेल्या पगारांतून पुष्कळ रकम देईन, असें यानें त्या शिपाई लोकांस सांगितलें होतें; परंतु या बोलण्यामुळें वजीराच्या मनांतील वहमा मात्र जागृत झाला, आणि आपल्या नामधारी राजाच्या हातून कांहीं पुढें मसलती होतील तर त्यांविषयीं आणखी बंदोबस्त ठेविण्याची त्यानें तजवीज केली.

ग्यासपादशाहाविषयीं वहमा आला.

जेव्हां वर सांगितलेलें विघ्न ग्यासुद्दीनाच्या आड आलें होतें, तेव्हां तो लाहोराकडे जात होता; तो वरील हकीकत झाल्यावर पुढें चालला. तिकडे पंजाबामध्यें पूर्वी मीर मनु नामें मोगलांचा सुभेदार होता. पुढें तो प्रांत अहमदशाह दुराणी यास मिळाल्यावर, तो मीर मनु मरण पावला. त्याच्या मुलास त्या दुराणी पादशाहानें त्याच्या हुद्यावर नेमिलें; परंतु तो लहान होता, यामुळें त्याची आई त्याचें पालन करीत असे. अशी स्थिति पाहून तो तरुण वजीर अनिवार लोभपाशांत पडला; मीर मनूच्या विधवेपरोबर अतिशय स्नेहभावानें पत्रव्यवहार ठेवूं लागला; आणि त्याची व तिच्या मुलीची पूर्वी मागणी ठरली होती, म्हणून ती आपणास द्यावी असें दाखवून लग्न करावयाच्या बेतानें लाहोरावर गेला. जेव्हां सर्व लोकांचे वहमे निश्चित झालेसे झाले, तेव्हां त्यानें शहरावर छापा घालून सुभेदाराच्या आईस बिछान्यावरच कैद केलें. तिला छावणींत नेत असतां आपल्या जांवयानें विश्वासघात केला याविषयीं तिनें त्यास

*इ०स०१७५६; हि०स०११७०-७१. त्यानें अहमदशाह दुराणी याचा पंजाबचा सुभेदार विश्वासघातानें पकडला.

शिव्या दिल्या, आणि अहमदशाह, हा तुमचा सूड घेऊन, सर्व हिंदुस्थानाचा नाश करील व त्यांतील लोकांची कत्तल होईल, असे परिणाम खचित होतील असें तिनें भविष्य सांगितलें. तें तिचें भविष्य फारच लवकर तडीस गेलें. कारण वर सांगितल्याप्रमाणें आपला अपमान झाला असें ऐकतांच अहमदशाह त्याबद्दल सूड घेण्याकरितां धांवत आला, आणि कंदाहाराहून त्वरेनें कूच करून पंजाबांतून बिनहरकत येऊन लवकरच दिल्लीपासून दहा कोशांच्या आंत प्रगट होता झाला. ग्यासुद्दीनानें युक्तीनें मीर मनूच्या विधवेची समजी पाडिली, आणि तिला मध्यस्थीस घालून. आपण एकदम दुराणी बादशाहाच्या छावणींत निघून गेला; तेव्हां त्याच्या स्वतःच्या शरीरास मात्र धक्का न लागे इतकी माफी मिळाली, तथापि आपणास पैशाचें नुकसान झालें आहे तें भरून द्यावें असा अहमदशाहानें आग्रह धरिला, आणि तें मागणें वसूल करण्याकरितां तो दिल्लीस आला. तो दिल्ली येथें पोंचल्यावर जसे नादिरशाहाच्या स्वारीपासून तेथें अनर्थ झाले होते, तसेच बहुतकरून झाले. कारण जरी हा त्या पादशाहाप्रमाणें स्वतः क्रूर नव्हता, तरी याच्या लष्करावर याची हुकुमत कमी चालत होती; त्यामुळें त्या शहरामध्यें जुलुम, लूट, व खून, यांचें पीक पुनः माजलें.

अहमदशाहाची तिसरी स्वारी.

त्यानें दिल्ली घेतली.

वर सांगितल्याप्रमाणें लोकांची अपेक्षा फक्त दिल्ली येथेंच झाली असें नाहीं. अहमदशाहानें शुजाउद्दौला यापासून खंडणी घेण्याकरितां आपल्या लष्करांतील एक टोळी बरोबर देऊन ग्यासुद्दीनास पाठविलें, आणि त्याच उद्देशानें आपण स्वतः जाटांवर चालून गेला. तिकडे त्यानें बल्लवगड म्हणून एक किल्ला घेतला: तेथील रखवालदार लोक निकरानें लढले; त्यांस त्यानें किल्ला घेतल्यावर मारून टाकिलें. हें असो; परंतु त्यानें मथुरा येथें जी कत्तल केली, तेणेंकरून त्याच्या नांवास व त्याच्या देशच्या लोकांच्या नांवास डाग लागला आहे. मथुरा हें हिंदुलोकांमध्यें एक अति पवित्र शहर आहे; तेथें हिंदुलोकांच्या एका धर्मदिवशीं त्यांच्या उत्साहाचा भर असतां त्यांवर थोड्या लोकांनिशीं त्यानें छापा घातला, आणि तेथील निरुपद्रवी लोकांस बेकदर मारून टाकिलें. हे मारणारे लोक, नादिरशाहाच्या हाताखालीं शिकलेले व रानट होते, आणि त्यांस हिंदुलोकांचा त्रास व मूर्तिपूजेचा द्वेष हीं सारखींच होतीं, तेव्हां अशा लोकांनीं वरील जुलुम करतेवेळीं किती थोडा विधिनिषेध मनांत आणला असेल हें वाचणाराच्या सहजच लक्षांत येईल. अहमद हा स्वतः आग्र्यावर जात होता

लोकांची कत्तल केली, व जुलुमानें द्रव्य घेतलें.

व त्या शहरास व जाटलोकांच्या एका किल्ल्यास त्यानें वेढा दिला. परंतु इतक्या सुमारास उन्हाळ्याचा भगदीं भर होऊन गेला होता, आणि दुराणी लोकांस उष्णता सहन करण्याची शक्ति नाहीं त्यामुळें त्यांमध्यें आजार उत्पन्न झाला होता; यास्तव त्यानें जितकें द्रव्य वसूल केलें होतें तितक्या वरच तृप्त होऊन त्यास आपल्या राज्याकडचा रस्ता धरणें आलें. त्यानें जाण्याच्या पूर्वी दिल्लीच्या घराण्यांतील एका राजकन्येशीं लग्न केलें, आणि आपला मुलगा, जो पुढें तैमूरशाह या नांवानें गादीवर बसला, त्याशीं दुसऱ्या एकीचें लाविलें. मग दिल्लीच्या पादशाहानें त्यास अशी विनंति केली कीं मला माझ्या वजीराच्या ताब्यांत ठेवून आपण जाऊं नये; त्यावरून त्यानें नजीबउद्दौला नामें एक हुशार व चांगल्या अब्रूचा रोहिला सरदार यास दिल्ली येथें सेनापति नेमिलें; कारण तो दिल्लीहून लांब अंतरावरही असतां आपल्या वजनानें ग्यासुद्दीनाचें पारडें तोलील अशी यास आशा होती.

तो आपल्या राज्यांत परत गेला. इ० स० १७५७, सुमारें जून; हि० स०११७१ शवाल.

त्यानें ग्यासुद्दीनापासून दुसऱ्या अलमगीरास उपद्रव न व्हावा म्हणून केलेला बंदोबस्त.

नजीबउद्दौला यास सेनापति नेमिलें.

इतकें अहमदशाहानें केलें, तथापि तो हिंदुस्थान सोडून गेला नाहीं इतक्यांत ग्यासुद्दीन पुनः त्यास जुमानीनासा झाला. जेव्हां तो अफगाण पादशाह निघून गेला, तेव्हां ग्यासुद्दीन फरकाबाद येथें होता; त्यानें तेथील सरदार अहमद खान बंगश यास लागलेंच सेनापतीचें काम देऊन नजीबउद्दौला याची नेमणूक रद्द केली; परंतु राज्याची दुसरी उलटापालट स्वबलानें करण्यापुर्ती त्याची शक्ति नव्हती, म्हणून त्यानें मराठे लोकांस मदतीस बोलाविलें; त्यावेळीं मराठ्यांची तर अतिशयच सद्दी चालली होती.

ग्यासुद्दीनानें मराठे लोकांस मदतीस बोलाविलें.

पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें इ० स० १७५२ च्या अवेलीस बाळाजीरावानें सलाबतजंगाबरोबर तह केला होता, तथापि तेणेंकरून सलाबताचा भाऊ व प्रतिस्पर्धी बडील ग्यासुद्दीन याजबरोबर नवीन मसलती करावयास त्यास कांहीं हरकत आली नाहीं. जेव्हां तो शाहजादा दिल्लीहून दक्षिणेंत आला, तेव्हां बाळाजी आपल्या सर्व फौजेनिशीं औरंगाबादेस जाऊन त्यास मिळाला. नंतर त्या दोघांची मिळून इतकी फौज जमली कीं सलाबतजंगाचा बचाव करण्यास बुसीचीही मदत पुरी न पडती; परंतु ग्यासुद्दीन हाच अकस्मात् मरण पावल्यामुळें तें अरिष्ट टळलें. यानंतर बाळाजी दक्षिणेंतील व फ्रेंच व इंग्लिश या लोकांबरोबरील कारभारांत गुंतला; परंतु त्याविषयींचें वर्णन त्या त्या लोकांच्या इतिहासाबरोबर करणें हें उत्तम

मराठे लोकांचें पूर्वीचें वर्तमान.

आहे. पुढें जशी त्याच्या राज्याची आंतील व्यवस्था कायम झाली, तसा त्यानें धीर करून दमाजी गायकवाडास कैदेंतून सोडिलें, आणि गुजराथप्रांताचा बंदोबस्त करण्यास त्याचें साहाय्य घेतलें. त्यानें त्यावरोबर सक्त ठराव केले; त्यांत कांहीं खंडण्या देणें ठरविल्या व कांहीं हक्क आपल्याकडेस राखिले, तेणेंकरून शेवटीं पुष्कळ कज्जे लागले; परंतु प्रथम सर्व सुरळीत चाललें होतें. पुढें (इ० स० १७५५ त) दमाजी हा पेशव्याचा भाऊ राघोबादादा याजबरोबर निघून गेला, आणि त्या दोघांनीं मिळून सर्व गुजराथप्रांत पुरा जेरीस आणिला. त्यानंतर राघोबानें रजपूतसंस्थानांतून खंडण्या घेतल्या, आणि नंतर तो माळव्यांतून परत दक्षिणेंत आला. पुढें इ० स० १७५६ च्या अखेरीस पेशव्यानें त्यास पुनः माळव्यांत पाठविलें; तेथें त्यास वर सांगितल्याप्रमाणें धाकट्या ग्यासुद्दीनानें आपणास मदत करण्याविषयीं सांप्रत विनंति केली; व या मदतनीसाच्या सहाय्यानें तो वजीर दिल्लीवर गेला, आणि शहर व्यापून तटबंदी राजवाड्यास वेढा देता झाला. त्या वाड्यानें एक महिन्याहून जास्त टिकाव धरिला, तथापि नजीबउद्दौल्याच्यानें पुढें आपल्या शत्रूंबरोबर टिकाव धरवणार नाहीं हें उघड दिसत होतें, आणि पादशाहानें, आपला मुलगा जो पुढें शाहआलम् या नांवानें गादीवर बसला, त्यास निर्भय ठिकाणीं पाठविण्याची पूर्वीच सावधगिरी ठेविली होती. पुढें आपला बचाव कसा होईल येवढीच नजीबउद्दौला यास विवंचना पडली होती; परंतु तें काम मल्हारराव होळकरास लांच दिल्यामुळें शेवटास गेलें. नंतर पादशाहानें आपल्या तटाचे दरवाजे उघडून ग्यासुद्दीनाचा, वजीराच्या नात्यानें, स्वीकार केला. नंतर नजीबउद्दौला आपल्या स्वदेशास निघून गेला; तो देश दिल्लीच्या उत्तरेस साहरणपुराच्या सुमारास होता, आणि त्याच्या व रोहिलखंडाच्या दरम्यान गंगा नदी होती.

पेशव्याचा धाकटा भाऊ राघोबा हा धाकट्या ग्यासुद्दीनाच्या मदतीस निघून गेला.

दिल्लीच्या गादीचा वारस निसटून गेला, व नजीबउद्दौला हाही गेला.

त्यानें दिल्ली घेतली.

दिल्ली घेतल्यावर राघोबा त्या शहरानजीक छावणी देऊन राहिला होता; तों दुसरा एक मोठा व थोड्या मेहनतीनें साध्य होण्याजोगा देश मिळण्याचा लाग पाहून तिकडे गेला.* तो प्रकार:—जेव्हां गुदस्त सालीं (इ० स० १७५७ त) अहमदशाह दुराणी हिंदुस्थानांतून निघून गेला, तेव्हां त्यानें आपला मुलगा तैमूर याच्या हवालीं पंजाबप्रांत करून त्यावर सरदार जहान खान

इ० स० १७५८, हि० स० ११७१, त्यानें पंजाबप्रांत घेतला.

याची दरखोरी ठेविली होती. त्या प्रांतांत त्यांचा मुख्य शत्रु अदिनाबेग हा होता; हा मनुष्य मोठा कजेदलाल व कपटी असे; तो पूर्वी मीर मनूचा मुतालिक होता, व जे नाना प्रकारचे बखेडे व राज्याच्या घालमेली पंजाबांत झाल्या त्या मुख्यत्वेंकरून त्याच्याच मसलतींनीं होत असत. जेव्हां अहमदशाह पंजाबांत येऊन राहिला होता, तेव्हां तो त्या प्रांतांतून पळून गेला होता: तो सांप्रत आपले तंटेबाजीचे हेतु सिद्धीस नेण्याकरितां परत आला होता; पूर्वीचे बखेडे चालत असतां सीक लोकांनीं पुनः अवसान धरिलें होतें, त्यांजवळ यानें प्रथम आपलें वजन खर्च केलें; परंतु आपला हेतु तडीस नेण्याजोगें त्यांच्यामध्यें सामर्थ्य नाहीं असें पाहून त्यानें राघोबादादास विनंति केली, आणि येवढा श्रीमान् देश किती अल्प आयासानें तुम्ही आपल्या देशबांधवांस मिळवून द्याल, हें त्यास दाखविलें. त्याप्रमाणें राघोबा निघाला, आणि इ० स० १७५८ च्या मे महिन्यांत लाहोर घेऊन सर्व पंजाब वेष्टिता झाला. त्याजबरोबर लढाई करण्याचा यत्न न करितां दुराणी लोक सिंधुनद उतरून पलीकडे गेले. राघोबादादानें तेथील काम अदिनाबेग यास सांगितलें, आणि तो पुढें लवकरच मरण पावल्यावर तेथील एका मराठ्यास त्याच्या कामावर नेमिलें. ही अदलाबदल होण्यापूर्वी राघोबादादा दक्षिणेंत निघून गेला होता; त्याच्या मागें पंजाबांत तूर्तातूर्त स्वस्थता असून उत्तर हिंदुस्थानाच्या इतर भागांत मराठे लोकांची बढती होती. इकडे नजीबउद्दौला जेथें पळून गेला होता, तेथें त्याचा पाठलाग करण्याकरितां दिल्लीहून दत्तोजी शिंद्याच्या हाताखालीं लष्कर रवाना झालें होतें. त्यास तोंड देण्याची नजीबास शक्ति नाहींशी होऊन तो आपला देश मराठ्यांच्या हातीं लुटावयास देऊन निघून गेला व सकरताल म्हणून गंगानदीवर लढाई देऊन टिकाव धरण्याजोगें, उतरण आहे तेथें ठाणें धरून राहिला; त्या ठिकाणीं सर्व पावसाळाभर त्यानें मोठ्या मुष्कीलीनें टिकाव धरिला: तितक्या मुदतींत एक सर्वसाधारण व अगदीं येऊन ठेपलेलें असें संकट प्राप्त झाल्यामुळें सर्व मुसलमान राजांचा कट करण्याची अवश्यकता प्राप्त झाली होती; तो कट पक्का करण्यास त्यास फुरसूद मिळाली.

इ.स. १७५८, मे; हि.स.११७१, शाबान.

इ०स०१७५९, जून ता गाईत सेप्टेंबर; हि०स० ११७२.

त्यावेळीं मराठे लोकांनीं पूर्वीच पंजाबप्रांत घेतला होता; शिवाय अयोध्याप्रांत घेण्याविषयीं ग्यासुद्दीनाबरोबर मसलत केली होती, आणि सर्व हिंदुस्थान घेण्याचा आपला बेत आहे, असें सांप्रत ते उघड रीतीनें बोलूं लागले असें वर्तमान

सर्व हिंदुस्थान काबीज करण्याचे मराठे लोकांचे बेत.

मुसलमान रजवाड्यांनीं कट केला.

पाहून मुसलमानलोकांस जी भीति उत्पन्न झाली, तेणेंकरून शुजाउद्दौला हा आपलीं जुनीं वैरें विसरून नजीबउद्दौला व आपले जुने शत्रु रोहिले यांशीं मिळून कट करण्यास उद्युक्त झाला. त्या रोहिल्यांमध्यें हांफिझ रेहमत खान हा सर्वांत मोठा होता. हा

मराठ्यांनीं रोहिलखंडावर स्वारी केली.

कट झाल्याची बातमी दत्तोजी शिंद्यास लागतांच त्यानें गोविंदराव बुंदेल्यास* रोहिलखंडावर स्वारी करावयास पाठविलें. तो त्याचा हुकूम गोविंदरावानें इतक्या सक्तीनें अमलांत आणिला कीं सुमारें एक महिन्याच्या आंत तेराशें गांवाचा निःपात होऊन रोहिले लोकांस स्वरक्षणार्थ पहाडांत पळून जावें लागलें. त्यांस

इ०स० १७५९, नोवेंबर; हि० स० ११७३, जमादिउल अवल.

त्या विपत्तींतून शुजाउद्दौला यानें सोडविलें तें असें कीं मराठे लोकांचा हल्ला आल्यावर लागलेंच त्यानें लखनौहून कूच केलें, आणि मराठे लोकांवर छापा घालून त्यांचें पुष्कळ नुकसान करून त्यांस गंगानदीवर हांकून लाविलें. याप्रमाणें त्यांच्या टोळींचें नुकसान झाल्यामुळें दत्तोजी शिंद्याच्या लष्कराचा जोर मोडला, हें त्यास तह करण्यास एक कारण झालें; परंतु अहमदशाह काबुलांतून येत आहे अशी बातमी आल्यावरून त्यास तह करण्याविषयीं विशेष मोठें कारण झालें, म्हणून शुजाउद्दौला व त्याचे दुसरे मदतगार यांशीं त्यानें बोलणें लाविलें; नंतर तह झाला, परंतु तो फार दिवस टिकला नाहीं.

अहमदशाहाची चौथी स्वारी.

जेव्हां (इ० स० १७५८ त) अहमदशाह दुराणी याच्या मुलास मराठे लोकांनीं पंजाबांतून काढून लाविलें, तेव्हां तो पादशाह आपल्या राज्याच्या वायव्येकडील प्रांतांत गुंतला होता; व पुढेंही तो (पंजाब प्रांत परत घेण्यास स्वारी करण्याच्या बेतांत आहे, इतक्यांत बलूची लोकांचा सरदार नशीर खान यानें आपली स्वतंत्रता पुरी स्थापण्याचा यत्न केला; तेणेंकरून त्यास अडथळा आला. मग त्या देशाची

इ०स०१७५९, सेपटेंबर; हि० स० ११७३, मोहरम.

व्यवस्था आपल्या खातरीजोगी करण्यास त्यास जो उद्योग करावा लागला, त्यांत त्याचा पुष्कळ वेळ गेला. त्यानंतर तो शिकारपूरच्या रस्त्यानें सिंधुनदावर आला, आणि त्या नदाच्या मार्गानें पेशावरापर्यंत जाऊन, सेपटेंबरांत तो नद उतरून पंजाबांत गेला. मराठे लोक त्याच्या आड आले नाहींत, आणि

* हा महाराष्ट्र ब्राह्मण होता; त्याची असामी बुंदेलखंडांत होती, म्हणून त्यास बुंदेले म्हणत असत. सागर व काल्पी येथील माजी संस्थानिकांचा हा मूलपुरुष होय.

तो हिमालयाच्या उत्तरेकडील टेंकड्यांजवळून जवळून चालून गेला; तेणेंकरून त्यास पूर आलेल्या नद्या वटावतां आल्या. याप्रमाणें तो शाहरणपूराच्या समोर यमुना उतरला. या रीतीनें अहमदशाह हिंदुस्थानावर येत असतां त्या पादशाहाशीं व नजीबउद्दौल्याशीं अलमगीराचा संबंध आहे असें ग्यासुद्दीनास वाटून अलमगीर हा कांहीं मसलती करील व आपला सूड घेईल अशी त्यास भीति पडली; म्हणून त्यानें मारेकरी घालून त्यास एकदम मारण्याचा हुकूम केला, आणि दिल्लीच्या राजवंशांतील दुसऱ्या एका पुरुषास गादीवर बसविलें, या नव्या शाहजाद्याचा किताब कधींही कबूल झालेला नाहीं. अलमगीराच्या मागें त्याच्या गादीचा जाहीर वारीस शाह आलम् हा बंगाल्यांत बसावयास ठिकाण मिळविण्याच्या बेतानें गेला होता; म्हणून ते जमलेले मुसलमान राजे कोणी सांगावयाजोग्या अशा प्रमुखाशिवायच आपला कारभार चालवीत होते.

ग्यासुद्दीनानें दुसऱ्या अलमगीराचा खून केला. इ.स.१७५९, नोवेंबर, हि०स० ११७३, रबीउसानी, चंद्र.

यावेळीं मराठ्यांच्या मदतीस त्यांचे दोस्त जाट नव्हते; तथापि त्यांचे स्वतःचे तीस हजार घोडेस्वार तडाक्यास रणभूमीवर तयार होते, परंतु त्या लष्कराच्या दोन टोळ्या केलेल्या असून त्या एकमेकांपासून कांहीं अंतरावर होत्या, आणि त्यांच्या लुटींमुळें लोक संतापत आणि त्या द्वेषानें शत्रूच्या जाण्यायेण्याची कांहीं खबर त्यांस देत नसत. पुढें एके दिवशीं अहमदशाह हा अकस्मात् दत्तोजी शिंद्याच्या टोळीवर आला, आणि इतक्या तडाक्यानें तिजवर छापा घालता झाला कीं त्या टोळीचा मुख्य सरदार व दोन तृतीयांश लोक यांस त्यानें जाग्यावरच कापून टाकिलें. इकडे मल्हारराव होळकराच्या हाताखालची दुसरी टोळी अद्यापि दूर होती; तिनें चंबळानदीच्या दक्षिणेकडील देशाकडे पलायनास आरंभ केला. त्यावेळीं मोदीखान्याकडील लोकांचा एक जमाव येत आहे तो लुटावयास मिळेल अशा लोभांत त्या टोळींतील लोकांस पाहून अहमदशाहानें त्यांस वाट सोडून एकीकडे आणिलें, आणि मग त्याच्या एका दुराणी टोळीनें मुद्दाम एक लांब कूच करून तीस गांठून बहुतकरून तिचें वाटोळें केलें. हे पराजय होण्याच्या पूर्वी पुष्कळ दिवस राघोबादादा दक्षिणेंत दाखल झाला होता. त्यानें जे मुलुख मिळविले त्यांचें वैभव पाहिल्यानंतरही त्यांपासून जे द्रव्यसंबंधी परिणाम झाले ते मराठ्यांच्या दरबारास रुचले नाहींत; कारण चालीप्रमाणें लुटीचें पीक घेऊन यावयाचें तें १,००,००,००० रुपयांजवळजवळ कर्ज घेऊन हा घरीं आला होता. आतां त्यावेळीं पेशव्याचा चुलत भाऊ

अहमदशाहानें मराठ्यांच्या उत्तर हिंदुस्थानांतील लष्करास पिटून लाविलें.

सदाशिवराव भाऊ, ज्याची हिंदुस्थानांत "भाऊसाहेब" या नांवानें प्रसिद्धि आहे, तो जी नुकतीच लढाई करून आला होता, तिशीं या दरिद्री लढाईची तुलना केली म्हणजे ही अधिक बेफायद्याची दिसे. तो भाऊ दक्षिणेमध्यें स्वराज्यसंबंधीं कारभार व सेनापतीपणा करीत असे; त्यानें नुकतेंच अहमदनगर घेतलें होतें, आणि सलाबतजंगावरोबर बंदोबस्त करण्याचा घाट अगदीं बेतावर आणिला होता, तो बंदोबस्त पुढें उदगीर येथें पुरा झाला, त्यापासून मराठे लोकांस पुष्कळ मुलुख व द्रव्य हीं प्राप्त होऊन दक्षिणेंतील मोगलसरकारावर येवढा बोजा बसला कीं त्यापासून पुढें तें कधींही सावध झालें नाहीं. या विरुद्ध स्थितीमुळें राघोबाच्या मनांत वांकडें आलें, आणि जेव्हां भाऊनें त्याच्या उधळेपणाविषयीं त्यास निषेध केला, तेव्हां राघोबानें उत्तर केलें कीं उत्तर हिंदुस्थानांतील पुढील स्वारी आपणच पतकरावी, ह्मणजे तिकडे स्वारी करण्यांत व दक्षिणेंत करण्यांत काय तफावत आहे ती आपणांस समजेल. भाऊनें त्याचा शब्दच धरिला. नंतर एकमेकांनीं आपल्या कामांची अदलाबदली करावी, असा लागलाच त्यांचा ठराव झाला.

मराठ्यांच्या सत्तेचा कळस झाला.

यावेळीं मराठे लोकांच्या सत्तेचा कळस झाला होता. त्यांच्या राज्याची उत्तर मर्यादा सिंधुनद व हिमालयपर्वत यांपर्यंत ठेपली होती, आणि दक्षिणेस बहुधा कन्याकुमारिका केपाजवळजवळ गेली होती; या सरहद्दीमध्यें, जो मुलुख यांचा स्वतःचा नव्हता. त्यांतून यांस खंडणी मिळत असे. ही सर्व मोठी सत्ता एक हातीं होती, पेशव्यांनीं ताराबाईजवळ बंदोबस्त केला होता, त्यावरून सातारचा राजा हा आपल्या नामधारी प्रधानाच्या ताब्यांत येऊन सर्व प्रकारचीं सर्व ढोगें पेशव्यांमध्यें येऊन राहिलीं होतीं.

त्यांची फौज.

मराठे लोकांच्या वगैरे नेमणूका त्यांच्या सत्तेबरोबर वाढल्या. सांप्रत त्यांची फौज केवळ लुटारू लोकांचीच नव्हती; तींत चांगले पगारदार व चांगल्या सामानसुमानासहित असे स्वार प्रत्यक्ष सरकारच्या चाकरींत होते; आणि १०,००० कवायती पायदळ होतें. जरी हें पायदळ, युरोपीयन लोकांच्या ताब्यांतील पायदळाची अगदीं अपुरी नकल होती, तथापि हें पायदळ हिंदुस्थानांतील पूर्वीच्या कोणत्याही पायदळापेक्षां विशेष चांगलें होतें.

पूर्वी मोगललोकांच्या तोफखान्याचा मराठे धाक बाळगीत, व हेवा करीत. हल्लीं त्यास माजी पाडणारा असा तोफखाना त्यांजवळ होता. त्यांनीं,

आपले प्रतिस्पर्धी जे मोगल त्यांचा विलक्षण डामडौलही घेण्यास प्रयत्न केला. उमदे पोषाख, मोठे डेरे, आणि घोड्यांचे वगैरे उंच शृंगार हे त्यांमध्यें साधारण होऊन गेले होते; आणि त्यांचीं दरबारें व परिवार हीं मोगलांच्या नमुन्याबरहुकूम झालीं होतीं.

पेशवा व त्याचे प्रधान हे कोंकणस्थ ब्राह्मण: ही जात चांगली देखणी आहे, आणि त्यांच्या रीतीभातींचें गौरव व गांभीर्य यांहींकरून त्यांस विशोभित न दिसतां मोठेपणा धरितां येतो; यामुळें पेशव्यांमध्यें व त्यांच्या प्रधान मंडळीमध्यें वरील मोठेपणाचा डामडौल विलगसा दिसला नाहीं; परंतु तोच डौल मराठ्यांस अगदीं विशोभित दिसत असे; कारण मराठे चपळ खरे. परंतु लहान, व त्यांची शरीरें रांकट, व रीतिभाती हलकट, यामुळें त्यांनीं डामडौलाच्या वर्तणूकेचा आव घातला असतां ते हंसावयाजोगे दिसत.

उत्तरहिंदुस्थानांतील लढाईची मोठी तयारी.

त्यावेळीं मराठे लोकांमध्यें सामर्थ्य व डौल हीं जितकीं होतीं, तितकीं सदाशिवराव भाऊस अधिक वजन देण्याकरितां बाहेर काढलीं होतीं; त्यांतही शिंदे व होळकर यांस अपाय झाल्याची बातमी लागल्यामुळें मराठे लोकांस प्रयत्न करण्यास एक नवीन प्रेरक कारण झालें; तेव्हां आपण एक मोठी व निकालाची टक्कर मारून बाकी राहिलेंसाहिलें हिंदुस्थान काबीज करावें असें त्यांच्या मनांत होतें, असें दिसून आलें.

सदाशिवरावभाऊचा उद्धटपणा.

याप्रमाणें तो भाऊ उंच पदवी पावला. तो स्वभावानें गर्विष्ठ व दरारेदार, व आपल्या कुटुंबाच्या नवीन महत्वाविषयीं गर्व वाहणारा असा असे; त्याची नुकतींच फत्ते झाली होती; यामुळें मी मोठा राजकारणी व शिपाई आहें असा त्यास स्वतःच्या सामर्थ्याचा वाजवीपेक्षां फाजील भरंवसा येऊन तो फुगून गेला होता. त्याबरोबर पेशव्याचा तरुण पुत्र व गादीचा जाहीर वारीस विश्वासराव हा होता, व सर्व मोठमोठे ब्राह्मण व मराठे सरदार एकाचीही वगळ न करितां होते. जसजसा तो पुढें जात चालला, तसतशा पुष्कळ रजपूतलोकांच्या टोळ्या त्यास मिळण्याकरितां आल्या, आणि सुरजमल्लानें तीस हजार जाटलोक त्याच्या कुमकेस पाठविले होते असें म्हणतात. हा अनुभविक वृद्ध जाटांचा सरदार पुष्कळ वर्षें मराठे लोकांबरोबर वागत असे; त्यानें भाऊस असा उपदेश केला, कीं आपण आपलें पायदळ व तोफा व बारबरदारीचें सर्व वजनदार सामान, हें जाटांच्या मुलुखांत ठेवावें, कारण तेथें त्यांस मजबूद किल्ल्यांचा आश्रय आहे आणि

आपल्या घोडेस्वारांनिशीं पुढें जाऊन मराठी रीतीनें शत्रूस त्रास द्यावा, आणि लढाई लांबवावी म्हणजे दुराणी लोक हे आधींच पुष्कळ महिने हिंदुस्थानांत राहिले आहेत, त्यांस हवेच्या कारणानें आपल्या जन्मभूमिकेच्या पहाडांत माघारें निघून जावें लागेल. या त्याच्या शहाणपणाच्या बोलण्यास मराठे सरदारांनीं अनुमोदनें दिलीं; परंतु त्यांचा मुख्य भाऊ हा अशा रीतीनें मिळविलेल्या जयास तुच्छ मानीत होता, आणि आपल्या कवायती पायदळाचें व तोफांचें तो अतिशय स्तोम माजवीत असे, म्हणून त्यानें तें बोलणें एकदम नाकबूल केलें. याशिवाय दुसऱ्याहीवेळीं त्यानें सुरजमल्लाचा अपमान केला होता. सुरजमल्ल हा एक हलका जमीनदार आहे, आणि राजकारभाराविषयीं मोठ्या दृष्टीनें तारतम्य पाहण्याची त्यास शक्ति नाहीं, असें समजून तो त्याशीं वागत असे. शिवाय आपल्या ब्राह्मणी गर्वानें व दराऱ्याच्या रीतीनें अम्मल चालवून, आणि पूर्वीच्या सरदारांप्रमाणें हाताखालच्या सरदारलोकांशीं वगैरे मन मोकळें करून स्नेहभावानें न वर्तून त्यानें आपल्या मराठे सरदारांसही राग आणिला होता. याप्रमाणें तो दिल्लीवर चालून गेला; तेथून ग्यासुद्दीन हा जाटांच्या मुलुखांत पळून जाऊन राहिला होता, आणि दिल्लीच्या रखवालीस दुराणी व त्यांचे प्रतिपक्षी यांचें थोडेसें लष्कर होतें. त्या शहराचा तट फार मोठा, त्यामुळें त्याच्या एका बेमरामती बुरुजावरून मराठ्यांच्या एका टोळीस वर चढतां आलें; नंतर बालेकिल्ला थोडा वेळ लढला, परंतु शेवटीं मराठ्यांच्या तोफखान्याच्या सहाय्यानें तो पाडाव झाला. त्या भाऊनें आपल्या जयाचा उपयोग अविचारानें व कृपणतेनें केला; तो असा कीं तेथील राजवाडे, कबरी, व दर्गे, यांतील आराशीचें समान, जें दुराणी व अफगाणी लोकांच्या हातून राहिलें होतें, तें लुटण्याच्या लोभानें त्यानें इमारती छिन्नविछिन्न केल्या. त्यानें कचेरीच्या महालाचें रुप्याचें छत फाडून त्याचे सत्रा लाख रुपये पाडिले,* आणि पादशाहाचें सिंहासन जरी पूर्वीच्या इतकें मोलवान् नव्हतें तरी तें व दुसरी व राजकीय भूषणें हीं बळकाविलीं. विश्वासरावास हिंदुस्थानाचा पादशाह ठरवून त्याच्या नांवानें द्वाही फिरवावी असेंही तो म्हणूं लागला होता; परंतु दुराणी लोक सिंधुनदापार हांकून लावाल तेथपर्यंत ही गोष्ट तहकूब ठेवावी, असें त्यास सांगून तो बेत लोकांनीं तसाच ठेवविला. सुरजमल्ल हा आपल्या शेजाऱ्यांबरोबर इतकी निकरास गोष्ट नेण्यास इच्छीत नव्हता; तो या सर्व कृत्यांनीं

त्यानें दिल्ली घेतली.

* १७,००,००० रुपये असें काशीराजाच्या हकीगतींत आहे; व राजवाड्यांतील सर्व सोन्यारुप्याचीं भांडीं, १७,००,००० रुपये असें म्हणतो.

भयाभीत होऊन त्रासला, आणि मागून लवकरच शुजाउद्दौला याशीं गुप्त बोलणें लावून व मराठ्यांची दोस्ती उघड रीतीनें न सोडितां, तो आपल्या देशास निघून गेला. ही फसाद हलकी सबब लक्ष देण्याजोगी नाहीं असें भाऊनें वाहेरून दाखविलें.

अहमदशाहाचें शुजाउद्दौल्याबरोबर बोलणें झालें.

त्यावेळीं अहमदशाह हा अयोध्येच्या सरहद्दीवर अनूपशहर येथें पावसाळ्याची छावणी देऊन राहिला होता. तो तेथें एक मोठें बोलणें बोलण्याकरितां गेलेला होता. नजीबउद्दौला व रोहिले हे आपणास मनःपुरःसर मदत करितील अशी याची खातरी होती; परंतु शुजाउद्दौला याच्या कुमकेची तितकी खातरी नव्हती. शुजाच्यानें मुसलमान लोकांच्या विरुद्ध उघड वाहेर पडवेना; तथापि कोणच्याच पक्षास मिळूं नये यांत त्याचें हित होतें, आणि त्यांतूनही त्याचा बाप सफ्दरजंग, याचा व अहमदशाहाचा उघड दावा होता, म्हणून अहमदशाहाकडेस मिळण्याविषयीं यास पिढीजादी अप्रीति होती. त्यास वळविण्याकरितां अहमदशाह अनूपशहरास गेला होता; त्या योगानें व नजीबउद्दौला हा त्यास मुद्दाम भेटावयास गेला होता, त्याच्या शिकवणीनें, शुजा मुसलमानांच्या पक्षास येऊन मिळाला, तथापिही तो मराठ्यांशीं व्यवहार ठेवीत असे; कारण कीं जरूर दिसल्यास नेहमीं आपणास योग्य रीतीनें तोड करतां यावी अशी त्याची इच्छा होती; व शिवाय मराठे लोक व अहमदशाह यांचीं परस्परांशीं बोलणीं होण्यास तूर्त याचा हा व्यवहार उपयोगीं पडत होता.*

शुजा मुसलमानांच्या कटांत येऊन मिळाला.

इ.स०१७६०जुलै; हि० स० ११७३, झिल्हज.

अहमदशाहच्यानें वाहेर जाववलें नाहीं; परंतु तो ऋतु चांगला पुरा होण्यापूर्वीच तो आपली छावणी मोडून दिल्लीकडेस गेला. तो जलद जाण्याचें कारण असें झालें कीं दिल्लीच्या वर साठ कोशांवर यमुनाकांठीं कुंजपूर म्हणून एक ठिकाण आहे, तेथें रखवालीस एका प्रख्यात सरदाराच्या हाताखालीं दुराणी लोकांचें लष्कर होतें; त्यावर भाऊ हा निवडक फौज घेऊन निघाला आहे असें अहमदास वर्तमान लागलें. मग वर सांगितल्याप्रमाणें तो त्वरेनें निघून गेला; तो दिल्ली-

अहमदशाह सदाशिवरावभाऊवर चालून गेला.

* ही बोलणी करण्यास काशीराय हा एक वकील होता, त्यानें या सर्व गोष्टींची हकीगत लिहिली आहे.

जवळ यमुनेशीं जाऊन पोंचला आणि पाहतो तों ती अद्यापि फुगून झपाट्यानें चालली आहे; म्हणून तो उतरणाच्या शोधार्थ कुंजपुरापर्यंत किनाऱ्याकिनाऱ्यानें गेला; परंतु तेथें पोंचे तों तें शहर मराठ्यांनीं घेऊन सर्व रखवालदारांस मारून टाकिलें, असें ऐकून तो खंती झाला. हा केवळ डोळ्यांसमोर केलेला अपमान पाहून त्यास राग आला, आणि तो कांहीं चालत व कांहीं पोंहत अशी ती नदी उतरला. या धिटाईच्या कृत्यामध्यें त्याचे पुष्कळ लोक नाहींसे झाले; तथापि तेणेंकरून मराठ्यांच्या मनांत त्याविषयीं इतका ग्रह झाला कीं ते लवकरच पाणिपत येथें माघारे निघून गेले, आणि तेथें आपल्या छावणीसभोंवतीं रुंद व खोल खंदक खणून व मोरचे देऊन आपल्या पुष्कळ तोफांच्या आश्रयास जाऊन राहिले. त्यावेळीं भाऊच्या फौजेंत ५५,००० नेमणूकी पगारदार घोडेस्वार, थोडक्यांत थोडके म्हटले तरी १५,००० लुटारू मराठे घोडेस्वार, व १५,००० पायदळ इतकें होतें; त्या पायदळापैकीं ९,००० कवायती शिपाई इब्राहिम खान गारदी म्हणून फ्रेंच लोकांची चाकरी सोडून पळून आलेला एक मुसलमान सरदार याच्या हाताखालीं होते. याशिवाय त्याजवळ २०० तोफा, पुष्कळ जंबुरे, व बाणांचा खूब भरणा होता. (बाण हें मराठे लोकांचें मोठें आवडतें हत्यार आहे.) हे लोक, व त्यांचा पुष्कळ परिवार मिळून त्याच्या छावणींत तीन लक्ष लोक झाले होते.*

तो धीटपणें यमुना उतरला. इ० स० १७६०, ता० २५ आक्टोबर.

मराठे पाणिपत येथें जाऊन खंदक खणून छावणी देऊन राहिले.

त्यांची संख्या.

अहमदशाहाजवळ सुमारें ४०,००० अफगाण व इराणी लोक, १३,००० हिंदुस्थानी घोडेस्वार, आणि अजमासें ३८,००० हिंदुस्थानी पायदळ इतकें होतें. त्यापैकीं हिंदुस्थानी पायदळ फौजेंतील जेवढे रोहिले अफगाण होते ते चांगले मजबूत होते; परंतु बाकी बहुतेक नेहेमींच्या प्रमाणें हिंदुस्थानी भिकार पायदळ होतें.† शिवाय

अहमदशाहाची फौज.

* पगारदार घोडेस्वारांचें व पायदळाचें मिळून मराठे लोकांचें वर सांगितल्याप्रमाणें ७०,००० लष्कर होतें, असें काशीराय याप्रमाणेंच मांट डफ्फ हाही म्हणतो; व शिवाय लुटारू घोडेस्वार व बाजारबुणगें मिळून २,००,००० (दोन लाख) लोक होते, असा त्याचा अजमास आहे. काशीराय म्हणतो कीं सर्व लोक ५,००,००० होते.

† दुराणी लोकांच्याच हकीगतींवरून असें समजतें कीं त्यांचे १३,००० लोक सिंधुनद पार उतरून आले होते, परंतु नादिरशाहाच्या फौजेची व पुढें अबदालीच्या काळीं शाहझमान याच्या फौजेची वरील फौजेशीं तुलना केली असतां, आणि एशियाखंडांतील हजेरीपत्रकें बरोबर नसतात ही गोष्ट ध्यानांत ठेविली असतां, वरील संख्या फार वाढवलेली आहे, तशां-

त्याजवळ निरनिराळ्या मानाच्या तीस तोफा होत्या; त्या बहुधा त्याच्या हिंदुस्थानी दोस्त राजांच्या होत्या. त्यांशिवाय त्याजवळ पुष्कळ जंबुरेही होते.

अहमदशाहाचें लष्कर थोडें होतें, यामुळें शत्रूंच्या छावणीवर हल्ला करणें हें त्याकडून होणें अशक्य होतें, म्हणून त्यासही तळ देऊन आपल्या लष्करासभोंवती खंदकाची वगैरे मजबुती करून राहणें भाग आलें. याप्रमाणें दोन्ही लष्करांची लढाई होणें तहकूब झालें, तेणेंकरून भाऊचा लाग बेफायद्याचा होता असें नाहीं. त्यानें यमुनेच्या खालच्या भागीं मिळववतील तितके स्वार मिळविण्याविषयीं गोविंदराव बुंदेले यास हुकूम केला होता; म्हणून तो सरदार सांप्रत दहा किंवा बारा हजार स्वारानिशीं दुराणी लोकांच्या छावणीच्या पिछाडीस आला होता. तो त्यांच्या छावणीपासून आपणास कांहीं धक्का न लागे अशा अंतरावर राहून शत्रूस दाणापाण्याचा वगैरे तोटा पाडावा म्हणून सर्व देशभर आपले लोक पसरीत असे. भाऊ हाही आपल्या घोडेस्वारांचा त्याच रीतीनें उपयोग करीत असे असें संभवतें; कारण थोडक्याच दिवसांत मुसलमानांच्या छावणींत दाणापाण्याचा तोटा पडून त्यांस अतिशय इजा होऊं लागली.

. लढाईचें काम लांबावलें.

दुराणी लोकांस मराठ्यांप्रमाणें तुटक लढाई करण्याची सवय नसे; तथापि ते आपल्या टोळ्या धिटाईनें व त्वरेनें इकडून तिकडे नेऊन त्या गुणाची उणीव पुरी करीत. पुढें या प्रसंगांत अत्ते खान नामें, अफगाण पादशाहाच्या मुख्य वजीराचा पुतण्या, याच्या हाताखालच्या एका घोडेस्वारांच्या टोळीनें एके दिवशीं तीस कोशांहून अधिक पल्ल्याचें कूच करून सूर्योदयाच्या सुमारास गोविंदरावाच्या छावणीवर छापा घातला, आणि त्याच्या टोळीचा समूळ नाश केला. त्या लढाईत गोविंदराव हाही स्वतः मारला गेला. नंतर जेव्हां सर्व मैदान मुलुख दुराणी लोकांच्या कब्जांत आला, तेव्हां भाऊ तटबंदीच्या छावणींत राहिला असल्या-

मराठे लोकांस दाणावैरणीचा तोटा पडला.

तही पंजाब व दुसऱ्या ठिकाणीं रखवालदार लोक ठेविल्यामुळें, लढाईंत लोक मेल्यामुळें, व डोंगाळ्यांत व पावसाळ्यांत हवेमुळें लोक मरून गेल्यामुळें अहमदशाहाची फौज कमती झाली असेल, यास्तव ४०,००० अफगाणलोक होते असें धरलें तर बस आहे. हिंदुस्थानी फौजेची संख्या काशीरायाच्या हकीगतीवरून घेतली आहे. शुजाउद्दौल्याजवळ १,००० घोडेस्वार व तितकेंच पायदळ होतें; दुराणी लोकांजवळ स्वतःच्या ४० तोफा होत्या, असें काशीराय लिहितो. परंतु ही गोष्ट त्यांच्या स्वतःच्या हकीगतीच्या अगदीं विरुद्ध असून तसा संभवही होत नाहीं.

मुळें, व त्याचें लष्करही पुष्कळ असल्यामुळें लवकरच त्याच्या स्थितीपासून होणारी अडचण त्याच्या अनुभवास येऊं लागली.

मराठे लोक हे घांसदाणा मिळविण्याच्या कामांत फार हुशार आहेत. त्यांच्या छावण्यांतून प्रत्यहीं सूर्योदयीं लहान लहान घोडे, व तट्टू यांवर बसून लांबच्या लांब रांगा निघालेल्या दिसतात, आणि ते लोक चोहींकडे जाऊन गुरांस वैरण, घरांचीं ओढून आणलेलीं जळणाकरितां लांकडें, आणि जेथें गांवडेकरी लोकांनीं पेंवांतून दाणा लपविलेला असेल, त्यांतून इकरून काढलेला दाणा, या सर्वांचीं ओझ्यांच्या ओझीं घेऊन रात्र पडावयाच्या पूर्वी परत येतात. टोळ्यांच्या टोळ्या कांहीं दिवसपर्यंत दूर जातात, आणि त्या दिवसांच्या मानाप्रमाणें वर सांगितलेल्या जिन्नसांचा पुष्कळ भरणा घेऊन येतात. याशिवाय दूर देशांतून हजारों बैलांचें एक एक लमाण, अशीं लमाणें वणजारी लोक आणितात; (वणजारी लोक हे छावण्यांमध्यें एका जातीचे दाणे विकणारे आहेत; त्यांमध्यें व्यापारीपणापेक्षां लढाऊपणा पुष्कळ आहे.) या सर्व मदती सांप्रत मराठ्यांस नाहींशा झाल्या, आणि पाणिपतचें शहर त्यांच्या लष्कराच्या हद्दींत होतें, तें सर्व खाऊन त्याचा फडशा झाल्यावर, दुष्काळाचें जें अति तीक्ष्ण दुःख तें त्यांच्या अनुभवास येऊं लागलें.

या दशेस वर्तमान येत असतां, इकडे तो शेवटचा प्रसंग यावा म्हणून एकाही पक्षाचे लोक निमट बसले नव्हते. त्यांच्या फौजांमध्यें टोळ्याटोळ्यांच्या हमेशा लहान लहान लढाया होत असत; मराठ्यांनीं दुराणी छावणीवर तीन जबरदस्त हल्ले केले; त्यांच्या छावणींत हमेशा वणजारी लोक येण्याविषयीं यत्न करीतच असत, आणि त्यांतून एक लमाण दिल्लीहून पैक्यासुद्धां भरून येत होतें तें जरी अफगाणांच्या हातांत सांपडलें, तरी सुरजमल्ल व रजपूत रजवाडे हे गुप्तपणें दुसरीं त्यांच्या छावणींत पाठवीत असत; आणि भाऊ हा आपलीं संकटें मोठेपणानें व निश्चयानें सहन करीत असे, त्यामुळें त्यांचें महत्व, व त्यांची दररोजची वाढ, हीं त्याच्या शत्रूंस समजत नसत. त्या योगानें अहमदशाहाचे एतद्देशीय दोस्त उतावीळ झाले, आणि एकदां निकराची लढाई करून आमच्या मेहनतीचा शेवट करावा अशी विनंति करून त्यांनीं अहमदशाहास थकंविलें; परंतु तो त्यांस हमेशा उत्तर देत असे कीं "हा लढाईचा विषय आहे, तो तुह्मांस अवगत नाहीं. दुसऱ्या कामांमध्यें तुमच्या मर्जीप्रमाणें तुह्मी करा, परंतु ही गोष्ट मजकडे ठेवा." त्यानें आपल्या खंदकाच्या पुढच्या भागावर एक लहान लाल तंबू मारविला होता, त्यांत तो

प्रत्यहीं सकाळीं नमाजाच्या वेळीं सूर्योदयीं जात असे, आणि तेथें बहुधा दररोज सायंकाळीं जेवावयास परत येत असे. तो सारा दिवसभर घोड्यावर बसून आपल्या लष्करचीं ठाणीं पाहत व शत्रूच्या छावणीचा अजमास घेत फिरत असे, आणि कधींही पंचवीस तीस कोश घोड्यावर बसून फिरल्याशिवाय त्याचा दिवस जात नसे, रात्रीस तो शत्रूंच्या छावणीजवळ जितक्या नजीकच्या पल्ल्यावर ठेववेल तितकी नजीक ५,००० घोडेस्वारांची चौकी ठेवीत असे; व शिवाय दुसऱ्या टोळ्या सर्व छावणीच्या वाटोळ्या घिरट्या घालीत असत. "तो हिंदुस्थानी सरदारांस म्हणत असे, कीं 'तुम्ही निजा; तुम्हांवर कांहीं जोखम न पडे अशी मी तजवीज ठेवीन;' आणि वास्तविक सांगायास गेलें तर, त्याचे हुकूम ते चित्रगुप्ताच्या लेखांप्रमाणें मानीत असत, आणि ते अमलांत आणण्यास कोणीही क्षणभर अवकाश किंवा कांकू करीत नसत." याप्रमाणें काशीरायानें वर्णन केलें आहे.

इकडे भाऊची प्रत्यहीं अधिकाधिक धांदल होत चालली, आणि सांप्रत चाललेली हकीगत लिहिणारा काशीराय, याच्या मार्फत मुसलमानांची व आपली मध्यस्थी करून तह करण्याविषयीं तो वारंवार विनंति करूं लागला. तेव्हां त्याचें तें बोलणें अहमदशाहास कळलें, तेव्हां त्यानें उत्तर केलें कीं, मी फक्त मदतगार आहें, याकरितां या बाबतींत माझा स्वतःचा कांहीं अधिकार नाहीं; लढाईसंबंधीं सर्व अखत्यार मजकडे आहे, परंतु तहांचीं वगैरे बोलणीं करणें हें सर्व मी हिंदुस्थानी सरदारांकडे ठेविलें आहे. त्या सरदारांपैकीं बहुतेक समजूत करण्यास खुष होते, आणि तसें झालें असतें तर शुजाउद्दौला यास ती गोष्ट फारच पसंत झाली असती; परंतु नजीबउद्दौला एकसारखा त्यांच्या म्हणण्याच्या आड येई, आणि शेवटीं त्यानें सर्वांच्या मनांत असें भरवून दिलें कीं मराठ्यांची सत्ता कायम आहे तों जर अहमदशाह हिंदुस्थानांतून गेला, तर सर्वांचा नाश होईल.

त्यावेळीं मराठ्यांच्या छावणीसभोंवतें कडें असून त्यामध्यें कितीएक जनावरें मेलीं आहेत व कित्येक मरत पडलीं आहेत; त्यांपासून दुर्गंधी सुटली आहे; त्यांच्या सभोंवते उपासानें सुकवशीस लागलेले असे बाजारबुणग्याचे लोक आहेत, आणि जीं दुःखें त्यांनीं पूर्वी सोसलीं त्यांची पुढें अति भयंकर अखेरी व्हावयाची आहे, अशी त्यांस भीति पडली आहे; अशा प्रसंगीं ह्या मराठ्यांच्या लष्कराची कशी स्थिति असेल ही कल्पना करणें कठीण नाहीं. त्यांनीं जे शेवटचे प्रयत्न केले त्यांत एके वेळीं त्यांनीं एक टोळी, बरोबर अपार बाजारबुणगे

देऊन, दाणावैरण आणण्याकरितां पाठविली होती; परंतु तो बिचारा निराश्रित जमाव शत्रूंनीं उमगून काढून अतिशय लोकांची कत्तल केली. तेव्हां सरदार व शिपाई लोक यांनीं जमून भाऊच्या डेऱ्यास घेरा घातला, आणि म्हणूं लागले कीं आमची अगदीं शेवटची सामग्री संपली, यास्तव अशा हालांत मरण्यापेक्षां होईल तें जडजोखम सोसावें हें बेहत्तर आहे.

त्या निर्वाणींच्या वेळीं भाऊनें स्वहस्तें काशीरायास लहानशी चिठ्ठी लिहिली कीं "पेला अगदीं कांठोकांठ भरला आहे; त्यांत एक बिंदुही आतां राहूं शकणार नाहीं. जर कांहीं होण्याजोगें असेल तर कर, नाहीं तर मला एकदम स्पष्ट जबाब दे. यापुढें लिहिण्यास किंवा बोलण्यास कांहीं वेळ राहणार नाहीं."

पाणिपतची लढाई.

वरील चिठ्ठी सकाळचे तीन वाजतां (म्हणजे सुमारें पहांटेच्या प्रहर रात्रीस) काशीराय हा शुजाउद्दौला यास समजावीत होता, तेव्हां मराठे सजून तयार होत आहेत असें त्याचे हेर सांगावयास आले. शुजा लागलाच त्या शाहाच्या तंबूंत गेला, आणि विलंब न लावितां त्यास जागें करावें म्हणून सांगता झाला. मग अहमदशाह कपडे घालून तयार होऊन लष्करच बाहेर आला, आणि त्याच्या दरवाजाशीं एक जीन घातलेला घोडा हमेशा उभा असे त्यावर बसून शत्रूकडे जाण्यास निघाला, आणि आपण पुढें गेला तसा आपल्या लोकांस तयार होऊन बाहेर पडण्यास हुकूम देता झाला.

इ०स०१७६१, जान्युआरि ता० ६; हि.स. ११७४, जमादि उसानी.

अहमदशाहानें प्रथम काशीरायास बोलावूं पाठविलें, आणि त्यानें सांगितलेली बातमी त्यास कोठून लागली हें त्यास विचारिलें. नंतर तो पुढें जात असतां काशीरायानें तें सर्व त्यास सांगितलें. याप्रमाणें ते छावणीपासून सुमारें अर्ध कोश गेले, तों लुटीनें भरीं झालेले असे कांहीं दुराणी स्वार त्यांस भेटले. त्यांनीं असें वर्तमान सांगितलें कीं मराठे आपली छावणी सोडून पळून गेले. हें ऐकतांच अहमदशाह काशीरायाकडे वळला आणि त्यास म्हणाला, कां? याविषयीं तुम्ही काय सांगतां? परंतु हें तो बोलतच आहे इतक्यांत मराठ्यांनीं आपल्या सर्व तोफांच्या रांगेच्या रांगेची सरबत करून आपण आलों असें जाणविलें. "तेव्हां तो शाह घोड्यावर बसून एक दुराणी हुक्का ओढीत होता तो आपल्या चाकराच्या हातीं देऊन मोठ्या स्वस्थतेनें नवाबास (शुजाउद्दौला यास) म्हणाला कीं 'तुझा चाकर सांगतो ती बातमी अगदीं खरी आहे, असें मला दिसतें.' नंतर त्यानें आपल्या फौजेच्या आघाडीच्या लोकांस त्वरा कर-

ण्याचा हुकूम केला. पुढें जेव्हां त्यांची दृष्टादृष्ट झाली, तेव्हां मराठ्यांचा तोफखाना तोंडावर असून त्यांचीं निशाणें हळूहळू व नियमित पावलांनीं येतांना दिसूं लागलीं. अहमदशाहानें आपली फौज त्यांसमोर उभी केली, आणि सांप्रत त्याचा लाल तंबू त्याच्या फौजेच्या पिछाडीस राहिला होता, तेथेंच तो स्वतः ठाणें धरून राहिला.

मुसलमानलोकांनीं आपल्या तोफांचा फारसा उपयोग केला नाहीं, आणि जसजशा मराठ्यांच्या तोफा जवळ येऊं लागल्या तसतसे त्यांचे गोळे त्यांच्या शत्रूंच्या डोक्यांवरून जाऊं लागले. इब्राहीम खान गार्दी यानें वास्तविक लढाईस आरंभ केला. तो प्रथम त्या भाऊच्या समोर घोड्यावर बसून गेला, आणि नम्रतेनें त्यास सलाम करून म्हणाला कीं "माझ्या लोकांस नियमानें पगार द्यावा, असा मी आग्रह धरल्यामुळें तुम्ही मजवर वारंवार रागावत असा; परंतु तो पगार त्यांनीं व्यर्थ खाल्ला नाहीं असें आतांच आपल्या दृष्टीस पडेल." नंतर त्यानें आपल्या हातांत निशाण घेतलें, आणि गोळीबार बंद करून बागनिटांचा मारा सुरू करावा असा त्यानें आपल्या पलटणांस हुकूम केला. मग ते लोक हल्ला करून रोहिल्यांवर पडले. रोहिले लोक हे शूर, परंतु कवायती नव्हते; यामुळें त्यांच्या शूरत्वानें उलटा त्यांचा अधिक तोटा झाला, आणि त्यांतील अतिशय लोक मारले जाऊन शेवटीं त्यांची फळी फुटली. त्यांचा पराजय झाल्यामुळें अहमदशाहाचा मुख्य वजीर दुराणी लष्कराच्या मध्यभागावर सर होता त्याची उजवी बाजू उघडी पडली; आणि त्यांवर मराठ्यांच्या लष्करांतील निवडक लोकांनिशीं भाऊ व विश्वासराव यांनीं हल्ला केला. या हल्ल्यामध्यें त्या वजीराचा पुतण्या अत्ताई खान हा त्याच्या बाजूस मरण पावला, आणि त्याच्या दुराणी लोकांस मागें हटावें लागलें; परंतु तो वजीर स्वतः घोड्यावरून उतरला आणि जे थोडे लोक त्याच्या जवळ होते त्यांनिशीं आपल्या कामावर मरण्याचा त्यानें निश्चय केला. त्या मुख्य वजीराच्या फौजेच्या अति जवळ शुजाउद्दौला होता; परंतु इकडे काय चाललें होतें हें धुळीमुळें त्याच्या दृष्टीस पडलें नाहीं, तथापि त्या कोपऱ्यामध्यें माणसांचे व घोड्यांचे आवाज अकस्मात् नाहींसे झाले असें पाहून, असें होण्याचें कारण काय याचा तपास करण्याकरितां, त्यानें काशीरायास पाठविलें. तो येऊन पाहतों तो मुख्य वजीर भर चिलखत घालून पदाति आहे आणि क्रोध व निराशा यांचा आवेश येऊन तो आपल्या लोकांस आपली ठाणीं सोडून गेल्याविषयीं फजीत करून त्यांस पुनः पलटणींत आणण्याविषयीं यत्न करीत आहे. त्यानें सांगितलें कीं "शुजाउद्दौला याजवळ दौड करून जा, आणि त्याला सांग कीं जर विलंब न

लाविता तूं माझ्या मदतीस न येशील, तर मी मरून जाईन." परंतु शुजा हा जरी आपलें ठाणें धरून राहिला होता, तरी त्या लढाईत हात घालण्याविषयीं तो धजला नाहीं.

इकडे हें सर्व वर्तमान अहमदशाहाच्या नजरेस पडलें नव्हतें असें नाहीं. त्यानें ज्या शिलकी फौजेस पुढें सरसावण्याचा हुकूम केला होता, ती त्या वजीराचा नाश न होऊं देण्यास घातीच्या वेळीं पोंचली. नंतर लढाई जागच्या जाग्यावर उभें राहून चालली, तथापि अद्यापि मराठ्यांच्या पक्ष जबर होता. शेवटीं अहमदशाहानें, पळालेल्या लोकांस जमा करून आणि जे कोणी परत येण्यास नाकबूल करतील त्यांस तोडून टाकण्याचा हुकूम देऊन, आपल्या स्वतःच्याच पतकास पुढें सरसावण्यास आज्ञा केली; आणि त्याच वेळीं आपल्या डाव्या बाजूकडील फौजेच्या भागानें तिरकस येऊन शत्रूंच्या फौजेच्या बाजूवर पडावें असा हुकूम केला. या युक्तीनें निकाल झाला, कारण जरी फौजेच्या मध्यभागास लढाईची अति भीड झाली होती, आणि तेथें भाऊ व विश्वासराव हे घोड्यावर बसून दोहीं बाजूंनीं, भाले, तलवारी, फरशा, व कट्यारींनींही लढत होते, तरी असें होतांच "जशी कांहीं जादूनेंच म्हणावी तशी मराठ्यांची सर्व फौज एकदम पाठमोरी वळून भरधांव पळून गेली, आणि मागें रणभूमीवर प्रेतांचे ढिगांचे ढीग पडलेले राहिले." अहमदशाहाच्या लोकांनीं अतिशय क्रोधानें त्यांचा पाठलाग केला, आणि ते कोणासही जीवदान देत नसत; यामुळें त्या वेळेस किती कत्तल झाली असेल याचा सुमारही करवत नाहीं. याप्रमाणें चोहींकडे आठदहा कोशपर्यंत त्यांनीं पाठलाग केला. जे लोक शत्रूंच्या हातून निसटून गेले त्यांतून पुष्कळांस शेतकरी लोकांनीं तोडून टाकिलें, आणि जे पुष्कळ लोक दुराणी लोकांच्या हातीं जिवंत सांपडले, त्यांची त्यांनीं एरव्हींच कत्तल केली. या दुष्कर्मामध्यें तो अहमदशाहाही नव्हता असें नाहीं: कारण हे अनर्थ बंद करण्यास त्यानें कांहीं उपाय योजिला नाहीं, आणि उलट नजीबाच्या शिकवणीवरून जनकोजी शिंद्यासाठीं सक्त तपास केला; त्यास एका दुराणी सरदारानें लपवून ठेविलें होतें; परंतु त्याचा पत्ता लागूं नये म्हणून पुढें तो मारला गेला. शिवाय तो शूर इब्राहिम खान गार्दी कैदेंत सांपडला होता त्यास शुजाउद्दौला याजकडून यानें जुलुमानें हवालीं करून घेतलें, आणि त्याची निंदा करण्याकरितां त्यास आपल्या हुजरांत आणवून, नंतर कैदेंत टाकण्याकरितां

मराठ्यांच्या फौजेचा नाश झाला.

त्यास मुख्य वजीराच्या हवालीं केलें; नंतर तो एका आठवड्याच्या आंत आपल्या जखमांनींच मरण पावला.*

विश्वासरावाचें प्रेत सांपडलें, आणि दुसरें एक धड सांपडलें तें भाऊचें असें म्हणत; परंतु या दुसऱ्याचें काय झालें त्याविषयीं खातरी झाली नव्हती, यामुळें पुष्कळ वर्षांनंतर एका धुताऱ्यानें त्याचा वेष धरिला, व त्यास कांहीं वेळपर्यंत लोक मानीत होते. या लढाईंत दोन लाखांजवळजवळ लोक मारले गेले, असें म्हणतात. जे सरदार दिल्ली येथील लष्कराबरोबर राहिले होते ते व मल्हारराव होळकर, हे खेरीज करून बाकी सर्व मोठमोठे मराठे सरदार मारले गेले, किंवा जखमी झाले. मल्हारराव हा फार लवकर पळून गेला असा त्यावर आरोप आला आहे. महादजी शिंदा, ज्यानें पुढें एका मोठ्या राज्याचा पाया घातला, तो जन्पाचा लंगडा झाला, व ज्या नाना फडनवीसानें बराच वेळ पेशव्यांच्या अमलाचा बचाव केला, तो पळून मोठ्या शरतीनें वांचला.

मराठे निराश झाले.

इतका साफ पराजय व इतका गवगवा होण्याजोगा अनर्थ कधींही झाला नव्हता. दुःख व निराशा यांची छाया सर्व मराठे लोकांवर पडली; बहुतेकांचे सोयरेधायरे मेल्यामुळें त्यांस शोक प्राप्त झाला, आणि या फौजेचा नाश झाल्यामुळें आपल्या सर्व देशाच्या मोठेपणास अंतकाळचाच धक्का पोंचला असें सर्वांस वाटलें. त्यावेळीं पेशव्यानें जी कदर खाली तींतून तो कधीं नीट झालाच नाहीं. तो हळूहळू आपल्या सरहद्दीपासून पुण्यास परत आला, आणि त्या शहराजवळ एका स्वतः बांधलेल्या देवालयांत मरण पावला. त्याच्या लष्करांतील राहिलेसाहिले लोक उत्तर हिंदुस्थानांतील आपले बहुतेक देश सोडून नर्मदा उतरून आले. बाळाजी मरण पावल्यावर लवकरच कर्जे उत्पन्न झाले, आणि पुढें पेशवेसरकारचा गेलेला जोर पुनः कधींही आला नाहीं. पुढें मराठे लोकांचे बहुतेक देश कालेंकरून परत मिळाले; परंतु ते स्वतंत्र सरदारांनीं युरोपीयन सरदार व कवायती शिपाई यांच्या सहाय्यानें घेतले. सर्वांच्या भीतीचें कारण बंद होतांच मुसलमान राजांचा कट फुटला. अहमदशाहास जो जय मिळाला त्यापासून फायदा करून घेण्याचा यत्न केल्याशिवाय तो परत स्वदेशास गेला, आणि पुढें हिंदुस्थानाच्या कारभारांत त्यानें कधींही हात घातला नाहीं.

पेशवा मरण पावला.

मुसलमानांचा कट फुटला.

* अहमदशाह त्याशीं फार निर्दयतेनें वागला आणि त्याच्या जखमांमध्यें त्यानें विष घातलें होतें असें म्हणत, असें काशीराय सांगतो; परंतु (असा सूड घेण्याचा जरी उद्देश असला तरी) ती वेळ अशा आडव्या तिडव्या रीतीनें सूड उगविण्याची नव्हती.

वरील कारभारांतील मुख्य मुख्य हे सर्व पुढें नाहींसे झाले; त्यामुळें येथें मोगलराज्याच्या इतिहासाची आपोआपच समाप्ति होते. पुढें त्या राज्याचे विभाग होऊन निरनिराळीं संस्थानें झालीं; राजधानी ओस पडली; पादशाहाच्या नांवाचा जो वारीस त्यास देशत्याग करून दुसरे देतील तें खाऊन राहावें लागलें; इकडे दुसऱ्या एका नवीन जातीच्या गाजींनीं अवतारास आरंभ केला आहे, ते तें राज्य पूर्वीपेक्षां चांगल्या रीतीनें पुनः एकवट करतील अशी आशा आहे.

मोगलराज्याची समाप्ति.

पुरवणी.

दिल्लीचें राज्य मोडल्यानंतर जीं राज्यें झालीं त्यांविषयीं.

दक्षिणेंतील ब्राह्मणी राजे.

	इ०स०	हि०स०
हसनगंगू (ऊर्फ अलाउद्दीन) ...	१३४७	७४८
पहिला महम्मद ...	१३५८	७५९
मुजाहिद	१३७५	७७६
दाऊद	१३७८	७८०
पहिला महमूद ...	१३७८	७८०
ग्यासुद्दीन	१३९०	७९९
शम्सुद्दीन	१३९७	७९९
फिरूझ	१३९७	८००
पहिला अहमद ...	१४२२	८२५
अलाउद्दीन	१४३५	८३८
हुमायून	१४५७	८६२
निझाम	१४६१	८६५
दुसरा महम्मद ...	१४६३	८६७
दुसरा महमूद ...	१४८२	८८७

नामधारी राजे.

दुसरा अहमद ...	१५१८	९२४
दुसरा अलाउद्दीन ...	१५२०	९२७
वली	१५२२	
कलीम	१५२६	

हसनगंगूनामक, एका दिल्लीच्या अफगाणानें या राज्याची स्थापना केली.

दक्षिणेंतील पहिला राजा हसनगंगू हा दिल्ली येथील राहणारा अगदीं हलक्या प्रतीचा अफगाण होता. त्यानें गंगू नामें एका जोशाचें लहानसें शेत मक्तयानें केलें होतें. त्या जोशावर पादशाहाची कृपा होती. एके दिवशीं हसनास शेतामध्यें अकस्मात् ठेव सांपडली; त्याविषयींची त्यानें प्रमाणिकपणानें आपल्या जमीनीच्या मालकास खबर दिली. तो जोशी याच्या खरेपणानें इतका चकित झाला कीं त्यानें याची वढती करण्याकरितां आपलें सर्व वजन दरबारांत खर्चिलें. पुढें वाढतां वाढतां हसन हा दक्षिणेमध्यें मोठी पदवी पावला. जेव्हां तेथील सरदारांनीं बंड केलें तेव्हां हा त्यांच्या बरोबरीचा होता; तरी याच्या योग्यतेमुळें हा त्यांचा नाईक झाला. ज्यानें आपणावर उपकार केले त्याविषयींची कृतज्ञता दाखविण्याकरितां त्यानें पूर्वीच गंगू हें नांव घेतलें होतें; सांप्रत त्यानें तशाच उद्देशानें त्या नांवास बाहामणी (ऊर्फ ब्राह्मणी) हें नांव जोडिलें. हीच संज्ञा पुढें त्याच्या वंशास पडून गेली. त्यानें आपली राजधानी कलबुर्गा येथें केली.

वरंगूळच्या राजानें बंड करून विजयनगर येथें ज्या एका नवीन गादीची स्थापना केली, ती (हसनगंगू वगैरे) बंडवाल्या लोकांस प्रथम हितावह झाली. कारण त्या योगानें महम्मद तघलख् पादशाहास अधिक अडचणी प्राप्त झाल्या. शिवाय हसनगंगूस शेवटचे लढाईत कांहीं मदत करण्याकरितां वरंगूळाच्या राजानें एक घोडेस्वारांची टोळी पाठविली होती; तथापि जेव्हां तें राज्य पक्कें स्थापिलें, तेव्हां मुसलमानांच्या दक्षिणेकडील राज्याचा पुष्कळ भाग नाहींसा झाला, त्यामुळें सरहद्दीचे तंटे पडून त्या नवीन राज्याशीं मुसलमानांची नेहमींच लढाई चालली.

हिंदूंबरोबर लढाया.

हसनगंगू मेल्यानंतर या सर्व लढाया (व त्यांत मुख्यत्वेंकरून विजयनगराबरोबरील लढाई,) ब्राह्मणी वंशाचे अखेरीपर्यंत बहुधा अगदीं खंड न पडतां चालल्या होत्या. त्यांपासून बहुत काळपर्यंत हिंदूंच्या व मुसलमानांच्या हद्दींमध्यें विशेष फेरफार झाला नाहीं. एके समयीं उडीसा ऊर्फ आंवळ्या व तैलंगण, या देशच्या राजांनीं बेदर शहराच्या दरवाज्यापर्यंत चाल केली होती; तें शहर त्या वेळीं गादीचें ठिकाण होतें: असें असतां एकंदराखालीं या तंट्यांत मुसलमानांचा फायदा झाला; त्यांनीं कृष्णा व तुंगभद्रा या नद्यांमधील बहुतेक मुलुख वेष्टिला, आणि इ०स० १४२१ त अहमदशाह नामें ब्राह्मणी राजानें वरंगूळ शहर आपल्या ताब्यांत कायम घेऊन तैलंगणच्या राजास आपली जुनी राजधानी सोडणें जरूर पाडिलें.

इ०स०१४६१. हि० स० ८६५.

दुसऱ्या महम्मदापर्यंत ब्राह्मणी वंशाच्या राजांच्या हातून राज्याचें वास्तविक काम चाललें. पुढें जे राजे झाले, ते नामधारी होते. शेवटीं दुसऱ्या महम्मदाच्या कारकीर्दीत आंवळ्याच्या राजाचा सरदार अंबरराय यानें त्यास विनंति केली कीं माझा त्या राज्यावरील हक्क खरा करण्यास तुम्ही मला मदत द्यावी; जर माझा जय झाला, तर मी तुम्हास नेहमीं खंडणी देईन, आणि कृष्णा व गोदावरी यांच्या मुखांजवळील राजमहेंद्री व कुंडपिली हे प्रांत तोडून देईन. महम्मदानें तें बोलणें कबूल केलें, आणि त्या ढोंग्यांस मदत करण्याकरितां एक लष्कर पाठविलें. पुढें अंबररायास आंवळ्यादेश मिळाला आणि त्यानें वर सांगितलेले दोन प्रांत मुसलमानांच्या हवालीं केले, व तेथें त्यांच्या लष्करांचीं ठाणीं बसलीं. पुढें अंबररायानें ते दोन प्रांत परत घेण्याचा यत्न केला, तेव्हां महम्मदानें त्यावर स्वतः स्वारी करून त्यास रकमेस

इ०स०१४७७, हि०स० ८८२.

आणून व राजमहेंद्री आणि कुंडपिली या प्रांतांचा बंदोबस्त करून आपली फौज समुद्राकिनाऱ्यानें दक्षिणेस नेली; मच्छलीपट्टण आपल्या राज्यांत भिडविलें; आणि मद्रासेजवळ काश्ची ऊर्फ कुंजविराम येथील विख्यात देवालयापर्यंत यानें आपले हल्ले चालवून, तें लुटलें.

राजमहेंद्री व मच्छलीपट्टण हे प्रांत घेतले.

या राज्याच्या प्रधानानें पश्चिमेकडील घाट, व मुंबईपासून गोव्यापर्यंत समुद्र, यांच्या मधील देश, ज्यास कोंकण असें म्हणतात, तो संपादन केला. याप्रमाणें पूर्वेकडील किनाऱ्याप्रमाणेंच पश्चिमेकडील किनाऱ्यावर त्या राजाचा जय झाला. हा देश घेण्यास ब्राह्मणी राजांस ४० वर्षांवर लागलीं होतीं, आणि त्या खडकाळ व रानवट मुलुखांत त्यांचें फार नुकसान झालें होतें; परंतु शेवटीं इतकें करून त्यांच्यानें तो देश पुरा जिंकवला नाहीं.

कोंकणप्रांत अर्धवट काबीज केला. इ० स० १४६९पासून इ० स०१४७१पर्यंत; हि०स० ८७४ पासून हि०स०८७६ पर्यंत.

खानदेश व माळवा या देशांतील राजांशीं पुष्कळवेळां ब्राह्मणी राजांच्या लढाया चालल्या होत्या; त्या बहुतकरून वऱ्हाडप्रांताच्या सरहद्दीवर होत असत; त्यांत एकेवेळीं (इ०स० १४६१-६२ त) माळव्याचा राजा बेदरपर्यंत चाल करून आला होता. त्यावेळीं त्या शहरांत राजधानी होती; जर त्या प्रसंगीं गुजराथचा राजा ब्राह्मणी राजाचे मदतीस न येता, तर माळव्याच्या राजानें ती राजधानी घेतली असती.

विजापूर येथील आदिलशाही वंशाविषयीं.

(याचा मूळपुरुष यूसफ आदिलशाह नामें एक तुर्की गुलाम होता.)

	इ०स०	हि०स०		इ०स०	हि०स०
यूसफ (मूळ पुरुष)...	१४८९	८९५	इब्राहीम	१५३५	९४१
इस्मायल	१५१०	९१५	अली	१५५७	९६५
मल्लु	१५३४	९४१	दुसरा इब्राहीम ...	१५७९	९८७

यूसफ आदिलशाहा हा, आपण मोठ्या कुळांत जन्मलों असें म्हणत असे, व त्यास जुळण्याजोगा असा इतिहासाचाही आधार होता. हिंदुस्थानांतील इतिहासकार असें म्हणतात कीं आटोमान लोकांचा सुलतान आमुराथ पादशाह याचा हा मुलगा, व दुसरा महम्मद सुलतान ज्यानें कुस्तन्तुनिया जिंकून

घेतली, त्याचा भाऊ होता. जेव्हां महम्मद गादीवर आला, तेव्हां हा अर्भक होता, आणि आपल्या आईच्या युक्तीनें दुसऱ्या भावांप्रमाणें मारला न जातां वांचून तिच्याच उपयोगी इराणांत नेला गेला होता.

तो सोळा वर्षांचा झाला, तेव्हां त्याच्या औलादीविषयीं कांहीं अंदेशा आल्यावरून त्यास इराणांतून पळून जावें लागलें, तेव्हां त्यास कोणी ठकवून ब्राह्मणी राजांच्या दरबारांत आणिलें, आणि तेथें गुलामाप्रमाणें विकून टाकिलें. नंतर तो ममलुक जातीच्या आगंतुकांप्रमाणें वाढला, तो शेवटीं पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें मुकूट घेता झाला. त्यावेळीं कासिम बरीद यानें ब्राह्मणी राज्य बळकाविलें होतें; त्याशीं लढाया करण्यांत, व आसमंतात् भागचे जे दुसरे सरदार, यांसारखीच, आपली स्वतंत्रता स्थापण्यास यत्न करीत होते त्यांचा मुलूख घेण्यामध्यें हा तेव्हांपासून गुंतला होता. शिवाय विजयनगराच्या राजाशीं लढायांमध्येंही हा पडला होता; त्यांत एकंदराखालीं याचा जय झाला. यानें अहमदनगर व घऱ्हाड येथील राजांबरोबर एक तऱ्हेचा फारखतीसारखा तह केला, त्यांत प्रत्येकाचा ज्याच्या त्याच्या मुलुखावरील हक्क कबूल झाला होता. या तहामुळें यानें जे देश जिंकून घेतले होते, त्यांस बळकटी आली.

त्याच्या राज्याचा विस्तार.

याच्या राज्याची पूर्वेकडील सरहद्द भीमा व कृष्णा या नद्या, दक्षिणेकडे तुंगभद्रा नदी, पश्चिमेस गोव्याजवळून मुंबईच्या जवळपर्यंत समुद्र, व उत्तरेस कदाचित् निरानदी; याप्रमाणें जर सरहद्दी मानिल्या तर याच्या राज्याचा विस्तार किती होता हें लक्षांत येईल.

शिया मताचा धर्म सुरू करण्याचा त्यानें प्रयत्न केला.

जेव्हां हा इराणामध्यें होता तेव्हां शेख सफीच्या प्रत्यक्ष शिष्यांपासून याच्या मनांत शिया मत बिंबलें होतें; सांप्रत त्याविषयीं आस्था दाखवून यानें पुढें आपणास नव्या संकटांत पाडिलें. शिया धर्म हा या राज्यांतील स्थापित धर्म, असा ठराव यानें प्रसिद्ध केला; आणि जिजसारखें हिंदुस्थानामध्यें दुसरें उदाहरण मिळणार नाहीं अशी ही वर्तणूक करून यानें आपल्या रयतेंत पुष्कळ गवगवा उत्पन्न केला. त्यामुळें दुसऱ्या मुसलमान राजांनीं याच्या विरुद्ध कट केला. मग त्या जमातीच्या विरुद्ध स्वतः उभें राहण्याविषयीं यानें मोठा निश्चय दाखविला, व त्यांतील साथी लोकांची फूट पाडण्याविषयीं कुशलता दर्शविली; परंतु शेवटीं जेव्हां यानें हे धर्मांतील फेरफार सोडून दिले, तेव्हांच यास आपल्या सर्व प्रतिस्पर्ध्यांशीं दोस्ती करतां आली.

जेव्हां हा मरण पावला, त्यावेळीं याचा मुलगा इस्मायल् हा लहान होता म्हणून जो प्रधान कारभार चालवीत होता त्यानें राज्य बळकावण्याची मसलत केली, आणि त्या उद्देशानें सुन्नी अथवा एतद्देशीय लोकांच्या फळीचा मुख्य होऊन, परदेशी लोकांचें मान कमी करून त्यांस चाकरीवरून दूर केलें; परंतु शेवटीं त्याची मसलत फसली; आणि पुढें इस्मायलाची कारकीर्द चालू झाल्यावर, हा वजीर जसा आप्रही सुन्नी होता, तसाच तो आप्रही शिया झाला. त्यानें आपल्या फौजेंत सर्व परदेशी लोक ठेविले. जर कोणी परदेशस्थ अथवा पठाण,* अथवा रजपूत याचा मुलगा असला, तरच मात्र त्यास तो ठेवी; हिंदुस्थानांतील इतर लोकांस ठेवीत नसे. तो परदेशी लोकांच्या रीतीभातींचा डौल घाली, आणि दक्षिणी भाषा† न बोलतां इराणी व तुर्की बोलत असे.

धर्मसंबंधी फळ्या.

या वंशाच्या तिसऱ्या राजानें सगळें सहा महिने राज्य केलें. नंतर इब्राहीम म्हणून जो चौथा राजा झाला, तो आप्रही सुन्नी होता, त्यानें सर्व परदेशी लष्कर दूर केलें. त्याच्या मागून त्याचा मुलगा अली हा शिया मताविषयीं मोठा आप्रही होता; त्यानें पुनः त्या सर्व लोकांस चाकरीस ठेविलें. पुढें अलीचा मुलगा दुसरा इब्राहीम लहान असतां, या दोन्ही फळ्यांचा तंटा चालला होता; त्यांत शेवटीं सुन्नी लोक जिंकले.

सुन्नी व शिया या मतांच्या लोकांच्या ज्या या घालमेली झाल्या, त्यांतून मराठे लोकांचा उदय झाला, हा या कारकीर्दीत मोठा फेरफार झाला. या हिंदूंचें देवगड येथील स्वतःचें राज्य नाहींसें झाल्यामुळें, ते अहमदनगर व विजापुरच्या पुरे अमलांत आले होते, व तेथील राजे त्यांस रयतेप्रमाणें वागवून त्यांचा बेभरंवसा न करितां त्यांस चाकरीस लावीत असत. आदिलशाही वंशाचा पहिला राजा यूसफ, यानें एका मराठा सरदारास १२,००० पायदळाची हुकुमत दिली, असें वर्णन आहे. पुढील कारकीर्दीत ते तद्देशीय मुसलमानलोकांबरोबर ओढत असत, व जेव्हां त्या फळीचा हात चाले, तेव्हां यांतून पुष्कळांस चाकऱ्या मिळत. ते बर्गे या नांवानें प्रसिद्ध असत; ते बहुतकरून घोडेस्वार असत; त्यांच्या त्वरित व

मराठ्यांचा उदय.

* हिंदुलोक हे अफगाणांस पुष्कळ वेळा पठाण असें म्हणतात; परंतु जी त्या लोकांची औलाद हिंदुस्थानांत झाली आहे तिला विशेषेंकरून पठाण म्हणतात.

† दक्षिणी भाषा ही हिंदुस्थानीची एक शाखा आहे; तिजविषयीं जें वरील वर्णन आहे त्यावरून, सोळाव्या शतकाच्या आरंभीं ती भाषा दक्षिणेंतील मुसलमान बोलत असत असें दिसतें.

लुटारू स्वाऱ्यांनीं लढाईची एक नवीन पद्धत सुरू झाली; आणि पुढें जेव्हां विजापुरकरांवर शत्रूंचा हल्ला येई तेव्हां ते आपला बचाव करण्याकरितां त्या पद्धतीचा आश्रय करीत.

विजापुरचा चौथा राजा इब्राहीम यानें एक नवीन लक्षांत ठेविण्यासारिखा फेरफार सुरू केला. तो असा कीं सरकारी हिशेब फारसींत न ठेवितां मराठींत ठेवावे असा त्यानें हुकूम केला. आतां मराठी ही सर्व गांवच्या कुळकर्ण्यांची भाषा होती, आणि वसूलाकडील व हिशेबाकडील अम्मलदार लोक हेही बहुधा हिंदूच होते, हा विचार मनांत आणला असतां, जी वर सांगितलेली सुधारणूक इब्राहिमानें केली, ती पूर्वीच झाली नव्हती व सांप्रतही झाली असतां त्याप्रमाणें दुसऱ्या पुष्कळ ठिकाणीं झाली नाहीं, ही गोष्ट आश्चर्याची आहे.

दुसऱ्या मुसलमान राजांबरोबर लढाया.

त्या वेळच्या मुसलमान राजांमध्यें हमेशा लढाया होत, व क्षणांत घालमेल होणारे निरनिराळे कट उत्पन्न होत. त्या दोहींमध्यें विजयनगरचे राजे पुष्कळ वेळां हात घालीत, व तसेच खानदेश व गुजराथ येथील राजेही घालीत असत. त्यांत गुजराथच्या राजांचें बरेंच मान पडे. या सर्व लढायांमध्यें विजापुरकरांशीं अहमदनगरकरांचें हमेशा वांकडें असे; कारण सोलापूर व भीमेच्या डाव्या कांठचे कांहीं प्रांत इतक्या प्रदेशावर त्या दोघांचे परस्परांविरुद्ध हक्क होते, तेणेंकरून त्यांचें वांकडें आलें होतें.

विजयनगरच्या राजावर कट.

शेवटीं आदिलशाही, बरीदशाही, निजामशाही, कुतुबशाही, या चार मोठ्या मुसलमान राजांनीं विजयनगर येथें राम राजा राज्य करीत होता त्याविरुद्ध कट केला; त्याचा परिणाम मूळग्रंथांत भाग ५ प्रकरण १ यांत सांगितला आहे.

पोर्टुगीझ लोकांबरोबर लढाया.

आदिलशाही राजांनीं ज्या लढाया केल्या त्यांत ज्या पोर्टुगीझ लोकांबरोबर केल्या त्याविषयीं एतद्देशीय इतिहासकारांनीं बाहेरून दाखविण्यांत आनास्थेनें वर्णन केलें आहे. असें लिहिलें आहे कीं युसफच्या कारकीर्दीत गोवें शहर गेलें, तें त्या राजानें स्वतः परत घेतलें, आणि तें पुनः त्याचा मुलगा इस्मायल् याच्या कारकीर्दीत गेलें;* असें असतां पुढें इ० स० १५७० त विजापूर, व अहमदनगर येथील राजांनीं गोवें व चौल या दोन ठिकाणीं पोर्तुगीझ लोकांवर एकदम हल्ला केला, व

* हें पोर्टुगीझ लोकांचा सरदार अलबुकर्क नामें यानें इ० स० १५१० त पुनः घेतलें.

दोघांनींही छकड खाल्ली; यावरून त्यांच्या शत्रूंच्या भयंकर स्वरूपाविषयीं त्यांस ज्ञान झालें नसेल असें नाहीं, हें स्पष्ट आहे.

हा कट व तशीच तालीकोट येथील लढाई हीं दोन्हीं अकबर गादीवर आल्यानंतर झालीं. पुढें जेव्हां त्या पादशाहानें दक्षिणेंतील कारभारांत प्रथम हात घालून आपला शक बसविला, तेव्हां शेवटीं सांगितलेला दुसरा इब्राहीम पादशाह पूर्वी पुष्कळ वर्षे अज्ञान असून वयांत आला होता, व अहमदनगरच्या राज्याच्या आंतील तंट्यांत हात घालूं लागला होता. इ०स०१५९६ हि० स० १००४.

अहमदनगर येथील निजामशाही वंशाविषयीं.

(याचा मूळपुरुष अहमद नामें हिंदु असून मुसलमान झालेला होता.)

	इ०स०	हि०स०
अहमदशाह (मूळपुरुष) ...	१४९०	८९६
बुऱ्हाण	१५०८	९१४
हुसेन	१५५३	९६१
मुर्तिझा	१५६५	९७२
मिरान हुसेन.....	१५८८	९९६
इस्मायल्.....	१५८८	९९७
दुसरा बुऱ्हाण ...	१५९०	९९९
इब्राहीम.....	१५९४	१००३
दुसरा अहमद ...	१५९४	१००४
बहादुर	१५९५	१००४

निजामशाही वंशाचा मूळपुरुष अहमद. याचा बाप विजापूर येथील ब्राह्मण होता. तो एके समयीं कैदेंत सांपडून ब्राह्मणी राजाकडे गुलामाप्रमाणें विकला गेला. पुढें तो मुसलमान होऊन राज्यामधील पहिला हुद्दा पावला. नंतर जेव्हां ब्राह्मणी राज्य मोडलें, तेव्हां त्याचा मुलगा पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें आपणास राजा म्हणवूं लागला. या आपल्या मूळपीठिकेविषयीं त्याचे वंशज लज्जा न बाळगितां, ते उलटे वऱ्हाडदेशांत पात्री म्हणून गांव आहे तेथील जे वंशपरंपरेचे ब्राह्मण कुळकर्णी ते यांचे पूर्वज होते, म्हणून तो गांव घेण्याकरितां ते वऱ्हाडचे राजांबरोबर युद्ध करीत असत. तशाच बुद्धीनें दुसरा राजा बुऱ्हाण यानें कावडसेन नामें ब्राह्मणास आपला पेशवा म्हणजे मुख्य प्रधान नेमिला, आणि त्यावर विश्वास ठेवल्यापासून तो पुष्कळ लाभांतें पावला. या वंशाचे राजे विजापूरकरांप्रमाणें मराठ्यांस चाकरीस ठेवीत असत; परंतु तितके पुष्कळ ठेवीत नसत. जे त्यांच्या चाकरींत होते, ते बहुतकरून पायदळांत होते, व त्यांस ते मुख्यत्वेंकरून पहाडी किल्ल्यांच्या रखवालीकडे लावीत असत.

निजामशाही राजांचा दुसऱ्या धर्मावर जुलुम नसे; तथापि त्यांच्या स्वतःच्या धर्मांतील जे निरनिराळे पंथ त्यांच्या कब्जांतून हे सुटले नव्हते. या वंशाचा दुसरा राजा हा शिया मत प्रसिद्धपणें कबूल करीत असे, आणि जरी त्याच्या स्वतःच्या राज्यांत दंगे झाले, व सुन्नी मताच्या दुसऱ्या राजांनीं त्याजवर कट केला, तरी त्याच्या विजापुरकर शेजाऱ्यापेक्षां त्याचा बेत चांगला सिद्धीस गेला, व त्यानें आपल्या स्वतःचे पंथाची मजबूत स्थापना केली.

धर्मसंबंधीं फरक्या. इ० स० १५१७; हि० स० ९४४.

पुढें पांचवा राजा मिरान हुसेन शाह हा मारला गेल्यावर, ज्या परदेशी लोकांनीं त्याचा खून केला होता त्यांची कत्तल होऊन फेरफार झाला, आणि सुन्नी धर्म चालू झाला.

इ०स० १५८८; हि० स० ९९६.

पुढें साहवा राजा इस्मायल् याच्या कारकीर्दीत, मेहेदवी ऊर्फ घेड मेहदी म्हणून ज्या एका पंथाची दुसऱ्या मुसलमानांस फार चीड आहे, त्यांत त्याचा वजीर गेल्यावरून सुन्नी लोकांतच आंतल्याआंत कळ पेटली. पुढें एतद्देशीय दक्षणी मुसलमान व हबशीलोक यांच्या निरनिराळ्या फळ्या पडून ज्यानीं शेवटीं राज्याचा नाश केला, त्या फळ्या वर सांगितलेल्या फुटीमुळें पडल्या असाव्या; परंतु ज्या तंट्यांनीं राज्य बुडालें त्यांत धर्माची बाब विशेष नव्हती.

इ०स० १५८८; हि० स० ९९७.

इतर राजांच्या लढायांत व जुटींमध्यें अहमदनगरच्या राजांनीं जो हात घातला, त्याविषयीं पूर्वी वर्णन आलेंच आहे. त्याशिवाय या राजांनीं स्वतः खानदेश व बऱ्हाड येथील राजांशीं लढाया केल्या; त्यांतून बऱ्हाडचें राज्य इ० स० १५७२ त मोडून, तो मुलुख आपल्या राज्यांत मिळविला. ही फत्ते होण्यापूर्वी गुजराथचा राजा बहादुरशाह यानें निजामशाहीचे राजास त्याचेच राजधानींत कोंडून त्याकडून सक्तीनें आपलें वर्चस्व कबूल करवून त्याकडून आपला सन्मान फार मरीबीनें करविला आणि त्याची पुष्कळ अप्रतिष्ठा केली.*

दक्षिणेतील दुसऱ्या राजांशीं लढाया.

त्यापुढें जो राजा झाला, त्याची त्याहूनही विशेष अप्रतिष्ठा झाली. ती अशी कीं विजयनगरचा जो रामराजा त्यानेंही विजापुरकरांशीं कट करून त्यास अहमदनगरांत वेढिलें, आणि उघड कमीपणाच्या नात्यानें त्यास मुलाकतीस येणें जरूर पाडिलें.

इ०स० १५१०; हि० स० ९१७.

* या प्रसंगीं बहादुरशाहानें आपल्या स्वतःच्या म्हणजे गुजराथी भाषेंत संभाषण करून आपलें वर्चस्व दाखविलें, आणि निजामशाही राजानें त्याचें फारसीमध्यें उत्तर दिलें. ती दुसरी भाषा उभयतांसही साधारणच होती, असें समजलें पाहिजे.

या प्रसंगीं व दुसऱ्या कांहीं वेळीं रामराजानें जो गर्व दाखविला तेणेंकरून त्यावर सर्व (मुसलमान) राजांचा कट झाला. त्याचा परिणाम पूर्वीच सांगण्यांत आला आहे. इ०स० १५६५; हि० स० ९७२.

एके समयीं विजापूरकरांबरोबर लढाईमध्यें अहमदनगरकरांच्या ६०० तोफा गेल्या. तो प्रसंग जरी अनिष्ट होता, तरी त्यावरून या राजांचा जोर किती मोठा होता, हें समजतें. या तोफांमधून पुष्कळ केवळ तोटे असतील; परंतु सांप्रत जो विजापुरास प्रख्यात तोफ आहे ती त्यांतील होती. सर्व पृथ्वीवर ज्या अति मोठ्या पितळेच्या तोफा आहेत त्यांतील ही एक आहे.* किरकोळ बिना.

एशियाखंडांत द्वंद्वयुद्धाचा प्रघात फारसा नाहीं; ती चाल या वंशाच्या राजांच्या कारकीर्दींत फार चालत होती असें फिरिस्ता वर्णन करितो. अति क्षुल्लक कजांपासूनही हीं द्वंद्वयुद्धें उत्पन्न होत असत; द्वंद्वयुद्ध करण्यास नाकारणें हें बेअब्रूचें काम असें समजत; आणि लढाई समोरासमोर निष्कपट असली, म्हणजे मग जरी कोणी योद्धे मरून गेले तरी त्यांत दोष मानीत नसत. या प्रकारचा एक प्रसंग फिरिस्ता यानें स्वतः पाहिला; त्यांत एकेका पक्षास तीन तीन होते, आणि त्या योद्ध्यांतून पांच असामी दाढी पिकलेले पुरुष व ज्यांचें दरबारांत पुष्कळ वजन असे होते; त्यांतून तीन ठिकाणावरच मेले, आणि बाकी राहिलेले त्यावेळीं झालेल्या जखमांपासून मेले. हीं युद्धें हमेशा बरच्यांनीं खेळत असत.

जेव्हां अहमदनरचा अतिशय भरभराट होता, तेव्हां सांप्रत ज्यास औरंगाबाद चा सुभा म्हणतात तो, व बऱ्हाडच्या राज्याच्या पश्चिमेकडील सर्व प्रदेश, येवढा त्याचा महत्तम विस्तार होता. शिवाय कोंकणांत समुद्रकिनाऱ्यावर, गुजराथ व विजापूर येथील राजांच्या मुलुखांच्यामध्यें, यांचाही एक तुकडा होता. या राज्याचा विस्तार.

---

* या तोफेच्या तोंडाचा व्यास चार फूट व आठ इंच आहे; व तिचें छिद्र दोन फूट व चार इंच आहे. (मांट ड्रफ). ती फक्त १५ फूट लांब आहे. (कर्नल सेक्स). तिचें वजन ४० टन आहे. (कर्नल ब्रिग्स.)

गोवळकोंडें येथील कुतुबशाही वंशाविषयीं.

(याचा मूळपुरुष कुतुब कूली नामें तुर्कमान जातीचा एक शिपाई होता.)

	इ०स०	हि०स०		इ०स०	हि०स०
सुलतान कुतुब कूली.			सुभान कूली ...	१५५०	९५७
(मूळपुरुष) ...	१५१२	९१८	इब्राहीम	१५५०	९५७
जमशीद	१५४३	९४०	महम्मद कूली ...	१५८०	९८८

या वंशाचा स्थापक सुलतान कूली कुतुबशाह, हा इराणदेशांतील हमदान येथील तुर्कमान जातीचा पुरुष होता. तो आपल्या जातीच्या मुख्यापासून आपली पिढी आहे असें म्हणत असे, व तो हिंदुस्थानामध्यें लष्करी चाकरीच्या शोधार्थ स्वतंत्रतेनें आला हें खचित आहे. तो ब्राह्मणी राज्याच्या खास पाहऱ्याच्या लोकांत शिरला, आणि पुष्कळ प्रसंगीं आपलें नांव वाजवून, जेव्हां तें राज्य मोडलें तेव्हां तैलंगणचा सुभेदार होता. त्यानें राजा हा किताब केव्हां घेतला याचा निश्चय नाहीं, परंतु इ० स० १५१२ म्हणजे हि०स०९१८, या सालापासून वास्तविक पाहतां तो राजाच होता. तो गादीवर आल्यापासून आपला धर्म शिया मताचा हें उघड रीतीनें दाखवीत असे, व तो त्यानें आपल्या राज्यांत सुरू केला, त्यास कोणी आड आला नाहीं.

कुतुबानें आपला धर्म शिया मताचा असें प्रगट केलें.

तो फार दिवस राज्य करून मरण पावला; त्यावेळीं गोदावरीपासून कृष्णेच्या पलीकडेपर्यंत, व सुमारें ७८ पूर्वरेखांशांजवळजवळ समुद्रापासून हैदराबादेच्या पश्चिमेपर्यंत, रेघ ओढावी येवढा मुलुख त्याकडे होता. यांतील वायव्येकडील प्रांत हे ब्राह्मणी राज्याचे तुकडे होते, व नैर्ऋत्येकडील देश विजयनगरच्या राजांपासून मिळविलेले होते; परंतु वरंगूळच्या राजाच्या राहिलेल्या मुलुखांतून व तैलंगणांतील दुसऱ्या सरदारांपासून सुलतान कूली यानें आपला बहुतेक प्रांत मिळविला होता. वरील रजवाड्यांस ओढिशाचा राजा मदतीस आला असतांही त्या सर्वांस कुंडपिली येथें जिंकून त्यानें फत्ते मिळविली, आणि पुढें जरी विजयनगरच्या राजानें आपल्या धर्माच्या पक्षास मदत करण्याचा यत्न केला तरी वरंगूळच्या राज्याची पुनः कधींही संस्थापना झाली नाहीं, व वर सांगितलेल्या ह्यांमध्यें मुसलमानांच्या सत्तेसही कधीं बखेडा झाला नाहीं.

त्याच्या राज्याचा विस्तार.

हिंदूंपासून घेतलेले देश.

सुलतान कूलीचे मुसलमान रेजारी त्यावर हले करीत त्यांत मुख्यत्वेंकरून इस्मायल् आदिलशाह करी; त्या योगानें हिंदूंबरोबर लढाया मारण्यांत त्यास कधीं कधीं हरकत येत असे; तथापि दक्षिणेंतील लढायांमध्यें इतर राजांपेक्षां याचा फार थोडा हात असे.

दुसऱ्या मुसलमान राजांबरोबर लढाया.

याचा मुलगा जमशीद, यानें यास नव्वदाव्या वर्षी ठार मारिलें, व आपण गादीवर बसला; त्यानें सात वर्षें राज्य केलें. तिसरा राजा अझान होता. त्यानें सगळें थोडके महिनेपर्यंत राज्य केलें; परंतु या वंशांतील चौथा राजा इब्राहीम यानें तीस वर्षें राज्य केलें, व या वंशाच्या कारकीर्दीत ज्या कांहीं थोड्या मोठ्या गोष्टी झाल्या, त्यांतून बहुतेक याच्याच राज्यांत घडून आल्या.

त्याचा जगदेव म्हणून एक हिंदु प्रधान होता, व त्याचें बहुतेक पायदळ व सर्व किल्ल्यांवरील वगैरे रखवालदार लोक हे त्याच धर्मातील तैलंग होते. पुढें जगदेव हा आपल्या धन्यावरोबर कज्जा करून वऱ्हाडास गेला व तेथें मोठी सरदारी पावला. नंतर तो तेथून विजयनगरच्या रामराजाकडेस गेला, आणि आपलें वजन खर्च करून रामराजा, अलि आदिलशाह व अलि बरीदशाह, यांचा कट करिता झाला. मग त्या कटानें इब्राहिमाच्या राज्याचा बहुतेक भाग लुटून त्यास त्याच्या राजधानींत अडकविलें; तथापि पुढें सल्ला झाला, व पुढें रामराजाच्या विरुद्ध जी सर्वांची जूट झाली तींत इब्राहीम मिळाला.

चौथा राजा इब्राहीम; त्याच्या लढाया.

कुतुबशाही राजे दुसऱ्या मुसलमान राजांच्या लढायांत व दोस्तींत पडत; परंतु त्यांत ते बहुतकरून अहमदनगरच्या राजांशीं मिळून असत. या लढाया वगैरे कारणांनीं त्यांच्या स्थितींत बदल होत नसे. त्यांचें जें राज्य वाढवावयाचें तें ते हमेशा हिंदूंस मारून वाढवीत असत. जेव्हां ब्राह्मणी राज्य मोडलें, तेव्हां राजमंद्री परगणा व गोदावरीच्या उत्तरेस शिकाकोळपर्यंत प्रदेश हे हिंदूंनीं बळकाविले होते; पुढें आंवळ्या देशांत बखेडे झाले, व तेथें बंगाल्याकडून हल्ला आला, अशी संधि पाहून इब्राहिमानें ते प्रदेश परत घेतले. त्याच्यामागून महम्मद कूली हा राजा झाला. त्यानें कृष्णेच्या दक्षिणेसही मुलुख घेऊन, गंदीकोट व कडपा व पेनारनदीपर्यंत बाकी सर्व प्रदेश, इतका आपल्या राज्यास मिळविला.

चोलमंडलच्या किनाऱ्यावरील जिंकिलेले प्रांत.

याच राजानें हैदराबाद शहराची रचना केली. या शहरास भागानगर असें यानें प्रथम नांव दिलें होतें, तेंच नांव हिंदुलोकांत अद्यापि चालत आहे; व त्यानें गोवळकोंडें येथील जवळच्या ठिकाणावरून आपली राजधानी येथें आणिली.

अकबरानें अहमदनगर घेतल्यावर महम्मद कूली पुष्कळ वर्षें राज्य करीत होता, परंतु त्या दूरच्या गोष्टी यास फारशा बाधल्या नाहींत.

वऱ्हाड येथील इमादशाही वंशाविषयीं.

(या वंशाचा मूळपुरुष फत्ते उल्ला, त्याचा पूर्वज एक हिंदूचा मुसलमान झालेला पुरुष होता.)

	इ०स०	हि०स०		इ०स०	हि०स०
फत्ते उल्ला.(मूळपुरुष)	१४८४	८९०	बुऱ्हाण (कदाचित्)	१५६०	९६८
अल्लाउद्दीन.	१५०४	९१०	तुफल्		
देरिया... (सुमारें)	१५२९	९३६			

या लहानशा राज्याविषयीं जी थोडीशी माहिती आहे, ती जवळच्या राज्यांच्या इतिहासांत आली आहे. या राज्याचा विस्तार सातपुड्या पर्वतापासून गोदावरीपर्यंत होता; पश्चिमेस त्याची सरहद्द अहमदनगर व खानदेश या राज्यांपर्यंत पोंचली होती; ती ७६ ध्या पूर्वरेखांशाच्या मध्यभागाच्या सुमारें होती. त्याच्या पूर्वेकडील हद्दीविषयीं निश्चय सांगवत नाहीं, परंतु त्यांत नागपूर नव्हतें असें संभवतें.

फत्ते उल्ला हा राज्याचा कारभार चालवीत होता; परंतु राजा असा किताब अल्लाउद्दीनानें प्रथम घेतला.

पुढें बुऱ्हाण इमादशाह, जो बहुधा इ० स० १५६० च्या सुमारास गादीवर आला होता, तो लहान असतां त्याचा मुख्य प्रधान तुफल्, यानें राज्य बळकाविलें. मग इ० स० १५७२ म्हणजे हि० स० ९८०, यामध्यें हें राज्य अहमदनगरच्या राज्यांत मिळून गेलें.

बेदर येथील बरीदशाही वंशाविषयीं.

	इ०स०	हि०स०
कासिम	१४९८	९०४
अमीर	१५०४	९१०
अलि	१५४९	९४५
इब्राहीम	१५६२	९९०
दुसरा कासिम ...	१५६९	९९७
मिर्झा अलि ...	१५७२	१०००
दुसरा अमीर		

बरीदशाही राजे, हे प्रथम ब्राह्मणी राजांचे प्रधान मुतालिक असें म्हणवीत असत. त्यावरून प्रथम त्यांस कांहीं विशेष महत्व आलें होतें; परंतु तें सोंग कासिमाच्या हयातीपुढें चाललें नाहीं; कासिम व अमीर या दोघांतून कोणीही राजा, असा किताब घेतला नव्हता.

या राज्याचा मुलुख थोडा होता, व त्याच्या हद्दी बरोबर लाविलेल्या नव्हत्या. यांचा वंश कधीं समाप्तीस गेला याविषयीं निश्चय नाहीं.

जेव्हां फिरिस्ता या ग्रंथकारानें यांचा इतिहास पुरा केला, तेव्हां (इ० स० १६०९ म्हणजे हि० स० १०१८ मध्यें) दुसरा अमीर, हा राज्य करीत होता.

गुजराथचें राज्य.

	इ०स०	हि०स०
मुझफ्फरशाह ...	१३९६	७९९
अहम्मदशाह ...	१४१२	८१५
महम्मदशाह ...	१४४३	८४७
कुतुबशाह	१४५१	८५५
दाऊदशाह, (यानें एक आठवडा राज्य केलें.) ...		
महमूदशाह बेगर ...	१४५९	८६३
दुसरा मुझफ्फरशाह	१५११	९१७
सिकंदरशाह ...	१५२६	९३२
दुसरा महमूदशाह ...	१५२६	९३२
बहादुरशाह ...	१५३६	९३२
मीरान् महम्मदशाह फरुखी. ...	१५३६	९४३
तिसरा महमूदशाह...	१५५३	९६१
दुसरा अहमदशाह ...	१५६१	९६९
तिसरा मुझफ्फरशाह	१५६१	९६९

गुजराथ देशाचे ईशान्येस व पूर्वेस एक डोंगराळ देश आहे, तो अरवली पर्वत व विंध्यापर्वताची ओळ, यांस जोडतो; याच्या दक्षिणेस समुद्र आहे, त्यानें यांतील एक भाग बहुतकरून वेष्टून त्याचें द्वीपकल्प झालें आहे: त्या द्वीपकल्पाचा विस्तार बाकी सर्व प्रांतायेवढा आहे; याच्या पश्चिमेस एक ओसाड प्रदेश आहे, त्यांत रण म्हणून जें एक खारें

गुजराथेचें वर्णन.

रान तेंही आहे. या देशाची अगदीं मोकळी सरहद्द अशी वायव्येकडेस मात्र आहे; तेथें वर सांगितलेले डोंगर व ओसाड प्रदेश यांच्यामध्यें एक तळवट आहे, तें हा देश व मारवाड यांस जोडतें.

या देशाच्या उत्तरेस जे डोंगर आहेत, ते उभे सूळ असून तुटलेले खडबडीत आहेत. त्यांच्या ज्या शाखा दक्षिणेकडे गेल्या आहेत, त्या चिकार रानानें भरलेल्या आहेत. तशाच त्या डोंगराच्या पायथ्यापासून मुख्य नद्यांपर्यंत ज्या चिलनी लागत गेल्या आहेत, त्याही तशाच दाट जंगलानें भरलेल्या आहेत. जसजसें पर्वत सोडून अलीकडे यावें, तसतसा मुलुख हळूहळू अधिक मैदान होत गेला आहे, आणि खालचा भाग समुद्रकिनाऱ्यानें सुमारें तीस कोशपर्यंत एकसारखा तळवट आहे; त्यांत अतिशय पीक येतें.

वर सांगितलेल्या द्वीपकल्पास गुजराथच्या दुसऱ्या भागापासून केव्हां केव्हां निराळें लेखीत असतात; त्यास पूर्वी **सोरट** म्हणजे **सौराष्ट्र** असें म्हणत असत. सांप्रत त्यास **काठेवाड** असें म्हणतात.

यांत बहुतेक ठिकाणीं सखल टेंकड्या आहेत आणि हा देश बहुतेक ठिकाणीं भणभणीत व नापीक आहे; परंतु वरील प्रदेशास सोडून कोठें कोठें समुद्रकिनाऱ्यानें निराळीं तळवटें आहेत, त्यांचा विस्तार आंत दूर गेला असून त्यांची जमीन दळदार व मैदान आहे.

याच्या अगदीं दक्षिणेजवळजवळ एक डोंगराळ प्रदेश आहे, त्यास **बाघ्रियावाड** असें म्हणतात. सगळा अरण्यानीं भरलेला आहे.

राज्याचा मूळचा विस्तार.

जेव्हां गुजराथ देश दिल्लीपासून निराळा झाला, तेव्हां येथील नव्या राजाकडेस सपाटीवरील अगदीं थोडा मुलुख होता. त्याच्या वायव्येस झालोर सिरोही येथील स्वतंत्र राजे होते, त्यांपासून तो केव्हां केव्हां खंडण्या घेत असे. ईदर येथें एक दुसरा रजपूत रजवाडा होता, त्याकडेस त्या डोंगराचा पश्चिमभाग होता. या राजास वारंवार द्रव्य द्यावें लागे व कधीं कधीं नियमित खंडणी देणें पडे; तरी हे फायदे गुजराथच्या राजास बहुतकरून लढाईशिवाय प्राप्त होत नसत. तसाच हा गुजराथच्या राजांच्या शत्रूस मिळून व यांच्या देशांतील पळून गेलेल्या लोकांस आश्रय देऊन, सार्वकाळ बखेडे उत्पन्न करीत असे. बाकीचा डोंगराळ व रानवट प्रदेश भिल्ल व कोळी या पहाडी जातींच्या लोकांच्या हातांत होता;

त्यामध्यें कित्येक रजपूत राजांनीं लहान लहान संस्थानें* स्थापिलीं होतीं; त्यांचा बहुतकरून मेवाडच्या राजांशीं संबंध होता.

काठेवाड हें द्वीपकल्प, नऊदहा जातींच्या हिंदुलोकांच्या स्वाधीन होतें. ते लोक कित्येक शतकांपूर्वी, निरनिराळ्या वेळीं, बहुधा कच्छ व सिंध येथून आलेले होते. ते गुजराथच्या राजांस खंडणी देत असत असें संभवतें, परंतु केवळ त्यांची हुकमत मानीत असत असें नाहीं. जेव्हां मोगललोकांचें पारडें चढलें होतें, तेव्हां हीं लहान लहान संस्थानें आपला जीव बाळगून होतीं, आणि त्या थोड्या मुदतींत, जशीं पूर्वी गुजराथच्या राजांच्या कारकीर्दींत हीं स्वतंत्र होतीं, तशींच बहुधा होतीं. वास्तव, डोंगर व समुद्र यांच्या मधील जें मैदान, तेवढा मात्र मुलुख गुजराथच्या राजांच्या वास्तविक ताब्यांत होता; किंबहुना त्यांतीलही पूर्वेकडील भाग एका स्वतंत्र राजाकडे होता. तो राजा चंपानेरच्या पहाडी किल्ल्यांत राहत असे. इकडे समुद्रकिनाऱ्यानें ईशान्येस गुजराथचें राज्य लांब पसरलें होतें; त्यांत सुरत शहर व त्यापलीकडील कांहीं देश, यांची व्याप्ति होत असे.

याप्रमाणें थोडीं साधनें असून गुजराथच्या राजांनीं दक्षिणेंतील ब्राह्मणी राजे खेरीज करून, दुसऱ्या लहान राजांप्रमाणें बरीच कीर्ति गाजविली.

मुझफ्फरशाह.

दिल्लीचा पादशाह फिरुझ तघलख्, याचे कारकीर्दींत फर्हतुल्मुल्क हा गुजराथचा सुभेदार झाला. त्यानें हिंदुलोकांची कृपा संपादन करण्याकरितां जे उपाय योजिले, तीहींकरून प्रांतांतील मुसलमानलोकांस फार संताप आला, आणि दिल्लीच्या दरबारासही त्याविषयीं अंदेशा उत्पन्न झाला; तेव्हां दुसऱ्या मसुदानें त्यास त्या कामावरून काढून मुझफ्फर खान यास त्याच्या जागीं नेमलें, फर्हत हा मुख्यत्वेंकरून हिंदूंची एक फौज घेऊन या नव्या सुभेदारास आडवा आला; परंतु त्याचा पराजय होऊन मुझफ्फरानें तें शहर घेतलें. मुझफ्फर हा एका धर्मांतर केलेल्या रजपूताचा मुलगा होता. त्याचा बाप दरबारांतील एका अगदीं नीच हुद्दयापासून अतिशय उंच पदव्या पावला होता. मुझफ्फर हा लहानपणापासूनच मुसलमान होता, व त्यास उमरावाची शिक्षा

या राज्याची स्थापना मुझफ्फरानें केली. तो एका धर्मांतर केलेल्या रजपूताचा मुलगा होता.

इ०स०१३९१
हि०स०७९१-९२

* डोंगरपूर, भांसवाडा, इत्यादि संस्थानें आजतागाईत आहेत.

होती, आणि हिंदुलोकांशीं द्वेष करून आपल्या मूळाचा विसर पडे असें करावें, अशी त्याची इच्छा होती असें दिसतें.

यानें पादशाह असा किताब कधीं घेतला याचा निश्चय नाहीं. वास्तविक पाहतां जेव्हां तो सुभेदार झाला, तेव्हांपासूनच त्याच्या कारकीर्दीस आरंभ झाला, त्यानें ज्या लढाया मारल्या, त्यांत त्याची फत्ते होत गेली. त्यानें ईडर घेऊन तेथील राजास रकमेस आणिलें. त्यानें काठेवाडांत एक मोठी लढाई मारली, आणि नंतर त्या प्रांताच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील दीव हें शहर घेऊन आपल्याकडेस ठेविलें. तो सुलतानपूर परगण्याबद्दल खानदेशच्या राजाशीं युद्ध करण्यास प्रवृत्त झाला, आणि जरी पुढील पादशाहाच्या कारकीर्दीत याबाबद पुनः लढाया होत, तथापि यावेळीं त्याचें ह्मणणें सिद्धीस गेलें. त्यानें एकदां मेवाडामध्यें मंगळगडास वेढा देऊन, तेथील अधिकाऱ्यापासून सक्तीनें खंडणी घेतली. तेथून तो अजमीर येथें यात्रेस गेला, आणि परत जातांना झालोर हें लुटून तेथील देवालयें मोडून टाकिता झाला.

इ०स०१३९३. हि० स० ७९६.

त्याची अति मोठी लढाई माळव्याच्या राजाशीं झाली. तो प्रकारः—तेथील दुसरा राजा हुशंगशाह यानें आपल्या बापास विष घातल्याचा अंदेशा आला होता; आणि मुझफ्फराची मयताशीं फार दोस्ती होती, म्हणून त्याच्या खुनाचा सूड घेण्याच्या निमित्तानें यानें माळव्यावर स्वारी केली. तींत याच्या आशेपेक्षां यास अधिक प्राप्ति झाली. यानें हुशंगास पराजित करून कैद केलें, आणि त्याचें सर्व राज्य हस्तगत करून घेतलें. हा देश आपल्याच्यानें राखवणार नाहीं असें याच्या लवकर लक्षांत आलें; म्हणून त्या देशांतील लोक दुसऱ्यास गादीवर बसविण्याचे तजविजींत आहेत असें पाहून, यानें, शाहाणपण करून, याच्या कैदेंत हुशंग होता त्यापासून जेवढें घेववलें तेवढें घेतलें, आणि त्यास पुनः गादीवर बसविलें. मुझफ्फराच्या कारकीर्दीत महत तघलख दिल्लीहून पळाल्यावर गुजरातेंत आला होताः त्याचा वाईट रीतीनें स्वीकार झाला आणि त्यास माळव्यांत परत आणिलें.

त्यानें माळवा घेऊन पुनः सोडून दिला.

इ०स०१४०७ हि० स० ८१०.

इ०स० १४०८. हि० स० ८११,

अहमदशाह.

हुशंगशाहास मुझफ्फरशाहानें गादीवर बसविलें, परंतु असें केल्यानें मुझफ्फरानें आपणावर कांहीं उपकार केला असें हुशंगास वाटलें नाहीं; कारण मुझफ्फर मेल्यावर त्याच्यामागें त्याचा नातू अहमदशाह यास गादीवर बसण्यास जी फळी आड आली होती तीस हा मिळाला, आणि यानें लढायांस आरंभ केला. त्या या दोन राज्यांमध्यें पुष्कळ वर्षें चालत होत्या. अहमदशाहानें तीन वेळां माळव्यावर स्वारी केली, आणि एके वेळीं त्या देशाच्या उत्तरेस साहरणपुरापर्यंत चाल करून, तेथें एका लढाईंत जय मिळविला. इकडे माळव्याचा राजा अहमदाच्या शत्रूंस मदत करीत असे, मग ते हिंदु असोत किंवा मुसलमान असोत; तसाच अहमदाचा हुकूम न मानणाऱ्या अशा गुजराथेंतील राजांस मिळून तो दोन वेळां राजधानीपर्यंत गेला होता; परंतु त्यापासून कांहीं सांगावयासारखा परिणाम झाला नाहीं.

अहमदशाह, इ० स० १४११, हि० स० ८१४.

माळव्याचा राजा व याचे शेजारी दुसरे हिंदु राजे यांशीं याच्या लढाया.

इ०स० १४२२; हि० स० ८२५.

अहमदशाहानें चालीप्रमाणें ईदर, झालोर, व काठेवाड येथें स्वाऱ्या केल्या; व खानदेशाच्या राजांबरोबर दोन लढाया मारिल्या. एका वेळीं मारवाडच्या उत्तरेस नागोरापर्यंत त्यानें स्वारी केली होती; तेथें त्याचा काका, दिल्ली येथील पादशाह सय्यद खिजर याजवर बंड करून, राहिला होता. पुढें तो पादशाह चालून आल्यावर त्यास पळून यावें लागलें, तेव्हां त्यानें झालोरपर्यंत त्याचा पाठलाग केला होता.

दुसऱ्या मुसलमान राजांशीं याच्या लढाया.

इ०स० १४१६; हि० स० ८१९.

जेव्हां दक्षिणेंतील ब्राह्मणी राजांनीं, कोंकण जिंकण्याचा यत्न करीत असतां, मुंबई व साष्टी हीं बेटें घेतलीं, तेव्हां यास त्या नवीन शत्रूंबरोबर लढाई करावी लागली.

इ०स० १४२९; हि० स० ८३३.

मुंबई व साष्टी हीं ठिकाणें गुजराथच्या राजांच्या हातीं कशीं लागलीं, हें समजत नाहीं; परंतु तीं परत घेण्यास जी गुजराथच्या राजानें स्वारी केली ती जहाजांतून केली, यावरून हीं सुटींच गुजराथच्या ताब्यांत होतीं, दरम्यानच्या देशासुद्धां नव्हतीं, असें दिसतें. त्यानें त्यावेळच्या ब्राह्मणी राजास त्या बेटांतून घालवून दिलें; परंतु तो याचा द्वेष करीत असे, आणि खानदेशचा राजा, जो याशीं लढाया करी, त्यांत तो पुष्कळ वेळां त्यास मिळत असे. इतके बखेडे असतांही, अहमदशाहानें गुजराथेंत चांगला बंदोबस्त केला. फसाद करणाऱ्या

लोकांचीं तोंडें बंद करण्याकरितां त्यानें निरानिराळ्या ठिकाणीं किल्ले बांधले आणि ईदरच्या राजावर शह बसविण्याकरितां अहमदनगर हें शहर बांधिलें: त्याचे मजबूद व मोठे तट अद्यापि आहेत. तसेंच त्यानें अहमदाबाद हें शहर वसवून पुढें आपली राजधानी तेथें नेली: वस्तीच्या मानावरून व इमारतींच्या शोभेवरून हिंदुस्थानांतील अति मोठ्या शहरांत अहमदाबादेची गणना* आहे.

अहमदशाह हा मोठा अभिमानी मुसलमान होता; त्यानें, देवळें मोडून, मशीदी बांधिल्या, आणि आपल्या रयतेमध्यें आपल्या धर्माचा प्रसार होण्यास विशेष सहाय्य केलें, असें म्हणतात.

महम्मदशाह व कुतुबशाह.

या पुढें महम्मदशाह व कुतुबशाह हे जे दोन राजे झाले, त्यांच्या कारकीर्दीत माळवा व ईदर येथें नेहेमीं तंटे चालले होते. त्यांतून कुतुबशाहानें मेवाडचा राणा कुंभ यासीं मोठी लढाई आरंभिली: त्या राण्याची राजधानी चितूर येथें होती. कुंभाच्या पूर्वी मोकल म्हणून मेवाडांत राणा होता; त्याच्या वेळीं अहमदशाहानें मेवाडावर स्वारी केली होती; परंतु सांप्रत नागोर येथें कुतुबशाहाचा कोणी सगा होता; त्यानें मेवाडच्या राण्याबरोबर लढण्यास मदत केल्यावरून लढाई उद्भवली. तो राणा सांप्रत आपल्या मोठ्या सत्तेचा पाया घालीत होता; पुढें त्याचा नातू राणा संग यानें तिचा उपयोग बाबराजवळ लढाई करण्यांत केला. या लढायांमध्यें बहुतकरून हमेषा गुजराथच्या राजाची फत्ते होत असे. त्यानें दोन लढाया जिंकिल्या. चितूरास वेढा दिला, आबू नामें पर्वत, ज्याच्या पवित्रतेविषयीं प्रख्याति आहे तो, घेतला, आणि कुंभाचा एक दोस्त सिरोही येथील राजा, यास जेरदस्त केला.

महम्मदशाह, इ० स० १४४९; हि० स० ८५३. कुतुबशाह, इ० स० १४५१; हि० स०८५५. त्याच्या मेवाडांतील लढाया.

इ०स०१४५७; हि० स० ८६१.

---

* अर्ध्या वर्षांच्या पगाराइतक्या उत्पन्नाची जमीन प्रत्येक शिपायास देण्याचा अहमदानें पाठ घातला; पूर्वी सगला पैसा देत असत. गुजराथेचा इतिहासकार या बंदोबस्तास नावाजतो, परंतु शिपायांची खैर व सुख हीं दोन्ही बिघडण्याजोगा हा ठराव होता. असें दिसतें.

दाऊद खान.

कुतुबशाह मरण पावल्यावर त्याचा चुलता दाऊद खान यास सिंहासनावर बसविलें, परंतु त्याच्या हातून कारभार होईना म्हणून थोड्याच दिवसांत तो पदच्युत झाला, आणि पुढें प्रख्यात दरवेशी होऊन गेला.

दाऊद खान इ० स० १४५९; हि० स० ८६३.

महमूद बेगर.

त्याच्या मागून कुतुबशाहाचा भाऊ महमूद गादीवर बसला; त्याचें आडनांव बेगर असें होतें. जेव्हां महमूद गादीवर बसला, तेव्हां त्याचें वय १४ वर्षांचें होतें. त्यानें ५२ वर्षें राज्य केलें, आणि गुजराथेंत जे अति मोठे राजे होऊन गेले त्यांतील हा एक होता.* त्यानें आपल्या उमराव लोकांचा कजेदलालपणा बंद करून लवकरच आपला कडाका दाखविला. याच्या कारकीर्दीच्या अवेलीस, याच्या कुळाचा जो पूर्वीचा शत्रु दक्षिणेंतील ब्राह्मणी राजा, त्यास माळव्याच्या राजानें त्याच्याच राजधानींत वेढा देऊन अडकावून त्याची शिकस्त करून सोडिली; असें झालें तेव्हां यानें त्याच्या वतीनें तरवार मारिली.

महमद बेगर.

त्याचा कडाक्याचा अम्मल.

त्यानें दक्षिणेंतील ब्राह्मणी राजास सोडविलें. इ० स० १४६२; हि० स० ८६६.

पुढें याच्या राज्यावर कच्छदेशांतून हल्ले आल्यामुळें, यानें रण उतरून तो देश लुटला, आणि सिंधुनदापर्यंत तरवार मारून त्याच्या कांठावर बलूची लोकांच्या मोठ्या फौजेचा पराजय केला.

तो सिंधुनदापर्यंत गेला.

---

* त्यावेळचे युरोपियन पांथस्थ या राजाविषयीं अकटोविकट कल्पना करीत असत, बारतेमा व बारबोसा या दोघांनींही याविषयीं खूब लिहिलें आहे; त्यांतून एकानें याच्या शरीराविषयीं भयंकर वर्णन केलें आहे; आणि त्याचा भक्ष मुख्यत्वेंकरून (सोमलादि) घातक विषांचा असे, असें दोघेही सांगतात. या प्रकारचें खाणें याच्या शरीरांत इतकें भिनून गेलें होतें कीं याच्या शरीरावर माशी बसतांच मरून पडे असें म्हणतात. कोणा मोठ्या लोकांस मारावयाचें असलें तर तो पानसुपारी खाऊन त्यांजवर निःश्वास टाकी, अशी त्याची नेहेमींची रीती असे. बटलर नामें ग्रंथकारानें "खंबायतचा राजा" म्हणून एक काव्य केलें आहे, ती रचना मुळीं यावरून केली आहे; याच्या बायकांची कशी दशा होत असे, त्याविषयीं हे ग्रंथकार वास्तविक गांभीर्यानें (खरें असें मानून, वर्णन करितात.)

त्यानें गिरनार व चंपानेर हीं घेतलीं.

यानें गिरनार, म्हणजे जुनागड, व चंपानेर, हीं दोन स्थलें घेतलीं; हे यानें अति मोठे पराक्रम केले. यांतून पहिलें ठिकाण (म्ह० गिरनार) हें काठेवाडच्या दक्षिणेस आहे; तें स्थान एका पर्वतावर असून, त्याची पवित्रतेविषयीं व मजबुतीविषयीं सारखीच प्रख्याति आहे.

या कृत्यांत पुष्कळ वर्षे लोटलीं.* त्यांत जिवाची आशा सोडून दाखविण्याचें रजपूतांचें शौर्य, व अतिशय धर्माभिमानामुळें मुसलमानांचा जुलूम या दोहोंचींही उदाहरणें प्रत्ययास आलीं. गिरनारच्या राजानें जुलुमामुळें मुसलमानी धर्म घेतला, आणि चंपानेरचा राजा आपला धर्म बळकट धरून बसल्यामुळें मारला गेला.

त्याच्या मुसलमान राजांबरोबर लढाया.

इ०स० १५०७; हि० स० ९१३.

इ०स० १४९९; हि० स० ९०५.

महमूदानें आपल्या देशांतील बंडें मोडिलीं, आणि ईदरच्या राजापासून खंडणी घेतली. खानदेशच्या राजाबरोबरील एका लढाईमध्यें तो अशीरगडापर्यंत कूच करून गेला होता, आणि पूर्वी एके वेळीं त्यानें दक्षिणेंतील अहमदनगरच्या निजामशाही राजाकडून दौलताबादेचा वेढा उठविला होता.

त्याच्या आरमाराचा जोर.

इ०स० १४८२; हि० स० ८८७.

या पादशाहानें समुद्रांतून पुष्कळ स्वाऱ्या केल्या. त्यामुळेंच मुख्यत्वेंकरून पूर्वीच्या मुसलमान राजांपेक्षां याची विशेष प्रसिद्धि आहे. यानें जीगत व बेट हे दोन टापू घेतले; तेथें हल्लींच्या प्रमाणें, तेव्हांही, यांचे लोक राहत असत; शिवाय त्यानें तोफाबरदार तारवें खंबायतेहून पाठविलीं; त्यांनीं समुद्रांत लढाई मारून बलसाडचे चांच्यांचा मोड केला.

त्यावेळीं ब्राह्मणी राजांचा एक बंडवाला सरदार मुंबई बळकावून राहिला होता, त्यावर यानें समुद्रांतून व जमीनीवरून लढणाऱ्या अशा फौजा पाठविल्या. या प्रसंगीं याच्या आरमाराचा वादळानें नाश झाला. पुढें यास दक्षिणच्या राजाच्या कुमकेनें मुंबई परत मिळाली.

इ०स० १४९४; हि० स० ९००.

---

* इ०स० १४६८ पासून इ० स० १४७० पर्यंत, म्हणजे हि० स० ८७३ पासून हि० स० ८७५ पर्यंत, गिरनारावर दर वर्षास हले होत असत; आणि चंपानेर हा किला इ० स० १४८२ म्हणजे हि० स० ८८८ पर्यंत मुसलमानांच्या हातीं आला नव्हता.

पुढें यास समुद्रयुद्ध करून आपला पराक्रम गाजविण्यास मोठी संधि सांपडली. ती अशीः—मिश्रदेशांतील मॅमेलुक सुलूतानानें हिंदुस्थानांतील पोर्टुगीझ लोकांवर हल्ला करण्याकरितां बारा तारवें तांबड्या समुद्रांत तयार केलीं होतीं; त्याच्या मसलतींत महमूद मनःपूर्वक शिरला. तो स्वतः जहाजांतून प्रथम दमण येथें, व नंतर मुंबई येथें गेला, आणि शेवटीं ऐय्याझ सुलूतानी नामें ज्या एका सरदारानें चंपानेर येथें कीर्ति मिळविली होती, त्याच्या हाताखालीं एक आरमार देऊन दीव येथून येऊन पाठविता झाला. त्याचीं गुजराथी तारवें मॅमेलूकांच्या तारवांहून फार लहान होतीं; परंतु त्यांची संख्या पुष्कळ होती; आणि तीं दोन्ही आरमारें एकत्र झाल्यावर मुंबईच्या दक्षिणेस चौलच्या बंदरांत पोर्टुगीझ लोकांचें आरमार होतें त्यावर हल्ला करण्याजोगीं बळकट होतीं. पुढें ज्या लढाया झाल्या त्यांचा तपसील पोर्टुगीज लोकांच्या इतिहासापैकीं आहे; म्हणून तो येथें सांगत नाहीं. त्यांची जी प्रथम चौलास लढाई झाली, तींत मुसलमानांचा जय झालाः त्यावेळीं ऐय्याझानें दयेनें व गृहस्थाईनें वर्तणूक केली त्याविषयीं पोर्टुगीज ग्रंथकारांनीं स्तुति करून लिहिलें आहे; येवढी हकीगत येथें सांगितली असतां पुरे. पुढें दीव येथें एक मोठी लढाई झाली; तींत त्या जमा झालेल्या आरमारांचा पराजय होऊन, त्यांतील मॅमेलूकांच्या तारवांचें निर्मूळ झालें.*

मिश्रदेशांतील मॅमेलूकांस पोर्टुगीझ लोकांवरोबर समुद्रयुद्ध करण्यास तो सहाय झाला.

इ०स० १५०८; हि० स० ९१३.

मॅमेलूक लोक हे पुढेंही हिंदीमहासागरांत आरमारें पाठवीत असतः ती वहिवाट तुर्कलोकांनींही मिश्रदेश घेतल्यावर चालविली होती. असें करण्याचें कारण तांबडा समुद्र व इराणी आखात, यांतून जहाजें जाण्यायेण्याची सुरवात करावी असा त्यांचा उद्देश होता. या कारणास्तव, पोर्टुगीज लोकांबरोबरील लढायांमध्यें ते हिंदुस्थानाच्या राजांस मदत करीत असत; परंतु या देशांत स्वतःकरितां मुलुख मिळवावा असा त्यांचा कधींही उद्देश नव्हता.

* या पराजयाची हकीगत मुसलमान ग्रंथकार छपवितात, आणि पोर्टुगीझांबरोबर ज्या त्यांच्या लढाया झाल्या त्यांचें विशेष वर्णन करीत नाहींत; जेथें मुसलमानांचा जय झाला तेथेंही वर्णन करीत नाहींत. वरील लढाईनंतर तीन चार वर्षांनीं अलबूकर्क व ऐय्याझ यांची भेट झाली; मग त्या पोर्टुगीझ सरसुभेदारानें ऐय्याझाचें वर्णन केलें आहे, तें असेः—"याहून पक्का दरबारी डमराव आपण कधींही पाहिला नाहीं, समजदार मनुष्यास खूष करून ठकविण्याविषयीं जें यांचें सामर्थ्य आहे, तसें दुसऱ्यांचें नाहीं.

दुसरा मुझफ्फरशाह.

मुझफ्फरशाहाच्या कारकीर्दीच्यां आरंभीं एक मोठी वकालत इराणचा राजा शाह इस्मायल् याजकडून आली होती. त्याचप्रमाणें हिंदुस्थानांतील इतर राजांसही त्यानें मान दिला असें दिसतें. याचें कारण असें होतें कीं त्यावेळीं शिया मत सुरू करण्यास इस्मायल् उत्सुक होता, त्यावर या सर्वांची कृपादृष्टि व्हावी म्हणून बहुधा तसा त्यानें त्यांचा सन्मान केला असावा असें दिसतें.

दुसरा मुझफ्फर शाह, इ० स० १५११; हि० स० ९१७.

यांचीं पुढील सहा वर्षें ईदरच्या राजावरोबर अपकीर्तिकारक लढायांमध्यें निघून गेलीं. त्यानंतर एक विशेष अब्रूचें काम याच्या दृष्टीस पडलें तें हें:—माळव्याचा राजा महमूद यानें आपलें काम मेदिनीराय नामें एका हिंदु सरदारावर सोंपलें होतें; त्यानें त्याची बहुतेक सत्ता हरण केल्यामुळें तो गुजराथेंत पळाला, आणि मुझफ्फर याची मदत मागता झाला. तेव्हां मुझफ्फर स्वतः माळव्यांत जाऊन राजधानी घेऊन हिंदूंच्या पक्षास मदत करण्याकरितां राणा संग येत होता त्यास हटवून लाविता झाला, आणि महमूदाची पुनः त्याच्या अधिकारावर स्थापना करून, त्याबद्दल त्यापासून कांहीं न घेतां परत गुजराथेस आला. परंतु त्यास माळवा सोडून फार दिवस झाले नाहींत, इतक्यांत संगानें पुनः येऊन महमूदास पराजित करून कैद केलें, परंतु उदारपणानें त्यास सोडून देऊन त्याशीं मोठ्या नीतीनें तह केला. त्यावेळीं ईदरच्या राजास मदत देऊन व अहमदाबादेपर्यंत गुजराथ लुटून संगास दुसऱ्या मुझफ्फराचा सूड उगवितां आला.

त्याचें माळव्याच्या राजाविषयीं औदार्य.

इ० स० १५१९; हि० स० ९२४.

मेवाडचा राणा संग याजबरोबर लढाई.

दुसऱ्या वर्षी दुसऱ्या मुझफ्फरानें त्याचा सूड घेण्याकरितां ऐऱ्याझ सुलतानी याजबरोबर फौज देऊन संगावर पाठविलें. ऐऱ्याझानें मंदेसूर येथें त्या राण्यास घेरलें, आणि त्याबरोबर ठराव केला, इतक्यांत माळव्याचा राजा आपल्या फौजेनिशीं त्याच्या कुमकेस आला; यावरून ही संधि साधण्याविषयीं ऐऱ्याझास त्याच्या राजानें फार उत्सुकतेनें आग्रह केला; परंतु ऐऱ्याझ हा आपला करार दृढ धरून होता, तो आपल्या राजाच्या तकरारी न ऐकतां आपली फौज घेऊन परत जाता झाला.

याप्रमाणें १४ वर्षें राज्य करून दुसरा मुझफ्फरशाह (इ० स० १५२६ म्हणजे हि० स० ९३२ त) मरण पावला.

बहादुरशाह.

मुझफफरशाहाच्या मागून त्याचे दोन मुलगे (सिकंदर व दुसरा महमूद हे) एकामागून एक गादीवर बसले, ते (पुढें सांगितल्याप्रमाणें) लवकरच नाहींसे झाल्यामुळें बहादुरास गादी मिळाली. हा शाहजादा मुझफफराचा तिसरा मुलगा होता, तथापि बापामागें हा वारीस होईल असा संभव असून लोकांची त्यावर तशी दृष्टि असेः पुढें कांहीं नाखुषीचें कारण उत्पन्न झाल्यामुळें तो दरबार सोडून दिल्लीस गेला होता, तेथें बाबराच्या स्वारीपर्यंत, तो सुलतान इब्राहीम लोदी याजजवळ होता. तो गैरहजर असल्यामुळें कांहीं वेळपर्यंत तो राज्यपदापासून दूर राहिला; परंतु त्याचा एक भाऊ मोरेकऱ्यांनीं मारिल्यावर व दुसरा पदच्युत झाल्यावर याची जागा यास मिळाली. तरीही याच्या तिसऱ्या भावास सांग व दुसरे कांहीं हिंदु सरदार यांची मदत होती, त्याजबरोबर यास तोंड द्यावयाचें होतें. पुढें एका लढाईत हा शेवटचा आगंतुक मारला गेल्यावर बहादुर हाच काय तो गादीचा वारीस राहिला. बहादुरशाह.

त्यानें ईदर येथील व जवळील पहाडांतील दुसरे रजपूत रजवाडे यांस ताब्यांत आणिलें, हा प्रथमचा पराक्रम केला. पुढें लवकरच त्याचा भाचा खानदेशचा राजा, व चन्हाडचा राजा या दोघांनीं अहमदनगरच्या बुऱ्हाण निजामशाहावर कट केला होता, त्यांत आमच्या मदतीस यावें म्हणून त्याच्या भाच्यानें त्याची प्रार्थना केली. दक्षिणेंतील लढायांत त्यानें हात घातला.

वरील लढाई चालविण्याचें सर्व काम त्यांनीं बहादुरशाहावर सोपिलें, आणि बाकीच्या राजांनीं त्याचें कायम वर्चस्व यथाविधि कबूल केलें. त्याचें युद्ध असें पार पडत चाललें कीं जरी बेदरचा राजा अमीरशाह हा निजामशाहास मिळाला होता, तरीही खानदेश व चन्हाड यांचा ज्या प्रकरणीं निजामशाहावरोबर तंटा होता त्या गोष्टी निजामशाहास कबूल कराव्या लागल्या, आणि पूर्वीच्या इतिहासांत सांगितल्याप्रमाणें बहादुरशाहाचा गर्व संतुष्ट करण्याकरितां निजामशाहास स्वतः त्याची विनवणी करणें आलें. खानदेश, चन्हाड व अहमदनगर येथील राजांनीं त्याचें वर्चस्व कबूल केलें.

बहादुरशाहाच्या पुढील पराक्रमानें याहूनही विशेष कीर्तिकर परिणाम झाला. तो असाः— माळव्याचा राजा महमूद यास दुसऱ्या मुझफफरानें पुनः गादीवर स्थापिलें, तरी आपणावर ज्यानें उपकार केला त्याच्या मुलावर फितूर करण्यास तो मागसावला नाहीं, आणि त्याचप्रमाणें कृतघ्नतेनें राणा सांग मेला ही संधि पाहून, माळवादेश जिंकून गुजराथेस मिळविला.

त्याच्या मागून गादीवर बसणारा राणा रतनसिंग, याजवर त्यानें हल्ला केला. ह्या राण्याची बहादुरशाहाबरोबर पूर्वीचीच चांगली दोस्ती होती, म्हणून ते आपल्या उभयतांच्या दुःखांचा सूड घेण्यास सांप्रत एकत्र झाले. नंतर त्यांनीं महमूदास त्याच्याच राजधानींत कैद करून गुजराथेंत पाठविलें; तेथें तो पुढें मारला गेला; व त्याचें राज्य बहादुरशाहानें घेऊन आपल्या वंशपरंपरेच्या राज्यांत भिडविलें.

माळव्यांतील बखेडे.

येवढें मोठें वैभव पुष्कळ दिवस भोगण्यास बहादुरशाहास अल्पसंतोषीपणा नव्हता. वर सांगितल्याप्रमाणें त्यानें जी माळव्यामध्यें घालमेल केली, तींत सिलहदी म्हणून एक मुख्य सहाकारी होता; तो जातीनें रजपूत असून महमूदाच्या कारकीर्दींत माळव्याच्या पूर्वेकडील रायसीन, भिल्सा, व दुसरीं ठिकाणें यांचा कारभार पावला होता, शिवाय त्यानें मागाहून उज्जनी ही त्या प्रदेशास मिळविली होती. येवढा बलाढ्य सरदार शिलक आहे तोंपर्यंत आपली पुरी फत्ते झाली नाहीं, असा बहादुराच्या मनांत विचार आला असें दिसतें; त्यांतही दुसरें असें कारण झालें होतें कीं सिलहदी यास मेवाडच्या राण्याचा कांहीं आश्रय होता; म्हणून एके दिवशीं बहादुरशाहाच्या छावणींत तो भेटावयास आला असतां यानें त्यास कैद केलें, आणि, या विश्वासघाताच्या कृत्यामुळें लोक दचकले ही संधि पाहून उजनीशहर हाताखालीं घातलें. सिलहदीचा मुलगा भूपतराय हा चितूर बेथें पळाला; आणि रायसीन नामें त्या सरदाराच्या एका मजबूद पहाडी किल्लयावर त्याचा भाऊ टिकाव धरून राहिला. याप्रमाणें जी हरकत उत्पन्न झाली, तिचें निवारण करण्यास बहादुरास बरेच दिवस लागले; परंतु चितूरचा राणा रतनसिंग हा इतक्यांत मरण पावला, व त्याच्या मागून त्याचा मुलगा विक्रमाजित त्याच्या गादीवर बसला, तेणेंकरून त्या राज्याचा बहुतेक पुष्कळ जोर नाहींसा झाला; नाहीं तर वरील हरकतींचा बंदोबस्त याच्यानें अगदींच झाला नसता.

जेव्हां बहादुर या स्वारीस गेला होता, तेव्हां पोर्टुगीझ लोकांच्या एका मोठ्या आरमारानें दीवेवर जबरदस्त हल्ला केला, परंतु तेथील रखवालदारांनीं तो शौर्यंकरून हटविला (फेब्रुआरि, इ० स० १५३१.)

बहादुरशाहानें आपल्या शत्रूंविषयीं, जरूर होता तितका, बंदोबस्त करून आपलें लक्ष पुनः चितूराकडे वळविलें. त्यावेळीं मेवाडच्या राजाची सत्ता इतकी कमी झाली होती, कीं लढाईच्या आरंभींच यानें त्या राजधानीस वेढा दिला, आणि तीन महिन्यांमध्यें मोठी खंडणी देऊन तह करणें त्या राजास जरूर पाडिलें.* या सुमारास बहादुरशाहानें हुमायूनावरोबर लढाईची कळ पेटविली. तिचा परिणाम कसा झाला, तो पूर्वीच वर्णन करण्यांत आला आहे.† पुढें जेव्हां बहादुर पळून दीव येथें राहिला होता, तेव्हां त्यानें पोर्टगीज लोकांबरोबर बोलणें लाविलें होतें. त्यावेळीं ज्या त्यानें त्यांस देणग्या दिल्या, त्यांत दीव येथें एक वखार बांधण्यास परवानगी दिली आणि त्याबद्दल यास याचें राज्य मिळविण्याविषयीं मदत करण्याकरितां त्यांनीं ५०० युरोपियनांची टोळी दिली. मोगललोक परत निघून गेल्यावर गुजराथ जशी स्थीरस्थावर झाली, तसें बहादुरशाहाचें लक्ष पुनः दीवकडे लागलें. कारण पोर्टुगीज लोक हे आपल्या तेथील नव्या वखारीस तटबंदी करीत होते; तेव्हां ते त्या वखारीचा किल्ला करीत आहेत असें त्यास वाटलें. तो तेथें गेला, आणि पाहतो तों नुनो डिकुना म्हणून, हिंदुस्थानांतील पोर्टुगीज लोकांच्या राज्याचा सरसुभेदार, तेथील नव्या मिळविलेल्या जाग्याचा बंदोबस्त करण्याकरितां आरमार घेऊन आला होता. त्यावेळीं तकरारी होऊन परस्परांचीं बोलणीं झालीं; तीं बाहेरून दिसण्यांत मैत्रीच्या नात्यांचीं होतीं, परंतु मुसलमानी व पोर्टुगीज या दोन्ही भाषांतील इतिहासकार जें लिहितात त्यावरून, उभयपक्षीं विश्वासघात करण्याचा बेत होता, व प्रत्येक आपली मसलत पार पाडण्यास संधि पाहत होता असें दिसतें. नुनो डिकुना, यास जेव्हां बहादुरानें भेटावयास बोलाविलें, तेव्हां त्यानें आजारीपणाचें सोंग घेतलें, म्हणून त्याचा अंदेशा मोडण्याकरितां बहादुर थोड्या लोकांनिशीं त्याच्या गलबतावर गेला. जहाजावर असतां त्या प्रतिनिधीचीं व त्याच्या जवळच्या

मेवाडाबरोबर लढाई. इ० स० १५१२; हि०स० ९३८.

इ०स०१५३३; हि० स० ९४०. हुमायूनाबरोबर लढाई.

बहादुरशाहास गुजराथेतून हांकून लाविलें. बहादुरानें आपलें राज्य परत घेतलें

दीव येथें पोर्टुगीज लोकांशीं त्याचे तंटे.

पोर्टुगीज प्रतिनिधीची मुलाकत.

* पूर्वी गुजराथच्या एका राजापासून मिळविलेला रत्नांचा हार त्याजवळ होता, तो त्यानें बहादुरास दिला. तो पुढें बहादुराच्या कुटुंबासरोबर मदीनेस जाऊन शेवटीं कुस्तन्तुनियाच्या पादशाहाच्या जामदारखान्यांत गेला.

† भाग ४ प्र० २ पाहा.

लोकांचीं कांहीं खलबतें व खुणा झाल्या, तेणेंकरून बहादुर भयाभीत झाला, आणि स्वरेनें निरोप घेऊन तडीस जाण्याकरितां आपल्या मचव्यांत बसला. त्यावेळीं तेथें एक कज्जा झाला, तो सहज झाला असें पोर्टुगीज लोक सांगतात, व मुद्दाम केला असें मुसलमान लोक वर्णन करितात; त्याचा परिणाम असा झाला, कीं प्रत्येकाच्या तर्फेचे पुष्कळ लोक प्राणास मुकले, आणि बहादुरशाहानें समुद्रांत उडी टाकिली; त्यास वल्याचा सपाटा बसून तो बेशुद्ध झाला, आणि नंतर एका भाल्याच्या तडाक्यानें मारला गेला.

बहादुरशाह मरण पावला.

काफर (परधर्मी) लोकांवर विश्वास ठेवूं नये, असा त्या दोन्ही पक्षांच्या लोकांचा सारखाच अभिप्राय होता, म्हणून एकाच्याही कृत्यांवर रहिम नजर करावी अशी त्यांची योग्यता नाहीं; परंतु जेव्हां बहादुर हा पोर्टुगीज लोकांच्या जहाजावर परिवाराशिवाय आला, तेव्हां त्याच्या मनांत त्याचवेळीं कांहीं विश्वासघात करण्याचा उद्देश असेल असें दिसत नाहीं; आणि पोर्टुगीज लोकांचा उद्देश तरी त्यास पकडण्याची त्यांची तयारी असती तर ते यास तें तारूं सोडून जाऊं देते हें असंभाव्य आहे. यास्तव जो तंटा झाला, तो परस्परांच्या भीतीमुळें न समजून झाला असें संभवतें. त्यांत पूर्वीपासून विश्वासघात करण्याचा कोणा एका पक्षाचा हेतु होता असा जर कोणाकडे अपराध आणणें असला, तर त्याविषयीं पोर्टुगीज लोकांवर अतिशय वहमा येतो.

इ०स० १५३७; हि० स० ९४३.

मीरांमहम्मदशाह.

बहादुरशाहाच्या मागें त्याचा पुतण्या महमुद हा त्याचा स्वाभाविक वारीस होता. तो त्याच्या पूर्वीचा प्रतिस्पर्धी लतीफखान याचा मुलगा असून सांप्रत त्याचा माऊसमाऊ खानदेशचा राजा, मिरांशाह, याच्या कैदेंत होता. म्हणून त्या मिरांशाहानें त्या राज्यावर आपला हक्क लागू करण्याची संधि साधली. पुढें तो मीरांशाह सहा आठवड्यांच्या आंतच आपसुखानें मरण पावला, आणि त्याच्यामागून त्याचा जो भाऊ खानदेशच्या गादीवर बसला त्यासही जरी तशी अनुकूलता होती तरी तिजपासून त्यास तसा फायदा झाला नाहीं; म्हणून शेवटीं त्यानें महमूदास बंदींतून मुक्त करून आपला हक्क संपादूं दिला.

मीरांमहम्मदशाह.

तिसरा महमूद.

नंतर त्यानें तिसरा महमूद हा किताब घेतला, आणि सोळा वर्षें राज्य केलें; त्यांत त्याच्या सरदारांच्या मसलती व कजे चालले होते; यांशिवाय दुसरी प्रख्यात गोष्ट त्याच्या कारकीर्दीत झाली नाहीं. पुढें तो बऱ्याच विलक्षण रीतीनें मरण पावला. तें असें:—त्यानें आपल्या वाड्यांतील मुलखास एके वेळीं गळ्यापर्यंत मितींत गाडून टाकून उपाशीं मरूं देण्याविषयीं हुकूम केला होता, आणि तो त्या शेवटच्या प्रसंगांत असतां महमूद तिकडून जात होता, त्यास त्यानें मस्तक खालवून सलाम करण्याचा यत्न केला; तेव्हां त्यास अगदीं मरावयास टेंकलेला असा त्यानें सोडून दिला. पुढें त्या मुलखानें मारेकरी घालून त्या बादशाहास मारविलें, आणि तो खून केल्यानंतर त्यानें मुख्य उमरावांस बोलावून, प्रत्येक आला तसतसें त्यास गुप्त रीतीनें मारून टाकिलें. नंतर त्या मुलखानें मुकुट धारण केला, परंतु तो प्रसिद्ध रीतीनें बाहेर पडतांक्षणींच त्यास बाकी राहिलेल्या सरदारांनीं मारून टाकिलें; ही गोष्ट सहजच ओघानें घडून आली.

तिसरा महमूद, इ० स० १५३८; हि० स० ९४४.

इ. स. १५५३–५४; हि.स. ९६१.

महमूदानें सुरतेचा किल्ला बांधला, तो अद्यापि आहे; तसाच त्यानें शिकारीच्या रानासभोंवार सात कोश घेराचा तट बांधला. (त्या देशांत हरीण व सर्व प्रकारची शिकार पुष्कळ आहे, असें असून हें असाधारण काम यानें केलें होतें.)

दुसरा अहमद.

महमूदामागें एका फळीनें एका मुलास दुसरा अहमद असें नांव देऊन गादीवर बसविलें. तो याचा मुलगा असें म्हणत. तो स्वतःच्या मर्जीनें वागण्याजोगा मोठा होईपर्यंत जिवंत राहिला असावा असें वाटतें, कारण आठ वर्षें राज्य केल्यानंतर कोणी मारेकरी घालून त्यास मारविलें.

दुसरा अहमद.

इ० स० १५६१; हि० स० ९६९.

तिसरा मुझफ्फर.

त्यानंतर कांहीं बंडवाल्या लोकांनीं मसलत करून तिसरा मुझफ्फरशाह या नांवानें एक तसेंच सोंग उभें केलें, आणि मुख्य मसलतदारांनीं सर्व राज्य वांटून घेतलें. नंतर त्यामध्यें कजे पेटले, आणि सर्व मुलुखांत एकसारखी लढाई, गोंधळ, व धुमाळी माजली. शेवटीं अकबरानें गुजराथ घेऊन सर्व बंदोबस्त केला; ती हकीगत त्याचा वृत्तांत पाहिल्यावर समजेल.

तिसरा मुझफ्फर

अकबरानें गुजराथ घेतली. इ० स० १५७२; हि० स० ९८०.

माळव्याचें राज्य.

(घोरदेशांतील एका वंशातल्या दिलावर नामें एका पुरुषानें स्थापिलें.)

माळव्याचे राजे.

	इ०स०	हि०स०		इ०स०	हि०स०
दिलावर घोरी (मूळपुरुष) ...	१४०१	८०४	ग्यासुद्दीन खिल्जी.	१४८२	८८७
हुशंग घोरी... ...	१४०५	८०८	नासरुद्दीन खिल्जी	१५००	९०६
महम्मद घोरी ...	१४३२	८३५	दुसरा महमूद खिल्जी ...	१५१२	९१६
महमूद खिल्जी ...	१४३५	८३९			

सुल्तान फिरुझ तघलख् याच्या कारकीर्दीत माळवा देश स्वतंत्र झाला, असें पूर्वीच वर्णन झालें आहे. येथील पहिला राजा दिलावर घोरी होता; त्याचे पूर्वज घोर देशांतील राहणारे होते, व त्या देशांतील पादशाहांच्या वंशाशीं त्याच्या आईकडून त्याचा संबंध होता, असें तो म्हणत असे.

त्यामागून जो राजा झाला त्यानें मांदू ही राजधानी स्थापिली. तें शहर १८½ कोस वेढ्याच्या अशा मातबर उंच प्रदेशांत असून त्यासभोंवते तुटलेले कडे आहेत; त्यावरून व त्यांतील इमारतींच्या शोभेवरून त्या शहराची प्रख्याति आहे.

गुजराथेंतील पादशाहांशीं त्याच्या हमेशा लढाया होत असत; त्यांविषयीं पूर्वी गुजराथच्या राज्याच्या इतिहासांत हकीगत सांगितलेलीच आहे. त्यापुढील राजे बहुधा गुजराथेंतील राजांशीं दोस्तीनें असत, परंतु यमुनेवरील जवानपूरच्या राजांशीं व तापीवरील खानदेशच्या राजांशीं त्याच्या सरहद्दीवर लढाया होत असत. त्यांशिवाय चन्हाडच्या ब्राह्मणी राजांशींही त्याच्या लढाया चालल्या होत्या, आणि एका वेळीं इ० स० १४६१ त त्यांनी त्याची राजधानी, बेदर, तिलाही वेढा दिला होता. पहिल्या महमूदानें दिल्ली शहरास वेढा दिला होता; त्याचा बहिलोल खान लोदी यानें पराजय केला, असें पूर्वीच वर्णन झालें आहे. त्याच राजानें चितूर म्हणजे मेवाड येथील राजा कुंभसिंग,

उत्तर हिंदुस्थानांत व दक्षिणेंत लढाया. इ० स० १४०७; हि० स० ८१० पासून इ० स० १४३९; हि० स० ८३९ पर्यंत.

इ०स०१४४०; हि० स० ८४४.

याजबरोबर लढाया आरंभिल्या. या लढाया १५ वर्षांहून अधिक मुदतपर्यंत चालल्या होत्या; त्यांत दुसरे हिंदुराजेही मिसळले होते, आणि त्यांत पुष्कळ युद्धें व वेढेही झाले; तथापि त्यांपासून मुसलमानांच्या माळव्यांतील मुलुखाचा सांगावयासारखा फेरफार झाला नाहीं. इ०स०१४४३ हि०स०८४६,पासूनइ०स०१४५८ हि० स० ८६३, पर्यंत.

पूर्वीच्या सर्व राजांच्या कारकीर्दीत ज्या बिना घडून आल्या, त्यांहून दुसऱ्या महमुदाच्या कारकीर्दीत पुष्कळ झाल्या; यास्तव या राजाविषयीं तपसीलवार हकीगत वर्णिली पाहिजे. दुसरा महमूद.

हा राजा गादीवर आल्यानंतर लागलीच त्याची, त्याचा भाऊ साहेब खान याजबरोबर, लढाई चालली; तींत मेदिनीराय नामें एक रजपूत सरदार, हा आपल्या जातीच्या पुष्कळ लोकांनिशीं आरंभापासून यास येऊन मिळाला होता, त्याच्या मदतीनें मुख्यत्वेंकरून याचा जय झाला. त्यांचें भांडण पुष्कळ दिवस सक्त चाललें होतें; तें कांहीं वेळपर्यंत तहकूब राहून दिल्लीच्या पादशाहाकडून त्याच्या आगंतुक भावास मदत मिळाल्यामुळें पुनः सुरू झालें होतें; परंतु मेदिनीरायानें, शौर्य व बुद्धि यांच्या योगानें पुनः आपलेसेंच केलें. इ०स० १५१२; हि० स० ९१६. मेदिनीराय नामक हिंदु राजाचें वर्चस्व.

याप्रमाणें पुष्कळ दिवस मेदिनीरायानें चाकरी बजाविल्यामुळें त्या रजपूत सरदाराची त्याच्या धन्यावर पुरी छाप बसली, आणि सर्व राज्याचा कारभार त्याच्या हातांत आला.

याप्रमाणें एका हिंदूचें वर्चस्व झालेलें पाहून, सर्व मुसलमानलोकांस कंटाळा आला, आणि प्रांतांतील निरनिराळ्या सुभेदारांनीं बंडें केलीं तीं सर्व मेदिनीरायानें एकामागून एक चुरडून टाकिलीं.

या तंट्यांचे परिणाम वर सांगितल्याप्रमाणें झाल्यामुळें मेदिनीराय सर्वशक्तिमान् झाला, आणि पादशाहाच्या हुजुरांतील सर्व मुसलमान काढून दरबार व लष्कर सर्व रजपूतांनीं भरून टाकिता झाला. शेवटीं महमूद भयाभीत झाला, आणि आपली सत्ता पुनः मिळविण्यासाठीं स्यानें प्रयत्न केला. तो फुकट गेल्यावर, आपण आपल्याच राजधानींत बंदीवान् होऊन गेलों आहों असें त्यास वाटलें, आणि तो संधि पाहून गुजरायेंत निसटून गेला. त्या देशचा इ०स० १५१७; हि० स० ९२३. महमूद गुजरायेंत पळून गेला.

राजा मुझफ्फरशाह हा त्याच्या मदतीस आला. त्यावेळीं त्याची लढाई एक वर्षाहून अधिक चालली होती तींत रजपूतलोक मांदू शहराचा बचाव करण्याकरितां निकरानें लढले; तथापि तें शहर मुसलमानांनीं घेतलें, आणि गुजराथचा राजा, हा, महमुदास पुनः गादीवर वसवून आपल्या राज्यांत परत निघून गेला. त्यावेळीं मेदिनीराय हा चंदेरीस परत गेला; तो बहुधा तेथील वंशपरंपरेचा सरदार होता असें दिसतें. नंतर महमूद त्याजवर चालून गेला, परंतु पाहतो तों राजा संग, आपल्या सर्व लष्करासुद्धां, चंदेरी किल्ल्याचें रक्षण करण्याकरितां त्याच्या मदतीस आला आहे. नंतर लढाई झाली, तींत महमूद पराजित झाला आणि जरी दुसरे गुण महमुदांत कमी होते तरी शौर्याविषयीं तो विख्यात होता म्हणून, त्यानें लढाई चालविण्यास प्रयत्न केला. शेवटीं त्याच्या सर्वांगावर वार झाले, त्याच्या खालचा घोडा मेला आणि तो कैदेंत सांपडला, त्यावेळीं त्या रजपूत राजानें त्याशीं थोरपणानें वागणूक केली, आणि थोड्या वेळेनंतर उदारबुद्धीनें त्यास सोडून दिलें.

इ०स० १५१९; हि० स० ९२४.

त्यास बहादुरशाहानें पुनः गादीवर स्थापिलें.

मेवाडचा राणा संग यानें त्याचा पराजय करून त्यास कैद केलें, परंतु पुढें सोडून दिलें.

महमूदाची बुद्धि नीच होती, यामुळें त्याच्यानें त्याच्या शत्रूसारखी उदार बुद्धि करवली नाहीं; आणि पुढें राणा संग मरण पावल्यावर त्याचा मुलगा रतनसिंग राज्य करीत असतां, नवीन राज्याच्या आरंभीं ज्या अडचणी येत असतात ती संधि साधावी असा त्यानें विचार केला, आणि रतनसिंगावर हल्ला केला. त्यावेळीं गुजराथच्या तक्तावर मुझफ्फरशाहाच्या मागून बहादुरशाह बसला होता, त्याशींही माळव्याच्या राजानें कृतघ्नता केली होती त्याजवळ रतनसिंगानें मदत मागितली. येवढ्या बलाढ्य कटाच्या समोर उभें राहण्याची महमुदास शक्ति नव्हती. नंतर बहादुरशाहानें त्याच्या देखत त्याची राजधानी घेतली, आणि पुढें तोही कैद केला जाऊन, माळव्याचें राज्य गुजराथेच्या राज्यांत कायम मिळविलें गेलें.

महमुदाची कृतघ्नता.

इ०स० १५२५; हि० स० ९३२.

त्याचा पराजय होऊन त्याचें राज्य गुजराथेस जोडलें गेलें.

इ०स० १५३१; हि० स० ९३७.

खानदेशचें राज्य.

(आरबापासून उत्पन्न झालेल्या मलिक राजा
नामें एका पुरुषानें स्थापिलें.)

फरूखी वंशाचे खानदेशचे राजे.

	इ०स	हि०स०		इ०स०	हि०स०
मलिकराजा... ...			दुसरा आदिलखान.	१५१०	९१६
नसीरखान (पहिला राजा)... ...	१३९९	८०१	मीरांमहम्मदशाह ...	१५२०	९२६
मिरांआदिलखान ...	१४३७	८४१	दुसरा मीरांमुबारिक.	१५३५	९४२
मिरांमुबारिक	१४४१	८४४	मीरांमहम्मदखान ...	१५६६	९७४
पहिला आदिलखान.	१४५७	८६१	राजा अलीखान ...	१५७६	९८४
दाऊदखान... ...	१५०३	९०९	बहादुरशाह... ...	१५९६	१००५

तापीनदीच्या कांठच्या देशांतील वरच्या भागाची वऱ्हाडप्रांतांत व्याप्ति होते, व जो खालचा देश तेंच खानदेशचें राज्य होतें. त्याच्या दक्षिणेस डोंगर आहेत; त्यांचा, दक्षिणेंतील घाटावरचा जो उंच प्रदेश त्यास, टेंका आहे; त्याच्या उत्तरेस सातपुडा डोंगर आहे. या राज्यामध्यें व गुजराथेमध्यें फक्त रानें मात्र आहेत. हा देश श्रीमान् होता. यांतून असंख्य नद्या वाहत होत्या. या राज्याच्या लढाया व तह यांविषयींच्या इतिहासापासून जवळच्या देशांच्या इतिहासांत जी भर पडली आहे तेवढाच काय तो या देशाचा थोडासा इतिहास आहे.

या देशाच्या ज्या पहिल्या राजानें दिल्लीचें तंत्र सोडिलें, तो खलीफा उमर यांच्या वंशांतील मी आहें, असें म्हणत असे. त्याचें गुजराथच्या पादशाहाच्या मुलीशीं लग्न झालें होतें. आणि त्या राजापासून याच्या मुलास राजा असा किताब मिळाला होता. पुढें हा व याचे वंशज हे आपणास गुजराथच्या पादशाहांचे मांडलिक असें म्हणवीत असत.

या देशांतील एका राजानें एका हिंदु सरदारापासून अशीरगड हा किल्ला विश्वासघातानें घेतला, आणि त्या किल्लयाजवळ बऱ्हाणपूर शहर वसविलें: त्या गोष्टीशिवाय या राज्याच्या आंतील इतिहासामध्यें सांगावयासारखें दुसरें कांहीं नाहीं. या राजांनीं बऱ्हाणपूर येथें आपली राजधानी केली. हें शहर अद्यापिही मोठें आहे आणि त्याच्या आजूबाजूस मोठ्या लोकोपयोगी इमारती नाश

होऊन पडल्या आहेत त्यांवरून हें शहर पूर्वी याहूनही मोठें होतें असें दिसतें.

खानदेशाची भरभराट.

जेव्हां खानदेश स्वदेशांतील राजांच्या ताब्यांत होता तेव्हां त्या सर्व देशाची अतिशय चलती होती, असें दिसतें; त्या देशांतील नद्या शेतकीस उपयोगी पडाव्या म्हणून त्यांस जीं पुष्कळ चिरेबंदी धरणें बांधिलीं आहेत, तीं हिंदुस्थानांत लोकोपयोगार्थ उद्योग करून जे दुसरे कारखाने बांधले आहेत, त्यांतून कोणत्याशींही त्याची तुलना केली असतां त्यांची बरोबरी करतील. हीं धरणें हिंदुलोकांनीं बांधलीं किंवा खानदेशाच्या राजांनीं बांधिलीं तें कसेंही असो; परंतु जरी सांप्रत त्यांची बेमरामत होऊन नाश झाला आहे, आणि कितीएक जंगलामध्यें गर्क होऊन गेलीं आहेत तरी या राजांच्या कारकीर्दींत त्यांचा उपयोग होत होता हें खचित आहे.

खानदेश अकबरानें घेतला. इ० स० १५९९; हि०स० १००८.

पुढें इ० स० १५९९ त अकबरानें खानदेश घेऊन पुनः दिल्लीच्या राज्यांत मिळविला.

बंगालचें राज्य.

	इ०स०	हि०स०
फकरुद्दीन* ...	१३३८	७३९
अल्लाउद्दीन ...	१३४०	७४१
हाजीइलियास (ऊर्फ शम्सुद्दीन)	१३४२	७४३
सिकंदर	१३५७	७५९
ग्यासुद्दीन	१३६७	७६९
सुलतानुस्सलातीन. ...	१३७४	७७५
दुसरा शमसुद्दीन ...	१३८३	७८५
राजा कंस	१३८६	७८८
जितमल्ल (ऊर्फ जलालुद्दीन) ...	१३९२	७९५
अहमद	१४०९	८१२
नासरुद्दीन... ...	१४२६	८३०
नासिर	१४२६	८३०
बार्बक	१४२८	८३२
यूसफ	१४४५	८४९
फत्ते	१४६१	८६६
शाहजादा	१४८१	८८६
फिरुझ	१४८१	८८६
महमूद	१४९३	८९९
मुझफ्फर	१४९४	९००
दुसरा अल्लाउद्दीन	१४९७	९०४
नसरत	१५२१	९२७
दुसरा महमूद ...	१५३४	९४०
शीरशाह	१५३७	९४५
सलीम	१५४५	९५२

* या वंशांतील अवेलीच्या राजांच्या तारखांविषयीं निश्चय सांगवत नाहीं. कारण इबनभतूता हा इ० स० १३४२ त दिल्लीहून निघाला, त्यास फकरुद्दीन वर्ष दोन वर्षांनंतर बंगाल्यांत आढळला होता.

	इ०स०	हि०स०		इ०स०	हि०स०
आदिली	१५४८	९५५	सुलेमान किराणी...	१५६३	९७१
बहादुर	१५५३	९६१	बायझीद	१५७३	९८१
जलालुद्दीन... ...	१५६०	९६८	दाऊद	१५७३	९८१

महम्मद तघलखाच्या कारकीर्दीत बंगालप्रांतांत बंड होऊन तेथें एक नवीन राज्य झालें: तें २०० वर्षांवर चाललें, त्यांत पुष्कळ वेळां राजाच्या वंशांची अदलाबदल झाली; परंतु त्यांच्या कारकीर्दीत सांगावयाजोग्या कांहीं गोष्टी घडून आल्या नाहींत. ज्या आगंतुकांनीं राज्यें बळकाविलीं त्यांत राजा कंस म्हणून एक हिंदु जमीनदार होता. पुढें त्याच्या मुलानें मुसलमानी धर्म स्वीकारिला.

एका वेळीं उत्तर बहारप्रांत या राजांकडे चालत होता. सोनारगांव, ज्यास धाका असें म्हणतात, तेंही या राज्यांत होतें: जाजनगर म्हणजे तिपेडाप्रांत याकडून बंगालच्या राजांस खंडणी पोंचत असे: येथील राजे केव्हां केव्हां आसामप्रांत लुटीत असत. कटक व त्याजवळील आंवळ्या ऊर्फ ओडिसा प्रांताचा भाग, इतका प्रदेश हें राज्य समाप्त होण्यापूर्वी नुकताच त्याच्या ताब्यांत आला होता.

पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें हा देश शीरशाहानें जिंकला होता आणि जेव्हां अकबर गादीवर आला, तेव्हां हा प्रांत शीरशाहाच्या वंशजांच्या एका बंडवाल्या सरदाराच्या हातांत होता.

जवानपूरचें राज्य.

	इ०स०	हि०स०		इ०स०	हि०स०
खाजा जहान ...	१३९४	७९६	महमूद	१४४०	८४४
मुबारिक	१३९९	८०२	महम्मद	१४५७	८६२
इब्राहीम	१४०१	८०४	हुसेन	१४५७	८६२

जेव्हां महम्मद तघलख् हा गादीवर आला, तेव्हां खाजा जहान हा वजीर होता. पादशाहाच्या लाहानपणीं त्याचा पगडा एकसारखा राहिला नाहीं, यामुळें तो आपल्या जवानपूरच्या सुभ्यावर जाऊन स्वतंत्र झाला, असें दिसतें. त्यामागून त्याच्या वंशांतील ४ राजे झाले: ते, माळवा व दिल्ली येथील राजांशीं, लढाया करीत असत. त्यांनीं दोन वेळां दिल्लीस वेढा घातला होता, परंतु शेवटीं इ० स० १४७६ मध्यें बहिलोल खान लोदी यानें त्याच्या राज्याची समाप्ति करून त्यांचा मुलुख पुनः दिल्लीच्या राज्यांत आणिला.

बाबरानें दिल्लीचें राज्य घेतल्यावर लवकरच हा मुलुख घेतला; पुढें तो शीरशाहानें घेतला; नंतर जेव्हां त्याच्या वंशाची समाप्ति झाली, तेव्हांपासून तो निरनिराळ्या लोकांच्या हातांत होता. तो शेवटीं अकबरानें आपल्या कारकीर्दीच्या अवेलीस जिंकला.

वायव्येस कनोजशहरापासून, ईशान्येस बंगाल व दक्षिण बहार याच्या सरहद्दीपर्यंत, गंगानदीच्या कांठानें हा मुलुख लागलेला होता.

सिंधचें राज्य.

इ० स० ७५० मध्यें आरबलोकांस हांकून लाविल्यानंतर बकर किल्ल्यापासून समुद्रापर्यंत सिंधदेश, हा बाराव्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत सुमेरे नांवाचा रजपूतलोकांच्या हातांत राहिला होता. त्यानंतर त्या राजवंशाचा क्षय झाला, आणि कांहीं उलटापालटी होऊन सुमेरे म्हणून दुसऱ्या जातीच्या रजपूतलोकांच्या हातीं या राज्यांतील सत्ता आली.

सुमेरे लोकांनीं मुसलमानलोकांस प्रथम केव्हां कर दिला याचा निश्चय नाहीं; बहुधा बाराव्या शतकाच्या आरंभीं शाहाबुद्दीन घोरी अगर त्याच्या मागून लागलेच गादीवर बसलेले राजे यांच्या कारकीर्दीत दिला असावा.

प्रथम जे सुमेरे राजे झाले ते बदमामलीस येत असत, असें दिसतें; कारण पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें सुमारें इ० स० १३६१ त, फिरुझ तघलखानें त्यांतून एकावर स्वारी केली होती. पुढें लवकरच सुमेरे, हे आपला धर्म पालटून, मुसलमान झाले, आणि जो देश त्यांकडे होता तो शेवटीं अर्घूनांनीं त्यांस घालवून घेतला; तो अकबर गादीवर आला त्यावेळीं त्यांकडेच होता.

मुलतानचें राज्य.

तैमूरलंगाच्या स्वारीनंतर जो गोंधळ झाला, त्यावेळीं मुलतान येथें बंड झालें, आणि तेथील राज्य लंगनामें एका अफगाण वंशाच्या हातांत आलें. त्या राजांनीं सुमारें १०० वर्षेपर्यंत तेथें सत्ता चालविली.

पुढें सोळाव्या शतकाच्या अवेलीस सिंध येथील अर्घूनांनीं तो देश त्यांपासून हिसकावून घेतला. त्यांस शाहजादा कामरान यानें हांकून लाविल्यानंतर मुलतान देश मोगलांच्या ताब्यांत आला.

दुसरे जे सर्व देश कोणा एका काळीं दिल्लीच्या राज्याखालीं होते, ते सर्व तैमूरलंगाच्या स्वारीनंतर स्वतंत्र झाले, आणि पुढें बहिलोल खान लोदी, बाबर, हुमायून आणि शीरशाह यांनीं जरी त्यांतून पुष्कळ परत घेतले होते, तरी (पंजाब प्रांताच्या धनीपणाविषयीं सिकंदर सूर भांडत होता तेवढा प्रांत खेरीज करून बाकी) सर्व देश अकबर सिंहासनारूढ झाला तेव्हां, अफगाणी राज्याच्या आश्रितांच्या ताब्यांत होता.

हिंदुस्थानाच्या दुसऱ्या भागांची स्थिति.

समाप्त.

LIBRARY OF THE BOMBAY BRANCH OF THE ROYAL ASIATIC SOCIETY.

औरंगझेबास कांहीं हिंदुलोकांसंबंधीं अडचण आली, म्हणजे त्या कारभारांत तो राजा जयसिंग याची योजना करीत असे; सांप्रत त्याच्याच हाताखालीं एक मोठी फौज देऊन त्यास त्यानें दक्षिणेंत पाठविलें. परंतु बादशाहाच्या संशयी स्वभावामुळें याही प्रसंगीं त्यानें अधिकार तोडून देण्याची शिस्त ठेविली, आणि दिलीर खानास त्याच्या बरोबरीचा अधिकार देऊन त्याजबरोबर पाठविलें. या नेमणुकांनीं जसवंतसिंग व शाहजादा मोअझिम यांची नेमणूक रद्द होऊन ते परत दिल्लीस गेले. शिवाजी फारसा अडथळा करणार नाहीं, असें पूर्वीच औरंगझेबास वाटलें होतें, त्यामुळें त्यास जेर केल्यावर विजापूरचें राज्य जिंकण्याच्या उद्योगास लागावें अशी जयसिंगास त्यानें आज्ञा केली होती.

राजा जयसिंगास औरंगझेबानें त्याजवर पाठविलें.

हे सरदार फेब्रुआरि महिन्यांत नर्मदा उतरले, आणि वाटेंत कोणी त्यांस आडवा न येतां ते पुण्यावर चालून आले. नंतर जयसिंगानें सिंहगडास वेढा दिला, आणि दिलीर खान पुरंदरास वेढा देता झाला. दोन्ही किल्ले टिकाव धरून राहिले तथापि आपल्याच्यानें युद्ध करून तड पोंचववेल अशी शिवाजीस आशा राहिली नाहीं असें दिसतें, आणि कांहीं वेळ आपण गर्व सोडून विजापूरकरांशीं लढाई करण्यामध्यें मोगलांस मदत केली असतां आपला कदाचित् फायदा होईल, या हितावर त्यानें बहुधा दृष्टि दिली असावी, असेंही वाटतें. तें कसेंही असो; परंतु शिवाजीनें जयसिंगावरोवर बोलणें लाविलें, आणि पादशाहाकडून तुला अभय आहे, व मी तुजवर कृपाही करीन असें सांगितलें. इतकें आश्वासन मिळाल्यानंतर तो गुप्तपणें स्वतःचा फौजेंतून निघून थोड्या लोकांनिशीं राजा जयसिंगाच्या छावणींत गेला. तेथें त्याचा मोठा सन्मान झाला, आणि शिवाजीनेंही मी अतःपर इमानानें चालेन असें अति नम्रतेनें कबूल केलें. नंतर एक करारनामा झाला, त्यांत शिवाजीनें आपल्या बत्तीस किल्ल्यांपैकीं वीस किल्ले त्यांच्या खालच्या मुलुखांसुद्धां द्यावे; आणि बाकी राहिलेले बारा किले व त्यांच्या खालचा मुलुख व बाकीचे त्याचे सर्व प्रांत इतकें सर्व दिल्लीच्या बादशाहाकडून जाहगिरीदाखल शिवाजीनें ठेवावें, आणि त्याचा मुलगा संभाजी यास दिल्लीच्या सरकारांत पांच हजार स्वारांची असामी द्यावी असा ठराव झाला. त्यावेळीं संभाजीची उमर पांच वर्षांची होती. वरील फायद्याशिवाय विजापूरकरांच्या प्रत्येक परगण्याच्या जमाबंदीवर शेंकडा कांहीं टके मनोतीदाखल शिवाजीस हक्क

इ०स०१६६५.

शिवाजी मोगलांस शरण आला.

Digitized with financial assistance from
NSDL
Technology, Trust & Reach
on 07 January, 2017

करून दिला होता. पादशाहाच्या या देणगीमुळें मराठे लोकांचा हक्क अनियमित होऊन पुढील कारकीर्दीतून परमुलुखावर वारंवार हल्ले करण्यास त्यांस निमित्तें मिळूं लागलीं. या ठरावांपैकीं शेवटचा खेरीज करून बाकीचे सर्व (औरंगझेबानें शिवाजीस पत्र लिहिलें होतें त्यांत) स्पष्ट रीतीनें मंजूर केले होते; शेवटच्या ठरावाविषयीं कांहींच लिहिलें नव्हतें. नंतर २,००० घोडेस्वार व ८,००० पायदळ इतक्या लोकांनिशीं शिवाजी मोगलांस जाऊन मिळाला, आणि मग तें सर्व लष्कर विजापूरकरांवर चाललें.

तो जयसिंगावरोबर विजापूरकरांशीं लढाईस गेला.

या लढाईत मराठे लोकांनीं चांगली तरवार मारिली. लढाईस गेल्यानंतर औरंगझेबाकडून त्यास दोन पत्रें आलीं, त्यांतून एकांत चांगली चाकरी बजाविल्याविषयीं शाबासकी लिहून आली, व दुसऱ्यांत तुमची मोठी बढती केली जाईल असें मोघम वचन देऊन व तुह्मास परत दक्षिणेंत जाण्यास परवानगी मिळेल असें आश्वासन देऊन त्यास दिल्लीस बोलाविलें होतें. इतकी त्याची तजवीज राहिल्यामुळें व जयसिंग फार मन मोकळें करून त्याशीं वागत असे त्यामुळें शिवाजीचें मन वळलें आणि आपली जाहगीर आपल्या तीन मुख्य आश्रितांच्या हवालीं करून पांचशें निवडक घोडेस्वार व हजार मावळे लोक इतक्यांनिशीं आपला मुलगा संभाजी यास बरोबर घेऊन, तो दिल्लीस निघून गेला.

तो दिल्लीस गेला.

पूर्वी औरंगझेबानें पुष्कळ हिंदु रजवाडे आपले दोस्त करून ठेविले होते, त्याप्रमाणें जर तो या प्रसंगीं शिवाजीशीं निष्कपट रीतीनें वागून त्याच्या व आपल्या हिताचें ऐक्य करून घेता, तर हाही जो भयंकर शत्रु होता, तो एकनिष्ठ चाकर होऊन गेला असता. असें करण्याची औरंगझेबास संधि प्राप्त झाली होती; परंतु जसे धर्माच्या बाबतींत त्याचे विचार कोते होते, तसेच राज्यकारभारांतही होते, आणि त्वरित लाभाच्या आशेनें जरी तो सहज आपले विचार दाबून ठेवीत असे, तरी आपले दुराग्रह सोडून दुसऱ्याची सर्वकाळ आपल्यावर प्रीति बसे असें मन मोकळें करून, व भरपूर, त्याच्या मनोगताप्रमाणें, त्यास द्यावें, असें याच्यामध्यें सामर्थ्य नव्हतें. तशांत तो शिवाजीचा त्रास करीत असे, व त्यास तुच्छही मानीत असे; आणि अशा हलकट पुरुषानें आपल्या धर्माची व आपल्या अधिकाराची अमर्यादा केली असें वाटून, ती अप्रतिष्ठा

औरंगझेबानें गर्वानें त्याचा सत्कार केला नाहीं.